

T.C
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

ARAP GRAMERİNDE KONULARIN
TASNİF VE TERTİBİ
(MECDUDDÎN İBNU'L-ESÎR ÖRNEĞİ)

DOKTORA TEZİ

HAZIRLAYAN
İBRAHİM GÜNGÖR

VAN – 2022

T.C
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

ARAP GRAMERİNDE KONULARIN
TASNİF VE TERTİBİ
(MECDUDDİN İBNU'L-ESİR ÖRNEĞİ)

DOKTORA TEZİ

HAZIRLAYAN
İBRAHİM GÜNGÖR

DANIŞMAN
DOÇ. DR. ABDULHADİ TİMURTAŞ

VAN-2022

KABUL VE ONAY SAYFASI

İbrahim Güngör tarafından hazırlanan “ ARAP GRAMERİNDE KONULARIN TASNİF VE TERTİBİ (MECDUDDİN İBNU’L-ESİR ÖRNEĞİ) ” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.		
Danışman: Doç. Dr. Abdulhadi TİMURTAŞ Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum.		
Başkan: Prof. Dr. Mehmet Şirin ÇINAR Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum.		
Üye: Prof. Dr. Mehmet Şirin ÇINAR Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum.		
Üye: Doç. Dr. M. Nafi ARSLAN Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Siirt Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum.		
Üye: Doç. Dr. Şahin ŞİMŞEK Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Batman Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum.		
Üye: Doç. Dr. Nesim SÖNMEZ Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum.		
Yedek Üye: Anabilim Dalı, Üniversite Adı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum		
Tez Savunma Tarihi:	20/06/2022	
Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Doktora Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum. Prof. Dr. Bekir KOÇLAR Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü		

ETİK BEYAN

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü **Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmada:**

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun sunduğumu,
- Tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. (20.06. 2022)

İbrahim GÜNGÖR

Doktora Tezi

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Haziran, 2022

ARAP GRAMERİNDE KONULARIN TASNİF VE TERTİBİ (MECDUDDİN İBNU'L-ESİR ÖRNEĞİ)

ÖZET

“Arap Gramerinde Konuların Tasnif ve Tertibi (Mecduddîn İbnu'l-Esîr Örneği)” adlı bu çalışmada, nahiv kitaplarında uygulanan tasnif ve tertip metotları ve bunlarda etkili olan önemli faktörler saptanmaya çalışılmıştır. Çünkü temelde aynı konuları ele almalarına rağmen müellifler genelde konuların tasnif ve tertibi hususunda birbirlerinden farklı metotlar izlemişlerdir. Bu amaçla hicri ikinci yüzyıl ile yedinci yüzyılları arasında telif edilen ve ilim dünyasında genel kabul gören bazı önemli eserler detaylıca incelenmiştir. Ayrıca nahiv konularını çok kapsamlı bir tasnif sistemine tabi tutmakla diğer müelliflerden önemli ölçüde ayrıldığı için Mecduddîn İbnu'l-Esîr'in *el-Bedî' fi İlmi'l-Arabiyye* adlı eseri de örnek olarak alınmıştır.

İlk dönemde telif edilen eserlerin konu tasnifi mesele bazında yapıldığı için tertip hususunda da daha çok meseleler arasındaki ilişki esas alınmıştır. Bu nedenle bir ana konuya ait meselelerden her biri müstakil bir bâb olarak ele alınmıştır. Bu da hem eserdeki bâb sayısının çok artmasına hem de temelde aynı konuya ait olan meselelerin birbirinden koparılacak farklı yerlerde zikredilmesine neden olmuştur. Bunun eğitim üzerindeki olumsuz etkilerini fark eden İbnu's-Serrâc (öl. 316/929) yeni bir tasnif ve tertib modelini geliştirerek bu alanda önemli bir çığır açmış ve kendinden sonraki müellifleri de büyük oranda etkilemiştir. Çünkü aynı ana konuyla ilgili olup birbirleriyle doğrudan ilişkili olan tüm meseleleri tek ana başlık altında toplamaya özen gösteren müellif bu meselelerden herbirini de uygun bir alt başlık altında ve belli bir tertip metoduyla ele almıştır. Böylece tümünden gelim metodunu kullanarak konu

birliğini sağladığı gibi ana konu ile tâlî konuları da birbirinden net bir şekilde ayırmıştır.

Yapılan araştırmalar sonucunda konuların tasnif ve tertibinde; i‘râb, ‘âmil, kelime çeşidi, ‘amel, güçlülük – zayıflık, asıl – fer‘ ve cümle çeşidi gibi birçok unsurun etkili olduğu tespit edilmiştir. Her müellif kendi nahiv felsefesine, benimsediği eğitim metoduna, yaşadığı dönemin ilmî anlayışına ve muhataplarının bilgi düzeylerine uygun gördüğü unsuru esas alıp ön plana çıkarmıştır. Ancak nahiv konularının doğası gereği tek bir faktörün tüm konularda etkili olması mümkün olmadığı için aynı eserin tasnif ve tertibinde birden fazla faktör etkili olmuştur. Fakat bu faktörlerden bazıları ana konularda bazıları ise alt konularda rol almıştır. Eserler arasındaki genel tasnif ve tertib farkı da ağırlıklı olarak bundan kaynaklanmaktadır. Çünkü bazı müelliflerin ana konularda esas aldığı bir unsur başka müellifler tarafından alt konularda dikkate alınmıştır. Örneğin eserini ilk olarak isim, fiil ve harf şeklinde taksim eden bir müellif ana konularda kelime çeşidi faktörünü esas almıştır. Fakat eserini; merfû‘ât, mansûbât, mecrûrât ve tevâbi şeklinde bölümlere ayıran müellif ise i‘râb faktörünü esas almıştır. Ancak her ikisi de alt bölümlerin tasnif ve tertibinde diğer müellifin ana bölümlerde esas aldığı unsuru dikkate almak durumundadır. Çünkü ana konularda kelime çeşidini dikkate alan müellif isim ve fiil ana bölümlerinin kendi içindeki tasnifi ve tertibinde i‘râbı görmezden gelemeyeceği gibi ana konularda i‘râbı esas alan müellif de merfû‘ât ve mansûbât bölümlerinin kendi içindeki tasnifinde kelime kısımlarını görmezden gelemez.

Çalışmada örnek olarak alınan Mecdüddîn İbnu’l-Esîr ise önceki eserlerde dikkate alınan unsurların yanı sıra konu tasnifinde en ayrıntılı meseleyi dahi dikkate aldığı için diğer müelliflerden farklı olarak çok teferruatlı ve farklı faktörlere dayalı bir tasnif sistemini geliştirmiştir. Araştırmacıya farklı bakış açıları kazandırdığı için araştırma kaynaklarında istifade edilebilen bu sistem öğrencinin zihnini dağıtıp öğrenimi zorlaştırdığından dolayı eğitim kitapları için uygun değildir.

Anahtar Kelimeler: Arap Grameri, Tasnif, Tertip, Mecdüddîn İbnu’l-Esîr.

Sayfa Sayısı: 320+XVIII

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Abdulhadi TİMURTAŞ

PhD Dissertation

VAN YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY

INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES

June 2022

**CLASSIFICATION AND ORDER OF TOPICS IN ARABIC SYNTAX
(EXAMPLE OF MAJDUDDIN IBN AL-ATHÎR)**

ABSTRACT

In the study, named **Classification and Order of Topics in Arabic Syntax (example of Majduddin Ibn al-Athîr)**, classification and order methods applied to syntax books and important factors effective on them were tried to be determined. The reason for this is that the authors generally followed different methods from each other in terms of classifications and order aspects although basically, they studied the same issues. With this purpose, some of the important works, which were widely accepted in the scientific world and which were written between hegira second and seventh centuries, were investigated in detail. In addition, the work of Majduddin Ibn al-Athîr named *al-Badi' fî Ilmi al-Arabiyya* was taken as an example since he differed from the other writers significantly in terms of applying the syntax topics to a comprehensive classification system.

As classifications of the topics of the works written in the first period were performed with respect to case, the relations between the cases were taken as the basis mostly while ordering them. Therefore, each of the cases of a main topic was studied as an independent chapter. This led to not only the increase in the number of chapters in the works but also the mentions of the cases with the same topic in different places due to separating them from each other. Ibn al-Serraj (d. 316/929), who noticed the negative effects of this method on education, developed a new classification and order model, so he broke a new ground in the field and affected the writers following him significantly. The writer who showed great care to collect the cases that are related to each other directly and are about the same topic under a main title and studied them with a certain order method. Hence, utilizing deductive method, he both provided topic unification and differentiated the main topics from auxiliary ones clearly.

As a result of the conducted researches, in classification and order of the topics, it was determined that a number of aspects were effective such as i'râb, agent, type of word, action, strength –weakness, primary – secondary and type of sentence. Each writer took and brought to the forefront the issue that he found appropriate for his syntax philosophy, his appreciated education method, the scientific consideration of the time and the knowledge level of his addressees. Nevertheless, in concordance with the nature of syntax topics, since only one factor cannot be effective on all topics, more than one factors became effective in classification and order of the same work. Yet, some of these factors played role in main topics, while some others took roles in auxiliary topics. Thus, the general differences between classification and order of the works predominantly stemmed from this. The reason for this is that while some writers considered an issue as the main one in their works, the others considered the same issue as the auxiliary one in their work. For instance, one of the writers, who classified his work as noun, verb and letter, considered the type of word factor in the main topics. On the other hand, another writer, who separated his work as merfû'ât, mansûbât, mecrûrât and tevâbi, took i'râb factor as the main topic. However, both writers should consider the issues that the other writer may have taken in the main part of his work, while the other writer may have taken the same case in auxiliary chapters as classification and order. It is because of the fact that the writer who took the word genre in his main topics cannot only ignore i'râb in classification and order in the main chapters of noun and verb but also the writer, who consider i'râb in his main topic chapter, cannot neglect word sections in classification of merfû'ât and mansûbât parts in themselves.

Majduddin Ibn al-Athîr, who was taken as an example in this study, developed a classification system based on detailed and various factors different from the other writers because he concentrated on not only the issues considered in earlier works but also he handled the mostly detailed case in terms of topic classification. This system, which can be benefited in research sources as it provides the researchers with a different perspective, is not suitable as an educational textbook since it distracts the students' attention and makes the teaching harder.

Key Words: Arabic Grammar, Classification, Order, Majduddin Ibn al-Athîr.

Page Number: 320+XVIII

Thesis Advisor: Assoc. Prof. Abdulhadi TİMURTAŞ

ÖNSÖZ

Herhangi bir araştırma alanının ortaya çıkması için ona ihtiyaç duyan ve ilgi görmesini sağlayıp gelişmesine zemin hazırlayan kültürel, sosyal, coğrafik, dini, milli vb. birtakım nedenlerin olması gerekir. Çünkü toplumun herhangi bir ihtiyacına ve kesimine hitap etmeyen bir çalışma alanı yeterince ilgi görmez. Ortaya çıkan bu araştırma alanı da başlangıçta sadece zorunlu ve acil ihtiyaçlara aranan çözüm niteliğinde olup çok sade ve yüzeysel olur. Ancak daha sonra peyderpey gelişir, derinleşir, kendi içinde çeşitli kısımlara ayrılır ve nihayetinde eserlerin yazıldığı müstakil bir disiplin haline gelir.

Arap nahvinin doğuşu ve gelişimi de her araştırma dalının geçirdiği bu süreci yaşamıştır. Çünkü nahiv ilmi de özelde Kur’ân-ı Kerim, hadis ve Arap şiirini her yönüyle anlamak ve korumak, genelde ise hem Arap olmayanların Arapçayı daha doğru öğrenmelerini sağlamak hem de dil selikası bozulan Araplara tekrardan fasih Arapçayı kullanma melekesini kazandırmak ve böylece tüm Arap dilini maruz kaldığı bozulma tehlikesinden korumak amacıyla ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla kişi ancak nahiv ilmine hâkim olduğu takdirde Kur’ân, hadis, şiir ve diğer İslâmî veya Arabî ilimlere tam anlamıyla vakıf olup amacına doğru bir şekilde ulaşabilir.¹ Nahiv ilmini bilmeyen kişi bu ilimleri iyi bilse dahi düştüğü bir i’râb hatası onun ilgili ilimlerdeki meziyetlerini gölgede bırakır.² Nitekim İslâmî ilimlerde müçtehitlik mertebesine ulaşması için kişinin taşıması gereken şartlar arasında nahiv ilmini iyi bilmesi şartının yer alması da bu ilmin diğer ilimler üzerindeki etkisini ve önemini göstermektedir.³ Nahiv ilminin bu denli ön plana çıkarılmasına kısmen karşı çıkan bazı modern

¹ Ebu’l-Kâsım Abdurrahman b. İshak ez-Zeccâcî, *el-İdâh fî ‘ileli’n-nahv*, thk. Mâzin el-Mubarek, (Beyrut: Dâru’n-Nefâis, 1399/1979), 95-96; Ebû Muhammed b. el-Kaysî Ebû Tâlib el-Mekkî, *Müşkilü i’râbi’l-Kur’ân*, thk. Hâtım Salih ed-Dâmin, (Beyrut: Müesseset’ur-Risâle, 1405/1984), 63; Cemâluddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Yusuf el-Ensârî İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, thk. Muhammed Muhyeddin Abdulhamid, (Beyrut: el-Mektebetu’l-‘Asriyye, 1411/1991), 1/13; Celaluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Merkezu’d-Dirâsâti’l-Kur’âniyye, (Suudi Arabistan: Mecma‘u’l-Melik Fahd li Tıbbâ‘ati’l-Mushafî’s-Şerîf, 1426/2005), 6/2288-3000.

² Diyâuddîn İbnu’l-Esîr, *el-Meselu’s-sâir*, thk. Ahmed el-Hûfî - Bedevî Tabâne, (Kahire: Dâru Nahda, ts.), 1: 41-44; Ebu’l-Abbâs Ahmed el-Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ fî kitâbeti’l-inşâ’* (Kahire: Dâru’l-Kutubi’l-Misriyye., 1340/1922), 1/167-174.

³ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî, *Risâlet’u-telhîs li vucûhi’t-tahlîs (Resâilu İbn Hazm)*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: el-Müessesetu’l-Arabiyye li’d-Dirâse ve’n-Neşr, Beyrut, 1407/1987), 3/162; Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddimet-u İbn Haldûn*, thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, (Dimaşk: Mektebetu’l-Hidâye, 1425/2004), 2: 367-370; İbrahim Güngör, “Arap Gramerinde Çoğulun Sayısal Değeri Üzerine Bir İnceleme”, *Nüşa Şarkiyat araştırmaları Dergisi*. 17/45 (2017), 76.

araştırmacılar olmuşsa da tam anlamıyla onun yerini tutabilecek bir alternatif sunamadıkları için bu görüşleri genel anlamda rağbet görmemiştir.⁴ Bu ehemmiyetine binaen nahivciler, Arap gramerini her yönüyle inceleme ve tartışma konusu yapmış ve bu konuda muazzam bir gayret sarf ederek sonraki nesillere büyük bir ilmî miras bırakmışlardır.

Genel kanaate göre Ebu'l-Esved ed-Düelî (öl. 69/688) ve onun öğrencileri Nasr b. 'Âsım el-Leysî (öl. 89/708), Yahyâ b. Ya'mer el-'Advânî (öl. 89/708 [?]), Meymûn el-Akran (öl. ?) ve 'Anbese b. Ma'dân el-Fîl (öl. 100/718'den sonra) gibi şahsiyetler döneminde kurulan nahiv ilmi, sonraki dönemlerde gelen dilcilerin büyük katkılarıyla gelişmiştir. Özellikle Abdullah b. Ebî İshâk el-Hadramî (öl. 117/735), İsâ b. Ömer es-Sekafî (öl. 149/766) ve Ebû 'Amr b. el-'Alâ (öl. 154/771) gibi alimler sayesinde müstakil bir ilim dalı olmaya başlayan⁵ nahiv, ünlü dilci Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî'nin (öl. 175/791) dehası vasıtasıyla asırlarca sürececek bir mesafeyi kısa bir sürede kat ederek oluşumunu tamamlamıştır.

Halîl b. Ahmed'in öğrencisi Sîbeveyhi (öl. 180/796) ise dil ilimlerine dair kendisine kadar gelen devasa birikimi *el-Kitap* adındaki meşhur eserinde toplayarak günümüze dek varlığını sürdüren ilk kapsamlı eseri yazmıştır. Çünkü ondan önce nahiv ilminde dair yazılı çalışmalar olmuşsa da bunlar bize ulaşmamış, ulaşanların ise aidiyetleri tartışılmıştır. Ondan sonra bu alanda eser yazımına azami bir önem verilmiş ve çok sayıda eser kaleme alınmıştır.

Bugün sayılması nerdeyse imkânsız olan nahiv kitaplarını birbirinden ayıran önemli hususlardan biri de tasnif ve tertip hususundaki metotlarıdır. Hatta tasnif ve tertip hususundaki bu farklılıklar, aynı konuları ele alan çok sayıda eseri birbirinden ayıran temel nokta olup çoğu yazarı yeni bir eser telif etmeye iten asıl neden olmuştur.

⁴ Şahin Şimşek, "İbrahim Mustafa'nın Nahiv İlminin İslahına Dair Görüşleri", *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (Dergiabant)*, 6/12 (2018), 432-434.

⁵ Muhammed el-Cumahî İbn Sellâm, *Tabakât-u fuhûlî's-şu'arâ'*, thk. Mahmûd Muhammed Şakir, (Cidde: Dâru'l-Medenî, 1394/1974), 1: 14-15; Ebu't-Tayyib Abdulvâhid b. Ali el-Lgâvî, *Merâtibu'n-nahviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, (Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1430/2009), 26; Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh Sîrâfî, *Ahbâru'n-nahviyyîn el-Basriyyîn*, thk. Muhammed İbrahim el-Bennâ, (Mısır: Dâru'l-İ'tisâm, 1405/1985), 43-45; Ebû Bekr Muhammed b. Hasan el-Endelüsî ez-Zübeydî, *Tabakât-u'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1392/1973), 31-33; Cemâluddîn Ebu'l-Hasen Alî b. Yûsuf İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, (Beyrut: Müesseset ü'l-Kutubi's-Sekâfiyye - Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Araî, 1406/1986), 2: 105-106; Şevkî Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye* (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1386/1966), 23-25; Abdülkerim Muhammed el-Es'ad, *el-Vesît fî tarihi'n-nahvi'l-Arabî* (Riyad: Dâru's-Şevâf, 1992), 50.

Nitekim Abdulkâhir el-Cürcânî (öl. 471/1078), Ebu'l-Kâsım Mahmûd ez-Zemahşerî (öl. 538/1144), İbn 'Usfûr el-İşbîlî (öl. 669/1270) ve hicrî altıncı yüzyılın sonlarında vefat ettiği tahmin edilen Kemaluddîn Ebî Sa'd Ali b. Mesud İbnu'l-Ferhân gibi birçok müellif bunu açıkça vurgulamıştır.⁶ Çünkü bir eserde uygulanan tasnif ve tertib metodu müellifin nahiv mantığını yansıttığı gibi eserdeki konuların anlaşılmasında da olumlu ya da olumsuz yönde büyük bir etkisi bulunmaktadır. Zira i'râb, 'amel, kelime çeşidi ve 'âmil gibi önemli hususlarda müşterek olan konuların tek ana başlık altında toplanıp ardından belli yöntemler doğrultusunda alt başlıklar şeklinde tasnif edilmesi ve belli bir metotla tertib edilmesi durumunda her konu kendinden önceki konunun daha iyi anlaşılmasını sağladığı gibi sonraki konuya da bir ön hazırlık mahiyetinde olur. Oysa aralarındaki müşterek noktalar dikkate alınmadan konular tamamen karma bir şekilde verildiği takdirde aynı ana konuya ait alt meseleler bile birbirinden bağımsız müstakil konu gibi eserin farklı bölümlerinde yer alır. Bu da konular arasında ciddi bir kopukluğun meydana gelmesine neden olur.

İlk telif döneminden itibaren bu durumun farkında olan nahivciler de konu tasnifi ve tertibinde birtakım faktörleri esas almışlardır. Ancak müelliflerin konuları ele alış biçimleri, konuda ön plana çıkarmak istedikleri husus, benimsedikleri nahiv felsefesi, uygun gördükleri eğitim metodu ve konular arasındaki müşterek noktaların farklılık arz etmesi nedeniyle nahiv kitaplarında uygulanan tasnif ve tertib metotlarının da birbirinden farklı olmasına neden olmuştur. Bu denli önemli olmasından dolayı biz de çalışmamızda Arap gramerinde konuların tasnif ve tertibini konu edindik.

Arap dünyasında konu tasnif ve tertibine dair klasik nahivciler tarafından müstakil bir çalışma kaleme alınmamıştır. Ancak günümüz nahivcilerinden bu konuyu bazı yönleriyle ele alanlar olmuştur. Öte yandan eserlerinin sadece bir bölümünü bu konuya ayıran modern nahivciler de vardır.

⁶ Ebû Bekr Abdulkâhir b. Abdurrahman b. Muhammed el-Cürcânî, *el-Cümel*, thk. Ali Haydar (Dimaşk: Dâru'l-Hikme, 1392/1972), 3; Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî San'ati'l-İ'râb*, thk. Fahr Salih Kadâra (Umman: Dâru 'Ammâr. 1425/2004), 31; ⁶ Ebu'l-Hasen Alî b. Mü'min İbn 'Usfûr el-İşbîlî, *el-Mukarrib*, thk. 'Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Mu'avvad (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418/1998), 66; Ebû Sa'd Ali b. Mes'ûd b. Mahmûd b. el-Hakîm İbnu'l-Ferhân, *el-Mustevfâ fî'n-nahv*, thk. Muhammed Bedevî el-Mahtûn (Kahire: Dâru's-Sekâfeti'l-Arabiyye, 1408/1987), 1/3.

Konuyla ilgili çalışmalardan bazıları şunlardır:

- Merlîn ‘Adnân el-Ğunmeyîn, *Esâlîbu Tertîbi Ebvâbi’n-Nahvi’l-Arabî*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Câmi‘at-u Âli’l-Beyt Kulliyetu’l-Âdâb Kısmu’l-Lugatu’l-Arabiyye ve Âdâbihâ, 2004.

Adından da anlaşıldığı üzere bu çalışma Arap gramerinde konuların tertib metotlarına odaklanmıştır.

- Ahmîde el-‘Avnî, *el-Ususu’l-Menheciyye liTebvîbi’n-Nahvi’l-Arabî*, Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2015.

Bu eserde araştırmacı kısmen konu tasnifine değinmişse de ağırlıklı olarak odaklandığı husus konu tertibidir.

- Leyla Şekûre, *el-Bâbu’n-Nahvî Behsun fi’l-Menhec*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Câmi‘at-u Muhammed Haydar Kulliyetu’l-Âdâb ve’l-Lugât Kısmu’l-Âdâb ve’l-Lugati’l-Arabiyye, 2014.

Bu çalışmada ise nahiv kitaplarında görülen farklı tasnif metotları ve onunla ilgili çeşitli konular üzerinde durulmuştur.

- Kerim Hüseyin Nâsîh el-Hâlidî, *Menâhîcu’t-Te’lîfi’n-Nahvî*, Ummân: Dâr-u Safâ li’n-Neşr ve’t-Tevzî’, 2007.

Bu eserde araştırmacı öncelikle Araplara özgü bir dilbilgisi araştırma ve telif etme metodunun olup olmadığı meselesini ele almıştır. Ancak eserin ikinci bölümünde; Arap gramer kitaplarında konuların tasnifinde rol oynayan bazı etkenleri ele almış ve her birini bazı kitaplarla örneklendirmiştir. Dolayısıyla nahiv kitaplarını konu tertibi bağlamında değerlendirmemiştir.

- Muhammed İbrahim, ‘Ubâde, *en-Nahvu’t-Ta’lîmî fi’t-Turâsi’l-Arabî*, İskenderiye: Münşeatü’l-Ma‘ârif, ts.

Adından da anlaşıldığı üzere araştırmacı bu eserinde konuyu eğitim bağlamında ele almıştır. Bu nedenle sadece birinci bâbta nahiv kitaplarını tasnif ve tertip metotları bakımından ele almış ve bu modellerin eğitimdeki rolleri üzerinde durmuştur. Daha sonra ise nahiv eserlerinin seviye ve içerik bakımından değişiklik arz etmesinin nedenlerini ve nahiv ilmine uygun eğitim metodunu saptamaya çalışmıştır.

Türkiye’de ise bu konuyu müstakil bir şekilde ele alan herhangi bir çalışmaya rastlamadık. Konuları işleme yöntemi bakımından bir yazarın belli bir eserini ele alan

yüksek lisans ve doktora çalışmaları olsa da bu çalışmaların büyük bir kısmı nahiv ilminin doğuşu, faydası, kurucusu, yazarın hayatı, hocaları, talebeleri, arkadaşları, yaşadığı dönemi, bu dönemin sosyal ve siyasi hayatı vb. konulara ağırlık vermişlerdir. Ayrıca konuların tasnif ve tertibi bakımında ilgili eserde hangi metodun uygulandığı, bu metodun arka planında yatan nedenlerin neler olduğu, konuların birbirleriyle olan bağlantıları ve diğer hususlar üzerinde durmak yerine sadece eserdeki konu sıralamasını bir liste şeklinde vermek, kullanılan şevâhid türleri arasında sayısal karşılaştırma yapmak vb. konuları ele almakla yetinmişlerdir.

Bu çalışma ise yukarıda verilen araştırmalardan farklı olarak Arap gramerine dair günümüze ulaşan ilk kapsamlı eser olması nedeniyle Sîbeveyhi'nin kitabından başlayıp Mecdüddîn'in vefat ettiği hicri yedinci yüzyıla kadar krolonojik sıralamaya da riayet ederek bazı meşhur âlimlerin öne çıkan ve genel kabul gören birtakım eserleri hem tasnif hem de tertip bakımından ele alıp bu eserlerde uygulanan metotların arka planında yatan nedenleri irdelemeyi, birbirleriyle olan benzer ve farklı yönlerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Tüm bunların yanı sıra sahip olduğu farklı tasnif metodu bakımından önceki eserlerden önemli ölçüde ayrılan Mecdüddîn İbnu'l-Esîr'in *el-Bedî' fî İlmi'l-Arabiyye* adlı eserini tasnif ve tertib metodu açısından detaylıca değerlendirip gerekçelerini saptamak, diğer eserlerle ortak ve farklı olan yönlerini ortaya koymak, eserde uygulanan tasnif metodunun olumlu ve olumsuz taraflarını saptamak da bu çalışmanın hedeflerindendir.

Çalışmamız, giriş ve üç bölümden müteşekkildir.

Giriş bölümünde; çalışmayı yakından ilgilendiren ve yaygın olarak kullanılan kavramlar, Sîbeveyhi'den önceki dönemde yapılan dil çalışmaları ve bu dönemde izlenen metot üzerinde durulmuştur.

“**Arap Gramerinde Konuların Tasnifi**” adı verilen birinci bölümde; konu tasnifinin önemi, eğitim üzerindeki etkisi, âlimlerin bu husustaki görüşleri, nahiv konularının tasnifinde etkili olan temel faktörler ve bu faktörlerin nahiv ilmindeki etkileri üzerinde durulmuştur. Daha sonra çalışmada esas alınan eserler hakkında gerekli bilgiler verilmiş ve tasnif faktörlerinin ilgili eserlerdeki yansımaları detaylıca ele alınmıştır.

“**Arap Gramerinde Konuların Tertibi**” adlı ikinci bölümde; tertibin ehemmiyeti, eğitimdeki etkisi ve müelliflerin konuyla ilgili görüşleri verilmiştir.

Ardından kronolojik sıralamasına da dikkat edilerek çalışmada baz alınan eserler konu tertibi bakımından incelenmiştir. İnceleme sonucunda eserlerin konu tertibinde etkili olan unsurlar tespit edilip örneklerle açıklanmıştır. Tasnif faktörlerinin tertib faktörlerine göre daha az olması nedeniyle tasnif bölümünde başlık olarak faktör dikkate alınmış daha sonra etkili olduğu eserler sırayla verilmiştir. Buna karşılık tertib bölümünde ise başlık olarak eserler esas alınmış ardından ilgili eserin konu tertibinde etkili olan unsurlar verilmiştir.

“**Mecduddîn İbnu’l-Esîr ve el-Bedî‘ fî ilmi’l-Arabiyye Adlı Eseri**” şeklinde adlandırılan üçüncü bölümde ise ilk olarak Mecduddîn İbnu’l-Esîr’in hayatı, ilmi kişiliği ve eserleri konu edinmiştir. Daha sonra çalışmada örnek olarak ele alınan *el-Bedî‘ fî ilmi’l-Arabiyye* adlı eseri konu edinilmiştir. Aidiyeti, ismi, önemi ve konu başlıklarında kullanılan kavramlarla ilgili gereken bilgiler verildikten sonra eser tasnif ve tertib metodu bakımından incelenmiştir. Çok ayrıntılı bir tasnif sistemine tabi tutulduğu için eserin tasnif metodu; ana konuların tasnifi, bâbların kendi içindeki tasnifi ve iç tasnif şeklinde üç alt başlık şeklinde ele alınmıştır. Nitekim daha iyi anlaşılması için bazı bölümlerin tasnifi tablo şeklinde de verilmiştir.

Çalışmamızda Arap gramerinde yazılan eserlerin tasnif ve tertip yönleri betimsel, tarihsel, karşılaştırmalı ve tahlili metotlarla ele alınmıştır. Bu amaçla özellikle hicri ikinci yüzyıl ile yedinci yüzyılları arasında yazılmış ve genel kabul görmüş eserler üzerinde durlmuştur. Çünkü günümüze ulaşan ilk kapsamlı eser olan *el-Kitab’ın* müellifi Sîbeveyhi hicri ikinci yüzyılda, çalışmamızda örnek olarak seçilen *el-Bedî‘ fî ilmi’l-Arabiyye* adlı eserin müellifi Ebu’s-Seâdât Mecduddîn İbnu’l-Esîr el-Cezerî (öl. 606/1210) ise hicri yedinci yüzyılda vefat etmiştir. Bu münasebetle çalışmamızda bu iki tarih aralığı dikkate alınmıştır.

Mecduddîn İbnu’l-Esîr’in *el-Bedî‘* kitabı zengin içeriği ve özellikle tabi tutulduğu teferruatlı tasnif sistemiyle diğer eserlerden önemli ölçüde ayrılmaktadır. Çünkü ileride detaylıca belirtileceği üzere Mecduddîn en ince ayrıntıları dahi dikkate alarak konuları tasnif etmiştir. Bu nedenle eserde bâb bölümlerinin her biri kendi içinde; nev‘, fasl, fer‘ ve darb gibi çok sayıda alt bölümlere ayrılmıştır. Bu ilginç tasnif sistemine rağmen eser günümüzde çok tanınmamış ve gereken ilgiyi görmemiştir. Çalışmamızda Arap gramerinde yaygın olan tasnif ve tertip metotları, bunların arka planında yer alan nedenlerin tespit edilmesinin yanı sıra önemli bir eser de incelenmiş

ve ilgili eserde uygulanan tasnif sisteminin olumlu ve olumsuz tarafları saptanmış olacaktır.

Bütün bu çalışma ve gayretler yazıya aktarılırken Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu'nun yanı sıra Türk Dil Kurumu'nun İmlâ Yazım Kılavuzu'nda yer alan yazım kurallarına uyulmuştur. Dipnot ve Kaynakça'da ise İSNAD dipnotlu atıf sistemi (2. Edisyon) esas alınmıştır.

Çalışmam boyunca benden hiçbir yardımını esirgemeyen ve üzerimde çok büyük emekleri olan danışman hocam Doç. Dr. Abdulhadi TİMURTAŞ, engin birikimleriyle çalışmamı değerlendirip beni yönlendiren ve Tez İzleme Komitesinde bulunan Prof. Dr. Mehmet Şirin ÇINAR ve Doç. Dr. Nesim SÖNMEZ hocalarım, jüri üyesi olarak tezimi değerlendirip kıymetli görüşlerini paylaşan Doç. Dr. Mehmet Nafi ARSLAN ve Doç. Dr. Şahin ŞİMŞEK hocalarım, tüm yoğunluklarına rağmen tezimi okuyup önemli katkılarda bulunan Dr. Öğr. Üyesi Rıfat AKBAŞ hocam ve sevgili yeğenim Medeni GÜNGÖR başta olmak üzere çalışmamda katkısı olan herkese sonsuz teşekkür ederim. Ayrıca doktora eğitimim süresince tüm destekleriyle yanımda olan biricik aileme de teşekkürü borç bilirim.

İbrahim GÜNGÖR

VAN - 2022

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN.....	II
ÖZET.....	III
ABSTRACT	V
ÖN SÖZ.....	VII
İÇİNDEKİLER	XIV
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	XVIII
GİRİŞ	1
1. ARAP GRAMERİNDE KONULARIN TASNİFİ	23
1.1. Konu Tasnifinde Etkili Olan Temel Faktörler.....	28
1.1.1. ‘Âmil Faktörü ve Bazı Önemli Eserler Üzerinde Değerlendirilmesi	29
1.1.1.1. Sîbeveyhi’nin <i>el-Kitab</i> Adlı Eseri.....	32
1.1.1.2. Muberred’in <i>el-Muktedab</i> Adlı Eseri	43
1.1.1.3. İbnu’s-Serrâc’ın <i>el-Usûl fi’n-Nahv</i> Adlı Eseri	48
1.1.1.4. Zeccâcî’nin <i>el-Cümel</i> Adlı Eseri.....	55
1.1.1.5. Ebû Ali el-Fârisî’nin <i>el-Îdâhu’l- ‘Adudî</i> Adlı Eseri.....	58
1.1.1.6. İbn Cinnî’nin <i>el-Luma ‘fi’l-Arabiyye</i> Adlı Eseri.....	61
1.1.1.7. İbn Bâbeşâz’ın <i>Şerhu’l-Mukaddimeti’l-Muhsibe</i> Adlı Eseri	63
1.1.1.8. Abdulkâhir el-Cürcânî’nin <i>el-Cümel</i> Adlı Eseri	73
1.1.1.9. Zemahşerî’nin <i>el-Mufasssal</i> Adlı Eseri	76
1.1.1.10. İbnu’l-Hâcib’in <i>el-Kâfiye</i> Adlı Eseri.....	79
1.1.1.11. İbn ‘Usfûr’un <i>el-Mukarrib</i> Adlı Eseri.....	80
1.1.1.12. İbn Mâlik’in <i>et-Teshîl</i> Adlı Eseri	83
1.1.2. İ‘râb Faktörü ve Bazı Önemli Eserler Üzerinde Değerlendirilmesi	86
1.1.2.1. Sîbeveyhi’nin <i>el-Kitâb</i> Adlı Eseri.....	87
1.1.2.2. Muberred’in <i>el-Muktedab</i> Adlı Eseri	92
1.1.2.3. İbnu’s-Serrâc’ın <i>el-Usûl fi’n-Nahv</i> Adlı Eseri	93
1.1.2.4. Zeccâcî’nin <i>el-Cümel</i> Adlı Eseri.....	96
1.1.2.5. Ebû Ali el-Fârisî’nin <i>el-Îdâhu’l- ‘Adudî</i> Adlı Eseri.....	97
1.1.2.6. İbn Cinnî’nin <i>el-Luma ‘fi’l-Arabiyye</i> Adlı Eseri.....	100
1.1.2.7. İbn Bâbeşâz’ın <i>Şerhu’l-Mukaddimeti’l-Muhsibe</i> Adlı Eseri	103
1.1.2.8. Abdulkâhir el-Cürcânî’nin <i>el-Cümel</i> Adlı Eseri	107

1.1.2.9. Zemahşerî'nin <i>el-Mufasssal</i> Adlı Eseri	109
1.1.2.10. İbnu'l-Hâcib'in <i>el-Kâfiye</i> Adlı Eseri.....	112
1.1.2.11. İbn 'Usfûr'un <i>el-Mukarrib</i> Adlı Eseri.....	113
1.1.2.12. İbn Mâlik'in <i>et-Teshîl</i> Adlı Eseri	115
1.1.3. Kelime Kısımları Faktörü ve Bazı Önemli Eserler Üzerinde Değerlendirilmesi.....	116
1.1.3.1. Sîbeveyhi'nin <i>el-Kitâb</i> ve Muberrred'in <i>el-Muktedab</i> Adlı Eserleri	118
1.1.3.2. İbnu's-Serrâc'ın <i>el-Usûl fi'n-Nahv</i> Adlı Eseri	119
1.1.3.3. Zeccâcî'nin <i>el-Cümel</i> Adlı Eseri	121
1.1.3.4. Ebû Ali el-Fârisî'nin <i>el-Îdâhu'l- 'Adudî</i> Adlı Eseri.....	121
1.1.3.5. İbn Cinnî'nin <i>el-Luma' fi'l-Arabiyye</i> Adlı Eseri.....	122
1.1.3.6. İbn Bâbeşâz'ın <i>Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Muhsibe</i> Adlı Eseri	123
1.1.3.7. Abdulkâhir el-Cürcânî'nin <i>el-Cümel</i> Adlı Eseri	124
1.1.3.8. Zemahşerî'nin <i>el-Mufasssal</i> Adlı Eseri	125
1.1.3.9. İbn 'Usfûr'un <i>el-Mukarrib</i> Adlı Eseri.....	126
1.1.3.10. İbn Mâlik'in <i>et-Teshîl</i> Adlı Eseri	126
2. ARAP GRAMERİNDE KONULARIN TERTİBİ.....	129
2.1. Sîbeveyhi'nin <i>el-Kitâb</i> Adlı Eseri	132
2.1.1. Mukaddime Konuları	134
2.1.2. 'Amel Faktörü.....	136
2.1.3. İ'râb Faktörü	142
2.2. Muberrred'in <i>el-Muktedab</i> Adlı Eseri	144
2.3. İbnu's-Serrâc'ın <i>el-Usûl</i> Adlı Eseri.....	148
2.3.1. Mukaddime Konuları	149
2.3.2. Kelime Kısımları Faktörü	150
2.3.3. İ'râb Faktörü	154
2.3.4. Asl ve Fer' Faktörü	158
2.3.5. Güçlülük ve Zayıflık Faktörü	164
2.4. Zeccâcî'nin <i>el-Cümel</i> Adlı Eseri	172
2.5. Ebû Ali el-Fârisî'nin <i>el-Îdâhu'l- 'Adudî</i> Adlı Eseri	175
2.6. İbn Cinnî'nin <i>el-Luma' fi'l-Arabiyye</i> Adlı Eseri	177
2.7. İbn Bâbeşâz'ın <i>Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Muhsibe</i> Adlı Eseri.....	179
2.8. Abdulkâhir el-Cürcânî'nin <i>el-Cümel</i> Adlı Eseri.....	181

2.9. Zemahşerî'nin <i>el-Mufasssal</i> Adlı Eseri	185
2.10. İbnu'l-Hâcib'in <i>el-Kâfiye</i> Adlı Eseri	187
2.11. İbn 'Usfûr'un <i>el-Mukarrib</i> Adlı Eseri	188
2.12. İbn Mâlik'in <i>et-Teshîl</i> Adlı Eseri	191
3. MECDUDDÎN İBNU'L-ESÎR VE <i>EL-BEDÎ' FÎ İLMÎ'L-ARABİYYE</i> ADLI ESERİ.....	196
3.1. Hayatı	196
3.2. İlmî Kişiliği	200
3.3. Eserleri.....	202
3.3.1. Çalışmada Örnek Alınan Eser <i>el-Bedî' fî İlmi'l-Arabiyye</i>	208
3.3.1.1. Konu Başlıklarında Kullandığı Kavramlar	213
3.3.1.2. <i>el-Bedî'</i> Kitabında Konu Tasnifi.....	219
3.3.1.2.1. <i>Ana Bölümlerin Tasnifinde Etkili Olan Faktörler</i>	221
3.3.1.2.1.1. <i>Mukaddime Bölümü</i>	221
3.3.1.2.1.2. <i>İ'râb Faktörü</i>	222
3.3.1.2.1.3. <i>'Âmil Faktörü</i>	223
3.3.1.2.2. <i>Bâb Bölümlerinin Tasnifinde Etkili Olan Faktörler</i>	225
3.3.1.2.2.1. <i>Tanım Faktörü</i>	229
3.3.1.2.2.2. <i>'Âmil Faktörü</i>	235
3.3.1.2.2.3. <i>Konuyla İlgili Hükümleri Esas Alarak Yaptığı Tasnifler</i> ...	246
3.3.1.2.2.4. <i>Konuyla İlgili Kısımları Esas Alarak Yaptığı Tasnifler</i>	257
3.3.1.2.2.5. <i>Kelime Kısımları Faktörü</i>	263
3.3.1.2.2.6. <i>'Amel Faktörü</i>	265
3.3.1.2.2.7. <i>Asl ve Fer' Faktörü</i>	265
3.3.1.2.3. <i>Eserin İç Tasnifi</i>	267
3.3.1.2.3.1. <i>Mübteda Konusu</i>	267
3.3.1.2.3.2. <i>Fâil Konusu</i>	269
3.3.1.2.3.3. <i>Mef'ûl Mutlak Konusu</i>	273
3.3.1.2.3.4. <i>'Âmil Konusu</i>	274
3.3.1.3. <i>el-Bedî'</i> Kitabında Konu Tertibi	286
3.3.1.3.1. <i>Mukaddime Konuları</i>	288
3.3.1.3.2. <i>İ'râb Faktörü</i>	289
3.3.1.3.3. <i>Kelime Kısımları Faktörü</i>	291
3.3.1.3.4. <i>Güçlülük ve Zayıflık Faktörü</i>	291
3.3.1.3.5. <i>Asl ve Fer' Faktörü</i>	298

SONUÇ.....	304
KAYNAKÇA	307

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
B.	İbn/Oğul.
BK.	Bakınız.
BYY.	Baskı Yeri Yok.
ÇEV.	Çeviren.
DİA.	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
HAZ.	Hazırlayan
HZ.	Hazreti
MLF.	Müellif.
NŞR.	Neşreden.
ÖL.	Ölüm Tarihi.
S.A.V.	Salallahu Aleyhi ve Sellem.
THK.	Tahkik Eden.
TS.	Tarihsiz
VB.	Ve Benzeri.
VD.	Ve Diğerleri

GİRİŞ

Kavramsal Çerçeve ve Tarihsel Arka Plan

Her disiplinin kendi alanına mahsus birtakım kavramları vardır ve ait oldukları çalışma alanına mahsus anlamlar içeren bu kavramlar ilgili alan için bir anahtar işlevi üstlenmektedir. Çünkü bu kavramların nasıl bir anlam yüklendiklerini bilmek, çalışmanın verimli ve anlaşılır olması açısından son derece önem arz etmektedir. Kullanılan kavramların tam bilinmemesi durumunda ise alıcı ve verici kanalları arasında bir iletişim kopukluğu ortaya çıkar. Bu yüzdendir ki hemen hemen her alanda pek çok kavram sözlüğü yazılmıştır. Bu bağlamda biz de çalışmamızın konusu münasebetiyle sık sık kullanacağımız bazı önemli kavramları tanıtmayı uygun bulduk.

Konuyla İlgili Sıklıkla Kullanılan Kavramlar

A. Tasnîf Kavramı (التَّصْنِيفُ)

Sözlük Anlamı: يُصَنَّفُ صَنَّفَ, fiilinin mastarı olup تَفْعِيل babındandır. Mücerredî olan الصَّنْفُ ya da الصَّنَفُ; çeşit, grup, kategori, kısım, taraf, kenar vb. anlamlara gelmektedir. Klasik Arap sözlüklerinde farklı anlamlara geldiği ifade edilen التصنيف kelimesinin yaygın olan ve çalışmamızı yakından ilgilendiren anlamını vermekle yetineceğiz. Genelde bölümlendirmek, kısımları birbirinden ayırmak, benzer olanları bir arada toplamak, farklı olanları ayıklamak vb. anlamlara gelen kelime sözlüklerde şu şekillerde açıklanmıştır: النَّصْنِيفُ: تَمْيِيزُ الْأَشْيَاءِ بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ.

صَنَّفَ الشَّيْءَ: مَيَّرَ بَعْضَهُ مِنْ بَعْضٍ.⁷ “Tasnîf: Eşyanın bir kısmını diğerinden ayırmaktır.”

تَصْنِيفُ الشَّيْءِ: جَعْلُهُ أَصْنَافًا.⁸ “Bir şeyi tasnîf etti: Yani bir kısmını diğer kısmından ayırdı.”

⁷ Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitabu'l-‘ayn*, thk. Abdulhamid Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003), "snf", 2/418; Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Zekerîyya İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-lugat*, thk. Abdusselam Muhammed Harun. (Kahire: Dâru'l-Fıkır, 1399/1979), “snf”, 3/313; Ahmed b. Muhammed el-Mukrî el-Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-munîr*, thk. Abdulazîm eş-Şenâvî (Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), “snf”1/349; Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, thk. Emin Muhammed Abdulvâhhâb-Muhammed es-Sâdık el-‘Ubeydî (Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1419/1999), “snf”, 7/421.

⁸ Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, thk. Abdulhamid Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/2000), "snf", 8/337-338; İbn Manzûr, “snf”, 7/421.

وَتَمَيِّزُ بَعْضِهَا مِنْ بَعْضٍ. “Bir şeyin tasnîfi: Onu kategorize etmek kısımlarını birbirinden ayırmaktır.”⁹

صَنَّفَ (الكتاب): رَتَّبَ الكتابَ حَسَبَ موادِهِ وموضوعاتِهِ. “Kitabı tasnîf etti: Yani maddelerine ve konularına göre tanzim etti.”¹⁰

Terim Anlamı: تصنيف kavramının birkaç terimsel tanımı yapılmıştır. Bunlardan bazıları şöyledir:

a. التَّصْنِيفُ: تَقْسِيمُ الْأَشْيَاءِ أَوْ الْمَعَانِي وَتَرْتِيبُهَا فِي نِظَامٍ خَاصٍّ وَعَلَى أَسَاسٍ مُعَيَّنٍ بِحَيْثُ تَبْدُو صِلَةً.

بَعْضُهَا بِبَعْضٍ. “Tasnîf: Eşyaları veya manaları, birbirleriyle olan ilişkileri ortaya çıkacak şekilde özel bir sisteme ve belli bir temele dayanarak bölümlere ayırmak ve bunları sıralamaktır.”¹¹

b. صَنَّفَ الْأَشْيَاءَ، قَسَمَهَا وَرَتَّبَهَا فِي نِظَامٍ خَاصٍّ وَعَلَى أَسَاسٍ مُعَيَّنٍ يُبَيِّنُ الْعِلَاقَاتِ بَيْنَهَا وَيُمَيِّزُ. بَعْضُهَا

عَنْ بَعْضٍ “Eşyayı tasnîf etti: Yani (benzer olanlar) arasındaki ilişkiyi gösteren özel bir sistem ve belli esaslar doğrultusunda bölümlere ayırdı ve düzene koydu.”¹²

c. التَّصْنِيفُ: جَمْعُ الْأَشْيَاءِ الْمُتَشَابِهَةِ، وَفَصْلُ الْأَشْيَاءِ الْغَيْرِ مُتَشَابِهَةٍ. “Tasnîf: (Temel

özellikleri bakımından) benzer olan şeyleri bir arada toplamak, farklı olanları ise birbirinden ayırmaktır.”¹³

Bu tanımlardan anlaşıldığı üzere tasnîf/التصنيف kavramında hem bir araya getirme hem birbirinden ayırma hem de belirli bir sisteme dayalı sıralama anlamları vardır. Zira aynı özelliklere sahip olanlar bir araya getirilip sınıflar oluşturulur, farklı

⁹ Ebu'n-Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh*, thk. Muhammed Muhammed Tâmir- Enes Muhammed eş-Şâmî - Zekerîyya Câbir Ahmed (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1430/2009), “snf”, 659; Mecduddîn Muhammed b. Yakub el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu 'l-muhît*, thk. Enes Muhammed eş-Şâmî - Zekerîyya Câbir Ahmed (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1429/2008), “snf”, 952; el-Hasan b. Muhammed b. el-Hasan Radiyyuddîn es-Sagânî, *el-'Ubâbu 'z-zâhîr ve 'l-lubâbu 'l-fâhîr*, thk. Muhammed Hasan Âl Yâsîn (Irak: Dâru'r-Raşîd, 1401/1981), “snf”, 3/360; Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *Esâsu 'l-belâga*, thk. Muhammed Bâsıl 'Uyûn es-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kututbi'l-İlmiyye, 1419/1998), “snf”, 1/561; İbn Manzûr, “snf”, 7/421; Cemîl Salîbâ, *el-Mu'cemu 'l-felsefî*, (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Lübnânî, 1402/1982), “tasnîf”, 1/279-280; Butrus el-Bustânî, *Muhîtu 'l-muhît*, (Beyrut: Mektebet-u Lübnan, 1407/1987), “snf”, d521.

¹⁰ Reinhart Pieter Anne Dozy, *Tekmiletu 'l-ma 'âcimi 'l-Arabiyye*, çev. Muhammed Selim en-Nu'aymî (Irak: Dâru'r-Raşîd, 1980), “snf”, 6/476.

¹¹ Abdulvâhhâb Abdusselam Ebu'n-Nûr, *Tanzîmu 'l-ma 'rife* (Kahire: 'Âlemu'l-Kutub, 1420/2000), *Tanzîmu 'l-ma 'rife*, 193.

¹² Ahmed Muhtâr Ömer, *Mu'cemu 'l-lugati 'l-Arabiyyeti 'l-mu 'âsira* (Kahire: 'Âlemu'l-Kutub, 1429/2008), “snf”, 2/1325.

¹³ Muhammed İbrahim es-Seyyid, *Tasnîf ve fehrestu 'l-vesâik*, (Kahire: Dâru's-Sekâfe, 1413/1993), 47.

olanlar ise ayıklanır ve bu sınıfların oluşumunda etkili olan esaslar sınıfların kendi içinde sıralanmasında da rol üstlenir. Dolayısıyla nahivciler de konuları taksim ederken aynı başlık altında topladıkları meseleler arasındaki müşterek noktaları dikkate almışlardır. Ancak meseleler arasında hem müşterek hem de zıt noktalar olabildiği için tüm müellifler aynı noktaları esas almamışlardır. Bu da müellifin nahiv anlayışı, ön plana çıkarmak istediği husus, muhatap kitlesinin ilmi düzeyi gibi faktörlere bağlı olarak değişmektedir. Müellifler arasındaki tasnif farklılığı da bundan kaynaklanmaktadır. Şöyle ki: Fâil ve mübteda i'râb bakımından müşterek fakat mensub oldukları cümle bakımından zıtlar. İ'râb faktörünü esas alan müellifler bunları merfû'ât ana başlığı altında toplarken cümle çeşidi faktörünü esas alan müellifler bunları birbirinden ayırıp mübtedayı isim cümlesi, fâili ise fiil cümlesi bölümünde ele alır.

B. Bâb Kavramı (الباب)

Sözlük Anlamı: *Bâb: الباب: مَدْخُلٌ وَمَخْرَجُ الْبَيْتِ وَمَا يُسَدُّ بِهِ الْمَدْخَلُ مِنْ خَشَبٍ وَنَحْوِهِ.*

Evin (veya başka bir şeyin) giriş - çıkışı ve bunları kapatmak için kullanılan tahta vb. şeylerdir."¹⁴

Buna göre باب kelimesinin sözlükteki asıl anlamı; kapı ve giriş çıkışı kapatmak için kullanılan herhangi bir nesnedir. Fakat daha sonra, kişiyi bir şeye veya bir konuya ulaştıran her şeye mecazen باب denilmiştir. Bu da birlikte kullanıldığı kelime veya cümleden anlaşılır. Örneğin باب الرِّزْقِ "rızık kapısı" ifadesinden asıl maksat meslektir.

Aynı şekilde باب الآخِرَةِ "ahiret kapısı" ifadesinden asıl maksat ölümdür. Çoğulu أَبْوَاب،

أَبْوَابَة şekillerinde gelir. Ancak çoğulunun أَبْوَابَة kalıbında gelmesi kıyasi değildir.

Bunlardan en yaygını ise أَبْوَاب sözcüğüdür.¹⁵

¹⁴ Fîrûzâbâdî, "bvb", 171; Ebu'l-Bekâ' Eyyûb b. Musa el-Huseynî el-Kefevî, *el-Kulliyât*, thk. Adnan Dervîş - Muhammed el-Misrî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1419/1998), "bâb", 249; Muhammed Murteâ el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Ali Hilâlî (Kuveyt: Matba'at-u Hukûmeti'l-Kuveyt, 1407/1987), "bvb", 2/47; Ahmed Muhtâr, "bvb", 1, 259; Butrus el-Bustânî, "bvb", 59.

¹⁵ İbn Sîde, "bvb", 10/556; İbn Manzûr, "bvb", 1/532; Butrus el-Bustânî, "bvb", 59; Ahmîde el-'Avnî, *el-Ususu'l-menheciyye li tebvîbi'n-nahvi'l-Arabî*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1436/2015), 23.

Terim Anlamı: Bölüm başlığı olarak kullanılan باب kavramı terim olarak şu şekilde açıklanmıştır:

a. الباب: الْقِسْمُ الَّذِي يَشْمَلُ مَوْضُوعَاتٍ مِنْ جِنْسٍ وَاحِدٍ. *Bâb: Aynı türden olan meseleleri kapsayan bölümdür.*¹⁶

b. الباب: طَائِفَةٌ مِنَ الْأَلْفَافِ الدَّالَّةِ عَلَى مَسَائِلَ مِنْ جِنْسٍ وَاحِدٍ. *Bâb: Aynı cinsten olan birtakım meselelere delalet eden kelimeler grubudur.*¹⁷

c. الباب: اسْمٌ لِنَوْعٍ يَشْتَمِلُ عَلَى أَصْنَافٍ تُسَمَّى فُصُولًا. *Bâb: Fasl olarak adlandırılan sınıfları/grupları kapsayan bölümün ismidir.*¹⁸

Bu tanımlara göre bir kavram olarak bâb: temel noktalarda müşterek olan fakat bazı özel hükümlerde farklı olup fasl, fer‘ ve nev‘ gibi başlıklar altında ele alınan meseleler bütünüdür. Örneğin باب المنصوبات başlığı tüm mef‘ûl çeşitlerinin yanı sıra hâl, temyiz, “إِنَّ” ve kardeşlerinin ismi, “كَانَ” ve kardeşlerinin haberi, müstesna ve diğer bazı konuları kapsamaktadır. Bu konular i‘râb bakımından olsalar da anlam, geliş amacı, ‘âmil gibi noktalarda ayrılırlar. Buna göre bâb kavramı genel olup farklı alt başlıkları içeren bir kavramdır. Nitekim son tanımda فصل ile باب bölümlerinin hiyerarşik ilişkilerine dikkat çekilmiş ve فصل kısmının باب bölümünün bir alt başlığı olduğu vurgulanmıştır.

C. Fasl Kavramı (الفصل)

Sözlük Anlamı: الْفَصْلُ: بَوْنُ مَا بَيْنَ الشَّيْئَيْنِ *Fasl: İki şey arasındaki ayırımdır.*¹⁹

Diğer bir tanımı ise şöyledir: الْفَصْلُ: الْحَاجِزُ بَيْنَ الشَّيْئَيْنِ. *Fasl: İki şeyi birbirinden ayırandır.*²⁰ Birinci tanımда masdar olarak kullanılan فَصَّلَ sözcüğünün ikinci tanımда ism-i fâil yani فَاصِل anlamında kullanıldığı görülmektedir. Her ikisi de caizdir. Zira فَصَّلَ kelimesi, hem iki şey arasındaki ayırımın kendisi hem de o ayırımı sağlayan

¹⁶ İbrahim Mustafa vd., *el-Mu‘cemu’l-vesît*, (Kahire: Mektebetu’ş-Şurûki’-Duveliyye, 1425/2004), “bvb”, 75; Ahmed Muhtâr, “bvb”, 1, 259.

¹⁷ Muhammed Ali et-Tehânevî, *Keşşâf-u ıstılâhâtî’l-funûn ve’l-‘ulûm*, thk. Ali Dehrûc (Beyrut: Mektebetu Lübnan Nâşirûn, 1417/1996), “bâb”, 1/305; Ebu’l-Bekâ’ el-Kefevî, “bâb”, 249.

¹⁸ Muhammed b. Abdulvâhid İbnu’l-Humâm, *Fethu’l-kadîr*, thk. Abdurrezzâk Gâlib el-Mehdî (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1424/2003), 1/9.

¹⁹ Halîl b. Ahmed, “fsl”, 3/324; İbn Sîde, “fsl”, 8/329; İbn Manzûr, “fsl”, 10/273.

²⁰ Fîrûzâbâdî, “fsl”, 1250; Zebîdî, “fsl”, 30/162; ‘Azîze Fevvâl Bâbetî, *el-Mu‘cemu’l-mufasssal fî’n-navi’l-Arabî*, (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1413/1992), “fsl”, 2/759.

unsur anlamında kullanılmıştır. Nitekim *“Şüphesiz ki (hakki batıldan) ayırt etme günü, onların hepsinin bir araya toplanma günüdür”*²¹ ayetinde masdar anlamında kullanılmıştır. Anca *“Şüphesiz o (Kur'an, hak ile batılı) ayırt eden bir sözdür”*²² ayetinde ise ism-i fâil anlamında kullanılmıştır. Ayrıca ism-i mef'ûl anlamında kullanılması da caizdir.

Terim Anlamı: فصل kavramının birbirinden farklı tanımları yapılmıştır. Bunların bazıları şu şekildedir:

a. *الفصل: طائفة من المسائل تَغَيَّرَتْ أَحْكَامُهَا بالنسبة إلى ما قَبْلَهَا، غَيْر مُتَرَجِّمَةٍ بِالْكِتَابِ وَالْبَابِ.* *“Fasl: Kitap ve bab (kavramlarıyla) ifade edilmeyen, kendinden önceki (konulara) göre hükümleri farklılık arz eden birtakım meselelerdir.”*²³

b. *الفصل: طائفة من المسائل فَصِلَتْ عَمَّا تَقَدَّمَ لِمُغْرَضٍ.* *“Fasl: Bir amaç için önceki konulardan ayrılan meseleler grubudur.”*²⁴

c. *الفصل: علامة تُفَرِّقُ بَيْنَ الْبَحْثَيْنِ.* *“Fasl: İki konuyu birbirinden ayıran alamettir.”*

d. *الفصل: هو الْقَوْلُ الْوَاضِحُ الْبَيِّنُ الَّذِي يَنْفَصِلُ بِهِ الْمُرَادُّ عَنْ غَيْرِهِ.* *“Fasl: (Asıl) maksadın, (konunun) kendisi ile diğer (konulardan) ayrıldığı apaçık sözdür.”*²⁵

e. *الفصل: قَوْلٌ شَارِحٌ يَخْتُمُ الْكَلَامَ الْأَوَّلَ وَيُنْبِئُ الثَّانِي.* *“Fasl: İlk sözü sonlandıran ve ikinci sözü ispatlayan (başlatan) açıklayıcı sözdür.”*²⁶

Tüm bu tanımları inceledikten sonra kitaplarda bölüm başlığı olarak kullanılan fasl kavramı hakkında şunları söylememiz mümkündür: Kendi içinde birtakım meselelerden oluşur, bu meseleler hüküm bakımından kendinden öncekilerden farklıdır, ancak genelde üçüncü alt başlık durumunda oldukları için bâb veya kitap başlığı altında ele alınmazlar.

²¹ed-Duhân, 44/40.

²²et-Târık, 86/13.

²³Ebu'l-Bekâ' el-Kefevî, “fasl”, 686; İbnu'l-Humâm, *Fethu'l-kadîr*, 1/38-60.

²⁴Tehânevî, “fasl”, 2/1275.

²⁵Ebu'l-Bekâ' el-Kefevî, “fasl”, 686.

²⁶Tehânevî, “fasl”, 2/1275.

Bâb ile Fasl Kavrmaları Arasındaki Fark

باب ve فصل kavramlarının her ikisi de ‘alem-u cins olup kitaplarda bölüm ismi olarak kullanılsalar da, ihtiva ettikleri konuların birbirleri ile olan ilişkileri bakımından farklıdırlar. Çünkü kimi tanımlarda da vurgulandığı gibi باب kavramı aynı cinsten/türden olan meseleleri ihtiva eder. Ancak فصل kavramı aynı sınıftan/özelliklere sahip olan meseleleri kapsar. Buna göre باب bölümünün çerçevesi فصل bölümünün çerçevesinden daha geniştir. Çünkü aynı cinsten olanlar, aynı sınıftan olsalar da olmasalar da باب başlığına girerler. Fakat فصل başlığı sadece aynı cinsten ve aynı sınıftan olanları kapsar. Nitekim çoğu zaman birden fazla فصل başlıklı bölüm باب başlıklı bölümünün alt konuları olarak yer alır. Zira cins/tür ayırımı sınıf/özellik/nev‘ ayırımının üst kategorisidir. Örneğin kelime kısımları olan isim, fiil ve harf konuları ele alındığında çoğunlukla; باب الفعل، باب الاسم، باب الحرف başlıklarıyla ele alındığını görüyoruz. Çünkü ismin bütün çeşitleri isimlik konusunda aynı cinstendir; fakat aynı sınıftan değiller. Aynısı fiil ve harf için de geçerlidir. Bu yüzden ismin kısımları ele alınırken، فصل العلم، فصل الاسم المعرب، فصل العلم başlıklarıyla ele alınışı daha yaygındır. Dolayısıyla isim, fiil ve harfin birbirinden ayrılması bir cins ayırımıdır. Çünkü cinsleri itibarıyla bunlar farklıdır. Ancak bunların kendi içinde kısımlara ayrılması, cins ayırımı değil bir sınıf ayırımıdır. Hepsisi de aynı cinstendir fakat sınıfları farklıdır.

Sonuç olarak cins: Farklı özelliklere sahip şeyleri içerendir. Sınıf ise farklı özelliklere sahip bu şeylerin her birisidir. İlk dönem müellifleri başta olmak üzere bu ayırımı gözetmeyen veya farklı şekilde ayırım yapanlar da vardır. Nitekim Ebu’l-Bekâ’ el-Kefevî (öl. 1094/1683) باب kavramının tanımını yaptıktan sonra وقد يُسمَّى به ما “Bazen aynı sınıftan olan meseleler de باب kavramıyla isimlendirilir”²⁷ diyerek buna vurgu yapmıştır. Ayrıca söz konusu kavramlar arasındaki fark bulundukları ilim dalına göre de değişebilmektedir. Örneğin fıkıh alanında yazılan eserlerde en üst başlık olarak كتاب kavramı yer alırken، باب onun bir alt başlığı ve باب tan sonra da فصل başlıkları gelmektedir.²⁸ Fakat nahiv alanındaki eserlerde durum daha farklıdır.

²⁷ Ebu’l-Bekâ’ el-Kefevî, “bâb”, 249; Tehânevî, “bâb”, 1/305.

²⁸ Ebu’l-Bekâ’ el-Kefevî, “fasl”, 686/767; İbnu’l-Humâm, *Fethu’l-Kadîr*, 1/9-38-60; Tehânevî, “bâb”, 1/305; Butrus el-Bustânî, “bvb”, 59.

D. Tertîb Kavramı (التَّرْتِيب)

Sözlük Anlamı: يُرْتَبُ، رَتَّبَ، fiilinin masdarı olup تَفْعِيل babındandır.

Sözlüklerde: *“Tertîb: Her şeyi olması gerektiği yere (göre sıraya) koymaktır.”*²⁹ şeklinde tanımlanmıştır.

Diğer bir anlamı da sabitleştirmektir. Nitekim bu anlam mu‘cem kitaplarında şöyle ifade edilmiştir: *“رَتَّبَ الشَّيْءَ: أَتَبَّه وَأَقَرَّهُ. Bir şeyi tertip etti: Yani onu yerleştirdi ve sabitleştirdi.”*³⁰ Bu tanımda özellikle sabitleştirme vurgusu ön plana çıkmaktadır. Bu iki tanımın karşılaştırılması durumunda, ترتيب ifadesinde hem bir şeyin olması gerektiği yere konulması hem de onun sabitleştirilmesi anlamı olduğu anlaşılmaktadır.

Terim Anlamı:

a. التَّرْتِيبُ: جَعَلَ الْأَشْيَاءَ الْكَثِيرَةَ بِحَيْثُ يُطْلَقُ عَلَيْهَا اسْمُ الْوَاحِدِ وَيَكُونُ لِبَعْضِهَا نِسْبَةٌ إِلَى بَعْضٍ بِالتَّقَدُّمِ.

*“Tertîb: Birbirleri ile takdim ve te‘hîr yönünde ilişkileri bulunan çok şeyi, (aralarındaki sıralama düzenine riayet etmek kaydıyla derlemek ve birleştirici ortak özellikleri yönüyle de) tek isimle anılabilmesini sağlamaktır.”*³¹

²⁹ Ebu’l-Hasan Ali el-Kâtib İbn Halef, *Mevâddu’l-beyân*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (Dimaşk: Dâru’l-Beşâir, 1424/2003), 161; Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Kitabu’t-ta’rifât* (Beyrut: Mektebet-u Lübnan, 1405/1985), 57; Sa‘duddîn Mes‘ûd b. Ömer et-Taftâzânî, *el-İsbâh fî şerhi Telhîsi’l-miftâh (el-Mutavvel)*, thk. Muhammed Zeki el-Ca‘ferî (İran: Dâru’l-Hüce, 1435/2014), 1/92; Muhammed Celâluddîn b. S‘ad ed-Devvânî, *Hâşiyetu’d-Devvânî ‘alâ hâşiyeti’ş-Şerîf el-Cürcânî ‘alâ şerhi’l-Kutb (Şurûhu’ş-Şemsiyye)*, haz. Ferecullah Zeki el-Kurdî (Kahire: Matba‘at-u Kurdistani’l-İlmiyye, 1327/1909), 2/256; Tehânevî, “tertîb”, 1/411; Mustafa Muhammed ‘Arafe ed-Dusûkî, *Hâşiyetu’d-Dusûkî ‘alâ şerhi’t-Taftâzânî li’t-telhîs (Şurûhu’t-Telhîs)*, haz. Muhammed ed-Dusûkî (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1412/1992), 1/66; Abdolvâhid İbn Dâ‘ud el-Hanefî el-‘Attârî, *‘Inâyetu’n-nahv ‘alâ hidâyeti’n-nahv*, (Pakistan: Mektebetu’l-Medîne, 1433/2012), 10; Butrus el-Bustânî, “rtb”, 322; Cemil Salîbâ, “tertîb”, 1/267; ‘Azîze Bâbetî, “tertîb”, 1/336; Ahmîde el-‘Avnî, *el-Ususu’l-menheciyye*, 21.

³⁰ Feyyûmî, “rtb”, 1/218; İbn Manzûr, “rtb”, 7/128; Zebîdî, “rtb”, 2/481; Mustafa vd., “rtb”, 326; Butrus el-Bustânî, “rtb”, 322; Ahmîde el-‘Avnî, *el-Ususu’l-menheciyye*, 21.

³¹ Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *et-Ta’rifât*, 57; Tehânevî, “tertîb”, 1/412-413; Mustafa Muhammed ‘Arafe ed-Dusûkî, *Hâşiyetu’d-Dusûkî ‘alâ Şerhi’l-Kutbi’r-Râzî ‘alâ’ş-Şemsiyye*, (Şurûhu’ş-Şemsiyye), Haz. Ferecullah Zeki el-Kurdî (Kahire: Matba‘at-u Kurdistânî’l-İlmiyye, 1327/1909), 1/15; ed-Dusûkî, *Hâşiyetu Şerhi’t-Taftâzânî*, 1/66; Butrus Bustânî, “rtb”, 322.

ب. التَّرتِيبُ: جَمْعُ الْأَشْيَاءِ الْكَثِيرَةِ فِي نِظَامٍ وَاحِدٍ، يَكُونُ لِبَعْضِهَا فِيهِ نِسْبَةٌ إِلَى بَعْضٍ بِالتَّأْدِيمِ وَالتَّأْخِيرِ .

“Tertîb: Takdîm ve te‘hîr açısından birbirleriyle ilişkileri bulunan çok şeyi tek bir sistem (altında) toplamaktır.”³²

Tertib kavramının terimsel tanımlarını incelediğimizde, iki anlamın ön plana çıktığını görüyoruz. Bunlardan biri, aralarında bir ilişki ve uyumluluk bulunan şeylerin/konuların bir başlık altında toplanması anlamıdır. Nitekim birinci tanımdaki “tek isimle anılabilmesini sağlamak” ve ikinci tanımdaki “bir sistem altında toplamak” ifadeleri bunu açıkça göstermektedir. Diğerisi ise toplanan bu konu veya nesnelerden her birinin takdîm ve te‘hîr açısından hakettiği yere konulması anlamıdır. Dolayısıyla tertib aynı zamanda tasnifi de gerektirmektedir. Çünkü ilk önce konular belli esaslar doğrultusunda tasnif edilir ardından bu sınıflar yine belli esaslara dayalı olarak tertib edilir.

E. Tebvîb Kavramı (التَّبْوِيب)

Sözlük Anlamı: يُبَوِّبُ بَوَّبَ، يُبَوِّبُ sözcüğü بَوَّبَ fiilinin masdarı olup sözlükte daha çok kapı yapmak anlamına gelir. Nitekim mu‘cem kitaplarında, kapı yaptı anlamına geldiğine dair وَصَلَهُ وَعَمَلُهُ الباب: أَي صَنَعَهُ وَبَوَّبَ örneği sıklıkla kullanılmıştır.³³

Terim Anlamı:

التَّبْوِيبُ: تَصْنِيفُ أَشْيَاءٍ مُتَجَانِسَةٍ وَفَقَّ خُطَّةٍ مَنَهْجِيَّةٍ وَوَضْعُهَا فِي بَابٍ، تُمَيِّزُ لَهَا عَمَّا يُخَالِفُهَا.

“Tebvîb: Farklı şeylerden ayırmak maksadıyla aynı cinsten olan şeyleri metodolojik bir plan doğrultusunda kategorize edip bir bâb altına koymaktır.”³⁴

Tanımında da belirtildiği üzere tebvîb: Cinslerine/türlerine göre eşyayı birbirinden ayırt etme ve anlama işlemidir. Kişinin konuya veya eşyaya hangi perspektiften baktığını da gösterdiği için tebvîb meselesi oldukça önemlidir.³⁵ Fakat باب kavramında da belirttiğimiz gibi özellikle ilk dönem müellifleri başta olmak üzere, farklı özellikleri dikkate alarak tebvîb işlemini yapanlar da vardır.

³² Cemîl Salîbâ, “tertîb”, 1/267.

³³ Mustafa vd., “bv”, 75; Ahmîde el-‘Avnî, *el-Ususu’l-Menheciyye*, 23.

³⁴ Ahmîde el-‘Avnî, *el-Ususu’l-Menheciyye*, 23.

³⁵ Mustafa Hasîbe, *el-Mu‘cemu’l-Felsefî* (Ürdün: Dâr-u Usâme, 1430/2009), “tebvîb”, 140-142.

Sîbeveyhi'den Önceki Dönemde Yapılan Dil Çalışmaları ve İzlenen Metodlar

Arap diline yönelik ilk çalışmalarda şifahi öğretim ve nakil daha yaygın olmuştur. Zira meydana gelen dilsel hatalar dönemin dil uzmanları tarafından düzeltilmiş ve bu düzeltme işlemi de çoğunlukla şifahi olarak yapılmıştır. Bu dönemde nahiv ilmine yönelik çalışmalar henüz müstakil olmayıp; lügat, edebiyat ve diğer dil çalışmalarıyla beraber karma bir şekilde ele alındığı için kendine ait genel kuralları olmadığı gibi tasnif ve tertib yönünde de belli bir metoda dayanmamıştır. Dönemin ihtiyacı gereği, dilsel çalışmalarda fasih bölge ve kabilelerden dil malzemesinin toplanmasıyla yetinilmiştir. Sonraki süreçte gelen dilciler, toplanan malzemeleri çalışma alanlarına uygun ve kendilerine has metotlarla taksim ve tertib etmeye yönelmişlerdir.³⁶

Sîbeveyhi'den önceki dil çalışmaları ilmî anlamda sadece Basra'da yürütülmüştür. Nahiv ilminin doğuş ve oluşum dönemi olan bu süreç, takriben bir asır olup Ebu'l-Esved'ten Halîl b. Ahmed'e kadar sürmüştür. Bu dönemin dilcileri Ebu'l-Esved ve onun doğrudan veya dolaylı yoldan yetiştirdiği öğrencilerinden oluşmaktadır.

Arap nahvinin kuruluşunda dönemin bütün dilcilerinin etkisi olmuştur. Fakat bu dilcilerin Arap gramerine dair eser yazıp yazmadıkları ihtilaflıdır. Kimi kaynaklarda Sîbeveyhi'den önceki döneme ait olduğu rivayet edilen bazı risale ve kitaplardan bahsedilmişse de bunların önemli bir kısmı günümüze ulaşmamıştır. Ulaşanların ise aidiyetleri ihtilaflıdır.

Arap dili ile ilgili yazılı çalışmaların en eskisi, İbnu'l-Kıftî'nin (öl. 646/1248) öğrencilik döneminde Mısır'daki bazı sahaflarda gördüğü ve Ebu'l-Esved'in Hz. Ali'den aldığı nahiv mukaddimesi olduğu söylenen risaledir.³⁷ Bu rivayete göre Arap nahvine dair ilk yazılı çalışma bizzat Hz. Ali tarafından yapılmıştır. Bu döneme ait ismi günümüze ulaşan yazılı çalışmalardan biri ise İbnu'n-Nedîm'in (öl. 385/995 [?]) Ebu'l-Esved'e dayandırdığı ve adına “*et-Ta'lika*” dediği dört sayfalık risaledir.

³⁶ Abdukadir Huseyn, *Eseru'n-nuhât fi'l-behsi'l-belâgî*. (Kahire: Dâru Garîb, (1419/1998), 68; Ahmed Muhtâr, *el-Behsu'l-lugavî*, 80-81; Emîn Ahmed, *Duha'l-İslâm*, (Kahire: Mektebetu'l-Üsre, 1418/1997), 1/320.

³⁷ İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 1/140.

Fakat İbn'u-Nedîm'in de bizzat ifade ettiği gibi tüm araştırmalara rağmen bu risale bulunamamış ve kendinden sonraki bazı çalışmalar gibi o da kaybolmuştur.³⁸

İbnu'n-Nedîm ile İbnu'l-Kıfî'nin bahsettikleri yazılı çalışmanın aynı risale olduğu kanaatindeyiz. Fakat İbnu'n-Nedîm'in rivayetinde söz konusu risale Ebu'l-Esved'e dayandırılırken, İbnu'l-Kıfî rivayetinde bu risale Ebu'l-Esved kanalıyla Hz. Ali'ye dayandırılmıştır. Çünkü nahiv ilminin kuruluş sürecinden ve ilk kurucusundan söz eden bazı kaynaklarda yer alan rivayete göre; Ebu'l-Esved Hz. Ali'yi düşüncelele dalmış bir şekilde görür ve ona neden düşünceli olduğunu sorar. Hz. Ali: “Sizin memleketinizde çok fazla dil hatası işitiyorum. Bu yüzden Arap diline dair temel kuralları içeren bir kitap/belge yazmayı düşünüyorum.” şeklinde cevap verir. Bunun üzerine Ebu'l-Esved şöyle der: “Bunu yaptığınız takdirde bizi ihya eder ve aramızda Arap dilini ölümsüzleştirirsiniz.” Daha sonra Hz. Ali kelimenin kısımları olan isim, fiil ve harf hakkında bazı temel bilgilerin yazılı olduğu bir belgeyi Ebu'l-Esved'e verir. Bu yazılı belgeyle beraber birtakım şifahi bilgileri de Ebu'l-Esved'le paylaşan Hz. Ali, ondan bu bilgileri aynı doğrultuda araştırıp geliştirmesini talep eder. Hatta “nahiv” isminin de Hz. Ali ile Ebu'l-Esved arasında geçen bu konuşmadan çıktığı rivayet edilmektedir.³⁹

Diğer bir rivayette ise Yahyâ b. Ya'mer el-Advânî olduğu tahmin edilen Benî Leys kabilesinden bir adamın, Ebu'l-Esved'in fâil ve mef'ûl bih konularını ele alan risalesine başka bâblar eklediği, fakat daha sonra kitabındaki bazı kurallarla bağdaşmayan Arap kelamının olduğunu görünce, o bâbları ıkarakarak kitabı kısalttığı belirtilmektedir.⁴⁰ Hatta bunun üzerine İsa b. Ömer'in أَرَى أَنْ أَضَعَّ الْكِتَابَ عَلَى الْأَكْثَرِ، وَأَسْمِي (Nahivle ilgili) kitap yazımında çoğunluğun dilini esas almayı, buna uymayanları ise lügat/lehçe olarak adlandırıp (ayrıca ele almayı) uygun görüyorum.⁴¹ dediği ve kitaplarını bu doğrultuda yazdığı rivayet edilmiştir.

³⁸ Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Yakûb İşhâk İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Eymen Fuad Seyyid (Londra: Müessesetü'l-Furkân li't-Turâsi'l-İslâmî, 1430/2009), 2/106-108.

³⁹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 2/104; Ebu'l-Berekât Kemâluddîn Abdurrahman b. Muhammed İbnu'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabakâti'l-udebâ'*, thk. İbrahim es-Sâmerrâi (Ürdün: Mektebetü'l-Mennâr.3. Basım, 1405/1985), 18-19; İbnu'l-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât*, 1/139; Yâkût Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1414/1993), 4/1465-1467; Celaluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Sebebu vaz'i ilmi'l-Arabiyye*, thk. Mervân el-'Atiyye (Beyrut: Dâru'l-Hicre, 1409/1988), 34-35; Muhammed et-Tantâvî, *Neş'etu'n-nahv ve tarihu eşheri'n-nuhât*, (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1416/1995), 24-25.

⁴⁰ Sîrâfî, *Ahbâru'n-nahviyyîn*, 41; İbnu'l-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât*, 4/140; Suyûtî, *Vaz'u ilmi'l-Arabiyye*, 54.

⁴¹ Zübeydî, *Tabakât*, 23.

Bu rivayetten de bir eserin belli bir sistem doğrultusunda tasnif edilmediği takdirde nasıl bir çıkmaza sebep olduğu anlaşılmaktadır. Zira Benî Leys kabilesinden olan şahıs, Arap kelimasında belli bir tasnif metodunu uygulamadığı için, zikrettiği bir kısım dil kurallarının bazı Arap kelimayla çeliştiğini fark etmiş ve işin içinden çıkamayınca da bu kuralların geçtiği bâbları atarak kitabını kısaltmak durumunda kalmıştır.

İsa b.Ömer ise aynı çıkmaza düşmemek için Arap kelamının kullanımını çokluk ve azlık bakımından ikiye ayırmıştır. Dil kurallarını tespit ederken çoğunluğun kullanımını esas almış, diğerlerini ise istisnai bir durum olarak değerlendirip farklı başlıklar altında incelemiştir. Başta Halil b. Ahmed ve Sîbeveyhi olmak üzere diğer bütün öğrencileri İsa b. Ömer'in bu tasnifinden etkilendikleri ve dilin farklı yönlerini dikkate alarak onu daha da geliştirdikleri kesindir.

Çalışmamızın amacı, nahiv ilminin kurucusunu veya ilk yazılı kaynağının kime ait olduğunu tespit etmek olmadığı için bu hususta detaya girmeyeceğiz. Sadece nahiv ilmine dair ilk çalışmaların hangi konulardan başladığını, bu konuların öne çıkma sebeplerini, Sîbeveyhi'den önceki yazılı dil çalışmalarının hangi metotla yapıldığını ya da bunların belli bir tasnif ve tertibe tabi tutulup tutulmadığını tespit etmeye çalışacağız.

Sîbeveyhi'den önceki döneme ait olduğu rivayet edilen diğer bir yazılı eser Abdullah b. Ebî İshâk el-Hadramî'nin nahiv ve lügat yönleriyle hemzeyi ele aldığı *Kitabu'l-Hemz* adındaki eseridir. Ebu'l-Esved'e isnat edilen kitabın müstakil bir eser olmayıp sadece birkaç konuyu ele alan takriben dört sayfalık yazılı bir not olduğu gerekçesiyle İbn Ebî İshâk'ın bu risalesini Arap dil ilimlerine dair yazılan ilk kitap olarak kabul edenler de vardır.⁴² Ancak bu eser de günümüze dek varlığını sürdürememiştir.

İbn Ebî İshâk'ın hemze konusunu çok önemseydiği, girdiği münazaralarda bu konuyla galip çıktığı ve bu sayede dikkatleri hemze konusuna çektiği rivayet edilmektedir. Nitekim Ebû Amr b. Alâ'nın İbn Ebî İshâk'la girdiği bir münazarayla

⁴² Celaluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-Muzhir fî 'ulûmi'l-lûgat ve envâ'ihâ*, thk. Muhammed Ahmed Câd el-Mevlâ- Ali Muhammed el-Becâvî- Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Beyrut: el-Mektebetu'l-Arabiyye, 1406/1986), 2/398; Sâlim Mukerrem Abdul'âl, *el-Halkatu'l-mefkûde fî tarihi'n-nahvi'l-Arabî* (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1413/1993), 115-117; Ahmed Cemîl Şâmî, *en-Nahvu'l-Arabî* (Beyrut: Dâru'l-Hadâra-Müessesetu 'İzzeddin, 1418/1997), 73-74; Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 23.

ilgili şöyle dediği belirtilmektedir: فَعَلَبَنِي ابْنُ أَبِي إِسْحَاقَ يَوْمَئِذٍ بِالْهَمْزِ، فَتَنَطَّرْتُ فِيهِ بَعْدَ ذَلِكَ... *İbn Ebî İshâk*, (kendisiyle münazaraya girdiğim) o gün hemze konusuyla (ilgili sorduğu sorularla) beni mağlup etti. Bundan sonra ben de hemze konusuna yöneldim ve ona büyük bir önem verdim.”⁴³ Fakat söz konusu kitabın bizzat İbn Ebî İshâk tarafından mı, yoksa onun aldırıldığı notlardan yararlanmak suretiyle başkaları tarafından mı yazıldığı hususunda görüş birliği bulunmamaktadır.

Ebu't-Tayyib el-Lugavî konuyla ilgili şu ifadeyi kullanmıştır: عَمِلَ فِيهِ كِتَابٌ مِمَّا... *İbn Ebî İshâk*'ın yazdırdığı notların (derlenmesiyle) hemze konusunda bir kitap hazırlandı.”⁴⁴ Suyûti ise aynı cümledeki "عمل" fiilini malum bir şekilde kullanarak eylemi bizzat İbn Ebî İshâk'a isnat etmiştir. Çünkü o, cümleyi şu şekilde kullanmıştır: ...عَمِلَ فِيهِ كِتَابًا مِمَّا أَمْلَأَهُ. *İbn Ebî İshâk*, yazdırdığı notlardan hemze konusunda bir kitap oluşturdu.”⁴⁵ Ancak konumuz açısından bu eserin kim tarafından hazırlandığından ziyade nasıl bir metotla yazıldığı önemlidir. Zira İbn Ebî İshâk bizzat yazmamışsa da onun metoduyla ve onun bilgilerinden istifade edilerek yazıldığı kesin olarak anlaşılmaktadır.

İbn Ebî İshâk hakkındaki rivayetlere istinaden, bu eserin çok erken dönemde yazılmış olmasına rağmen, bellibir metot doğrultusunda yazıldığını söyleyebiliriz. Çünkü yukarıda da belirtildiği gibi tüm rivayetlerde onun kıyası çok önemseydiği ifade edilmiştir. Nitekim Yûnus b. Habîb'in, İbn Ebî İshâk'a; السَّوْيِقُ “kavut” ifadesinin yerine الصَّوْيِقُ kelimesini kullananın olup olmadığını sorduğunu, onun da “Evet *Temîm kabilesi kullanıyor*” diye cevap verdikten sonra, “Buna ne yapacaksın? (Bunun yerine) genel olup kıyaslanabilen bir dil konusunu araştır.” dediği rivayet edilmiştir.⁴⁶

Bu rivayet İbn Ebî İshâk'ın genel kullanımı esas alarak nahiv kurallarını tesis ettiğini, duymadıklarını da bunlara kıyasladığını ve bu kurallara aykırı olan lehçelerin ise ya tamamen göz ardı edilmesi ya da istisnai bir durum ve şâz bir kullanım olarak

⁴³ İbn Sellâm, *Tabakâtu's-Su'arâ*, 1/14; Sirâfî, *Ahbâru'n-nahviyyîn*, 49; Zübeydî, *Tabakât*, 31; İbnu'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 26-27; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 2/106; Sâlim Abdul'âl, *el-Halkatu'l-mefkûde*, 116; Hadîce el-Hadîsî, *el-Medârisu'n-nahviyye* (Ürdün: Dâru'l-Emel, 1422/2001), 53.

⁴⁴ Ebu't-Tayyib el-Lugavî, *Merâtibu'n-nahviyyîn*, 25.

⁴⁵ Suyûti, *el-Muzhir*, 2/398.

⁴⁶ İbn Sellâm, *Tabakâtu's-Su'arâ*, 1/15; Zübeydî, *Tabakât*, 32; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 2/105; Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 23; Sâlim Abdul'âl, *el-Halkatu'l-mefkûde*, 109-110.

değerlendirilmesi gerektiği görüşünde olduğunu göstermektedir. Zira o, Arap dilinde birbirinden çok farklı lehçelerin olduğunun ve nahiv kurallarının tespiti konusunda hepsine itimat edildiği takdirde dilsel bir istikrarsızlığın ortaya çıkacağını farkındaydı. Bu yüzden sadece belli şartlara haiz kullanımların esas alınması gerektiği görüşündeydi. Nahiv kurallarına uymadıkları gerekçesiyle şairleri eleştirmesi de onun kıyas metoduna verdiği önemin bir göstergesidir. Hatta bu eleştirileri yüzünden Ferezdak'ın şiddetli hicivlerine de maruz kalmıştır.⁴⁷

Sîbeveyhi'den önceki dönemde yazıldığı rivayet edilen ve kaynaklarda isimleri en çok zikredilen eserler ise İsa b. Ömer es-Sekafî'ye isnat edilen *el-Câmi'* ve *el-İkmâl* (*el-Mükemmil*) adlı eserlerdir. Bu iki eserin dışında da yetmiş küsur eser yazdığı rivayet edilen İsa b. Ömer'in, nahiv kurallarını belirleme konusunda hocası Abdullah b. Ebî İshâk gibi çoğunluğun dilini esas aldığı, bunun dışındakilere ise lügat/lehçe diyerek farklı bâblarda ele aldığı ve kendi zamanına kadar yapılmış nahiv çalışmalarını bâblara ayırıp belli bir düzene koyarak ilk nahiv kitabını yazan kişi olduğu da rivayet edilmiştir. Fakat bu eserlerden hiçbirisi günümüze dek varlığını sürdürememiştir. Ayrıca çoğu tabakat kitabı yazarı, bu eserlerden herhangi birini gördüğünü söyleyen birini de görmediklerini özellikle ifade etmişlerdir.⁴⁸ Ancak Ebu't-Tayyib el-Lugavî'nin (öl. 351/962) rivayetine göre Muberrred el-Ezdî (öl. 286/900) bu iki kitaptan birinden bazı yapraklar okuduğunu ve nahiv usulüne işaret eder nitelikte olduğunu söylemiştir.⁴⁹

Bir rivayete göre Sîbeveyhi, İsa b. Ömer'in *el-Câmi'* adlı kitabını almış daha sonra Halil b. Ahmed, Yûnus b. Habîb (öl. 182/798) gibi hocaları vasıtasıyla geliştirmiş ve tamamlayınca da kendine ait müstakil bir kitap gibi göstermiştir. Bu rivayete göre; Sîbeveyhi, İsa b. Ömer'den ayrılıp Halîl'in yanına gelince, Halîl ona İsa b. Ömer'in kitaplarını sormuştur. O da İsa b. Ömer'in yetmiş küsur kitap yazdığını ancak meydana gelen bir olay üzerine *el-İkmâl* ve *el-Câmi'* adlı iki kitabı hariç

⁴⁷ İbn Sellâm, *Tabakâtu's-Su'arâ'*, 1/16-19; Zübeydî, *Tabakât*, 32; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 2/109; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 2/108; Sâlim Abdul'âl, *el-Halkatu'l-meşkûde*, 112-113; Tantâvî, *Neş'etu'n-nahv*, 73-74; Hadîce el-Hadîsî, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 53-56; Ahmed Şâmî, *en-Nahvu'l-Arabî*, 73-75; Ali Ebu'l-Mekârim, *Madhal ilâ tarihi'n-nahvi'l-Arabî*, (Kahire: Dâru Garîb, 1429/2008), 91-95.

⁴⁸ Sîrâfî, *Ahbâru'n-nahviyyîn*, 49; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 2/110-111; İbnu'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 29-30; Celaluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fî tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nahviyyîn*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim (Lübnan: Dâru'l-Fikir, 1399/1979), 2/237-238; Hasan Hamîs el-Milh, *Nazariyyetu'l-'asli ve'l-fer'i fî'n-nahvi'l-Arabî*, (Umman: Dâru's-Şurûk, 1422/2001), 35.

⁴⁹ Ebu't-Tayyib el-Lugavî, *Merâtibu'n-nahviyyîn*, 37.

diğerlerinin tamamen yok olduğunu ve *el-İkmâl'in* İran'da bir kişinin yanında, *el-Câmi'in* ise kendisinde olduğunu söylemiştir. Hatta daha önce İsa b. Ömer'in öğrencisi olduğu için Halil b. Ahmed'in, kitabı görünce tanıdığını ve inceledikten sonra da hocasının bu iki eserine ithafen şu övgü dolu beyitleri söylediği ifade edilmiştir.

بَطَلَ النَّحْوُ جَمِيعاً كُلُّهُ * غَيْرَ مَا أَحْدَثَ عِيسَى بْنُ عُمَرَ
ذَاكَ إِكْمَالٌ وَهَذَا جَامِعٌ. * فَهُمَا لِلنَّاسِ شَمْسٌ وَقَمَرٌ

“Nahiv ilmi bütünüyle yok olup gitti. * İsa b. Ömer'in yazdığı hariç;
Şu, İkmâl bu ise Câmi (eserleri)dir. Bunlar insanlar için güneş ve aydır.”⁵⁰

Şiirde, yakını işaret eden “هذا” ile uzağı işaret eden “ذاك” ism-i işaretlerinin kullanılması da buna bir işaret olarak yorumlanmıştır. Zira İran'da bulunması hasebiyle *el-İkmâl* kitabı için uzağı işaret eden ذاك sözcüğü, yanında olmasından dolayı *el-Câmi* kitabı içinse yakını işaret eden “هذا” sözcüğü kullanılmıştır.⁵¹

Sîbeveyhi'nin kitabı ve kitabı bazında ilmî kişiliği incelendiğinde hocasının eserini sahiplenmesi yönündeki rivayetin doğru olmadığı kanısına varılır. Zira İsa b. Ömer dâhil olmak üzere, Sîbeveyhi naklettiği her görüşü sahibine isnat etmiş ve hiçbir zaman başkasına ait olan bir görüşü kendisininmiş gibi göstermeye çalışmamıştır. Hocasına ait bir kitabı birtakım değişiklikler yaparak kendisine ait olduğunu iddia edecek bir kişiliğe sahip olsaydı, en çok nakilde bulunduğu hocaları Halil b. Ahmed ve Yûnus b. Habîb (öl. 182/798) gibi âlimlerin görüşlerini sahiplenirdi. Ayrıca Alî b. Hamza el-Kisâî (öl. 189/805) ile girdiği meşhur Zunbûriye meselesi başta olmak üzere yaptığı ilmi münazaralar ve Halil b. Ahmed, Yûnus b. Habîb, el-Ahfeş el-Evsat, (öl. 215/830 [?] İbn 'Âişe Ubeydullah b. Muhammed (öl. 228/843) gibi şahsiyetlerin

⁵⁰ Ebu't-Tayyib el-Lugavî, *Merâtibu'n-nahviyyîn*, 37; Sîrâfî, *Ahbâru'n-nahviyyîn*, 49; Zübeydî, *Tabakât*, 22-23; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 2/110; ; İbnu'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 29-30; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, 4/2141; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 2/375; Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâ'u ebnâi'z-zemâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdir, 1398/1978), 3/486-487.

⁵¹ İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 2/375; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 3/486-487; Salâh Ruvvây, *en-Nahvu'l-Arabî*, (Kahire: Dâru Garîb, 1424/2003), 151-152; Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 26; Hıdır Musa Muhammed Hammûd, *en-Nahv ve'n-nuhât* (Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, 1423/2003), 36.

Sîbeveyhi hakkındaki görüş ve söylemleri, ahlaki ve ilmî kişiliğinin böyle bir şeye ihtimal bırakmamaktadır.⁵²

Kanımızca bu rivayet Sîbeveyhi'nin otoritesini ve şöhretini çekemeyen hasımlarınca ortaya atılmış bir iddiadan başka bir şey değildir. Nitekim söz konusu kitabın kırk küsur kişi tarafından yazıldığı ve Sîbeveyhi'nin de bunlardan biri olduğu da iddia edilmiştir.⁵³

İbn Hallikân (öl. 681/1282) bu iddiayı aktardıktan sonra Sîbeveyhi ile hocası Halil arasındamevzu bahis olankitapla ilgili geçtiği iddia edilen diyalogun girişinde:...والذي يدل على صحة هذا القول... “Bu iddianın doğruluğuna delalet eden şey ise...”⁵⁴ şeklinde söz konusu iddiayı kabul ettiği vehmini veren bir ifade kullanmıştır. Ancak aynı eserin Sibeveyhi ile ilgili kısmında böyle bir imada bulunmamış, onun ahlaki ve ilmi kişiliği hakkında herhangi olumsuz bir açıklama da yapmamıştır.

Günümüze dek varlıklarını sürdürememeleri nedeniyle, bu çalışmalarda tercih edilen tasnif ve tertip metodu hakkında kesin bir bilgiye ulaşmamız imkânsızdır. Ancak konuyla ilgili günümüze ulaşan rivayetlerin ışığında nahiv ilminin başlangıç konuları hakkında görüş belirtmemiz uygun olacaktır.

Nahiv ilmine dair ilk çalışmaların hangi konulardan başladığı ve bu konuda nasıl bir metot izlendiği konusunda ana hatlarıyla iki farklı görüş vardır.

a- Dilcilerin büyük bir kesimi, içinde herhangi dilsel bir hatanın zuhur edip etmediğine bakmaksızın nahiv ilminin; ilk etapta fâil, mef‘ûl, mübteda, haber vb. belli bir konudan başladığını iddia etmenin yanlış olduğu görüşündedir. Çünkü her ilim; sosyal, dini, ekonomik vb. birtakım ihtiyaç ve problemler neticesinde doğmuştur. İlk ortaya çıkan bu ihtiyaç ve problemleri gidermeye yönelik yapılanöncelikli çalışmalar ise ilgili ilim dalının ele alınan ilk konusunu teşkil etmiştir. Nahiv ilminin doğuşu da çeşitli dilsel sorunlarınmeydana gelmesi sonucunda olduğuna göre, busorunları izale

⁵² Sîrâfî, *Ahbâru'n-nahviyyîn*, 64; Zübeydî, *Tabakât*, 66-72; İbnu'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 54-57; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 3/463-465; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, 5/2122-2129; Salâh Ruvvây, *en-Nahvu'l-Arabî*, 194-223.

⁵³ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 2/143.

⁵⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 3/486.

etmeye yönelik yapılan ilk çalışma, aynı zamanda nahiv ilminin de ilk konusunu teşkil etmiş ve daha sonra bu minval üzere peyderpey gelişerek devam etmiştir.⁵⁵

Buna göre herhangi dilsel bir hatanın zühur etmemesine rağmen; sırf kullanımda çok yaygın olması, Arap nahvinin ana konularından birini teşkil etmesi veya kurallarının belirlenmesi bakımından diğer konulardan daha kolay olması gibibir özelliği, bir konunun nahiv ilminde ilk vaz' edilen konu olmasını gerektirmez. Aksine kuruluş sürecinde dikkate alınan en önemli ölçüt, lahn konusu olmuştur. Nitekim nahiv ilminin kuruluş süreci ve sebebinden söz eden rivayetlerin tamamı da bunu teyit etmektedir. Çünkü söz konusu rivâyetler içerik bakımından farklı olsalar da hepsinin ortak noktası, nahiv ilminin doğuşunu dilsel hataların ortaya çıkmasına bağlamalarıdır.

Bir rivayete göre Ebu'l-Esved'in kızı gökyüzünün güzelliği veya sıcaklığın şiddeti karşısındaki şaşkınlığını ifade etmek isterken: مَا أَحْسَنَ السَّمَاءِ veya مَا أَشَدَّ الْحَرِّ şeklinde kurması gereken cümleyi مَا أَشَدَّ الْحَرِّ veya مَا أَحْسَنَ السَّمَاءِ şeklinde kurarak düştüğü dilsel hata, bir dil uzmanı olarak babası Ebu'l-Esved'in dikkatini ta'accub ve istifhâm konularına çevirmiştir. Yani Ebu'l-Esved ta'accub ile istifhâm kalıplarının kullanımında, kendi evine girecek kadar yaygınlaşan bir lahnin varlığını fark etmiş ve bunun önüne geçmek için çalışmalara başlamıştır. Bu rivayete göre vaz' edilen ilk konular ta'accub ile istifhâm konuları olmuştur. Çünkü cümlelerin başındaki “ما” edatının istifham veya ta'accub edatlarından hangisi olduğu, ancak cümledeki öğelerin hareketlerinden anlaşılır. Harekeler de yanlış okununca, doğal olarak istifham ve ta'accub cümleleri birbirine karışır.

Başka bir rivâyete göre ise Ebu'l-Esved: لَا يَأْكُلُهُ إِلَّا الْخَاطِئُونَ “Onu günahkârlardan başkası yemez”⁵⁶ ayetinin لَا يَأْكُلُهُ إِلَّا الْخَاطِئِينَ şeklinde hatalı okunduğunu duymuş ve bu daonun dikkatini fâil ile mef'ûl konularına çevirmiştir. Çünkü ayetteki fiilin fâili olduğu için الْخَاطِئُونَ şeklinde merfû' okunması gerekir. الْخَاطِئِينَ şeklinde mansûb okunması, dil kuralları yönünden caiz olmadığı gibi anlam yönünden de caiz değildir. Dolayısıyla bu hatalı okuyuş fâil ile mef'ûl konularının vaz'

⁵⁵ Tantâvî, *Neş'etu'n-nahv*, 21; Salâh Ruvvây, *en-Nahvu'l-Arabî*, 34; Hadîce el-Hadîsî, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 49; Abdulkarim el-Es'ad, *el-Vesût fî tarihi'n-nahv*, 27; Ahmed Şâmî, *en-Nahvu'l-Arabî*, 64-65.

⁵⁶ Hakka, 69/37.

edilmesine sebep olmuştur. Aynı şekilde *أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ* “*Muhakkak ki Allah “c.c.” ve onun Peygamberi müşriklerden berîdir/uzaktır*”⁵⁷ ayetinin *أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ* olarak yani *رَسُولُهُ* şeklinde merfû‘ okunması gereken *رَسُولُهُ* kelimesinin *رَسُولُهُ* şeklinde mecrûr olarak hatalı okunması ise dikkatleri atıf konusuna çevirmiş ve bu konunun ele alınmasına vesile olmuştur. Çünkü buradaki hatalı okuyuşun temel kaynağı, bağlaç edatı olan “و” harfinin kendinden sonra gelen *رَسُولُهُ* kelimesini hangi kelimeye bağladığı meselesinden kaynaklanmaktadır. Bunların dışında da konuyla ilgili pek çok rivâyet bulunmaktadır.⁵⁸

Bu rivayetlerde zikredilen dilsel hatalarının her birisi nahvin farklı bir konusuna dikkat çekmiş ve ilgili konunun incelenip vaz‘ edilmesinde temel rol oynamıştır. Bu da, hatanın ilk baş gösterdiği konunun, nahiv konuları arasında ilk vaz‘ edilen konu olduğunu göstermektedir. Çünkü ilk problem teşkil eden konuyu bir kenara atıp başka konularla iştigal etmek uygun değildir.

Bu durumda nahiv ilmine dair ele alınan ilk konunun kesin olarak belirlenmesi, konuyla ilgili günümüze gelen ve yukarıda bir kısmını aktardığımız rivâyetlerden hangisinin senet açısından en sağlam ve zaman bakımından diğerlerinden önce olduğunun kesin bir şekilde belirlenmesine bağlıdır.

Netice olarak şunu diyebiliriz: Cumhur diye tabir edilen ulemanın geneli, dilsel hataların ilk meydana geldiği ve giderek yaygınlaştığı konunun, nahiv ilminde ele alınan ilk konu olduğu konusunda hemfikirdirler. Fakat hatanın ilk belirlediği konunun hangisi olduğu hususundaise kendi aralarında ayrıca ihtilafa düşmüşlerdir. Bu ihtilafın kaynağı ise ilgili rivayetlerden hangisinin daha güvenilir ve zaman bakımından sabık olduğu meselesidir.

Söz konusu ihtilaflardan bir kısmını şu şekilde aktarmamız mümkündür. Ebu’l-Ferec el-İsfahânî (öl. 356/967), İbn Hallikân (öl.681/1282) ve diğer bazı âlimler ilk vaz‘ edilen nahiv konusuyla ilgili Ebu’l-Esved’in oğlu Ebû Harb’in şöyle dediğini

⁵⁷et-Tevbe, 9/3.

⁵⁸ Ebu’l-‘Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Muberrred, *el-Fâdil*, thk. Abdulazîz el-Meymenî (Kahire: Dâru’l-Kutubi’l-Misriyye, 1416/1995), 5; Ebu’t-Tayyib el-Lugavî, *Merâtibu’n-nahviyyîn*, 21; Ebu’l-Ferec Ali b. el-Hüseyn el-İsfahânî, *Kitabu’l-egânî*, thk. İhsan Abbas vd. (Beyrut: Dâru Sâdır, 1429/2008), 12/215; Sîrâfî, *Ahbâru’n-nahviyyîn*, 34-37; Zübeydî, *Tabakât*, 21-22; İbnu’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 2/105; İbnu’l-Enbârî, *Nüzhetü’l-elibbâ’*, 19-21; İbnu’l-Kıftî, *İnbâhu’r-ruvât*, 1/40; İbn Hallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân*, 2/535; Suyûtî, *Vaz‘u ilmi’l-Arabiyye*, 30-49.

rivâyet etmişlerdir: “*Babamın nahiv ilmine dair ele aldığı ilk konu, ta‘accub konusudur.*”⁵⁹ Ebû Saîd Sîrâfî (öl. 368/979) ise bir rivayette Ebu’l-Esved’in sadece fâil ve mef’ûl konularını vaz‘ ettiğini ve bunlara herhangi bir şey ilave etmediğini belirtmiştir. Başka bir rivayette ise Ebu’l-Esved’in kendi kızından işittiği bir dil hatası üzerine nahiv ilmine dair bir kitap yazdığını aktarmıştır.⁶⁰ Fakat kitabın ismine ve hangi konuları içerdiğine dair herhangi bir bilgi vermemiştir. Ebû Bekr ez-Zübeydî de (öl. 379/989) bir rivayette Ebu’l-Esved’in sadece fâil ve mef’ûl konularını ele aldığını ve bunlara hiçbir eklemeye bulunmadığını belirtmiştir.⁶¹ İbnu’n-Nedîm de (öl. 385/995 [?]) bu konuda Sîrâfî ve Zübeydî’ye uyarak Ebu’l-Esved’in, Kur’ân’ı Kerîm’i harekelemesinin yanı sıra konu olarak sadece fâil ve mef’ûl konularını ele aldığını söylemiştir. Hatta İbn Ebî Ba‘ra olarak da tanınan Muhammed b. el-Huseyn adında bir şahısta birçok kitap ve risale gördüğünü, bunların arasında Ebu’l-Esved’e ait olup fâil ve mef’ûlden bahseden dört sayfalık bir risalenin de bulunduğunu aktarmıştır.⁶²

Kanaatimizce Sîrâfî’nin bahsettiği kitap, İbnu’n-Nedîm ve İbnu’l-Kıftî’nin değindiği risaledir. Zira daha kuruluş aşamasında olan nahiv ilmine dair günümüzdeki anlamıyla hacimli bir eserin yazılmış olması aklen mümkün görülmemektedir. Ayrıca konuyla ilgili bütün rivâyetleri en ince ayrıntısına kadar derleyip kayıt altına alan müelliflerin Ebu’l-Esved tarafından yazılmış ve genel konuları ihtiva eden bir eseri görmezden gelmeleri de beklenemez.

b. İbnu’l-Kıftî (öl. 646/1248), İbn Hallikân, Ebu’l-Ferec el-İsfahânî, Ebu’l-Berekât İbnu’l-Enbârî (öl. 577/1181) ve diğer bazı dilcilerin de yer verdiği ve nahiv ilminin Hz. Ali tarafından kurulduğunu belirten rivâyete göre ise nahiv ilmine dair ilk vaz‘ edilen konu kelime kısımları ve bunlarla ilgili birtakım temel bilgilerdir.⁶³ Bu görüşe göre nahiv ilmine dair çalışmalara başlandığında dilsel hatanın ilk hangi konudan görülmüş olmasına bakılmaksızın konuların Arap dilindeki kullanım yaygınlığı dikkate alınmış ve ilk çalışmalara bu yaygın olan konulardan başlanmıştır. Çünkü nahiv çalışmaları Arap dilinde ilk tespit edilen lahnin hemen akabinde

⁵⁹ İsfahânî, *el-Egânî*, 12/216-217; İbn Hallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân*, 2/537; Suyûtî, *Vaz‘u ilmi’l-Arabiyye*, 52.

⁶⁰ Sîrâfî, *Ahbâru’n-nahviyyîn*, 35; Suyûtî, *Vaz‘u ilmi’l-Arabiyye*, 54.

⁶¹ Zübeydî, *Tabakât*, 22; Beşâr Yûnus ‘Akrîş Bâkır, *İptâlu’l-ihcâci bi’n-nahvi ‘ale’l-‘usme*, (Necef: Ma‘hedu’d-Dirâsâtî’l-‘Ulyâ ed-Diniyye ve’l-Lugaviyye, 1436/2015), 33.

⁶² İbnu’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 2/105-108.

⁶³ İsfahânî, *el-Egânî*, 12/215-216; İbnu’l-Kıftî, *İnbâhu’r-ruvât*, 1/39; İbnu’l-Enbârî, *Nuzhetu’l-elibbâ’*, 18; İbn Hallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân*, 2/535; Bâkır, *İptâlu’l-ihcâc*, 33-34.

gerçekleşmemiştir. Zira irili ufaklı hatalar öteden beri görülmüş ve bunlar konu bazında değil, kelime veya cümle bazında bizzat hatalı kullanımın kendisi ele alınarak düzeltme yoluna gidilmiştir ki bunlar da genel kaide ve kurallara dayandırılmadığı için ilmî bir hüviyetleri yoktur. Bu nedenle bu cüzi düzeltmeler nahiv ilminin ilk konuları ve kuruluş noktası olarak değerlendirilemez. Şayet nahiv ilminin kuruluşu, görülen ilk dilsel hata sonucunda gerçekleşmiş olsaydı daha cahiliye veya en geç Hz. Peygamber (s.a.v) döneminde kurulmuş olması gerekirdi. Zira o dönemde de lahn sorunuyla karşılaşmış ve bireysel müdahaleyle düzeltilmeye çalışılmıştır.⁶⁴ Aksine görülen çeşitli dilsel hataların giderek yaygınlaşması ve farklı konulara sirayet etmesi üzerine sadece hatalı kullanımlar değil, bozulma riskiyle karşı karşıya kalan Arap dili bir bütün olarak çalışma konusu yapılmıştır. Söz konusu bu çalışmalar ise fâil, mef'ûl, mübteda ve haber gibi daha yaygın kullanılan ve kural tespiti bakımından da daha kolay olan konulardan başlanmıştır.⁶⁵

Konuyla ilgili temel kaynakları inceleyip iki görüşün delilleri arasında objektif bir karşılaştırma yaptığımızda; birinci görüşün savunucuları çoğunlukta olsa da, ikinci görüşün daha isabetli ve makul olduğu yönündeki kanaatimizi belirtmek isteriz. Zira yukarıda da belirtildiği gibi; Arap diline yönelik yapılan çalışma, dilde görülen ilk lahnin hemen akabinde değil, muhtelif hataların giderek artması sonucunda gerçekleşmiştir. Bu durumda ortada pek çok dilsel hata varken ilk hatanın hangi konuda meydana geldiğinin tespiti hem zor hem de gereksiz bir külfetten başka bir yararı olmazdı. Çünkü sezilen tehlike, sadece belli konuları ilgilendirmekle kalmayıp bütün Arap dilini riske atan bir boyuta varmış ve bu yüzden de Arap dilinin bir bütün olarak korunması asıl amaçlanan şey olmuştu. Elbette ki ayetlerde veya günlük konuşma dilinde tespit edilen hatalı kullanımların tamamen görmezden gelinip adeta birikmesinin beklendiğini iddia edemeyiz. Ancak; “fâil merfû‘ olur”, “mef'ûl mansûb olur” ve bunlara benzer teorik herhangi külli bir kaide olmaksızın yapılan cüzî düzeltmelerin, nahiv ilminin kuruluş noktası olarak görülmesine de karşı olduğumuzu ifade etmemiz gerekir. Çünkü bu dönemde herhangi dilsel bir hataya müdahale edip

⁶⁴ Mehmet Nafi Arslan, “Klasik Arap Edebiyatında “Lahn” Konulu Rivayetler”, *Din Bilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi*. 18/2 (2018), 425; Rıfat Akbaş, *Arap Gramerinde Kavram ve Terminoloji Sorunu*, (Ankara: Gece Akademisi, 2018) 66-67.

⁶⁵ Tantâvî, *Neş'etu'n-nahv*, 21; Salâh Ruvvây, *en-Nahvu'l-Arabî*, 34; Hadîce el-Hadîsî, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 49.

onu düzelten kişinin, kulak aşinalığıyla edindiği dil selikası haricinde dayandığı teorik bir kaide yoktu.

Dil hassasiyeti olan şahsiyetler lahnin görülmeye başlandığı ilk dönemde, şahit oldukları dil hatalarını düzeltmeye çalıştıkları kesindir. Bu düzeltmeler nahiv ilminin kuruluşuna zemin hazırlayan en önemli unsur olsa da, bizzat nahiv ilminin kuruluş noktası olarak kabul edilecek ilmi seviyede ve derinlikte değildi. Daha çok sözlü olan bu tür düzeltmelerin yaygınlaşmakta olan dil hatalarının önünü alamayacağı anlaşıncı, Arap dilinin bir bütün olarak ele alındığı ve kullanımda yaygın olup kural tespiti bakımından da nispeten daha kolay olan konulardan başlandığı kanaatindeyiz. Böylece; kuruluş dönemindeki sözlü veya günümüze ulaşamamış olan yazılı çalışmaların dahi, dönemin ruhuna uygun olarak kullanım yaygınlığı ve kural kolaylığı esas alınmak suretiyle bir tasnif ve tertip metoduna göre yürütüldüğünü söylememiz mümkündür.

Konuyla ilgili rivayetlerin önemli bir kısmı da ikinci görüşün doğruluğunu teyit etmektedir. Örneğin bir rivayete göre Fars asıllı Sa‘d adında bir şahıs atını (yelesinden tutup) sürerken Ebu’l-Esved’in yanından geçer. Ebu’l-Esved ona nedenatına binmediğini sorar. O da “*Atım topaldır*” anlamına gelen *إِنَّ فَرَسِي ظَالِعٌ* demek yerine *إِنَّ فَرَسِي ضَالِعٌ* der (yani “ظ” harfî yerine “ض” harfîni kullanır) ve orada bulunanlardan bazıları onunla dalga geçerek güler. Bunun üzerine Ebu’l-Esved “*Bu mevâlîler, İslam dinini benimseyip Müslüman oldular ve böylece bizimle kardeş oldular. Bizim de onlara Arapçayı öğretmemiz gerekir*” der, daha sonra dafâilile mef’ûl bih bâblarını kurar ve başka da bir şey eklemez.⁶⁶

Birçok ana kaynaktan zikredilen bu rivayete göre, nahiv ilminde ilk ele alınan konular fâil ve mef’ûl bih konularıdır. Ancak sebep olarak zikredilen hatanın fâil veya mef’ûl bih ile uzaktan yakından hiçbir alakasının olmadığı hatta nahiv ilmi kapsamına dahi girmediği ortadadır. Zira rivayette bahsi edilen hata, bir i‘rab hatası değil harf hatasıdır. Aynı şekilde nahiv ilminin kuruluşunu Hz. Ali’ye dayandıran rivayetler de ikinci görüşü desteklemektedir. Çünkü söz konusu rivayetlerde, ilk olarak kelime kısımlarını ve onlar hakkında bazı temel bilgileri ele alan ve Ebu’l-Esved’ten bunları

⁶⁶ Sîrâfî, *Ahbâru’n-nahviyyîn*, 36; Zübeydî, *Tabakât*, 22; İbnu’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 2/105; Suyûtî, *Vaz‘u ilmi’l-Arabiyye*, 53-54.

geliştirilmesini isteyen Hz. Ali, duyduğu çok sayıda dil hatasından dolayı buna ihtiyaç duyduğu ifade edilmiştir.⁶⁷ Ancak hataların neler olduğu ve ele aldığı konuların bizzat duyduğu hatalarla ilgili olup olmadığı konusunda herhangi bir bilgi verilmemiştir. Bu da hataların çok yaygınlaştığını ve sadece duyulan hataların ayıklanıp düzeltilmeye çalışılması yerine, genel olarak Arap dilini maruz kaldığı tehlikeden korunmak istendiğini göstermektedir. Bu durumda da en uygun yöntem; yaygın kullanılan ve kuralları daha kolay tespit edilebilen konuları öne almak ve daha sonra peyderpey teferruatlara inmektir. Ancak bu kategoriye giren konular arasında hangisinin ilk ele alındığını tespit etmek de mümkün değildir. Zira daha önce de ifade edildiği gibi bu döneme ait olduğu kesin olan yazılı bir metin günümüze ulaşmamıştır. Konuyla ilgili gelen rivayetler ise birbirinden oldukça farklılık arz etmektedirler.⁶⁸

Sîbeveyhi ile aynı dönemde yaşamış, Basra ekolüne mensup dilcilerden olan Halef el-Ahmer el-Basrî'ye (öl. 180/796 [?]) nispet edilen ve Arap nahvinin ana konularını ayet ve şiir referansında özlü ve sade bir dille özetleyen *Mukaddime fî'n-Nahv* adlı eser bulunmaktadır. Bu eser günümüze ulaşmış olsa da Halef el-Ahmer'e aidiyetine şüpheyile yaklaşılmaktadır. Zira eserde kullanılan dil ve nahiv meselelerine yaklaşımı bakımından Halef el-Ahmer'in yaşadığı döneme mensup olduğu Basra dil ekolüne uygun olup ona ait olabileceği ihtimalini güçlendirse de, tabakat kitaplarında böyle bir eserden söz edilmemesi, başka nüshasının günümüze ulaşmaması ve konularının tertibi gibi nedenlerden ötürü de şüpheli duruma düşmektedir. Çünkü eserde, erken dönem için ihtimal verilmeyen bir tertip sistemi uygulanmıştır.⁶⁹

⁶⁷ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 2/104; İbnu'l-Enbârî, *Nüzhetu'l-elibbâ'*, 18; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 1/39; Suyûtî, *Vaz'u ilmi'l-Arabiyye*, 34-35; Tantâvî, *Neş'etu'n-nahv*, 24-45.

⁶⁸ Bâkır, *İptâlu'l-ihticâc*, 34.

⁶⁹ Halef b. Hayyân el-Basrî el-Ahmer, *Mukaddime fî'n-nahv*, thk. İzzeddîn et-Tenûhî (Dımaşk: Vizâretu's-Sekâfe ve'l-İrşâdu'l-Kavmî, 1381/1961), 4-5.

1. ARAP GRAMERİNDE KONULARIN TASNİFİ

Nahiv ilmine dair günümüze ulaşan en kapsamlı eser olan Sîbeveyhi'nin meşhur *el-Kitâb'ının* ardından Arap gramerinde muhtasar, mutavval ve mutavassıt türlerinde pek çok eser yazılmıştır. Aslında bazı meseleler istisna edilirse, bu eserlerde ele alınan nahiv konuları ana hatlarıyla Sîbeveyhi'nin ele aldığı konulardan farklı değildir. Zira Sîbeveyhi Arap gramerine dair ihtiyaç duyulan her şeyi kendi kitabında toplamıştır. Hatta bu yüzden de onun kitabına *قرآن النَّحْوِ* “*Nahiv ilminin Kur'ânı*” lakabı verilmiştir.⁷⁰ Ayrıca Ebû Osmân el-Mâzinî (öl. 249/863) gibi bir âlimin: “*Sîbeveyhi'nin kitabından sonra nahiv ilmine dair (kapsamlı) bir kitap yazmak isteyen kişi bundan utansın*”⁷¹ demesi, aynı şekilde Muberrred'in, birine Sîbeveyhi'nin kitabını okuyup okumadığını sorarken ya da birinin dilbilgisi seviyesini öğrenmek isterken: “*هل ركبْتَ البحرَ؟*” “*Sen hiç denize bindin mi (girdin mi)?*”⁷² diyerek zenginlik bakımından *el-Kitâb'ı* denize benzetmesi ve Sîrâfî ile İbn Hallikân gibi şahsiyetlerin Sîbeveyhi'den önce ve sonra (nahiv ilminde) *el-Kitâb* gibi bir kitabın yazılmadığı yönünde kanaat belirtmeleri, söz konusu kitabın ne kadar kapsamlı olduğunu ve nahiv ilminin önderleri arasında ne derece kabul gördüğünü gösteren birer kanıt mesabesindedir.⁷³ Nitekim yazıldığı günden beri bütün dil ekollerince büyük bir ilgi görmüş, pek çok âlim tarafından şerh edilmiş ve günümüzde de çok sayıda akademik çalışmalara konu olmuştur.

Sîbeveyhi'nin kitabına yönelik bu olumlu yaklaşımlar haklı olarak akla şu soruları getirmektedir: Arap gramerinde ihtiyaç duyulan her konuyu ihtiva edecek derecede kapsamlı olan ve bu yüzden de neredeyse bütün dilcilerin teveccühüne mazhar olup yoğun bir ilgi gören bir kitabın varlığına rağmen, nahivciler niçin yeni eserler yazma ihtiyacını hissetmişlerdir? Bu kitaptan sonra eser yazan müellifler, nahiv ilmine dair ne tür eksikleri gidermek, hangi konuları eklemek ve bu ilmi öğrenmek isteyenlerin hangi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yazmışlardır? Bu sorulara şöyle cevap verilebilir: Eser yazan her müellifin yegâne amacı daha önce değinilmeyen yeni bir konuyu ele almak değildir. Çünkü bir eserin telifinde, yeni bir konuyu ele almak kadar önemli olan başka hususlar da vardır. Bu yüzden de sırf yeni bir konu ortaya

⁷⁰ Suyûtî, *el-Muzhir*, 2/405.

⁷¹ Sîrâfî, *Ahbâru'n-nahviyyîn*, 65; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/143.

⁷² Sîrâfî, *Ahbâru'n-nahviyyîn*, 65; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/143.

⁷³ Sîrâfî, *Ahbâru'n-nahviyyîn*, 65; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 3/463.

atmadığı gerekçesiyle hiçbir eserin gereksiz olduğuna hükmedilemez. Dolayısıyla her eserin kaleme alınmasının ardından mutlaka önemli nedenler vardır ve nahiv ilmine dair yazılan eserler de böyledir. Nitekim âlimler yazılış amacını dikkate alarak te'liflerigenel olarak yedi kısma ayırmışlar ve bu yedi amaçtan birine veya birkaçına sahip olan eserlerin makbul olup dikkate alınması gerektiğini fakat bunlardan herhangi birine sahip olmayan eserlerin ya intihal ya da faydasız olduğu gerekçesiyle dikkate alınmaması gerektiğini vurgulamışlardır. Eserlerin yazılmasında rol oynayan yedi gayeyi ise kısaca şöyle aktarmışlardır:

a. Daha önce hakkında hiç eser yazılmamış ve keşfedilmemiş bir ilmin veya bir meselenin keşfedilmesi durumunda bunu başkalarına aktarmak amacıyla eser yazılabilir ve bu gaye eser yazmanın en önemli ve ulvi amacıdır.

b. Önceki çalışmalarda bazı yönleri eksik bir şekilde ele alınmış bir ilmin veya meselenin eksik kısımlarını gidermek ve onu tamamlamak amacıyla eser yazılabilir.

c. Herhangi bir ilimde önceki eserlerde yanlış aktarıldığı düşünülen bilgileri düzeltmek ve doğrusunu vermek maksadıyla eser yazılabilir.

d. Önceki eserlerde anlaşılması güç ve kapalı bir şekilde ele alınmış konuları şerh edip anlaşılır bir hale getirmek gayesiyle eser yazılabilir.

e. Daha önceki eserlerde çok uzun ve anlaşılmasına engel teşkil edecek ya da okunmasını zorlaştıracak derecede detaylı bir şekilde ele alınmış konuları kısaltmak maksadıyla eser yazılabilir.

f. Aynı kitapta veya farklı kitaplarda parça parça işlenmiş konuları bir araya getirmek ve belli bir tasnif sistemi ile sınıflandırıp uygun başlıklar altında toplamak amacıyla eser yazılabilir.

g. Önceki çalışmalarda sıralama düzenine dikkat edilmeden tamamen karma bir şekilde ya da ilgili disiplin alanına uygun olmayan veya öğrenimi zorlaştıran bir sistemle tanzim edilerek ele alınmış konuları, birbirleri ile olan ilişkilerini dikkate alarak ve her konuyu olması gerektiği yere koyarak yeniden tertiplemek amacıyla eser yazılabilir. Bu amaçları sayıca artıranlar da vardır.⁷⁴ Görüldüğü üzere çalışmamızın

⁷⁴ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm el-Endelüsî, *et-Takrîb li haddi'l-mantık ve'l-madhal ileyh*, thk. Abdulhak b. Molla Hakkî et-Türkmânî (İsveç: Dâr-u İbn Hazm, 1428/2008), 324-325; Ebu'l-Kasım Muhammed b. Abdilgafûr el-Kelâ'î el-İşbîlî el-Endelüsî, *İhkâm-u san'ati'l-keîlâm*, thk. Muhammed Rıdvan ed-Dâye (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1386/1966), 230; İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, 340-343; Ahmed b. Muhammed el-Mekkarî et-Tilimsânî, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsü'r-ratîb*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâr-u Sâdır, 1388/1968), 3/34-35; Kâtip Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, 1/35; Ebu't-Tayyib

konusu olan tasnif ve tertib meselesi de eser yazımında etkin olan temel amaçlar arasında yer alacak kadar önemlidir.

Arap gramerine ilişkin yazılan eserlerde konu tasniflerinin birbirinden farklılık arz etmesinin arka planında yatan çok sayıda farklı faktör bulunmaktadır. Bunların bir kısmı müellifin nahiv felsefesinden, benimsediği eğitim metodundan, bir kısmı hitap edilen kitlenin bilgi seviyesinden, bir kısmı ise başka unsurlardan kaynaklanmaktadır. Bu nedenle tasnif ve tertib bakımından tamamen aynı olan iki eser neredeyse hiç yoktur. Aynı müellif tarafından yazılmış eserlerde bile bazen birbirlerinden farklı tebvîb metotlarının takip edildiği görülmektedir. Zira ilmi düzeyinin yükselmesiyle müellifin nahiv ilmine olan bakış açısının değişmesi, hitap ettiği kitlenin bilgi seviyelerinin birbirlerinden farklı olması, eserinde nahvin genel konularını ya da sadece belli konuları ele alması gibi kimi unsurlar aynı müellifin farklı tasnif yöntemlerini izlemesine neden olmaktadır. Hatta kimi zaman bir müellifin daha önce yazdığı eseri; ya aldığı eleştiri ve önerilerden ya da kendi incelemesi sonucunda veyahut başka bir gerekçeden ötürü tasnif ve tertib bakımından yenileyerek tekrardan kaleme aldığı da olmuştur. Örneğin Ebû Mansûr es-Se‘âlibî (öl. 429/1038) *el-Kinâye ve’t-Ta‘rîd* adlı eserinin mukaddimesinde şunları zikrediyor:

“(Söz konusu) kitabı (daha önce hicri) 400 yılında Nisâbûr’da yazmıştım. Fakat (kitabın) ismi emir tarafından da anılıp ve onun emriyle bir nüshası hizânetu’l-ma‘mûr (kütüphanesine) yollanınca.... (önemine binaen) kitabı tekrardan telif ettim, ikinci kez düzenledim, tasnif ve tertibini tekrardan yaptım, (bölümlerinin) düzenlemesinde ve süslemesinde çok titiz davrandım.”⁷⁵

Se‘âlibî’nin bu sözlerinden anlaşılıyor ki; söz konusu kitabı ikinci kez telif etmesine neden olan en önemli husus kitaptaki konuları tekrardan tasnif etmek ve aralarındaki ilişkiyi de dikkate alarak konuları yeniden tertib etmektir. Zira müellif, kitabının yüksek makamlarda dahi ilgi gördüğünü ve bu nedenle de bir nüshasının devlet kütüphanesine yerleştirildiğini görünce, onu daha titiz ve kendi içinde tutarlı bir şekilde tasnif ve tertip edilmesi gerektiği kanaatine varmıştır.

Muhammed Sıddîk Hân b. Hasan el-Kannevî, *Ebcedu’l-‘ulûm*, haz. Abdulcebbâr Zekkâr (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1398/1978), 1/188-189; Zeyd b. Muhammed Rummânî, *el-Erba‘ûn min esbâbi’t-teâlîfi ve esrâri’t-tesânîf* (Riyad: Medâru’l-Vatan li’n-Neşr, 1424/2003), 10-14.

⁷⁵ Ebû Mansûr Abdulmelik b. Muhammed es-Se‘âlibî, *el-Kinâye ve’t-Ta‘rîd*, thk. ‘Âişe Huseyn Ferîd (Kahire: Dâr-u Kabâ’, 1419/1998), 4-5.

Daha kolay ve anlaşılır bir metotla öğretme arzusu tasnif metotlarında çok etkin rol oynayan önemli bir faktördür. Çünkü konu tasnifinde izlenen metodun eğitim üzerinde çok ciddi etkileri vardır. Zira belli esaslara dayanan metodolojik bir tasnif ve tebvib sistemi izlenmediği takdirde; bazı konular kısmen bazıları ise tamamen ihmal edilir, bazılarında tekrara düşülür, bazı konular ise dağılarak her bir meselesi farklı bir başlıkta ele alınır ve konular arasında bir bütünlükten söz edilemez. Fakat konular belli esaslara dayalı sistematik bir şekilde tasnif edildiği hem konular arasında bir bütünlüğün oluşması hem de daha kolay kavranması sağlanmış olur. Bu nedenle konu tasnifi, bir kitabın anlaşılması ve anlatılması açısından son derece önemlidir.

Nahiv ilmine dair eser yazan müellifler de, tebvib meselesinin üstlendiği bu önemin farkında oldukları için bu konuda oldukça titiz davranmış ve çoğu zaman birbirlerinin konu tasnif metodunu eleştirip kendi perspektifleri doğrultusunda nahiv ilminin amacına uygun en makul ve kolaylaştırıcı metodu izleyerek eser yazmayı hedeflemişlerdir. Nitekim İbn Ya‘îş el-Mevsilî (öl. 643/1245), Zemahşerî’nin konu taksiminde izlediği metodun gerekçesinin; hem öğrencinin kitabı anlayıp ezberlemesini hem de kitabı inceleyenin aradığı konuyu daha kolay bulmasını sağlamak olduğunu vurgulamıştır.⁷⁶ Günümüzde nahiv ilmine dair yenilik arayışında olan bazı dilcilerin de ısrarla nahiv konularının yeni bir tasnif metoduna ihtiyaç duyduğunu, bu bağlamda bazı konuların farklı başlıklar altında birleştirilmesi, bazılarının da tamamen atılması gerektiğini vurgulamaları da tasnif metodunun önemini ve eğitimde üstlendiği rolü gösteren bir faktördür.

Aslında gramer kitaplarındaki tasnif farkı sadece kolaylaştırma amacına da bağlanamaz. Çünkü tasnif; bir konuya ve ilme ilişkin düşünme tarzıdır. Dolayısıyla bir nahivcinin, takip ettiği tasnif ve tebvîb metodu onun nahiv ilmine ilişkin düşünme sistemini, bakış açısını, felsefesini, eğitim metodunu ve hitap ettiği kitlenin ilmi düzeyini ortaya koymaktadır. Örneğin ana konularını; merfû‘ât, mansûbât, mecrûrât ve tevâbi şeklinde tasnif eden bir müellif i‘râbı nahiv ilminin özü, amacı ve eğitimde ön plana çıkarılması gereken bir husus olarak görmektedir. Bu nedenle i‘râb olgusunu temel hareket noktası olarak dikkate alıp ana konuların tasnifini ve tertibini de bu doğrultuda yapmıştır. Ana konuların taksiminde ‘âmil faktörünü esas alan bir dilcinin

⁷⁶ Ebu’l-Bekâ Yaîş b. Alî İbn Ya‘îş el-Mevsilî, *Şerhu’l-Mufasssal*, thk. İmîl Bedî‘ Yakub (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1422/2001), 1/67.

tasnifinde ise fâil, nâib-i fâil, tüm mef'ûller ve 'âmili fiil olan diğer bütün konular aynı ana başlık altında toplanır. Zira hepsinin ortak noktası 'âmillerin fiil olmasıdır. Fakat i'râbı esas alan dilcinin konu taksiminde fâil ve nâib-i fâil mef'û'ât bölümünde yer alırken mef'ûl çeşitleri mansûbât bölümünde yer alır. Yani fâil ile mef'ûl arasında 'âmil yönünde uyumluluk fakat i'râb yönünden farklılık vardır. Bu durumda konu tasnifinde hangisinin esas alınması gerekir? Daha doğrusu dil felsefesi açısından 'âmil mi daha ağır basar yoksa i'râb mı? Kelime veya cümle kısımları gibi başka hususları ön plana çıkarmak isteyen müellif ise ana konuların tasnif ve tertibini ona göre yapar.

Konu tasnifinde etkili olan diğer bir faktör ise hitap edilen kitledir. Zira Arap gramerini yeni öğrenenlere yönelik yazılan eserlerin konu tasnifi ile bu alanın uzmanlarına yönelik yazılanların konu tasnifi aynı olamaz. Mübtedilere yönelik eser yazan müellif bu aşamada uygun görmediği bazı konulara hiç değinmezken, işin erbabına hitaben eser yazan müellif daha çok tartışmalı ve ağır konulara odaklanır. Bu nedenle mübtedilere hitaben yazılan eserlerin konu tasnifi daha çok i'râb gibi somut faktörler üzerinde yapılır. Araştırma kaynağı olarak telif edilen eserlerin tasnifinde somut faktörlerin yanında soyut faktörler de dikkate alınır ve bu nedenle bu tür eserlerin konu tasnifi oldukça teferruatlı olur.

Eserin telif edildiği zaman dilimi de konu tasnifinde etkili olan bir unsurdur. Zira bir ilmin konuları, bu konuların kendi içindeki sistemi, çözümüne adaklanan temel sorun ve müelliflerin bakış açıları zamanın değişmesiyle değişebilir. Tüm bunlar da ilgili ilim dalında telif edilen eserlerin tasnif yönünü de etkileyen hususlardır. Nitekim dil ilimlerinin ayrışma döneminden önce yazılan nahiv kitapları ile bu dönemden sonra yazılanlar arasındaki konu tasnif farklılığı da bundan kaynaklanmaktadır. Çünkü ilk dönemde nahiv, sarf, belagat, fonetik, tecvit, imla, zarûrat-ı şî'riyye vd. Arap dil ilimleri birbirinden tam ayrılmadığı için o dönemde telif edilen eserlerde de bu ilimlere ait konular sıklıkla içiçe girmiştir. Sonraki dönemlerde ise bu ilimler birbirinden kesin çizgilerle ayrıldığı için ya müstakil eserlerde ya da bir eserin farklı bölümlerinde ele alınmışlardır. Nitekim bazı müellifler nahiv ilmi konuları eserlerinin başında, sarf ve fonetik gibi ilimlerin konularını ise sonuna almışlardır. Bazı müellifler ise nahiv ve sarf ilimlerinden her birine ayrı birer eser yazarak bunları birbirinden tamamen ayırmışlardır.

Eserlerin konu tasnifinde etkili olan hususlardan biri de müellifin ele aldığı konuların kendisidir. Çünkü kimi müellifler hitap ettikleri kitle açısından veya genel olarak nahiv ilmi bağlamında çok önemli gördükleri bazı nahiv konularını ele alıp eserlerini ona tahsis ederken, bazıları nahiv konularını genel olarak ele almıştır ve bunun da konu tasnifi üzerinde doğal olarak etkisi vardır. Zira nahiv konularını genel bir şekilde ele alan müellifin hareket noktası ile belli konuyu ya da konuları ele alan müellifin hareket noktası ve dikkate aldığı temel faktör farklılık gösterebilir. Örneğin Abdulkâhir el-Cürcânî (öl. 471/1078) gibi sadece ‘âmili konu edinen bir musannifin taksimi ve konu başlıkları şu şekillerde olabilir: “İsimde ‘âmel edenler, fiilde ‘âmel edenler ve müşterek olan ‘âmiller”; “lafzî ‘âmiller ve manevî ‘âmiller”; “kıyâsî ‘âmiller ve semâ’î ‘âmiller”; “isim olan ‘âmiller, fiil olan ‘âmiller ve harf olan ‘âmiller”; “raf’ eden ‘âmiller, nasb eden ‘âmiller, cer eden ‘âmiller ve cezm eden ‘âmiller”. Bu tasniflerin tamamı ‘âmil faktörünün esas alındığı tasniflerdir ve sadece ‘âmili konu edinen bir eserde bunlar ana konu başlıkları olarak yer alabilir. Fakat nahiv konularını genel olarak ele alan bir eserde farklı faktörler esas alınabilir. Bu durumda ‘âmil tasnifi ile ilgili bu başlıklar ya eserde hiç yer almaz ya da alt konularda yer alır. Çünkü ‘âmil bütün nahiv konularının tasnifinde etkili olabilen bir faktör değildir. Aslında hiçbir faktör bütün nahiv konularında etkili olamaz.

1.1. Konu Tasnifinde Etkili Olan Temel Faktörler

Arap gramerinde yazılan eserler incelendiğinde müelliflerin konu tasnifinde dayandıkları bazı unsurların olduğu görülmektedir. Ancak bir eserin tüm konularında tek bir unsur dikkate alınmamıştır. Çünkü konularda önemli olan hususlar ve tasniflerinde etkili olabilen unsurlar birbirinden farklı olabilmektedir. Bunun yanı sıra müelliflerin tercih ettikleri eğitim metotları, benimsedikleri nahiv felsefeleri ve konularda ön plana çıkarmak istedikleri hususlar da aynı değildir. Özellikle ana bölümlerin tasnifinde görülen farklılıklar da müelliflerin bu yaklaşımlarından kaynaklanmaktadır.

Nahivcilerin konu tasnifinde dayandıkları temel faktörler şu başlıklar altında ele alınabilir:

1.1.1. ‘Âmil Faktörü ve Bazı Önemli Eserler Üzerinde Değerlendirilmesi

العامل: Kelimesi يَعْمَلْ, عَمِلَ fiilinin ismi fâili olupışı yapan, herhangi bir görevi üstlenen, işçi, devamlı çalışan vb. anlamlara gelir.⁷⁷ Nahiv terminolojisinde ise farklı tanımları yapılmıştır. Nahivcilerin birbirlerini eleştirmelerine de sebep olan bu farklı tanımların çokluğu, ‘âmilin nahiv ilmindeki önemini göstermesi bakımından önemlidir. Bu tanımlardan bazıları şöyledir:

a. İbn Bâbeşâz âmilin etkisi sonucunda meydana gelen değişimi dikkate alarak şöyle bir tanım yapmıştır: *‘Âmil: ما عَمِلَ فِي غَيْرِهِ شَيْئاً مِنْ رَفْعٍ أَوْ نَصْبٍ أَوْ جَرٍّ أَوْ جَزْمٍ. Kendinden başka bir kelimeye etki edip raf, nasb, cer, ve cezimden herhangi birini meydana getiren şeydir.*⁷⁸

b. el-Mutarrizî (öl. 610/1213) ise ‘âmilin meydana getirdiği değişime ve bu değişimin meydana geldiği mekana dikkat çekerek ‘âmili şu şekilde tanımlamıştır: *‘Âmil; I‘râb açısından kelime sonunun belli bir hareke üzerinde olmasını gerektiren etkidir.*⁷⁹ Seyyid Şerîf el-Cürçânî de (öl. 816/1413), Mutarrizî’nin bu tanımını aynen benimsemiş ve *et-Ta‘rifât* adlı eserinde zikretmiştir.⁸⁰

c. Anlam faktörünü öne çıkaran ve i‘râb anlam ilişkisine dikkat çeken İbnu’l-Hâcib’in (öl. 646/1249) yaptığı tanım ise şöyledir: *العامل. ما به يَتَقَوَّمُ المعنى المُقتَضَى للإعراب. ‘Âmil: (Fâillik, mefûlluk ve izafet gibi,) i‘râbı gerektiren (nahvî) anlamların hâsıl olmasını sağlayan şeydir.*⁸¹

d. Hâlid el-Ezherî (öl. 905/1499) bunlardan farklı bir metot izleyerek ‘âmilin iki farklı tanımını yapmıştır. Bu tanımlardan birinin genel olup bütün ‘âmilleri

⁷⁷ İbn Manzûr, “‘aml”, 9/400; Fîrûzâbâdî, “‘aml”, 114; Hâlid b. Abdillâh el-Cercâvî el-Ezherî, *Şerhu’l-‘avâmilî’l-mî’e*, thk. el-Bedrâvî Zehrân (Kahire: Dâru’l-Ma‘ârif, 1408/1988), 73.

⁷⁸ Tahir b. Ahmed İbn Bâbeşâz, *Şerhu’l-Mukaddimeti’l-muhsibe*, thk. Hâlid Abdülkerim (Kuveyt: el-Matba’atu’l-‘Asriyye, 1397/1977), 2/344.

⁷⁹ Ebu’l-Feth Nâsır b. Abdisseyyid el-Hârizmî el-Mutarrizî, *el-Misbâh fî ilmi’n-nahv*, thk. Abdulhamîd es-Seyyid Taleb (Kahire: Mektebetu’ş-Şebbâb, ts.), 61.

⁸⁰ Seyyid Şerîf el-Cürçânî, *et-Ta‘rifât*, 150.

⁸¹ Ebû Amr Cemâluddîn Osmân b. Ömer İbnu’l-Hâcib, *el-Kâfiye*, thk. Salih Abdulazîm eş-Şâir (Kahire: Mektebetu’l-Âdâb, 1431/2010), 11.

kapsadığını diğerinin ise sınırlı olup sadece ismin ‘âmilini kapsadığını söylemiştir. Mutarriżî’nin yukarıdaki tanımından istifade ederektüm ‘âmilleri kapsayan genel tanımı şöyle yapmıştır: *العامل: ما أوجب كَوْن آخر الكلمة مرفوعاً أو منصوباً أو مجروراً أو ساكناً.* “‘Âmil: Kelime sonunun merfû‘, mansûb, mecrûr veya sâkin olmasını gerektiren şeydir.” Sadece ismin ‘âmilini kapsayan tanımı içinse, İbnu’l-Hâcib’in yapmış olduğu yukarıdaki tanımı aynen vermektedir.⁸²

Verilen tanımlardan da anlaşıldığı üzere nahivcilere göre, i‘râb hareketleri ve onların yerine geçen harfler ‘âmil denilen etkenlerin eseridir, hiçbir i‘râb hareketi ‘âmilsiz düşünülemez. Zira hem dinen hem de aklen hiçbir mevcudun mucitsiz olmadığı gibi hiçbir i‘râb hareketi de ‘âmilsiz olamaz. Bundan dolayı lafzi bir ‘âmil yoksa da manevi bir ‘âmilin olduğu varsayılmıştır. ‘Âmille ilgili tüm düşünceler bu minval üzere kurulmuştur.⁸³

‘Âmil konusu nahiv ilmi için büyük bir önem taşımaktadır. Çünkü nahiv ilminin birinci derece konu edindiği şey i‘râb hareketidir ve onları meydana getiren ise ‘âmildir. Bundan dolayı ‘âmil, nahiv ilminin belli bir konusunu teşkil etmek yerine onun bütün konularına sirayet etmiş ve etkin bir biçimde rol almıştır. Hatta nahiv ilminin; tenâzu‘, iştigâl, ilgâ‘ ve ta‘lîk gibi sadece ‘âmil teorisinden kaynaklanan önemli konuları vardır. Diğer birçok ihtilaf gibi bu konulara dair meydana gelen ihtilafların tamamının menşei yine ‘âmil teorisidir. Tüm bu nedenlerden ötürü denilebilir ki: ‘Âmil teorisi nahiv ilmiyle özdeşleşmiş ve onun tüm konularına yayılmıştır.

Nahiv ilmindeki ‘amilleri ele alan Abdulkâhir el-Cürçânî’nin meşhur *el-‘Avâmilü’l-Mie* adlı eserinin yanı sıra diğer bazı önemli nahivcilerin de ‘âmilleri konu edinen müstakil eserler yazmış olmaları ‘amilin nahiv ilmindeki konumunu ispatlamaktadır. Nitekim Kisâî’nin öğrencilerinden olan Ebû Tâlib el-Mekfûf’un (öl. 189/805’ten sonra) *Hudûd’ul-‘Âvâmil ve’l-Ef’âl ve İhtilaflu Me’ânihâ*,⁸⁴ Ebû Ali el-Fârisî’nin (öl. 377/987), *el-‘Avâmil fi’n-Nahv*,⁸⁵ Mekkî b. Ebî Tâlib’in (öl. 437/1045) *et-Tezkire li Usûli’-Arabîyye ve Ma’rifeti’l-‘Avâmil*⁸⁶ ve Ali b. Faddâl el-

⁸² Hâlid el-Ezherî, *Şerhu’l-‘avâmil*, 73.

⁸³ Abbâs Hasan, *el-Lugatu ve’n-nahv beyne’l-kadîmi ve’l-hadîs*, (Mısır: Dâru’l-Ma’ârif, 1386/1966), 186-187.

⁸⁴ Zübeydî, *Tabakât*, 135;

⁸⁵ Kâtip Çelebî, *Keşfu’z-zunûn*, 2/1179.

⁸⁶ İbnu’l-Kıftî, *İnbâhu’r-ruvât*, 3/317.

Mucâşi'î'nin (öl. 479/1086), *el- 'Avâmil ve 'l-Hevâmil*⁸⁷ isminde nahiv 'âmillerine dair müstakil eserler yazdıkları rivayet edilmiştir.

Sîbeveyhi'nin ikinci bâbta 'âmile ve onun eseri olan harekeye değinmesi 'âmilin nahiv ilmindeki köklü geçmişini açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca Sîbeveyhi'nin bu konudaki sözleri, 'âmil lafzının kavramsal anlamda ilk kez sarıh bir şekilde kullanıldığı metni de teşkil etmektedir.⁸⁸

Nahivcilerin 'âmile ve 'âmil teorisine verdikleri bu ehemmiyet giderek artmış ve zamanla felsefik bir hüviyet kazanmıştır. Bu yüzden de pek çok önerme ortaya atılmış ve somut bir karşılığı bulunmayınca da varsayımlara gidilmiştir. Örneğin hiçbir i'râb alameti 'âmilsiz olamaz önermesi, 'âmilin bulunmadığı her yerde mutlaka hazfedilmiş veya manevi bir 'âmilin olduğu soncuna götürmüştür. Ayrıca iki 'âmil aynı anda bir ma'mûlda 'amel etmesi, iki kelimenin karşılıklı olarak birbirlerinde 'amel etmesi, kelime parçasının kelimenin kendisinde 'amel etmesi, güçlülük ve zayıflık yönünden 'âmiller, bazı 'âmillerin 'amel şartları, 'âmilin 'amel etme yetisini kaybetmesi, 'âmil aileleri ve bunlara benzer daha pek çok yönde 'âmil konusu ele alınıp tartışılmıştır. Hatta bu tezler ve tartışmalar, gramerin temel amacını aştığı gerekçesiyle klasik veya modern bazı nahivcilerin 'âmil teorisine tamamen veya bazı yönlerine karşı çıkmasına dahi sebep olmuştur.⁸⁹

'Âmil teorisinin nahiv ilmindeki bu öneminden dolayı Sîbeveyhi dâhil olmak üzere çoğu müellif tarafından konu tasnifi ve tertibinde de dikkate alınıp temel hareket noktası olarak kabul edilmiştir.⁹⁰ Bu da, nahivcilerin 'âmil teorisini anlam ve üslup boyutlarından daha fazla önemsediklerini göstermektedir. Çünkü öyle olmasaydı nahivcilerin, 'amel boyutunu dikkate alarak nefy edatlarını; cezim eden, nasb eden, "ليس" gibi 'amel eden, "إن" gibi 'amel eden, 'amel etmeyen vd. gruplara ayırıp farklı başlıklar altında ele almak yerine, anlam bakımından ifade ettikleri olumsuzluk yönlerini dikkate alıp لا، لا النافية، لا الناهية، ما، غير، ليس، إن، لا، لا vd. nefy edatlarının tamamını tek başlık altında ele almaları gerekirdi. Oysa klasik nahiv

⁸⁷ İbnu'l-Kıffî, *İnbâhu'r-ruvât*, 2/300; Kâtip Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, 2/1179.

⁸⁸ Ebû Bişr 'Amr b. Osman b. Kanber Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselam Muhammed Harun (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1408/1988), 1/14-15.

⁸⁹ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdîrahmân el-Kurtubî İbn Madâ, *Kitâbu'r-Red 'ale'n-nuhât*, thk. Şevkî Şevkî Dayf (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-İlmiyye, 1366/1947), 85; Şimşek, "İbrahim Mustafa'nın Nahiv İlminin Islahına Dair Görüşleri", 443.

⁹⁰ Kerîm Huseyn Nâsîh el -Hâlidî, *Menâhîcu't-te'lîfi'n-nahvî*, (Umman: DâruSafâ', 1427/2007), 138.

kitaplarına baktığımızda genelde söz konusu edatların 'amelî boyutları dikkate alınarak tasnif edildiğini ve buna uygun farklı başlıklar altında ele alındığını görüyoruz.⁹¹ Bu yüzden de bazen الناهية "لا" ve لام الأمر gibi anlam bakımından tamamen farklı hatta birbirine zıt olan birtakım edatların aynı başlık altında ele alındığı gibi, bazen de "لا" gibi lafız bakımından aynı olup anlam bakımından da yakın olan bazı edatlar farklı başlıklar altında ele alınmıştır.

Rivayete göre, konu taksiminde 'âmil teorisinin esas alınması meselesi, nahiv ilminin kuruluş sürecine dayanmaktadır. Nitekim Ebu'l-Esved ed-Düelî ile Hz. Ali arasında geçen diyalogdan sonra, Hz. Ali'nin tavsiyesi üzerine dil çalışmalarına başlayan Ebu'l-Esved'in şöyle dediği rivayet edilmiştir:

"İlk önce atıf ve sıfat ardından ta'accüb ve istifham bâblarını kurdum (ele aldım). إِنَّ ve kardeşleri bâbına gelince لَكِنَّ hariç (bu gruptaki diğer bütün edatları bir başlık altında ele aldım.) Bu bâbları Hz. Ali'ye arz edince, إِنَّ edatını da إِنَّ ve kardeşlerine eklememi emretti. Nahiv bâblarından herhangi birini kurunca, onu Hz. Ali'ye arz ederdim..."⁹²

Buna göre Hz. Ali'nin, Ebu'l-Esved'ten "لَكِنَّ" edatını da "إِنَّ" ve kardeşleri grubuna eklemesini istemesinin yegâne sebebi aralarındaki 'amel birliğini dikkate almasındandır. Bu rivayetlerin sıhhat derecesi tartışılabilir olmasına rağmen, konumuz açısından dikkate alınması gerektiği kanaatindeyiz.

Arap dil ilimlerine dair günümüze ulaşan ilk kapsamlı eser olması hasebiyle Sîbeveyhi'nin meşhur *el-Kitab*'ı, nahiv ilminin ikinci kaynağı olan Muberred'in *el-Muktedab*'ı ve İbnu's-Serrâc'ın *Kitabu'l-Usûl*'u başta olmak üzere hicri ikinci ile yedinci yüzyılları arasında yazılmış belli başlı eserler bağlamında 'âmil faktörünün tasnifteki etkisini inceleyeceğiz.

1.1.1.1. Sîbeveyhi'nin *el-Kitab* Adlı Eseri

Sîbeveyhi bu meşhur eserinde, başta hocaları Halil b. Ahmed ve Yunus b. Habîb olmak üzere hem muhtelif dilcilerin görüşlerini toplamış hem de kendisinin güvenilir Araplardan duyduklarını tahlil etmesi sonucunda vardığı şahsi görüşlerini

⁹¹ İbrahim Mustafa, *İhyâu'n-nahv* (Kahire: 1413/1992), 4-6.

⁹² İbnu'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 17-18; Suyûtî, *Vaz'u ilmi'l-Arabiyye*, 35.

aktarmıştır. Böylece Arap dil ilimlerine dair ihtiyaç duyulan her şeyi beşyüzden fazla bâba ayırarak dönemin ilmî ortamına da uygun bir şekilde bâb sistemiyle tasnif etmiştir.⁹³ Fakat Sîbeveyhi ile sonraki dönemlerde gelen dilcilerin bâb sistemleri arasında fark vardır. Zira Sîbeveyhi kendinden sonraki dilcilerin aksine aynı cinsten olan meseleleri tek ana bâb başlığı altında toplamak yerine, ilk olarak fihrist niteliğinde genel bir bâb başlığını zikrettikten sonra aslî ve tâlî meseleleri ayırt etmeden her birini ayrı birer bâb başlığıyla ele almıştır. Buna istinaden Sîbeveyhi'nin diğer nahivcilerden farklı olarak “*bâb*” kavramını “*mesele*” anlamında kullandığı söylenebilir.⁹⁴ Nitekim tasğîr konusunun ana kalıplarını ve bu kalıplardan hangisinin nerelerde kullanılması gerektiği konusuyla ilgili genel bilgileri aktardıktan sonra tasğîrle ilgili her meseleyi ayrı bâb başlığı altında ele almış nihayetinde tasğîri konu edinen bâb sayısı otuz sekize kadar çıkmıştır. Benzer durum “*ûl*” ve kardeşleri, izâfe, mübteda, haber, tesmiye (isimlendirme), istisnâ, sıfat, tarhîm, idgâm, iklâb, cemi teksîr, vakıf, masdar ve diğer pek çok konu için de söz konusudur.

Ayrıca nahiv ilminin çoğu kavramları o dönemde henüz tam oluşmadığı için, Sîbeveyhi'nin konu başlıkları genelde çok uzun cümlelerden oluşmaktadır. Bu yüzden çoğu zaman başlıktan tam olarak neyi amaçladığını anlamak için eserin içeriğine ve verdiği örneklere bakma ihtiyacı hissedilir. Nitekim bazen “tasğîr-tahkîr, sıla-haşv” gibi aynı konu için farklı kavramlar kullanması da bundan kaynaklanmaktadır.⁹⁵ Tam olarak hangi tarihler arasında yazdığı bilinmese de genel kanaate göre bir kısmını hocası Halîl'in vefatından önce diğerini de vefatından sonra yazdığı tahmin edilmektedir.⁹⁶

Arap dil ilimleri açısından büyük bir önemi haiz olmasından ötürü pek çok yönüyle araştırma konusu yapılan söz konusu eser tasnif ve tertib açısından da çoğu dilci tarafından incelenmiştir. Araştırmaları sonucunda kimi dilciler, ansızın gelen

⁹³ Tantâvî, *Neş'etu'n-nahv*, 80-82.

⁹⁴ Ali Nâîf en-Necdî, *Sîbeveyhi imâmu'n-nuhât*, (Kahire. 'Âlemu'l-Kututb, 1399/1979), 176-178; M. İbrahim 'Ubâde, *en-Navu't-ta'limî fî't-turâsî'l-Arabî*, (İskenderiye: Munşeatu'l-Ma'ârif, ts.), 24; Sabrî İbrahim; es-Seyyid, *Menâhîcu't-tebvîbi'n-nahvî 'inde'l-Arab*, (Kahire: Mektebetu'l-Âdâb, 1432/2011), 32.

⁹⁵ Tantâvî, *Neş'etu'n-nahv*, 82-83; Ali en-Necdî, *Sîbeveyhi*, 171-174; Hadîce el-Hadîsî, *Kitâb-u Sîbeveyhi ve şurûhu*, (Bağdat: Dâru't-Tedâmun, 1386/1967), 95-96/109-113; Ahmed Bedevî, *Sîbeveyhi hayatuhu ve kitâbuh*, (Birleşik Kırallık: Muesseset-u Hindâvî, 1438/2017), 28-31; Ali Bulut, *Sîbeveyh'in el-Kitab'ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları, İşleme Yöntemi ve Koyduğu Kurallar*, (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 1423/2003), 50-51.

⁹⁶ Ali en-Necdî, *Sîbeveyhi*, 130; Hadîce el-Hadîsî, *Kitâb-u Sîbeveyhi*, 76.

ölümünden dolayı Sîbeveyhi'nin, kitabı baştan sona kontrol edip son şeklini verme imkânı bulamadığını ve bu yüzden de kitapta belli esaslara dayanan bir tasnif ve tertip metodunun olmadığı kanaatine varmışlardır. Kasem gibi bazı nahiv konularını sarf konuları arasında ele alması, bir konuyu farklı yerlerde tekrar ele alması, aynı konuyla ilgili olan bâbları art arda zikretmemesi, eserine giriş ve sonuç bölümlerini yazmaması ve kitaba belli bir isim vermemesini de buna bağlamışlardır.⁹⁷

Bazı araştırmacılar ise genel anlamda diğer eserlerden farklı olsa da, söz konusu eserin karma bir şekilde istiflenmiş bilgi yığınınından ibaret olmayıp aksine belli bir tasnif ve tertip metoduna dayandığı kanaatine varmışlardır. Çünkü hocası Halîl b. Ahmed'le bazı konularda münakaşa edecek kadar Arap kelamının en ince ayrıntısına vakıf olan Sîbeveyhi gibi bir şahsiyetin eser yazımına başlamadan önce ele alacağı konuları kendi zihin dünyasında belli bir tasnif ve tertibe tabi tutmamış olması mümkün değildir. Ayrıca Arap dilinde engin bir bilgiye sahip olan Sîbeveyhi'nin; eserine giriş bölümünü yazmadığı ve ona bir isim vermediği yönündeki iddialar da isabetsizdir. Çünkü ele aldığı ilk yedi bâb eserin giriş bölümünü teşkil ettiği gibi eserin *el-Kitâb* şeklindeki adının da bizzat Sîbeveyhi tarafından verildiği ileri sürülmüştür.⁹⁸ Ancak yazıldığı dönemde birçok gramer kavramının tam oturmamış olması, dil ilimleri arasında henüz net bir ayrışmanın olmaması, söz konusu eserin bu alanda yazılan ilk kapsamlı eser olması ve Sîbeveyhi'nin gramer ilmine olan kendi bakış açısının da etkisiyle konu tasnifi ve başlıkları farklılık arz etmektedir.

Eser genel olarak incelendiğinde; birincisi nahiv, ikincisi ise sarf olmak üzere iki ana bölüme taksim edildiği, sonuna da imâle, vakf, işmâm gibi fonetik konuların ilave edildiği ve belagat konularının da nahiv konularına mezc edildiği tespit edilir. Dolayısıyla nahiv ve sarf ilimlerinde yazılan ilk kapsamlı eser olması özelliği de göz önüne alındığında, tasnif ve tertip açısından metodolojiden yoksun bir eser olduğunu iddia etmek yanlıştır. Aksine tüm bunlar müellifin zihin dünyasında belli bir metodun var olduğunu açıkça göstermektedir.⁹⁹

⁹⁷ Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 60; Ali en-Necdî, *Sîbeveyhi*, 130-178; Hadîce el-Hadîsî, *Kitâb-u Sîbeveyhi*, 88; Hasan 'Avn, *Tatavvuru'd-dersi'n-nahvî*, (Mısır: Câmî'atu'd-Duvelî'l-Arabiyye Ma'hedi'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-Arabiyye, 1390/1970), 33.

⁹⁸ Hasan 'Avn, *Tatavvuru'd-dersi'n-nahvî*, 34; Hasan Abdulganî Cevvâd el-Esedî, *Mefhûmu'l-cümle 'inde Sîbeveyhi*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1428/2007), 40-42.

⁹⁹ Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 60-61; Hasan 'Avn, *Tatavvuru'd-dersi'n-nahvî*, 34-40.

Nahiv ilmini ele aldığı birinci kısmın bâblarında ‘âmil teorisinin hâkim olduğu söylenebilir. Zira daha ikinci bâbtan itibaren kelime sonlarındaki hareketleri; ‘âmilin etkisi sonucunda meydana gelen i‘râb hareketleri ve herhangi bir ‘âmilden etkilenmeyip sabit olan bina hareketleri şeklinde ikiye ayırdığını, bu hareketleri de farklı isimlerle isimlendirdiğini ve buna bağlı olarak kelimeleri de ‘âmilden etkilenen yani mu‘rab ve ondan etkilenmeyen yani mebnî olarak taksim ettiğini görmekteyiz.¹⁰⁰ Bu da, ‘âmil fikrinin Sîbeveyhi’de hâkim olduğunu ve onun eğitim anlayışına göre ilk olarak Arap dilinde ‘âmil nazariyesinin varlığından haberdar olunması gerektiği düşüncesinde olduğunu göstermektedir. Çünkü her cümle ve üslubun şekil almasında etkili olan en önemli husus ‘âmildir. Bu yaklaşım sadece Sîbeveyhi ile de sınırlı olmayıp dönemin tüm dilcilerinde hâkim olmuştur. Nitekim ayetleri, şiirleri ve Arap kelimelerini hep bu bağlamda değerlendirmişlerdir. Kendilerinden dil malzemesi aldıkları fasih Araplardan i‘râb bakımından ilginç bir ifade duyduklarında bunu hangi anlamda kullandıklarını sorup varsa gizli bir ‘âmil tespit etmeye çalışmışlardır. Sîbeveyhi’nin kitabında da buna dair çok bilgi bulunmaktadır.

‘Âmili bu derece önemseyen bir müellifin konu tasnifinde ‘âmili görmezden gelmesi mümkün değildir. Bu nedenle eserdeki nahiv konularının tasnifinde genel olarak etkin olan faktör ‘âmil olmuştur. Ancak tüm bâbların sadece ‘âmil unsuru doğrultusunda tasnif edildiğini söylemek de mümkün değildir. Çünkü Sîbeveyhi yaşadığı dönemin gereği olarak sadece kelimenin cümle içerisindeki konumundan kaynaklanan harekesini ve bu harekeyi meydana getiren ‘âmili amaç edinip önemsemek yerine belagat açısından kelimenin üstlendiği görevi, cümleye kattığı anlamı ve cümlenin diğer öğeleriyle olan ilişkisini daha çok önemsemiştir.¹⁰¹ Bu yüzden de onun tasnif ve tertip metodunda farklı etkenler vardır. Ancak konumuz gereği sadece ‘âmil teorisinin rol aldığı bazı başlıkları aktaracağız.

Fiille ilgili aşağıda numaralandırılarak verilen başlıklar incelendiğinde Sîbeveyhi’nin bir ‘âmil olarak fiilin ‘amel yönünü dikkate aldığı ve ilgili bâbların tasnifinin de buna dayandığı görülecektir.

¹⁰⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/13-15.

¹⁰¹ Hasan ‘Avn, *Tatavvuru’d-dersi’n-nahvî*, 43-44.

باب الفاعل الذي لم يتعدَّه فعله إلى مفعول، والمفعول الذي لم يتعدَّ إليه فعل فاعل ولا يتعدَّى فعله -1

Fiili kendisini aşır mef'ûle geçmeyen fâilin bâbı ile fiili kendisini aşır başka bir mef'ûle geçmeyen ve kendisi de (fiilin lafzen isnad edildiği) herhangi bir fâilin fiilinin geçiş yapmadığı mef'ûlun bâbı."¹⁰²

İki cümleden oluşan bu başlığın ilk cümlesinden maksat; قام زيدٌ ve ذهب عمروٌ gibi anlamı gereği hiç mef'ûl bih almayan lâzım fiillerdir. İkinci cümleden ise maksat; ضرب زيدٌ ve نصير عمروٌ gibi aslen bir tane mef'ûl bihi nasb eden fakat bina meçhule dönüştürüldükten sonra mef'ûlunun nâib-i fâil vasfıyla fâilin yerine geçip merfû' olmasından dolayı mansûb bir mef'ûl bih almayan fiillerdir. Burada 'amelleri dikkate alınarak lazım fiil konusu ile meçhul fiil konusu bir başlık altında verilmiştir. Çünkü lâzım fiil kendi müsned ileyhisi olan fâili, meçhul fiil ise kendi müsned ileyhisi olan ve Sîbeveyhi'nin mef'ûl bih dediği fakat daha sonra nâib-i fâil kavramıyla bilinen ismi raf' ederler ve ikisinin de nasb ettikleri bir mef'ûlleri yoktur. Dolayısıyla anlam bakımından farklı olup biri etken biri edilgen olsa da 'amel bakımından ikisinin de isnad edildikleri ismi ref' etmeleri ve herhangi bir mef'ûl bihi nasb etmemeleri hususunda birleşirler.

هذا باب الفاعل الذي يتعداه فعله إلى مفعول. -2 *Fiili kendisini aşır bir mef'ûle geçen fâilin bâbı.*"¹⁰³

Bu bâbta, ضرب زيدٌ عمراً cümlesindeki gibi hem fâili raf' eden hem de bir maf'ûl bih nasb eden fiiller ele alınmıştır.

هذا باب الفاعل الذي يتعداه فعله إلى مفعولين، فإن شئت اقتصررت على المفعول الأول، وإن شئت -3 *Fiili kendisini aşır iki mef'ûle geçiş yapan fâilin bâbı.* (Bu fiillerde) arzu edildiği takdirde birinci mef'ûlle yetinilebilir ya da birinci mef'ûl gibi ikinci bir mef'ûl de getirilebilir."¹⁰⁴

Bu başlıkta، أعطى، كسى gibi fâili raf' etmesinin yanı sıra aslen mübteda ve haber olmayan iki mef'ûlu da nasb edebilen fiiller ele alınmıştır. Fakat burada zikredilen fiillerin iki mef'ûl almaları zorunlu değil, mütekellimin isteğine bağlıdır. Çünkü

¹⁰² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/33.

¹⁰³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/34.

¹⁰⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/37-39.

mütekellim dilerse، أُعْطِيْتُ زَيْدًا دِرْهَمًا، deyip iki mef'ûl getirir dilerse de sadece birinci mef'ûlu getirir. Ayrıca taşıdığı farklı anlamlardan dolayı bazen iki mef'ûl bazen de bir mef'ûl alan fiillerin iki mef'ûl aldıkları durumlar da bu başlıkta ele alınmıştır.

Hem bu bâbta hem de diğer bazı bâblarda başlığı fâil ya da mef'ûl üzerinde kurmuşsa da aslında temel konu fiilin kendisidir.¹⁰⁵ Nitekim burada aktardığımız bazı bâblarda ilk etapta fâil, nâib-i fâil veya mef'ûl üzerinde durulacak gibi bir izlenim olsa da aslında fiilin farklı 'amel durumları üzerinde durulmuştur.

هذا باب الفاعل الذي يتعداه فعله إلى مفعولين، وليس لك أن تقتصر على أحد المفعولين دون -4

.. الآخر. *“Fiili kendisini aşip iki mef'ûle geçiş yapan fâilin bâbı. Fakat (bu fiillerde)iki mef'ûlden biriyle yetinme tercihi yoktur.”*¹⁰⁶

Bu başlıkta mübteda ve haber üzerine gelip mübtedayı birinci haberi ise ikinci mef'ûl yapmak üzere nasb eden ظَنَنْتُ ve onun gibi 'amel eden fiil grubu ele alınmıştır. Bu fiillerin bir mef'ûl almaları caiz değildir. Yani ya hiçbir mef'ûl getirilmez ya da iki tane mef'ûl bih getirilir. Örneğin ظَنَنْتُ زَيْدًا مَرِيضًا cümlesinde mef'ûllerden herhangi birinin düşürülmesi caiz değildir. Ancak ظَنَنْتُ şeklinde sadece fiil ve fâilin zikredilmesi caizdir.¹⁰⁷

هذا باب الفاعل الذي يتعداه فعله إلى ثلاثة مفعولين ولا يجوز أن تقتصر على مفعولٍ منهم واحدٍ -5

. *“Fiili kendisini aşip üç mef'ûle geçiş yapan fâilin bâbı. Bu mef'ûllerden herhangi biriyle yetinip diğerlerini zikretmemek caiz değildir”*¹⁰⁸

Bu başlıkta، أَعْلَمُ، أَرَى، نَبَأَ، خَبَرَ، أَخْبَرَ vb. üç mef'ûl bih alan fiiller zikredilmiştir.

6- هذا باب المفعول الذي تعداه فعله إلى مفعول. *“Fiili kendisin aşip bir mef'ûle geçiş*

*yapan mef'ûlun (nâib-i fâilin) bâbı.”*¹⁰⁹

Bu bâbta, aslen iki mef'ûl alan ancak edilgen kalıba dönüştürüldükten sonra ilk mef'ûlu fâilin yerine geçtiğinden dolayı sadece bir mef'ûl alabilen fiiller yani meçhûl

¹⁰⁵ Ali en-Necdî, *Sîbeveyhi*, 180-181;

¹⁰⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/39-41.

¹⁰⁷ Ebû Said el-Hasan b. Abdillâh Sîrâfî, *Şerhu kitâbi Sîbeveyhi*, thk. Ahmed Hasan Mehdelî-Ali Seyyid Ali (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1429/2008), 1/281-282.

¹⁰⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/41.

¹⁰⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/41-43.

olup ref' ve nasb 'amelini yapan fiiller ele alınmıştır. Örneğin أُعْطِيَ عَبْدُ اللَّهِ الْمَالَ. كُتِبَ عِبْدُ اللَّهِ التَّوْبَ،

Sonraki dönemde dilcilerin “nâib-i fâil” dedikleri müsned ileyhe Sîbeveyhi “mef'ûl” demiştir.¹¹⁰ Çünkü aslı ve anlamı itibarıyla mef'uldur. Bu da o dönemde bazı gramer kavramlarının henüz oluşmadığını göstermektedir.

هذا باب المفعول الذي يتعداه فعله إلى مفعولين، وليس لك أن تقتصر على أحدهما دون الآخر -7-

“Fiili kendisini aşır iki mef'ûle geçiş yapan mef'ûlun (nâib-i fâilin) bâbı. Fakat (bu fiillerde)iki mef'ûlden biriyle yetinme tercihi yoktur.”¹¹¹

Bu bâbta, aslen üç mef'ûl alan fakat edilgen kalıba dönüştürülmesinden sonra ilkinin fâilin yerine geçip mef'ûl olmasından dolayı sadece iki mef'ûl alan fiiller işlenmiştir. Fiille ilgi bu başlıklar genel olarak değerlendirildiğinde, fiilin 'amel yönündeki işlevinin esas alınarak tasnif edildiği tespit edilmektedir. Zira ilk başlıkta sadece ref' 'amelini yapan, ikinci başlıkta bir mef'ûlu nasb eden, üçüncü ve dördüncü başlıklarda iki mef'ûlu nasb eden fiiller zikredilmiştir. Ancak üçüncü başlıkta ele alınan fiillerde mütekellim ikinci mef'ûlu getirip getirmeme konusunda serbest iken, dördüncü başlıktaki fiillerde mütekellimin böyle bir tercih hakkı söz konusu değildir. Beşinci başlıkta üç mef'ûl alan fiiller, altıncı ve yedinci başlıklarda ise meçhûl fiiller ele alınmıştır. Fakat altıncı başlıkta nâib-i fâili ref' etmesinin yanı sıra sadece bir mef'ûl bihi nasb eden, yedinci başlıkta ise iki mef'ûl bihi nasb eden edilgen fiiller aktarılmıştır.

هذا باب الفعل الذي يتعدى اسم الفاعل إلى اسم المفعول واسم الفاعل والمفعول فيه لشيء واحد -8-

“İsm-i fâili aşır ism-i mef'ûle geçiş yaparak onu nasb eden (yani ismini aşır habere geçiş yapan) fiillerin bâbı. Bu fiillerde ism-i fâil ile ism-i mef'ûl (yani isim ile haber) aynı şey içindir.”¹¹²

Bu bâbta, isim cümlesinin başına gelip mübtedayı ref' ederek kendine isim yapan haberi ise nasb ederek kendine haber yapan nâkıs fiiller yani “كان” ve kardeşleri ele alınmıştır. Diğer fiillerden farklı olarak bu fiillerin isim ve haberlerinin aynı şey

¹¹⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/42.

¹¹¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/39-43.

¹¹² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/54-45.

için kullanılmaları anlam bakımından aralalarında kısmen bir yakınlık oluştursa da, onların bir başlık altında ele alınmalarına sebep olan asıl faktör ‘amel bakımından aynı işlevi görmeleridir. Zira sadece anlam faktörü etkin olmuş olsaydı kendi aralarında da ayrıca bir tasnife tabi tutulmaları gerekirdi. Çünkü bu fiillerden ما زال، ما انفكَّ، ما برح vb. aynı anlama gelenler olduğu gibi¹¹³ ليس vb. anlam bakımından birbirinden çok farklı olanlar da vardır. Dolayısıyla Sîbeveyhi’nin bu fiilleri bir başlık altında toplaması, onun tasnifte ‘amel boyutunu dikkate aldığına bir göstergesidir. Bu yaklaşımıyla da kendinden sonraki bütün nahivcileri de etkilemiştir. Çünkü bu fiiller daha sonraki tüm nahiv kitaplarında “كان” ve kardeşleri ya da nâkıs fiiller olarak anılmıştır. Hatta bu nedenle ‘âmil nazariyesine karşı çıkan bazı modern nahivciler söz konusu fiillerin ‘amel değil anlam bakımından dikkate alınıp bu doğrultuda tasnif edilmesi gerektiği yönünde bir görüş ortaya atmışlar.¹¹⁴

هذا باب ما أُجْرِيَ مَجْرَى لَيْسَ فِي بَعْضِ الْمَوَاضِعِ بِلُغَةِ أَهْلِ الْحِجَازِ، ثُمَّ يَصِيرُ إِلَى أَصْلِهِ. -9

“Hicâz lehçesine göre bazı durumlarda لَيْسَ gibi ‘amel eden fakat (bazı değişikliklerin yapılmasından) sonra aslına dönen (yani ‘amel etmeyen) edatların bâbı.”¹¹⁵

Bu başlıkta, Hicâz lügatına göre ليس gibi ‘amel eden ما ve لات edatları ve bunların ‘amel etme şartları ele alınmıştır. Çünkü Temîm kabilesinin aksine Hicaz ehli, şimdiki zamanı olumsuzlaştırma konusunda bu edatları ليس fiiline benzetir ve bundan dolayı da onlara ليس gibi ‘amel ettirirler. Olumsuzluk ifade etmeleri bakımından bu edatlar arasında anlamca bir benzerlik olsa da, onların bir başlık altında ele alınmalarına sebep olan asıl etken anlam değil ‘amel yönündeki benzerlikleridir. Zira bu edatlar gibi olumsuzluk ifade eden ancak onlar gibi ‘amel etmediklerinden dolayı bu başlıkta ele alınmayan başka edatlar da vardır. Dolayısıyla anlam faktörü dikkate alınmış olsaydı olumsuzluk ifade eden tüm edatların bu başlıkta ele alınması gerekirdi.

¹¹³ Celaluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Hem ‘u’l-hevâmi ‘fî şerhi cem ‘i’l-cevâmi*, thk. Abdul‘âl Sâlim Mukerrem (Beyrut: Müessesetu’r-Risâle, 1413/1992), 2/65.

¹¹⁴ İbrahim Mustafa, *İhyâu’n-nahv*, 4.

¹¹⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/57-77.

هذا بابُ الفاعِلَيْنِ والمفعُولَيْنِ اللَّذَيْنِ كُلُّ واحدٍ منهما يَفْعَلُ بفاعلِهِ مِثْلَ الَّذِي يَفْعَلُ بِهِ وَمَا كَانَ نَحْوَ 10-

.ذلك. “Her biri diğ erinin kendisine yaptığı şeyin aynısını yapan iki fâil, iki mef’ûl ve bunun gibi olanların bâbı.”¹¹⁶

Sîbeveyhi bu başlıkta, sonraki dönemlerde “tenâzu” olarak isimlendirilen konuyu ele almış ve bu konu ise tamamen ‘amil teorisinden ortaya çıkmış bir konudur. Zira tenâzu‘ konusu; birden fazla ‘amilin bir veya daha fazla isme musallat olmasından ibarettir. Örneğin ضَرَبْتُ وَضَرَبَنِي زَيْد cümlesindeki iki fiilden birincisi mef’ûl ikincisi ise fâil yapmak üzere زَيْد isminde ‘amel etmek konusunda tenâzu‘ içindeler. ‘amel hakkı ilkinde verildiğinde mef’ûl olduğu için زَيْدًا, ikincisine verildiğinde ise fâil olduğu için زَيْدٌ diye okunur. Bunun dışında da bu konunun çok farklı versiyonları vardır. Ancak ihtilafın asıl cereyan ettiği mesele, bu ve benzeri durumlarda ‘âmillerden hangisine ve niçin ‘amel etme hakkının verilmesi gerektiği hususudur. Kısacası konu tamamen ‘âmil merkezlidir ve bu yüzden de bazı modern nahivciler başta olmak üzere ‘âmil teroisini eleştirenlerin önemli önerilerinden biri de bu konuyu tamamen nahiv ilminden çıkarmaktır.¹¹⁷

هذا بابُ مَا جَرَى فِي الاسْتِقْهَامِ مِنْ أَسمَاءِ الفاعِلِينَ والمفعُولِينَ مَجْرَى الفعل كما يَجْرِي فِي غَيْرِهِ 11-

.مَجْرَى الفعل. “İstifhâm cümlelerinde fiil konumunda kullanılan (dolayısıyla onun gibi ‘amel eden) ism-i fâil ve ism-i mef’ûlun konusu. Nitekim (bu isimler; mübteda, mevsûf ve sâhibu’l-hâle itimat ettiği) diğ er bazı durumlarda da fiilin yerine geçip onun gibi ‘amel etmektedir.”¹¹⁸

Bu başlıkta, ism-i fâil, ismi mef’ûl, mübalaga sigaları ve masdarların fiil gibi ‘amel ettiği durumlar işlenmiştir. Çünkü ‘amel etmek normalde fiile mahsus bir özelliktir. Her isim ‘amel etmez, ‘amel edenler ise ancak bir takım şartların hâsıl olması durumunda ‘amel edebilirler. Sîbeveyhi de bu başlıkta hangi isimlerin fiil gibi ‘amel edip fâil ve mef’ûl aldığını ve bunun için gerekli şartların neler olduğunu ele almıştır. Örneğin هَذَا ضَارِبٌ زَيْدًا ve أَنْتَ ضَارِبُهُ Her ne kadar başlıkta sadece istifhâm cümlelerinde gelen ism-i fâil ve ism-i mef’ûlu zikretmişse de, konu anlatımında ‘amel

¹¹⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/73-80.

¹¹⁷ İbrahim Mustafa, *İhyâu’n-nahv*, 33-36.

¹¹⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/108-118.

edebildikleri diğer durumlar ve fiil gibi ‘amel eden diğer bazı isimlere dair bilgiler de verilmiştir. Dolayısıyla bu başlık da diğer başlıklar gibi tamamen ‘âmil eksenli bir tasniften ortaya çıkmıştır.

12- هذا باب الأفعال التي تُشْتَعْمَلُ وتُلْعَى. “Hem ‘amel ettirilmesi hem de ilga edilmesi caiz olan fiillerin bâbı.”¹¹⁹

Bu bâbta, cümledeki yerlerine ve taşıdıkları anlamlara göre bazı durumlarda ‘amel ettirilip iki mef’ûl bih alan bazı durumlarda ise ilga edilip hiç mef’ûl alamayan ef’âlu’l-kulûb fiilleri ve hangi durumlarda ‘amel etmelerinin hangi durumlarda ise ilga edilmelerinin daha evla olduğu konular zikredilmiştir. Örneğin زَيْدٌ ظَنَنْتُ مُنْطَلِقًا، زَيْدًا ظَنَنْتُ مُنْطَلِقًا. Söz konusu fiillerin bir başlık altında tasnif edilmelerinin sebebi ise diğer fiillerden farklı olarak ‘amel edip etmemeleriyle ilgili bu farklılıklarıdır.

هذا باب من اسم الفاعل الذي جَرَى مَجْرَى الْفِعْلِ الْمُضَارِعِ فِي الْمَفْعُولِ فِي الْمَعْنَى، فَإِذَا أُرِدْتُ فِيهِ 13- من المعنى ما أُرِدْتُ فِي يَفْعَلُ كَانَ نَكْرَةً مُنْوَناً. “Anlam bakımından muzâri fiil konumunda olan ve bu yüzden de onun gibi ‘amel edip mef’ûl bih alan ism-i fâilin bâbı. İsm-i fâil muzâri fiil anlamında kullanılırsa nekre ve tenvînli olur.”¹²⁰

Sîbeveyhi bu bâbta, ism-i fâilin muzâri fiil konumunda olup onun gibi ‘amel ettiği bazı durumları ele almış ve bu durumlarda ism-i fâilin nasıl kullanılması gerektiği husunda bilgiler aktarmıştır. Örneğin هذا ضَارِبٌ زَيْدًا غَدًا، هذا ضَارِبٌ عَبْدَ اللَّهِ السَّاعَةَ. Bu iki cümlede kullanılan يَضْرِبُ ism-i fâili ضَارِبٌ fiili anlamında kullanıldığı için onun gibi ‘amel etmiştir.

14- “İsm-i mevsûl هذا باب صار الفاعل فيه بمنزلة الَّذِي فَعَلَ فِي الْمَعْنَى، وما يَعْمَلُ فِيهِ. 14- konumunda olan elif lâmi (ل) takısı alan ve bu yüzden de mâzî fiil anlamına gelip onun gibi ‘amel eden ism-i fâilin bâbı.”¹²¹

Bu başlıkta, başında elif lam-i mevsûle bulunan ism-i fâilin, mazi fiilin anlamına geldiği ve bu nedenle onun gibi ‘amel edip mef’ûl bih alabildiğinden

¹¹⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/118-127.

¹²⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/164-175.

¹²¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/181-188.

42

aynı ‘ameli yapmalarıdır. Daha sonra farklı meselelerini dikkate alarak aynı edatları dört bâb başlığı altında da ele almaktadır.

Örnek mahiyetinde verdiğimiz bu başlıklardan açıkça anlaşıldığı üzere konu tebvîbi açısından Sîbeveyhi ‘âmil faktörünü önemli ölçüde dikkate almıştır. Ancak o dönemde çoğu kavramlar henüz tam oluşmadığı için Sîbeveyhi’nin konu başlıkları da kavramdan değil, konuyu anlatan uzun cümlelerden oluşmaktadır. Bu da doğal olarak ilgili konunun tasnifinde hangi faktörün dikkate alındığının anlaşılmasını güçleştirmektedir. *el-Kitâb*’ta ele alınan herhangi bir konunun tasnifinde etkiliolan temel faktörün anlaşılması için, sadece konu başlığına bakmak çoğu zaman yeterli olmayabiliyor, konunun içeriğine dikkat edilmesi ve ilgili konuda ele alınıp üzerinde durulan meselenin ne olduğu tam olarak bilinmesi gerekir. Nitekim yukarıda örnek olarak verilen ilk yedi başlığın tamamında fiilin ele alınmasına rağmen, ilgili başlıklara ilk bakıldığında bazılarında fâil bazılarında da mef’ûlün ele alındığı zannedilir.

1.1.1.2. Muberred’in *el-Muktedab* Adlı Eseri

el-Muktedab, Sîbeveyhi’nin kitabından sonra Arap gramerine dair elimize ulaşan ikinci kaynak olup Basra ekolünün imamlarından olan Ebu’l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Muberred (öl. 286/900) tarafından yazılmıştır. Arap gramerinin en önemli ikinci kaynağı olan *el-Muktedab*, sarfve nahiv konularınındaha kolay ve anlaşılır bir üslûpla ele alındığı ilk eser olma özelliğini de taşımaktadır. Ayrıca Muberred’in üstadlık döneminin ürünü olup sarf ve nahiv alanında en kapsamlı eseri olması hasebiyle de ayrı bir önem kazanmaktadır. Fakat maalesef eser tarihte gereken önemi ve şöhreti almadığı için Sîbeveyhi’nin kitabı gibi ilim meclislerinde ve ders halkalarında kendisinden gerektiği gibi istifade edilmemiştir. Hatta bununla ilgili Ebû Ali el-Fârisî’nin: ... *نظرتُ في المقتضب فما انتفعتُ منه بشيءٍ إلا بمسألةٍ واحدةٍ*... *“Muktedab’ı inceledim ve bir mesele haricinde hiçbirşey istifade etmedim...”*¹²⁵ dediği rivayet edilmiştir. Bunun nedeni ise eserin “mülhid” ve “zındık” olarak bilinen ve bu yüzden de seilmeyen bir şahıs olan İbnu’r-Râvendî (öl. 243-301/857-914 [?]) tarafından Muberred’ten alınması ve onun eliyle insanlara intikal etmiş olmasına bağlanmıştır.

¹²⁵ İbnu’l-Enbârî, *Nüzhetü’l-elibbâ*, 172.

Çünkü söz konusu eserin, İbnu'r-Râvendî'nin uğursuzluğuna maruz kaldığı kanaatine varılmıştır.¹²⁶

Eserin gölgede kalmasında; *el-Kitâb*'ın ulaştığı şöhret, *Muktedab*'ın içerik bakımından *el-Kitâb*'a büyük oranda benzerlik arz etmesi ve Muberrred'in kullandığı ihticâc ve münakaşa metodu gibi diğer bazı etkenlerin de önemli payı olmuştur.¹²⁷ Çünkü Araplardan nakledilenlerin kullanım çokluğu, lehçenin fasih olması gibi unsurları temel ölçüt olarak kabul edip dilsel kalıpları bu kriterler doğrultusunda tasnif eden Sîbeveyhi'nin metodu daha çok vasfî/betimsel metoda yakındır. Oysa hem Sîbeveyhi'nin naklettiklerinden hem de kendi derlediklerinden istinbât ettiği nahiv kurallarını esas alıp ve bu kurallar bağlamında dilsel kalıpları değerlendiren ve zihindeki anlamların nasıl ifade edilmesi gerektiği hususları üzerinde duran Muberrred'in metodu mi'yârî/kuralcı metoda daha yakındır.

Sîbeveyhi genelde ilk etapta nahiv kuralını vermek yerine bu kuralların oluşumunda temel rol oynayan dilsel kullanım ve kalıpları verip kuralların çıkarımını okura bırakmaktadır. Ancak Muberrred eğitsel bir üslup izleyip doğrudan öğrenciye hitap eder ve gramatik kaideyi önce verip daha sonra ilgili kaidenin anlaşılmasını sağlamak amacıyla örnek mahiyetinde rivayete yer verir ve bu örnekleri daha detaylı bir şekilde inceler. Bu durum belki de *el-Kitâb* ile *Muktedab* arasındaki en temel farkı teşkil etmektedir.¹²⁸ Zira *el-Kitâb* öteden beri âlimler arasında bir ölçüt kabul edilmiş ve diğerleri gibi *el-Muktedab*'ın müellifi Muberrred'in kendisi de her zaman *el-Kitâb*'a ve müellifine büyük bir saygı ve ihtimam göstermiştir. Nitekim ilmî zenginlik yönünde *el-Kitâb*'ı denize benzeterek bunu ifade etmiştir.¹²⁹ Hatta söz konusu eserini telif ettikten sonra dahi *el-Kitâb*'a gösterdiği ehemmiyeti sürdürmüş ve ders halkalarında kendi eserini değil, *el-Kitâb*'ı okutmuştur. Dolayısıyla *el-Muktedab*'ın gerektiği gibi

¹²⁶ İbnu'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 172; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 6/268; Muhammed Abdulhâlik 'Udayme, "Mukaddime", *el-Muktedab*, mlf. Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Muberrred, thk. Muhammed Abdulhâlik 'Udayme (Kahire: Lecnet-u İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, 1415/1994), 1/70-74; Hadîce el-Hadîsî, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 98; Mehmet Şirin Çıkar, "Arap Dilbiliminde Kırılma Noktası: İbnu's-Serrâc ve Nahiv İlminde Usûl Geleneği", *Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı (EKEV) Akademi Dergisi*, 8/20 (2004) 346.

¹²⁷ Abdurrahman es-Seyyid, *Medresetu'l-Basra en-Nahviyye*, (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1388/1968), 553-554.

¹²⁸ Hasan 'Avn, *Tatavvuru'd-dersi'n-nahvî*, 67-69; Şabân 'Avd Muhammed el-'Ubeydî, *en-Nahvu'l-Arabî ve menâhîcu't-te'lîfî ve't-tahlîl*, (Dımaşk: Dâru Tallâs, 1409/1989), 201-202; 297-301; İsmail Durmuş, "Müberra", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1427/2006), 31/433.

¹²⁹ Sîrâfî, *Ahbâru'n-nahviyyîn*, 65; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/143; Şabân el-'Ubeydî, *en-Nahvu'l-Arabî*, 198-199.

ilgi görmemiş olmasından tüm bu etkenlerin ortak payı vardır. Yoksa ilmi bağlamda değersiz olmasından değildir.¹³⁰

Şüphesiz ki *el-Kitâb'tan* sonra eser yazan tüm müellifler gibi Muberred de Sîbeveyhi'den çok etkilenmiştir. Bundan dolayı -bazı konularda ona muhalefet etse de eserinin telifinde ondan büyük oranda etkilenmiştir. Sîbeveyhi'nin kitabından yaklaşık üç yüz seksen (380) şiir alması, bin beş yüz elli (1550) metni olduğu gibi iktibas etmesi ve her meseleyi “bâb” başlığı altında ele alması da ondan ne dercede etkilendiğini göstermektedir.

Konuların tertibi ve başlıkları bakımından ise Sîbeveyhi'nin kitabından önemli farklılıklar arz etmektedir.¹³¹ Çünkü daha önce de belirtildiği gibi tertib bakımından bazı sarf ve nahiv konuları birbirine karışmışsa da Sîbeveyhi genel olarak bu konuları birbirinden ayırmış ve önce nahiv sonra sarf konularını işlemiştir. Fakat Muberred sarf ve nahiv konularını birbirinden ayırmışsa da birçok sarf konusunu nahiv konuları arasında, birçok nahiv konusunu da sarf konuları arasında işlemiştir. Fonetik konularını ise karma bir şekilde nahiv ve sarf konuları arasında uygun gördüğü yerlerde zikretmiştir. Ayrıca tertib bölümünde de ifade edileceği üzere Sîbeveyhi'nin aksine Muberred önceliği sarf konularına vermiştir.

Nahiv konularının kendi içindeki tasnifinde de bazı problemler vardır. Bunların bir kısmı eserin yazıldığı dönemdeki telif metodundan diğer bir kısmı da Muberred'in konuları ele alış biçiminden kaynaklanmaktadır. Zira o dönem nahiv ilmini genel olarak ele alan telif metodu henüz oluşum aşamasındaydı.¹³² Dolayısıyla tasnif yönündeki bazı düzensizliklerin nedeni, o dönemde bütün nahiv konuları henüz ilmi bir metodla birbirinden tam anlamıyla ayrıştırılmamış olmasıdır. Nitekim aynı ana konuya ait olan muhtelif meseleleri tek başlık altında tasnif etmek yerine genelde onları birbirinden ayırıp her birini müstakil bir konu şeklinde eserin farklı yerlerinde işlemiştir. Örneğin “کن” ve kardeşlerine ait meselelerden her birini müstakil bir konu şeklinde tasnif edip ayrı yerlerde ele almıştır. Hâl, “إن” ve benzerleri gibi diğer birçok konuda da aynı durum söz konusudur. Çünkü Muberred de Sîbeveyhi gibi konuları

¹³⁰ Hadîce el-Hadîsî, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 98; Abdulmecîd Gâde Gâzî - İsmail Sâlih Nevfel, “Krâatun fî Üslûbi'l-Müberred min Hilâli Kitâbihi'l-Muktedab”, *Mecellet-u Diyâla*, 8/70(2016), 378.

¹³¹ Hasan 'Avn, *Tatavvuru'd-dersi'n-nahvî*, 65-67; M. Ahmed Zekî, “Menhecû'l-Muberred fî Kitâbihi'l-Muktedab”, *Mecelletu'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye. Kulîyyetu't-Terbiye li'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye*, 22/4 (2015), 1550-1551.

¹³² Abdurrahman es-Seyyid, *Mederesetu'l-Basra*, 560-561.

daha çok mesele bazında değerlendirmiştir. Bu nedenle de aslî veya tâlî olduğuna bakmaksızın her bir meseleyi ayrı birer bâb olarak tasnif etmiş ve konu tertibinde de meseleler arasındaki ilişkileri dikkate almıştır. Bunların yanı sıra *Muktedab'ta* 'alemu'l-cins¹³³ ve bazı hâl meseleleri gibi aynı konunun tekrar edildiği de olmuştur.

Neticede Muberred kısmen daha kısa ve anlaşılır kavramlar kullanmış olsa da tasnif ve tertibinde bazı düzensizlikler bulunmaktadır. Tertib bölümünde değinileceği gibi eserin günümüze ulaşan nüshasında sayfalarının karışmış olma ihtimali de yüksektir ve bu düzensizliklerin önemli bir kısmının da bundan kaynaklandığı ileri sürülebilir.

Tüm bunlara rağmen Muberred'in konu tasnifinde 'âmilin etkili olduğu konular da vardır. Bunlardan bazıları Sîbeveyhi'nin yukarıdaki konularıyla aynı olduğu için sadece başlığını vermekle yetineceğiz. Ama farklı olanları kısaca açıklamaya gayret edeceğiz. Bunların bir kısmı kısaca şu şekilde verilebilir:

1- هذا باب الفعل الَّذِي يَتَعَدَّى الْفَاعِلَ إِلَى الْمَفْعُولِ - *"Bir mef'ûl alan fiillerin bâbı."*¹³⁴

2- هذا باب الفعلِ الَّذِي يَتَعَدَّى الْفَاعِلَ إِلَى الْمَفْعُولَيْنِ وَلَكَ أَنْ تَقْتَصِرَ عَلَى أَحَدِهِمَا إِنْ شِئْتَ *"İki mef'ûl alan ve istendiği takdirde bir mef'ûlle de yetinilebilen fiillerin bâbı."*¹³⁵

3- هذا باب الفعلِ الْمُتَعَدِّي إِلَى الْمَفْعُولَيْنِ وَ لَيْسَ لَكَ أَنْ تَقْتَصِرَ عَلَى أَحَدِهِمَا دُونَ الْآخَرِ

*"İki mef'ûl alan ve bir tanesiyle yetinilmesi caiz olmayan fiillerin bâbı."*¹³⁶

4- هذا باب من إعمال الأول والثاني وهما فعلاَن يُعْطَفُ أَحَدُهُمَا عَلَى الْآخَرِ *"Birbirlerine*

*atfedilmiş iki fiilden ilkinin ya da ikincisinin 'amel ettirilmesi konusu."*¹³⁷

Bu bâbta, tenâzu' konusu ve onunla ilgili tartışmalar ele alınmıştır.

5- هذا باب اسم الفاعل الَّذِي مَعَ الْفَعْلِ الْمُضَارِعِ *"Muzâri fiil anlamında olan ism-i fâilin bâbı."*¹³⁸

Muberred bu bâbta, ism-i fâilin kendi fiili gibi 'amel edip fâil ve mef'ûl bih almasının şartlarını konu edinmiştir.

¹³³ Muberred, *el-Muktedab*, 4/44; 4/319.

¹³⁴ Muberred, *el-Muktedab*, 3/91.

¹³⁵ Muberred, *el-Muktedab*, 3/93.

¹³⁶ Muberred, *el-Muktedab*, 3/95.

¹³⁷ Muberred, *el-Muktedab*, 4/72.

¹³⁸ Muberred, *el-Muktedab*, 4/148.

6- “Amel etme açısından ism-i fâile” هذا باب الصفة المُشَبَّهة بالفاعل فيما يَعْمَلُ فيه - 139
benzeyen sıfatu'l-müşebbehe konusu.

7- ويجزى هذا باب ما جَزَى في بعض اللغات مَجَزَى الفعل لوقوعه في معناه وَهُوَ حرفٌ جاء لِمَعْنَى،
“Aslen anlam ifade eden bir” في غير تلك اللغة مجزى الحروف غير العوامل وذلك الحرف “ما” النافية
harf olup fakat fiilin anlamına geldiği için bazı lügatlarda/lehçelerde fiilin yerine
geçip onun gibi ‘amel eden ancak diğer lügatlarda ise ‘amel etmeyen harfler gibi
kullanılan edatın bâbı. Bu harf ise “ما” nâfiyedir.”¹⁴⁰

Bu ve bundan sonraki bâbta; nâkıs fiillerden olup ismini raf` haberini nasb eden
“لَيْسَ” fiiliyle aynı anlama gelen “ما” nâfiyenin ‘amel boyutu ele alınmıştır.

8- هذا باب تبیین الحال في العوامل الَّتِي في معنى الأفعال، وَلَيْسَتْ بِأَفْعَالٍ، وما يَمْتَنِعُ من أن تُجْزَى - 140
Fiil olmadıkları halde fiil anlamını içerdikleri için onun gibi ‘amel edebilen
‘âmillerin hâlde ‘amel etmelerinin caiz olduğu ve olmadığı durumların ele alındığı
bâb.”¹⁴¹

Bu bâbta aslen fiil olmadığı halde sadece fiilin anlamını ifade ettikleri için onun
gibi ‘amel yetisine sahip olan ve bunun sonucunda da hâl’ı nasb edebilen bazı câr
mecrûr, ism-i işaret gibi kelimeler ele alınmıştır. Bu kelimeler fiilânımında
kullanıldıkları takdirde ‘amel edebilirler fakat fiil anlamında kullanılmadıklarında
‘amel etmezler. Örneğin زيدٌ في الدار قائماً cümlesinin i‘râbı: “زيدٌ” mübtada, “في الدار”
haber, “قائماً” ise hâldir ve onu nasb eden ‘âmil ise “في الدار” dir. Çünkü bu durmda câr
mecrûr “استَقَرَّ” anlamında kullanılmış olur ve bu yüzden de ‘amel edebilmiştir. Ancak
bu anlamda kullanılmazsa cümle زيدٌ في الدار قائم şeklinde olur. İ‘râbı ise şöyle olur:
زيدٌ mübtada, “قائمٌ” haber, “في الدار” ise habere mute‘allik olur. Şüphesiz ki bu da
‘amelin dikkate alındığı bir konudur.

9- هذا باب ما إذا دخلت عليه (لا) لَمْ تُغَيِّرْهُ عن حاله لِأَنَّهُ قد عَمِلَ فيه الفعل، فَلَمْ يَجْزُ أَنْ يَعْمَلَ فِي - 141
edatının ‘amel etmediği durumların ele alındığı bâb. Bu durumlarda
“لا” edatından sonraki isimde (mukadder) bir fiil ‘amel etmiş ve bir ma‘mûlda iki

¹³⁹ Muberred, *el-Muktedab*, 4/158.

¹⁴⁰ Muberred, *el-Muktedab*, 4/188.

¹⁴¹ Muberred, *el-Muktedab*, 4/307.

‘âmilin aynı anda ‘amel etmesi caiz olmadığı için "لَا" edatının ‘amel etmesi de caiz görülmemiştir.’¹⁴²

Bu başlık da tamamen ‘amel merkezli yapılan tasnifin bir sonucudur. Zira burada normalde ‘amel etmesi gereken “لَا” edatının yine tamamen ‘amel felsefesinden kaynaklanan bazı nedenlerden ötürü ‘amel edemediği durumlar zikredilmiştir. Örneğin لَا مَرْحَبًا وَلَا أَهْلًا، لَا هَنِيئًا وَلَا مَرِيئًا، لَا سَقِيًّا وَلَا رَعِيًّا vb. kullanımlarda “لَا” edatı ‘amel etmemiştir. Çünkü kendinden sonraki isimler aslında mef’ûl mutlak konumunda olup fiilleri ise hazfedilmiştir. Dolayısıyla hazfedilmiş bu fiiller onlarda ‘amel etmiştir ve bundan dolayı artık “لَا” edatı ‘amel edemez. Zira iki ‘âmilin aynı anda bir kelimedede ‘amel etmesi caiz değildir.

Verilen bu örneklerden de anlaşıldığı üzere Muberred de nahvin ‘amel boyutunu dikkate almıştır. Ancak eserin tasnifinde ‘amelin genel olarak etkili olduğusöylenemez. Çünkü daha önce de belirttiğimiz gibi eserdeki konuların düzensizliği nedeniyle Muberred’in genel metodu hakkında kesin bir şey söylemek oldukça zordur.

1.1.1.3. İbnu’s-Serrâc’ın *el-Usûl fi’n-Nahv* Adlı Eseri

el-Usûl fi’n-Nahv adlı eser, dil ilimlerindeki yetkinliği ve fazileti herkesçe kabul edilen, Muberred’in en zeki ve gözde öğrencilerinden İbnu’s-Serrâc adıyla meşhur olan Ebû Bekr Muhammed b. Sehlb. es-Serrî en-Nahvî el-Bağdâdî (öl. 316/928) tarafından yazılmıştır. Eser hem içeriği hem de konuları ele alış biçimi bakımından; “*Arap nahvinde yazılan en güzel eserlerdendir.*”, “*Son derece değerli ve faydalıdır.*”, “*Nahiv ilminin usûl konularını ve Sîbeveyhi’nin meselelerini ele alıp onları en güzel şekilde tertib etmiştir. Nakilde ihtilafa düşülmesi halinde bu esere müracaat edilir.*”¹⁴³ şeklinde âlimlerin övgülerine mazhar olmuştur.

¹⁴² Muberred, *el-Muktedab*, 4/380.

¹⁴³ Zübeydî, *Tabakât*, 112; İbnu’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 2/181; İbnu’l-Enbârî, *Nüzhetü’l-elibbâ*, 186; Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-udebâ*, 6/2536; İbnu’l-Kıftî, *İnbâhu’r-ruvât*, 3/146; İbn Hallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân*, 4/339; Suyûtî, *Buğyetu’l-vu’ât*, 1/109; Tantâvî, *Neş’etu’n-nahv*, 174; Abdülhuseyn el-Fetelî, “Mukaddime”, *el-Usûl fi’n-nahv*, mlf. Ebû Bekr Muhammed İbnu’s-Serrâc, thk. Abdülhuseyn el-Fetelî, (Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 1417/1996), 1/21-22; Hüseyin Yazıcı, “İbnu’s-Serrâc”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1421/2000), 21/205; Kerîm Huseyn Nâsîh el-Hâlidî, *Nazariyyetu’l-ma’nâ fi’d-dirâsâti’n-nahviyye*, (Umman: Dâru Safâ’, 1427/2006), 72; Mes’ûd Garîb, “Menhec-u İbnu’s-Serrâc fî kitabihî’l-usûl”, *Mecelletu’l-Eser*, 18, 2013, 127.

Arap nahvinin temel konularını toplayan İbnu's-Serrâc bu eserinde Sîbeveyhi'nin kısmen girift bir tarzda zikrettiği meseleleri yeni bir tasnif ve tertip metoduna tabi tutarak ele almıştır. Arap nahvini yeni öğrenenleri dikkate alarak yazdığı bu eserinde İbnu's-Serrâc eğitsel bir metot izlemiş ve bu yüzden de birbirleriyle alakalı olan meseleleri tek ana başlık altında toplayıp daha sonra bu meseleleri alt başlıklar halinde aktarmıştır. Nitekim nahiv ve sarf konularını birbirinden tamamen ayırmıştır. Muberrred'in aksine önce nahiv daha sonra sarf konularını ele alan İbnu's-Serrâc *zarûrat-ı şî'riyye bâbını* ise en sona almıştır. Çünkü bu bâb sadece nahiv veya sadece sarf konularıyla sınırlı olmadığı için sona alınmadığı takdirde konular arasında bir kopukluğa neden olup insicamı bozabilir. Oysa İbnu's-Serrâc aralarında doğrudan ilişki bulunan konuların tertib bakımından peşpeşe gelmesine büyük önem vermiştir. Zira birbiriyle ilgili olan meselelerin dağınık ve girift birşekilde ele alınmasının öğrenmeyi güçleştireceği, kendi izlediği metodun ise eğitim açısından daha faydalı ve kolaylaştırıcı olacağının bilincindeydi. Bu yüzden de tebvîb ve tertip konusuna büyük bir özen göstermiştir.

İbnu's-Serrâc'ın bu kitabı kaleme almasının asıl amacı kendisine kadar gelen Arap nahvini bir eserde toplamak değildir. Çünkü Sîbeveyhi bu yöndeki boşluğu doldurmuştu zaten. Onun temel gayesi; daha önce yazılan eserlerde kısmen düzensiz ya da anlamayı güçleştiren bir metodla ele alınan konuları; mantıksal bir metoda tabi tutarak taksim etmek, daha kısa ve anlaşılır kavramlar kazandırmak, bazı kavramların tanımını yapmak, nahiv illetlerinde daha detaylara girmek ve şahsi görüşleriyle de bu ilme yenilikler katmaktır. Bu amacında da büyük ölçüde başarılı olmuştur. Nitekim hem eserini kaleme almasının temel amacını hem de tasnif ve tertip konusuna verdiği ehemmiyeti şu şekilde ifade etmiştir:

“Şüphesiz ki bu kitapta nahiv ilminin sırlarını (temel kaide ve illetlerini) açıkladım, ezberlenmesini kolaylaştıracak bir şekilde topladım, konularını açık bir biçimde ortaya koyacak şekilde bölümlere ayırdım, her kısım ve sınıfını hak ettiği yere gelecek şekilde tanzim ettim. Tüm bunları, başlangıç düzeyinyenideki öğrencilerin daha kolay ezberlemeleri ve daha çabuk anlamaları için mümkün olduğunca en kısa ve en açıklayıcı ifadeyle sundurm”¹⁴⁴

¹⁴⁴ Ebû Bekr Muhammed b. Sehl b. es-Serrî İbnu's-Serrâc en-Nahvî el-Bağdâdî, *el-Usûl fi'n-nahv*, thk. Abdülhuseyn el-Fetelî (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1417/1996), 1/56.

İbnu's-Serrâc'ın getirdiği yeni metodunun sonraki dönemlerde gelen çoğu nahivci tarafından büyük oranda benimsenmiş olması da onun bu alandaki başarısını ve açtığı çığırın ne derece isabetli olduğunu göstermektedir.¹⁴⁵ Bu bağlamda mezkûr eserin önemine binâen: "مَا زَالَ النَّحْوُ مَجْنُونًا حَتَّى عَقَّلَهُ ابْنُ السَّرَّاجِ بِأُصُولِهِ" *İbnu's-Serrâc nahiv ilmini 'el-Usûl adlı eseriyle dizginleyene dek bu ilimtamamen dağınaktı.*"¹⁴⁶ şeklinde oldukça dikkat çekici bir tespite yer verilmiştir.

İbnu's-Serrâc nahiv ilmindeki eserlerini kaleme almadan önce bir süre mantık ve musiki ilimleriyle de ilgilenmiş ve başta Ebû Nasr el-Fârâbî (öl. 339/950) olmak üzere bu alanların öncü şahsiyetlerinden eğitim almıştır.¹⁴⁷ Dolayısıyla yaptığı tasnif ve tertib sisteminde, İslâm felsefesini metot açısından temellendiren ve diğer filozofların aksine dil ilimlerine ayrı bir ehemmiyet veren Fârâbî'den almış olduğu mantık eğitiminin olumlu etkisi olduğu bir gerçektir. Nitekim mantıkçıların kavramlarını kullanması, metot olarak kıyası ön plana çıkarması, nahiv illetlerine büyük bir ihtimam vermesi, genelden özele gitmesi vb. yönleri bunu göstermektedir.¹⁴⁸

¹⁴⁵ Kerim el-Hâlidî, *Menâhîcu't-te'lîf*, 194-212; Fâize Bint Ömer b. Ali el-Mueyyed, "Dirâsetu kitabi'l-Usûl fi'n-nahv" li İbni's-Serrâc", *Mecelletu Merkezi'l-Vesâik ve'd-Dirâsâti'l-İnsâniyye Câmi'at-u Katar*, 14/2002, 100.

¹⁴⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, 6/2535; Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 1/109; el-Kannevcî, *Ebcedu'l-ulûm*, 3/43; Abdülhuseyn el-Fetelî, "Mukaddime", 1/21-22; İbrahim Abdullah Rufeide, *en-Nahv-u ve kutubu't-tefsîr*, (Libya: ed-Dâru'l-Cemâhiriyye li'n-Neşri ve't-Tevzî'i ve'l-İ'lân, 1399/1990), 1/66-67; Fâize el-Mueyyed, "Dirâsetu kitabi'l-Usûl", 97-98; Merlîn Adnan el-Gunemyîn, *Esâlibu tertîbi ebvâbi'n-nahvi'l-Arabî*, (Bağdat: Câmi'atu Âlu'l-Beyt Kulliyetu'l-Âdab, Yüksek Lisans Tezi, 1424/2004), 50; Gânım el-Hamed, *Ebhâsun fi'l-Arabiyye*, 239; Mes'ûd Garîb, "Menhec-u İbnu's-Serrâc", 133.

¹⁴⁷ Bununla ilgili tabakat kitaplarının çoğunda şu rivayet yer almaktadır: Bir gün İbnu's-Serrâc hocası Muberrred'in vefatından sonra ikinci hocası olan ez-Zeccâc'ın meclisinde otururken, Zeccâc'a (ya da bizzat İbu's-Serrâc'a) dil konusunda bir soru sorulur ve o da İbnu's-Serrâc'ın cevap vermesini ister. Ancak İbnu's-Serrâc'ın hatalı bir cevap vermesi üzerine Zeccâc: "*Vallahi evimde olsaydım seni döverdim fakat ortam buna müsait değildir, senin gibi birisi böyle bir meselede nasıl hata yapar! Oysa keskin zekâ bakımından seni Hasan b. Recâ'ya benzetiyoruz.*" diyerek onu azarlar. İbnu's-Serrâc ise hocasına hitaben: "*Ey Eba İshâk! Zaten (bu sözlerinle) beni vurdun ve terbiye de ettin. Fakat el-Kitâb'ı (Sîbeveyhi'nin kitabını) bitirdikten sonra mantık ve musiki ilimleriyle meşgul oldum ve bundan dolayı da nahiv ilminden uzaklaştım*" diyerek mazeretini dile getirir. Bu olaydan sonra dil ilimlerine geri dönen İbnu's-Serrâc, *el-Kitâb'ın* inceliklerini tekrardan derin bir şekilde inceler ve eserler telif etmeye başlar. Hocaları Muberrred ve Zeccâc'ın vefatlarından sonra nahiv ilminin liderliği kendisine intikal etmiştir. Pek çok konuda Basra ekolünü tenkit edip Küfe ekolünün görüşlerini benimseyerek ya da kendine ait şahsi görüşler ortaya atarak ilimdeki duruşunu ve özgün kişiliğini de kanıtlamıştır. Bk: İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 2/182; Yâkût Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, 6/2535; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 3/148-149; Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 1/109.

¹⁴⁸ İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 3/149; Suyûtî, *el-Muzhir*, 1/232; Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 141-143; Hasan el-Milh, *Nazariyyetu'l-'asli ve'l-fer'*, 43-46; Fâize el-Mueyyed, "Dirâsetu kitabi'l-usûl fi'n-nahv", 108; Çıkar, "Arap Dilbiliminde Kırılma Noktası: İbnu's-Serrâc", 356.

Konuları mesele bağlamında işledikleri için her meseleyi ayrı bir "bâb" başlığı altında ele alan Sîbeveyhi ve Muberrred'in aksine İbnu's-Serrâc konu birliğini sağlamak için aynı ana konuya ait olan tâlî konuları ve meseleleri bir ana başlık altında toplamıştır. Daha sonra bu alt konulardan her biri içinde uygun başlıklar kullanmıştır.

Kullandığı başlıklarda kısmen bir düzensizlik olmakla beraber genel anlamda belli bir düzene riayet ettiği görülmektedir. Çünkü genelde ana konular için "ذِكْر" veya "باب" ifadelerinden birini kullanmayı tercih etmiştir. Örneğin merfû', mansûb ve mecrûr isim gruplarını ¹⁴⁹ ذِكْرُ الْأَسْمَاءِ الْمُرْتَبِعَةِ, ¹⁵⁰ ذِكْرُ الْأَسْمَاءِ الْمَنْصُوبَاتِ ve ¹⁵¹ ذِكْرُ الْجَرِّ وَالْأَسْمَاءِ ¹⁵² بابٌ çoğunlukla genel başlıklarda kullanmıştır. Fiil gibi 'amel eden isim grupları için ¹⁵³ بابُ التَّمْيِيزِ, nidâ konusu için ¹⁵⁴ بابُ النِّدَاءِ, anlam ifade eden harf grubu için ¹⁵⁵ بابُ الْحُرُوفِ الَّتِي جَاءَتْ لِلْمَعَانِي başlıklarını kullanmıştır. Ancak aynı kavram alt başlıklarda da sıklıkla göze çarpmaktadır.

İbnu's-Serrâc "ذِكْر" kavramına "باب" kavramından daha genel bir anlam yüklemiştir. Çünkü genelde "باب" başlıklı konular "ذِكْر" başlıklı konuların bir alt konusunu teşkil etmektedir. Fakat bazen tam aksini yaptığı da olmuştur. Tâlî konularda ise "باب" kavramının yanı sıra "تَفْسِير", "فَصْل" ve "مَسَائِلُ مِنْ هَذَا الْبَابِ" gibi ifadeler kullanmıştır. Bunlar kısmen düzensiz olup belli bir alt konuyla sınırlı iken çoğu konuda düzenli bir şekilde kullandığı "مَسَائِلُ" başlığı ilgilikonu hakkında çok sayıda fer'î ve ihtilaflı meseleleri kapsayan bir başlıktır.

Mukaddime bölümünde; kelime kısımları, i'râb, binâ, mu'rab, mebnî ve 'amel eden kelimeleri kısaca konu edinmiştir. Çünkü bu konular nahvin ana konularının anlaşılması için bilinmesi zorunlu olan konulardır. Bu nedenle aralarında bazı farklılıklar olmakla beraber tüm müellifler bu konuları mukaddime bölümünde zikretmişlerdir.

Ana konuların tasnifinde tümünden gelim metonunu benimseyen İbnu's-Serrâc büyük oranda kelime kısımları faktörünü esas almıştır. Ancak sonraki dönemlerde bu

¹⁴⁹ İbnu's-Serrâc, *el-Usûl*, 1/58.

¹⁵⁰ İbnu's-Serrâc, *el-Usûl*, 1/158.

¹⁵¹ İbnu's-Serrâc, *el-Usûl*, 1/408.

¹⁵² İbnu's-Serrâc, *el-Usûl*, 1/122.

¹⁵³ İbnu's-Serrâc, *el-Usûl*, 1/222.

¹⁵⁴ İbnu's-Serrâc, *el-Usûl*, 1/329.

¹⁵⁵ İbnu's-Serrâc, *el-Usûl*, 2/206.

metodu izleyen bazı müellifler gibi “بَابُ الْحَرْفِ” “بَابُ الْفِعْلِ” ve “بَابُ الْأِسْمِ” şeklinde genel başlıklar kullanmamıştır. Fakat eserdeki nahiv konuları bir bütünlük içerisinde incelendiğinde bu konuların sistematik olarak isim, fiil ve harf şeklinde üç ana bölüme ayrıldığı tespit edilmektedir. Çünkü sırasıyla; merfû‘ isimler, mansûb isimler, mecrûr isimler ve tevâbi isimler başlıklarıyla mu‘rab isimleri işledikten sonra mebni isimleri ele almış ve böylece isim bölümünü bitirmiştir. Ardından isimde olduğu gibi fiili de mu‘rab ve mebnî şeklinde iki kısma ayırmıştır. Mu‘rab fiili de merfû‘ fiil, mansûb fiil ve meczûm fiil şeklinde üç başlıkta işledikten sonra mebni fiillere geçiş yapmıştır. Fiil konusunu da bitirdikten sonra harf konusunu ele almış ve onu da; anlam, harf sayısı gibi özelliklerini dikkate alarak kendi içinde ayrı bir tasnife tabi tutmuştur. Bu şekilde genel anlamıyla isim, fiil ve harf bölümlerini zikrettikten sonra kalan bazı müşterek konuları da işleyerek nahiv konularını bitirmiş ve sarf konularına geçmiştir.

İleride görüleceği üzere İbnu’s-Serrâc isim ve fiil bölümlerini kendi içinde ilk olarak i‘râb faktörüne göre tasnif etmiştir. Ancak buna rağmen ‘âmil faktörünü esas aldığı bazı konular da vardır. Zaten bir eserin tüm bölümlerinde tek tasnif faktörünün esas alınıp diğerlerinin ise tamamen devre dışı bırakılması mümkün değildir. Çünkü nahiv ilminin özü buna müsait değildir. Ancak tasnif faktörlerinden bir kısmını ana bölümlerde dikkate alarak daha fazla ön plana çıkarma, diğerlerini ise alt başlıklarda kullanarak arka planda tutma hususunda müellifler birbirlerinden ayrılırlar.

Söz konusu eserde ‘âmil faktörüne göre tasnif edilen bazı başlıklar şöyledir:

1- “*Kelimenin üç kısmından ‘âmil olanların konusu*”¹⁵⁶ ذِكْرُ الْعَوَامِلِ مِنَ الْكَلِمِ الثَّلَاثَةِ.

Sadece ‘âmil olma özelliklerini esas alarak ‘amel eden isim, fiil ve harfleri tek başlık altında toplayan ilk müellif İbnu’s-Serrâc’tır. Mukaddime konularından olması hasebiyle ve ileride ayrı başlıklarda işleneceğinden ötürü çok detaya girmeden gerekli gördüğü kadarını açıklamıştır. Onun bu tasnifinden etkilenen bazı nahivciler konuyu daha da detaylandırarak eserlerinde ana bölüm olarak işlemişlerdir. Ancak diğer müellifler en güçlü ‘âmil olması hasebiyle önce fiili ele alırken İbnu’s-Serrâc önceliği isme vermiştir. Birçok hususta birbirlerinden tamamen farklı olan isim, fiil ve harfin bu başlık altında toplanmasında etkili olan tek husus ‘âmillik yönleridir. Dolayısıyla bu başlık tamamen ‘âmil faktörünün etkisi sonucu ortaya çıkmıştır.

¹⁵⁶ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 1/51.

2- “يَكُرُّ ما شبه بالمفعول والعامل فيه فعلٌ حقيقيّ.” *Âmili gerçek bir fiil (veya fiil anlamındaki bir isim) olup mef’ûle benzeyen (mansûb) isimlerin konusu*”¹⁵⁷

İbnu’s-Serrâc farklı özelliklerini dikkate alarak mansûb isimleri çeşitli kısımlara ayırmıştır. İlk olarak iki ana kısma ayırdığı mansûb isimlerin birinci kısmını da; mef’ûl olanlar ve mef’ûle benzeyenler şeklinde taksim etmiştir. Daha sonra mef’ûle benzeyenleri de kendi içinde; lafzen mansûb olup manen merfû’ olanlar ve manen marfû’ olmayıp fakat merfû’un bir parçası olanlar şeklinde ikiye ayırmıştır. Bundan sonra da ‘âmillerini esas alarak lafzen mansûb olup manen marfû’ olan isimleri de kendi içinde üç kısma ayırmıştır.

Bu kısımlardan birincisi olan hâl ile cümle temyizini yukarıda verilen başlığın altında ele almıştır. Çünkü bunları nasb eden ‘âmil ya bizzat fiil ya da fiilin anlamını içeren bir isim olur. Ör: رَكِبَ جاء عبد الله ركباً cümlesinde hâl olan “راكباً” kelimesi cümlede ana öğelerinden sonra gelmesi bakımında رجلاً ضرب عبد الله cümlesinde mef’ûl olan “رجلاً” ismine bezediği için o da mef’ûl gibi mansûb olmuştur. Onu nasb eden ‘âmil ise “جاء” fiilidir. Hâl ile mef’ûl arasında başka yönlerde de benzerliğin olduğunu ifade eden müellif fiilin hâlde nasb ‘amelini yapmasını da aralarındaki bu benzerliğe bağlamıştır. Yani hâl ile mef’ûl arasındaki benzerlikten dolayı fiil mef’ûlde nasb ‘amelini yaptığı gibi hâlde da nasb ‘amelini yapmıştır. Fakat hâl lafzen mansûb olsa da manen merfû’dur. Çünkü anlam bakımından mübtedanın haberi gibi olup sahibu’l-hâl hakkında bir yargı bildirmektedir ve bundan dolayı da haberin marife isimlere gelmesi gerektiği gibi hâlin de marife isimlere gelmesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁵⁸ Sonuç olarak; hâl şekil bakımından mef’ûle fakat anlam ve ifa ettiği görev bakımından da habere benzediği için, lafzen mef’ûl gibi mansûb fakat manen haber gibi merfû’dur. Benzer durum temyiz için de geçerli olduğu için onu da bu başlıkta ele almıştır.

3- الضَرْبُ الثَّانِي: الْمَنْصُوبُ فِيهِ هُوَ الْمَرْفُوعُ فِي الْمَعْنَى: هَذَا الضَّرْبُ الْعَامِلُ فِيهِ مَا كَانَ عَلَى لَفْظٍ -3-
Lafzen mansûb olup manen merfû’ olan isimlerin ikinci kısmı ‘âmil fiilin lafzında olan, fiil gibi çekimlenebilen ve

¹⁵⁷ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 1/213.

¹⁵⁸ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 1/213-214.

onun yerine kullanılan ancak (gerçek) fiil olmayan isimlerdir ki o da “كان” ve kardeşlerinin haberidir.”¹⁵⁹

Mef’ûle benzediği gerekçesiyle lafzen mansûb olan isimleri üç kısma ayıran İbnu’s-Serrâc birinci kısımda ‘âmili hakiki fiil (ya da onun anlamını taşıyan isim) olan hâl ve cümle temyizini ele alırken ikinci kısmında “كان” ve kardeşlerinin haberini ele almıştır. Onu lafzen mansûb manen merfû‘ olan diğer isimlerden ayıran özelliği ise ‘âmilinin hakiki fiil olmayıp çoğu yönde ona benzeyen bir ‘âmil olmasıdır.¹⁶⁰ Dolayısıyla bu üçlü tasnifte etkili olan yegane unsur ‘âmildir.

4- الصَّرْبُ الثَّالِثُ: الَّذِي الْعَامِلُ فِيهِ حَرْفٌ جَامِدٌ غَيْرُ مُتَصَرِّفٍ. “Lafzen mansûb olup manen merfû‘ olan isimlerin üçüncü kısmı ise ‘âmili mutasarrıf olmayan câmid harf olan isimdir”¹⁶¹

Bu başlıkta; harf sayısı, ifade ettikleri anlam ve fethayla mebnî olmaları yönüyle fiile benzeyen ve bu yüzden de fiil gibi nasb ve raf‘ ‘amelini yapan “إِنَّ” ve kardeşlerinin ismi ele alınmıştır. Çünkü bunların ismi de lafzen mansûb olduğu halde manen merfû‘dur. Lafzen mansûb manen merfû‘ olan diğer isimlerden farkı ise ‘âmilinin câmid bir harf olmasıdır.¹⁶²

Bu üç başlıkta ele alınan konuların tasnifinde etkili olan temel husus ‘âmildir. Çünkü bu konulardaki mansûbların tamamı lafzen mansûb manen merfû‘ olan isimlerdir. Ancak birinci kısımdakilerin ‘âmilleri hakiki fiildir. İkinci kısımdakilerin ‘âmilleri hakiki fiil olmayıp ancak onun gibi çekimlenebilen bir ‘âmildir. Üçüncü kısımdakilerin ‘âmilleri ise tamamen câmid harflerdir.

5- بَابُ الْعَطْفِ عَلَى الْعَامِلَيْنِ “(Bir atıf edatıyla) İki (farklı) ‘âmile atıf yapma (konusunun) bâbı.”¹⁶³

Tevâbi isimlerin sonuncusu olarak ele aldığı atıf konusunu bitirdikten sonra bir edatla ‘âmilleri farklı olan iki ma’mûla atıf yapmanın caiz olup olmadığı konusu üzerinde durmuştur. Bu konu nahivciler arasında tartışmalara neden olduğu için ayrı bir bölüm olarak ele almıştır. Çünkü atıf edatları ma’tuf aleyhide ‘amel eden ‘âmilin yerine geçip ma’tufta ‘amel ederler. Bu nedenle bir atıf edatıyla ‘âmilleri birbirinden

¹⁵⁹ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 1/213-228.

¹⁶⁰ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 1/229.

¹⁶¹ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 1/229.

¹⁶² İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 1/240.

¹⁶³ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 2/69.

farklı ‘amel eden iki ma‘mûla atıf yapılması durumunda bir atıf edatının aynı anda iki farklı ‘amel etmesini gerektirir. Ör: ذَهَبَ زَيْدٌ إِلَى الْمَكْتَبَةِ وَخَالَدٌ الْمَدْرَسَةِ cümlesinde atıf edatı “المكتبة” ve “المدرسة” isimlerini ‘âmilleri farklı olan “زيد” ve “خالد” isimlerine atfedilmiştir. Bu durumda atıf edatı olan “وَ” harfî “زيد” ismini merfû’ “المدرسة” ismini de mecrûr ederek aynı anda iki farklı ‘amel yapmış olur. Bu kısa açıklamadan da anlaşıldığı üzere ilgili bâb tamamen ‘âmil esasına dayalıdır. Dolayısıyla İbnu’s-Serrâc eserinin ana tasnifinde ‘âmilî doğrudan merkeze almamışsa da alt başlıklarının bir kısmında ‘âmilî dikkate almıştır.

1.1.1.4. Zeccâcî’nin *el-Cümel* Adlı Eseri

Ebu’l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk ez-Zeccâcî (öl. 337/949[?]) uzun süre Ebû İshâk İbrâhîm ez-Zeccâc’ın (öl.311/923) ders halkasında kalmıştır. Bundan dolayı ona nisbet edilerek ez-Zeccâcî adını almış ve bununla da meşhur olmuştur.¹⁶⁴ Zeccâcî’nin Arap grameri alanında yazdığı en önemli eseri olan *el-Cümel*; nahiv, sarf, fonetik, hicâ’/imlâ ve lûgat gibi Arap dil ilimlerinin erbabı olan kişilerin de istifade ettiği bir eser olmakla beraber asıl muhatabı yeni öğrenme aşamasında olan mübtedîlerdir. Zaten imlâ gibi sarf ve nahiv ilimlerine dâhil olmayan konuları da burada ele almasının temel sebebi asıl muhatabı olan kitlenin bazı harflerin yazım kurallarını öğrenmelerindeki zarurettir. Ayrıca bazı imlâ kurallarının doğrudan nahiv kurallarıyla bağlantılı olmasından dolayı onların anlaşılması, irtibatlı oldukları nahiv esaslarının anlaşılmasına da katkı sağlar ve bu da başlangıç düzeyindeki öğrencilere bir nevi kolaylaştırmadır.¹⁶⁵

Zeccâcî ele aldığı tüm konuları muhatap kitlenin idrak edebileceği bir düzeyde mümkün olduğunca mantıkî kavram ve tanımlara yer vermeden sadebir dille yazmaya özen göstermiştir. Bundan dolayı eser dilciler arasında büyük bir rağbet görmüş, üzerine çok sayıda şerh yazılmış ve böylece pekçok İslam ülkesinde nam salan eserin şöhreti öyle bir boyuta varmış ki zaman zaman müellifi Zeccâcî “*Sâhibu’l-Cümel*” diye kendi eseriyle tanınmıştır.¹⁶⁶

¹⁶⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân*, 3/136; İbnu’l-Kıftî, *İnbâhu’r-ruvvât*, 2/160; Suyûtî, *Buğyetu’l-vu’ât*, 2/77; Mâzin el-Mubârek, *ez-Zeccâcî*, (Dımaşk: Dâru’l-Fikir, 1404/1984), 7-10.

¹⁶⁵ Suyûtî, *Hem’u’l-hevâmi*, 6/341.

¹⁶⁶ Kerîm el-Hâlidî, *Menâhicu’t-te’lîf*, 178.

Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-İdâh* adlı eseri ile onun öğrencisi İbn Cinnî'nin *el-Luma'* adlı eseri yazılana kadar Mısır, Mağrib, Hicâz, Yemen ve Şam ülkelerinde okutulan ders kitabı olarak kalmıştır. Bazı rivayetlere göre Zeccâcî bu eserini Mekke'de ve daima abdestli olarak yazmış, yazdığı her bâbın sonunda kitabını da yanına alarak Kâbe'yi yedi defa tavaf edip günahlarını bağışlaması ve eserini faydalı kılması için Allah'a dua etmiştir. Bu yüzden de kitabın mübarek olduğu ve kendisiyle meşgul olan herkesin çok istifade ettiği belirtilmiştir.¹⁶⁷

Yaklaşık yüz elli bâbtan oluşan eserde tasnif ve tertip açısından belli bir metodun izlenip izlenmediği konusunda ise iki farklı görüş bulunmaktadır.

Bazı araştırmacılar, eserde belli bir tasnif ve tertip metodunun izlenmediği görüşündeler. Çünkü nahiv, sarf, fonetik, imlâ, lügat gibi eserin ana bölümlerini teşkil eden konular kısmen içiçe girmiş bir biçimde verilmiştir. Ayrıca aynı ana konuyla ilgili oldukları için tek “bâb” başlığı altında toplanıp “fasl”, “nev’”, “mesele” gibi alt başlıklar altında zikredilmesi gereken bazı meseleler de farklı yerlerde ve müstakil bir “bâb” başlığı altında zikredilmiştir. Örneğin *باب ما يتبع الاسم في إعرابه* “*İ’râb bakımında (kendinden önceki) isme tabi olan isimler bâbı*.”¹⁶⁸ şeklinde tevâvbi isimleri kapsayan genel bir bâb zikretmesine rağmen daha sonra bu konuların her birini ayrı bir bâb başlığı altında ele almıştır. “حَتَّى” edatını da harf-i cerler kısmında zikretmesinin yanı sıra farklı kullanımları münasebetiyle iki müstakil bâb daha açmış ve onunla ilgili diğer bazı meseleleri de bu bâblarda işlemiştir.¹⁶⁹

Bazı araştırmacılar ise tertip bakımından konularının iç içe girmiş olmasına rağmen tasnif bakımından belli bir sisteme dayalı olduğunu ve nahiv konularının genel olarak ‘âmil teorisi ekseninde tasnif edildiği yönünde görüş belirtmişlerdir.¹⁷⁰

¹⁶⁷ İbnu'l-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvvât*, 2/160-161; Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 2/77; Şihâbuddîn b. Ahmed İbnu'l-İmâd el-'Akerî, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*, thk. Mahmûd el-Arnâût - Abdulkadir el-Arnâût (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1410/1989), 4/220; Tantâvî, *Neş'etu'n-nahv*, 174; Ali Tavfik el-Hamed, “Mukaddime”, *el-Cümel fi'n-nahv*, mlf. Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İshak ez-Zeccâcî, thk. Ali Tefvîk el-Hamed (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1404/1984), 18-24; Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 252-254; Mâzin el-Mubârek, *ez-Zeccâcî*, 8, 22-24; Abdulkarim el-Es'ad, *el-Vesît fî tarihi'n-nahv*, 122; Muhammed Hammûd, *en-Nahv ve'n-nuhât*, 63; Musa Yıldız, “Zeccâcî”, *Türkiye Diyanet Vakfı [TDV] İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1423/2013), 44/175.

¹⁶⁸ Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İshak ez-Zeccâcî, *el-Cümel fi'n-nahv*, thk. Ali Tefvîk el-Hamed (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1404/1984), 13, 17, 21, 23.

¹⁶⁹ Abdulfettâh İsmail Şelebî, *Ebû Ali el-Fârisî* (Cide: Dâru'l-Matbû'âtu'l-Hadîse, 1409/1989), 520-521; Fâdıl Salih es-Sâmerrâ'î, *ed-Dirâsâtu'n-nahviyye ve'l-lugaviyye 'inde'z-Zemahşerî*, (Bağdat: Matba'atu'l-İrşâd, 1390/1971), 36; Sa'ûd b. Gâzî Ebû Tâkî, *Hasâisu't-te'lîfi'n-nahvî fi'l-karni'r-râbi' el-hicrî*, (Kahire: Dâru Garîb, 1425/2005), 109; Kerim el-Hâlidî, *Menâhîcu't-te'lîf*, 178-179.

¹⁷⁰ Kerim el-Hâlidî, *Menâhîcu't-te'lîf*, 179-180; Ali el-Hamed, “Mukaddime”, 20-21.

Aslında yukarıda da belirtildiği üzere Zeccâcî bu eserini Arap gramerini yeni öğrenenlere yönelik yazmıştır. Bu yüzden konuları tasnif ederken öğrenci açısından önemli bulduğu yönlerini esas almıştır. Yani konularda ilk olarak öğrenilmesi gerek hususları dikkate almış ve tasnif işlemini de bu bağlamda yapmıştır. Çünkü bir konunun tüm yönleri başlangıç aşamasındaki biri için aynı düzeyde önem arz etmemektedir.

Konumuz gereği burada ‘âmil faktörünün doğrudan esas alındığı bazı başlıkları aktarmakla yetineceğiz.

1- *Müte ‘addilik açısından filin kısımları*”¹⁷¹ باب أقسام الأفعال في التعدّي-

2- *İsimlerini raf‘ haberlerini nasb eden harflerin (fiillerin) bâbı*”¹⁷² باب الحروف التي ترفع الأسماء وتنصب الأخبار-

Bu başlıkta “كان” ve kardeşleri ele alınmıştır. Bilindiği gibi bunlar anlam bakımından farklı olsalar da ‘âmillik yönünde hepsi de isimlerini raf‘ haberlerini ise nasb ederler.

5- *İsm-i fâil gibi ‘amel eden kalıplar*”¹⁷³ باب الأمثلة التي تعمل عمل اسم الفاعل-

Bu başlıkta, ism-i fâil olmadıkları halde sırf bazı yönlerde ona bezedikleri için onun gibi ‘amel eden mübalağa kalıplarının ‘amel boyutu ele alınmıştır. Nitekim başlıkta da söz konusu kalıpların anlam, istikâk vb. yönlerine değil ‘amel yönlerine dikkat çekilmiştir.

6- *Her biri diğerinin kendisine yaptığı şeyin aynısını yapan iki fâil ve iki mef‘ûlün bâbı*”¹⁷⁴ باب الفاعلين والمفعولين اللذين يفعل كل واحد منهما بصاحبه مثلاً يفعل به الآخر.

Zeccâcî bu başlıktatenâzu‘ konusunu ele almıştır. Daha önce de belirtildiği gibi bu konu tamamen ‘amil teorisinden ortaya çıkmıştır. Nitekim İbn ‘Usfûr (öl. 669/1270) nahivcilerin bu konuyu الإعمال “‘amel ettirme bâbı” şeklinde isimlendirdiklerini söylemiştir.¹⁷⁵ Aynı şekilde Yahya b. Hamza el-‘Alevî de (öl. 749/1348) bu konunun, إعمال الفعلين “İki fiile ‘amel ettirme (hakkı veren) bâb”

¹⁷¹ Zeccâcî, *el-Cümel*, 27.

¹⁷² Zeccâcî, *el-Cümel*, 41.

¹⁷³ Zeccâcî, *el-Cümel*, 92.

¹⁷⁴ Zeccâcî, *el-Cümel*, 111.

¹⁷⁵ İbn ‘Usfûr, *Şerhu’l-cümel*, 2/79.

şeklinde de isimlendirildiğini aktarmıştır.¹⁷⁶ Genelde kısa ve kolay anlaşılır başlıklar kullanan Zeccâcî'nin burada “tenâzu” kavramı yerine Sîbevehi ve Muberrred gibi uzun ve anlaşılması kısmen güç olan bir başlık kullanması, o dönemde bazı kavramların henüz oluşmadığını göstermektedir.

7. بَابُ مَا يَمْتَنِعُ مِنَ الاسْتِفْهَامِ أَنْ يَعْمَلَ فِيهِ مَا قَبْلَهُ. “Öncesindeki ‘âmilin kendisinde ‘amel etmesinin câiz olmadığı istifhâm edatları bâbı.”¹⁷⁷

Bu başlıkta, ‘âmilin kendinden sonraki isimde ‘amel edemediği durumlardan biri ele alınmıştır. Çünkü Arap dilinde istifhâm edatlarının sadaret yani cümlelerin başında gelme zorunluluğu vardır. Bu yüzden de (harf-i cer ve mudâf isimler hariç) en güçlü ‘âmil olan fiil dahi kendilerinden önce gelse onlarda ‘amel edemez. Zira ‘amel ettiği takdirde onların sadaret hakları ihlal edilmiş olur ve bu da Arap dil kurallarına tamamen aykırıdır. Ancak kendilerinden sonra gelen bir ‘âmil onların öncelik haklarını ihlal etmediği için onlarda ‘amel edebilir. Görüldüğü üzere bu bâbın oluşumunda da etkili olan husus yine ‘âmil meselesidir.

1.1.1.5. Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-Îdâhu'l-'Adudî* Adlı Eseri

el-Îdâh fî'n-Nahv, el-'Adudî, el-Îdâh ve't-Tekmile adlarıyla da anılan bu eser Basra ekolüne mansûb Ebû Ali Hasan b. Ahmed b. Abdilgaffâr b. Muhammed el-Fârisî (öl. 377/987) tarafından Büveyhî Hükümdarı Adudüdevle'ye (öl. 372/983) ithafen yazılmıştır. Eserin dibâcesinde de belirtildiği gibi Adudüdevle bizzat Ebû Ali'den böyle bir eser yazmasını istemiştir.¹⁷⁸ Çünkü Arap dil ilimlerinde bilgi sahibi olan ‘Adudüdevle hem kendisi Ebû Ali'den nahiv derslerini almış hem de onu kardeşinin çocuklarına ders vermekle görevlendirmiştir.¹⁷⁹

Nahiv ilminin ele alındığı *el-Îdâh*'ın devamı niteliğinde olan *et-Tekmile* ise sarf ilmiyle ilgili olup yine ‘Adudüdevle için yazılmıştır.¹⁸⁰ Bu da Ebû Ali'nin nahiv ve sarf ilimlerinin konularını net bir şekilde birbirinden ayırdığını ve hem bu iki ilmin erken kavranma yönündeki özelliklerini hem de bunları yeni öğrenenlerin durumunu

¹⁷⁶ Yahyâ b. Hamza el-'Alevî, *el-Minhâc*, 1/428.

¹⁷⁷ Zeccâcî, *el-Cümel*, 308.

¹⁷⁸ Ebû Ali Hasan b. Ahmed el-Fârisî, *el-Îdâhu'l-'Adudî*, thk. Hasan Şâzilî Ferhûd (Riyad: Câmi'atu'r-Rîyad, 1389/1969), 6.

¹⁷⁹ Zübeydî, *Tabakât*, 120.

¹⁸⁰ İbnu'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 233; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 2/80; Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/496.

göz önünde bulundurarak eğitim açısından önceliği nahiv ilmine verdiğini göstermektedir. Bu iki çalışma bazen tek bir kitap olarak *el-İdâh ve't-Tekmile* adıyla anılmış bazen de ayrı kitaplar şeklinde zikredilmiştir. Bir kitabın iki ayrı bölümü niteliğinde olsalar da kullanılan dil ve tercih edilen üslup bakımında iki eser arasında önemli farklılıklar vardır. Zira *İdâh*'ta detaylara inilmeden konular genel bir şekilde ve sade bir dille ele alınmıştır. Fakat *et-Tekmile*'de konular hem daha teferruatlı hem de kısmen daha zor anlaşılır bir dille ele alınmıştır.

Kendinden önceki müelliflerin kullandığı bazı uzun ve anlaşılması güç başlıklar yerine günümüzde de kullanımına devam edilen daha kısa ve anlaşılır başlıklar kullanan müellif eserin ismine mutabık olarak mantikî kavramları ve anlaşılması güç ifade tarzları kullanmaktan da kaçınmıştır.¹⁸¹ Bu nedenle diğer eserleri gibi bu da nahivciler tarafından büyük ilgi görmüştür.

Eser konu tasnifi bakımından incelendiğinde Ebû Ali'nin büyük ölçüde hocası İbnu's-Serrâc'tan etkilendiği ve bazı kısmi değişiklikler haricinde onun metodunu benimsediği görülmektedir. Çünkü o da mukaddime bölümünde; kelime kısımları, i'râb, binâ, mu'rab, tesniye ve cemi gibi konuları işledikten sonra temel konulara geçmiştir.

Nahiv konularını ana bölümlere ayırırken İbnu's-Serrâc gibi kelime kısımları faktörünü esas almıştır. Ancak harfleri müstakil bir bâb olarak ele alan hocasının aksine Ebû Ali harfler için ayrı bir ana bölüm oluşturmamıştır. Bunun yerine her harf grubunu isim ve fiil bölümlerinin ilgili oldukları konularda yerleştirmeyi tercih etmiştir. Çünkü harf ancak isim ya da fiille beraber kullanıldığında bir anlama delalet eder. Bu yüzden de onlarla beraber işlemeyi tercih etmiştir. Ayrıca kelimelerin i'râb hallerini öğretmeyi hedefleyen bir eserde istisnâsız mebnî olan harflerin bir ana bölüm olarak ele alınmaması amaca daha uygun bir yöntemdir. Dolayısıyla Ebû Ali eserini isim ve fiil olarak iki ana bölüme ayırmıştır. Ana bölümlerin kendi içindeki tasnifinde de hocasına uyan müellif i'râb faktörünü esas almıştır.

Ebû Ali büyük oranda hocası İbn's-Serrâc'tan etkilenmişse de tamamen onu taklit etmemiştir. Çünkü İbnu's-Serrâc'ın nahiv, sarf, fonetik ve imlâ ilimlerinin tamamını tek eserde toplayıp daha teferruatlı bir şekilde ele almasına karşılık Ebû Ali bu eserini sadece nahivle sınırlı tutmuş ve Arap gramerini yeni öğrenenler olan

¹⁸¹Abdulfettâh Şelebî, *Ebû Ali el-Fârisî*, 518-524.

muhatap kitlesi için gerekli görmediği detaylara da inmemiştir. Bunun yanı sıra hem ana konuların hem de alt konuların tasnifinde iki müellif arasında bazı cüzi farklılıklar vardır. İbnu's-Serrâc isim ve fiilin mu'rab kısımları gibi mebni kısımlarını da ayrı başlıklar halinde ele alıp kendi içinde de belli keriterlere göre tasnif etmiştir. Buna karşılık Ebû Ali onlara ayrı başlık açmadan sadece konuların giriş kısmında çok kısa bir şekilde değinmekle yetinmiştir. Çünkü eserin asıl muhatabı olan Arap gramerini yeni öğrenenler için kazandırılmak istenen temel beceri i'râb harekesi bakımından cümle öğelerini doğru kullanmaktır. Dolayısıyla i'râb harekesi bakımından mu'rab kelimeleri doğru kullanabilmek için nahiv ilmine ihtiyaç vardır. Fakat sonları binâ harekesiyle sabit olduğu için mebnîlerin kullanımında bu ihtiyaç yoktur. Bu nedenle de i'râb söz konusu esrin konu tasnifinde etkin olan en önemli faktör olarak ön plana çıkmıştır.

İ'râbın yanı sıra nahiv konularının tasnifinde 'âmilin doğrudan esas alındığı bâblar da vardır. Çünkü her i'râb bir 'âmilin etkisi sonucunda meydana gelmektedir ve bu nedenle i'râb faktörünün esas alınmasıyla oluşan bâbların kendi içindeki tasniflerinde ağırlıklı olarak 'âmil faktörü etkin olmuştur. Nitekim doğrudan i'râbı esas aldığı bâblarda bile genelde o i'râbı meydana getiren 'âmilin ne olduğu meselesine de değinmiştir.

'Âmil esasına dayalı tasnif edilen konulardan bazıları şunlardır:

1- *Mübteda ve haberin başına gelen 'âmiller* “بَابُ الْعَوَامِلِ الدَّاخِلَةِ عَلَى الْإِبْتِدَاءِ وَالْخَبَرِ - 1”¹⁸² *bâblı.*

Burada mübteda ve haberin başına gelip hareketlerini değiştiren 'âmiller için genel bir başlık açan Ebû Ali daha sonra bu 'âmil kısımlarından her birini ayrı bir alt başlık altında ele almıştır. Bu genel başlıkta ele alınan 'âmil grupları hem 'amel hem anlam hem de kelime türü bakımından birbirlerinden farklıdırlar. Çünkü bazıları mübtedayı ref' ederken bazıları nasb eder. Aynı şekilde bir kısmı fiil diğer bir kısmı ise harftir. Ancak başlıktan da anlaşıldığı üzere mübteda ve haberin başına gelip onlarda 'amel etmeleri, hepsinin müşterek noktasını teşkil eder ve bu yüzden de böyle bir tasnife tabi tutulmuşlardır. Ele alacağı 'âmillere dair bir satırlık kısa bir bilgi veredikten sonra “كان” ve kardeşlerini ele almıştır.

¹⁸² Ebû Ali el-Fârîsî, *el-İdâhu'l-'Adudî*, 95.

2- بَابُ الْأَسْمَاءِ الَّتِي أُعْمِلَتْ عَمَلُ الْفِعْلِ “Fiil gibi ‘amel etme hakkı verilen isimlerin bâbı.”¹⁸³

Bu başlık, fiilin anlamını taşıdığı için bazen onun gibi ‘amel edip fâil, mef’ûl ya da nâib-i fâil alabilen isimlerin ele alındığı genel bir başlıktır. Daha sonra bu isim gruplarından her biri ayrı başlık altında verilmiştir. Bu isimler de anlam ve yapı bakımından birbirinden tamamen farklıdırlar. Ancak kendi fiilleri gibi ‘amel edebilme noktasında müşterektirler. Müellif de onları ‘amel bağlamında değerlendirdiği için anlam ve istikâk gibi farklı yönlerine değinmemiştir.

Bunun dışında da tasnifinde ‘âmil faktörünün etkili olduğu bazı konular vardır. Dolayısıyla Ebû Ali konu tasnifinde ağırlıklı olarak kelime kısımlarını ve i’râbı esas almışsa da ‘âmil unsurunun da etkili olduğu konular vardır. Daha önce de belirtildiği gibi bir müellifin farklı tasnif faktörlerinden yararlanması nahiv ilminde bir zarurettir. Çünkü nahiv ilminin konuları bunu gerektirmektedir. Müellifler arasındaki fark ise belli faktörleri ana öğelerde diğerlerini ise daha çok alt konularda esas almasıdır.

Ana konularda olduğu gibi talî konuları bâb başlığı altında ele alması, Ebû Ali’nin bâb kavramını fasl ve mesele anlamında da kullandığını göstermektedir.

1.1.1.6. İbn Cinnî’nin *el-Luma‘ fi’l-Arabiyye* Adlı Eseri

Ebu’l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsilî (öl. 392/1002) tarafından yazılan “*el-Luma‘ fi’l-Arabiyye*” adlı eser nahiv ilminin en önemli kaynaklarından biri olup şöhreti tüm İslam dünyasına yayılmıştır. Kırk yıl boyunca yanında ayrılmadığı efsanevi hocası Ebû Ali el-Fârisî başta olmak üzere, mübtedilere nahiv ilmini kolaylaştırmak amacıyla eserler yazan selefini örnek almıştır. Bu yüzden detaylara ve tartışmalara girmeden konuların temel kaidelerini ve en önemli yönlerini vermekle yetinmiştir. Aynı şekilde hitap ettiği kitlenin ilmî düzeyini de dikkate alarak sade bir dil kullanmayı tercih etmiştir. Bunula beraber öğrencinin zihnini bulandırmadan konuların farklı noktalarına kısa da olsa değinmeyi ihmal etmemiş ve böylece nahiv ilmiyle yeni tanışanların yanı sıra bu işin erbabı olan kişilerin de istifade edebileceği veciz bir eser ortaya koymuştur.

¹⁸³ Ebû Ali el-Fârisî, *el-İdâhu’l-’Adudî*, 139.

Esere büyük bir ehemmiyet veren nahivciler hem kendileri eseri titizlikle incelemiş hem de ders kitabı olarak talebelerine okutup ezberletmişlerdir. Öğrencisi Ebu'l-Kâsım Ömer b. Sâbit es-Semânî (öl. 442/ 1050), Ebu'n-Nasr el-Fârikî (öl. 487/1094), İbnu's-Şecerî (öl. 542/1148), İbnu'l-Haşşâb (öl. 567/1172), İbnu'd-Dehhân (öl. 569/1174), İbnu'l-Habbâz (öl. 638/1241) gibi meşhur nahivciler başta olmak üzere yirmiden fazla âlimin esere şerh yazmış olması da nahivcilerin kitaba verdikleri önemi göstermektedir.

Toplam altmış altı bâbtan oluşan eserin geneli nahiv ilmine dair olmakla beraber gerekli gördüğü bazı sarf konularını da ele almıştır.

Konu tasnif açısından incelendiğinde bazı cüzi değişiklikler haricinde İbn Cinnî, kendi hocası Ebû Ali el-Fârisî ve İbnu's-Serrâc'ın tasnif metodlarını benimsemiştir. Ancak İbn Cinnî ve Ebû Ali'ye göre İbnu's-Serrâc nahiv konularını çok daha kapsamlı bir çerçevede ele almıştır. Dolayısıyla eserin konu tasnifinde hâkim olan temel unsur kelime kısımları ve i'râbtır. Fakat 'âmil faktörünün de kısmen etkili olduğu konular vardır.

İbn Cinnî hocası Ebû Ali gibi ilk önce nahiv ilminin giriş konuları olan; kelime kısımları, mu'rab, mebni, i'râb, binâ, müfred, tesniye, cemi, mu'tel ve esmâ-i hamsenin i'râbları gibi konuları işlemiştir. Ardından kelime kısımları faktörünü esas alarak nahiv konularını; isim ve fiil şeklinde iki ana bölüme ayırmış, harfleri ise bu iki bölümün ilgili konularında işlemiştir. Daha sonra i'râb faktörünü dikkate alarak isim bölümünü; merfû', mansûb, mecrûr ve tevâbi isimler şeklinde kendi içinde tasnif etmiştir. Fiil bölümünü ilk önce mebnî ve mu'rab olarak ikiye ayıran müellif mebni fiiller hakkında kısaca bilgi verdikten sonra isim bölümünde olduğu gibi bu bölümde de i'râb faktörünü bâz almış ve fiili kendi içinde; merfû', mansûb ve meczûm fiiller şeklinde taksim etmiştir.

Fiil ana bölümünü bitirdikten sonra sırasıyla; gayr-ı munsarif isimler, sayılar, cem-i teksir, kase, mevsûller, te'kid nûnları ve sarf ilmine ait bazı konuları ele almıştır. Birbirleriyle olan münasebetlerinden dolayı bazı sarf konuları ile nahiv konuları içiçe girmişse de genel olarak sarf konularını kitabın sonunda zikretmiştir.

İbn Cinni tasnif bakımından genel olarak hocasına uymuşsa da bazı alt konularda ondan farklı bir metot izlediği de olmuştur. Nitekim Ebû Ali fâillerinin özel durumunu dikkate alarak merfû' isimler bâbının sonunda ele aldığı عسى، يُس، نعم gibi

bazı câmid fiilleri İbn Cinnî fiil bâbında ele almıştır. Çünkü İbn Cinnî bunların fâillerini değil bir kelime olarak mensûb oldukları türü dikkate almış ve fiil kategorisine girdikleri için de fiil bölümünde ele almayı uygun görmüştür.

‘Âmil faktörünü esas alma husunda İbn Cinnî ile hocası Ebû Ali arasında bir karşılaştırma yapılması halinde Ebû Ali'nin 'âmili daha fazla ön plana çıkardığı söylenebilir. Çünkü daha önce de değinildiği gibi Ebû Ali, “كان” ve kardeşleri ile “إن” ve kardeşleri konularını *باب العوامل الداخلة على الابتداء والخبر “Mübtedâ ve haberin başına gelen ‘âmiller konusu.”*¹⁸⁴ başlığıyla ele alıp bunların ‘âmillik yönlerine dikkat çekerken, İbn Cinnî bu konuda İbnu's-Serrâc'a uyararak bunları merf û‘ isimler bâbında *باب المشبه بالفاعل في اللفظ “Lafız bakımından fâile benzeyen (isim)lerin bâbı.”*¹⁸⁵ başlığıyla ele alarak i‘râbı ön plana çıkarmıştır. Çünkü bunlarla fâil arasındaki lafzi benzerlik i‘râbtır.

Bunların yanı sıra bazı alt konuların tasnifinde ‘âmili de dikkate almıştır. Ancak bunlar; harf-i cer, nasb edatları, cezim edatları, “كان” ve kardeşleri, “إن” ve kardeşleri gibi konular olduğu için üstünde durulmayacaktır. Zira daha önce bunlarla ilgili gerekli açıklamalar yapılmıştır. Ayrıca bunlar hemen hemen her eserde zorunlu olarak yer alan konulardır. Çünkü bunları bir nahiv konusu yapan zaten 'amel boyutlarıdır. Dolayısıyla bundan sonraki eserlerde de ayrıca zikretmeye gerek yoktur.

1.1.1.7. İbn Bâbeşâz’ın Şerhu’l-Mukaddîmeti’l-Muhsibe Adlı Eseri

Ebu’l-Hasan Tâhir b. Ahmed b. Bâbeşâz en-Nahvî (öl. 469/1077) tarafından yazılan bu eser; Arap gramerinin öğretiminde çok önemli bir konuma sahip olup “*el-Muhsibe/el-Muhteseb*” olarak adlandırılan meşhur mukaddimesinin şerhidir. İbn Bâbeşâz hicri 430 lu yıllarda yazdığı mukaddimesini 30 küsür yıl boyunca kendi öğrencilerine okutmuştur. ‘Amr b. ‘Âs Camii’nde nahiv, sarf, lügat, tefsir, imla, kıraat gibi çeşitli ilim dallarında ders veren İbn Bâbeşâz, aynı zamanda Dîvân-ı İnşâ kâtiplerinin yazılarını inceleme görevini de sürdürmekteydi. Ancak daha sonra bu görevinden istifa edip ‘Amr b. ‘Âs Camii’nin üst katında kendisine tahsis edilen bir odada inzivaya çekilir ve bu süreçte kendini tamamen ibadete, ders vermeyeve eser

¹⁸⁴ Ebû Ali el-Fârisî, *el-İdâhu’l-‘Adudî*, 95.

¹⁸⁵ Ebu’l-Feth Osman İbn Cinnî el-Mevsilî, *el-Luma’ fi’l-Arabiyye*, thk. Semîh Ebû Muğlî (Umman: Dâru Mecdelâvî li’n-Neşr, 1409/1988), 36.

yazımına verir. İlmi anlamda hayatının en verimli dönemi olan bu süreçte çok önemli çalışmalarda bulunmuş ancak bunların bir kısmı maalesef günümüze ulaşmamıştır.

Mukaddimesini de bereketli geçen bu döneminde, öğrencisi Abdurrahman b. ‘Atîk İbnu’l-Fehhâm’ın (öl.516/ 1122) talebi üzerine şerhetmiştir. İmla yoluyla telif edilen şerhi öğrencileri İbnu’l-Fehhâm ve Halef b. İbrahim İbnu’l-Hassâr da (öl. 511/1117) yazıya geçirmişlerdir. Ancak ilk birkaç oturuma katılmayan İbnu’l-Hassâr, eserin bitiminden sonra kendi yazdığı nüshayı inceler ve başlangıç kısmında yaklaşık on sayfaya tekabül eden giriş konularının eksik olduğunu görür. Memleketi Sicilya’ya dönmüş olan İbnu’l-Fehhâm’ın yazdığı nüshaya da ulaşma imkânı bulamadığı için bu eksiği tamamlamak üzere bir yıl sonra yine hocasının yanına gelir. Fakat hocasında da yazılı bir nüsha olmadığı için tekrardan imla yoluyla şerh eder ve bu iki nüsha arasında ilgili bölümlerde birtakım farklılıkların olmasının sebebi de budur.¹⁸⁶ Zaten elimizdeki baskının giriş konularında İbnu’l-Fehhâm’ın nüshası esas alınmış, İbnu’l-Hassâr’ın nüshası ise kitabın sonuna “Mulhak” başlığıyla eklenmiştir.

İbn Bâbeşâz bu eserini hem Arap gramer kurallarının temel kaide ve kurallarını öğrenmek isteyenlere bir kolaylık sağlamak hem de bu alanda daha fazla derinleşmek isteyenleri sonraki aşamalara hazırlamak için yazmıştır. Nitekim İbnu’l-Hassâr’ın nüshasının girişinde kendisi bunu bizzat ifade etmiştir.¹⁸⁷

Ancak nahiv ve sarf konularını birbirinden ayıran ve genellikle de sarf konularını kitabın sonuna bırakan diğer çoğu nahivcinin aksine İbn Bâbeşâz sarf ile nahiv konularını mezc etmiştir. Bu nedenle isim faslında ismin hem nahiv hem de sarf boyutunu konu edinmiştir. Aynı durum fiil faslı için de geçerlidir. Dolayısıyla eserde sarf konularına tahsis edilen ayrı bir bölüm bulunmamaktadır.

Konuları tasnif biçimi açısından kendinden önceki müelliflerde önemli ölçüde farklı olan İbn Bâbeşâz bu konuda Abdulkâhir el-Cürcânî ve Mecdüddîn İbnu'l-Esîr gibi kendinden sonraki bazı önemli müellifleri de etkilemiştir.

Kitabını; faslu’l-isim, faslu’l-fiil, faslu’l-harf, faslu’r-ref‘, faslu’n-nasb, faslu’l-cerr, faslu’l-cezm, faslu’l-‘âmil, faslu’t-tâbi, faslu’l-hat şeklinde on ana bölüme ayırmış daha sonra her ana faslı da kendi içinde bölümlere ayırmıştır. Eserin giriş

¹⁸⁶ İbnu’l-Enbârî, *Nüzhetü’l-elibbâ*, 263; İbnu’l-Kıftî, *İnbâhu’r-ruvât*, 2/95-96; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, 2/515-516; Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-udebâ*, 4/1456; Suyûtî, *Buğyetü’l-vu‘ât*, 2/17. Ayrıca konuyla ilgili daha detaylı bilgi için, eseri tahkik eden Hâlid Abdulkerîm’in giriş bölümünde müellif ve eser hakkında verdiği bilgilere bakılabilir.

¹⁸⁷ İbn Bâbeşâz, *Şerhu’l-mukaddime*, 2/472.

kısımında uyguladığı bu tebvîb sisteminin nedenine değinen İbn Bâbeşâz, her kelimada bu on başlıkta verilen konuların tamamının ya da bir kısmının mutlaka bulunduğunu ve bu yüzden de bunların öğrenilmesinin zorunlu bir ihtiyaç olduğunu ayrıca bunların öğrenilmesinin sonraki eğitim aşamasını da kolaylaştırdığını aktarmaktadır.¹⁸⁸

Kısaca verdiğimiz bu ana başlıklardan da anlaşılıyor ki, İbn Bâbeşâz eserinde ele aldığı ana konuların tasnifinde birden fazla faktörü esas almış ve birini diğerine tercih etmeden hepsine de aynı ehemmiyeti atfetmiştir. Bu nedenle birini diğerinin alt başlığı olarak değil, aksine her birini müstakil bir fasılda kullanmıştır. Çünkü ilk üç ana başlığın taksimini kelime kısımları esasına göre yapmıştır. Sonraki dört ve dokuzuncu ana başlıkların tasnifinde ise i'râb faktörünü esas almıştır. Sekizinci ana konu zaten doğrudan 'âmile dayalı bir tasnifin sonucu olup çoğu nahiv konusunu içeren ve bu yüzden de isim faslından sonra eserin en geniş bölümüdür. Onuncu fasl ise imla ile ilgili olup nahiv konularına girmemektedir. Ancak başlangıç düzeyindekilerin imla hakkında da zaruri olarak öğrenmeleri gereken bazı konuların olduğu görüşünde olan müellif bu konuda Zeccâcî'ye uyarak kitabın sonunda bununla ilgili bir bölüm açmayı uygun görmüştür.

Sîbeveyhi'den sonra ana konu tasnifinde 'âmil faktörünü esas alan müellif İbn Bâbeşâz'dır. Nitekim 'âmil faslı eserin sekizinci ana bölümünü teşkil etmektedir. 'Âmil faktörünü esas alarak yaptığı tasnif sadece faslu'l-'âmil bölümüyle de sınırlı değildir. Çünkü harf faslını da kendi içinde; 'amel eden harfler, 'amel etmeyen harfler ve bazen 'amel edip bazen de 'amel etmeyen harfler şeklinde üç alt kısma ayırması da 'âmil esasına dayalı bir tasniftir. Ayrıca bir ana başlığı sadece 'âmil konusuna tahsis etmesi İbn Bâbeşâz'ın hem 'âmil nazariyesine hem de onun öğretim açısından yüklendiği misyona verdiği önemi göstermektedir. Çünkü daha önceki eserlerde sadece 'âmillerin ele alındığı bir ana bölüm bulunmamaktadır.

Tasnif açısından önceki müelliflerden önemli ölçüde ayrılan İbn Bâbeşâz ana başlıklarda “الباب” kavramı yerine “الفصل” kavramını kullanması bakımından da onlardan ayrılır. Alt başlıklarda da genelde belli bir düzene riayet eden müellif birinci alt başlıklar için “القسم”, ikinci alt başlıklar içinse “النوع” kavramını kullanmıştır. Fakat bazı konularda buna aykırı davranıp üçüncü alt başlıklarda da “الفصل” kavramını

¹⁸⁸ İbn Bâbeşâz, *Şerhu'l-mukaddime*, 1/91.

kullanmıştır. Arap gramerinde önemli yerleri olan “esmâ’ul-‘aded” ile “cemi teksir” konularını ele almamış olması kitap açısından bir eksiklik olarak dikkat çekicidir.

Eserin konu tasnifinde ‘âmil faktörünün doğrudan esas alındığı önemli başlıklar aşağıda verilmiştir:

1- ¹⁸⁹ القسم الأول: الحروف العاملة “Birinci kısım: ‘Amel eden harfler.”

Eserin ana bölümlerinden biri olan “faslu’l-harf” kısmında harfın tanımını yapıp isimlendirilmesiyle ilgili kısa bir bilgi veren İbn Bâbeşâz, tamamen ‘âmillik yönünü esas alarak harfi kendi içinde şu şekilde üç kısma ayırır; وقِسْمَتُهُ (الْحَرْفُ) ثَلَاثَةٌ: “Harf; ‘amel eden, ‘amel etmeyen ve bazı durumlarda ‘amel edip bazı durumlarda ‘amel etmeyen harfler olarak kendi içinde üç kısma ayrılır.”¹⁹⁰

Bu tasniften sonra bu kısımların her birini ayrı bir alt başlık altında ele almış ve bu alt kısımlara dâhil olan harfleri de ‘amel ile ilgili hususlarını esas alarak daha alt kısımlara ayırmıştır. Bu bağlamda ‘amel eden harflerin toplam sayısının otuz sekiz tane olduğu bilgisini verdikten sonra, yine ‘amel yönlerini dikkate alıp bunları şöyle sınıflandırmıştır:

a- Altı tanesi ismi nasb haberi ise ref eden edatlardır. Bunlar “إِنَّ” ve kardeşleridir.

b- Dokuz tanesi muzâri fiili nasb eder. Müellif dört meşhur nasb edatına “حَتَّى” edatlarını da ekleyerek sayılarını dokuza çıkarmıştır.

c- On sekiz tanesi harfi cerdir.

d- Beş tanesi ise muzâri fiili cezim eden edatlardır.

Görüldüğü gibi bu başlıkta sadece ‘amel yönü esas alınarak çeşitli tasnifler yapılmıştır. Çünkü verilen bu otuz sekiz harfin ortak yönü hepsinin de ‘amel etmesidir. Aynı şekilde ameleden harflerin de tabi tutulduğu tasnif tamamen amelmerkezli bir tasniftir. Çünkü bu alt kısımların da ortak özellikleri aynı ‘ameli yapmalarıdır.

¹⁸⁹ İbn Bâbeşâz, *Şerhu’l-mukaddime*, 1/216.

¹⁹⁰ İbn Bâbeşâz, *Şerhu’l-mukaddime*, 1/216.

2- ¹⁹¹”İkinci kısım: ‘Amel etmeyen harfler. ‘القسم الثاني: الحروف غير العاملة.

Burada; atıf, ibtida, tahdîd, istifham vd. baz harf grupları aktarılmıştır. ‘amel etmeyen harflerin toplam kırk küsür olduğunu ifade eden müellif, bunları da; anlam, müzekkerlik, müenneslik gibi özelliklerini dikkate alarak kendi içinde kısımlara ayırmıştır. Bu da gösteriyor ki; harf tasnifi konusunda ‘amel faktörü olduğu sürece müellif diğer faktörleri ikinci plana atmış, ancak ‘amel faktörü olmadığı zaman tasnifi diğer faktörler esasına dayalı yapmıştır.

3- ¹⁹²”Üçüncü kısım: القسم الثالث: الحروف التي تعمل على صفة ولا تعمل على صفة أخرى.

Bazı durumlarda ‘amel edip bazı durumlarda ise ‘amel etmeyen harfler.”¹⁹²

Müellif bu edatların toplam dokuz tane olduğunu, yedisinin nida edatı olan “يا” edatları, diğer ikisinin ise “ما بمعنى ليس” ve “لا النافية للجنس” edatları olduğunu belirtmiştir. Bu tasnifi ise kısaca şöyle gerekçelendirmiştir: Nida edatları müfred ve nekre-i maksûde münadalara geldiğinde ‘amel etmez ve münada damme üzerine mebni olur. Örneğin يا زيد، يا رجل Fakat nekre-i gayrı maksûde, muzâf ve şibi muzâf münadalara geldiklerinde nasb ‘amelini yaparlar. Örneğin يا عبد الله، يا رجل Diğer iki edatı da şöyle açıklar: “ما” edatı her zaman ‘amel eden bir edat değildir. Çünkü sadece Hicâz lûgatına göre ve şartlarının da mevcut olması kaydıyla “ليس” fiili gibi ‘amel edip ismini ref‘ haberini nasb eder. Fakat Temîm lûgatına göre hiçbir şekilde ‘amel etmez. “لا” edatı ise ancak; cinsi nefyetmesi, isminin nekre olması, isminin kendisinden hemen sonra gelmesi gibi bazı şartlarının bulunması kaydıyla ‘amel edebilir. Bunlardan birinin ihlal edilmesi halinde ise ‘amel etmez.

4- ¹⁹³”Sekizinci bölüm, ‘âmil bölümüdür. الفصل الثامن: فصل العامل

Daha önce de belirttiğimiz gibi, ‘âmil konusunu eserin ana bölümlerinden biri olarak ele alması müellifin ‘âmil nazariyesine olan bağlılığının bir göstergesidir. Önceden işlediği ref‘, nasb, cer ve cezim fasıllarında ‘âmile sıkça değinmiş ve bu i‘râb hareketlerinin bir ‘âmilin etkisi sonucunda meydana geldiklerini vurgulamıştır.

¹⁹¹ İbn Bâbeşâz, Şerhu’l-mukaddime, 1/216.

¹⁹² İbn Bâbeşâz, Şerhu’l-mukaddime, 1/274.

¹⁹³ İbn Bâbeşâz, Şerhu’l-mukaddime, 2/344.

Gördüğü konuların büyük bir kısmında ‘âmil kavramını sıklıkla duyan öğrencinin ‘âmil konusu hakkında hem az da olsa bir bilgi sahibi olmuş olur hem de konuların çoğunda karşısına çıkan ve nahiv ilminde bu kadar etkili olan bu konuyu ciddi bir şekilde merak etmiş olur. Bu nedenle müsnif de ‘âmil konusunu bütün detaylarıyla ele almayı uygun görmüştür. Bu bağlamda ilk önce ‘âmili şöyle tanımlamıştır; *العاملُ: هو ما عمل في غيره شيئاً من رفع، أو نصب، أو جرّ، أو جزم.*

‘Âmil: Kendinden başka bir kelimedede ‘amel edip ref’, nasb, cer ya da cezim hareketlerinden birini meydana getiren unsurdur.”¹⁹⁴ Daha sonra farklı yönlerini dikkate alarak kendi içinde bazı tasniflere tabi tutmuştur. Konumuzu doğrudan ilgilendirmesi açısından müellifin burada yaptığı tasnifi kısaca vermemiz uygun olacaktır.

‘Âmil: lafzi ve manevi olarak ikiye ayrılır.

1- Manevi ‘âmil de kendi içinde ikiye ayrılır.

a- Mübtedayı ref eden ‘âmil.

b- Muzâri fiili ref eden ‘âmil.

2- Lafzi ‘âmil ise kendi içinde üç kısma ayrılır.

a- Fiil olanlar.

b- İsim olanlar.

c- Harf olanlar.

I- Fiil Olan ‘Âmiller. Aslında bütün fiiller istisnasız ‘âmildir. Fakat ‘amelleri bakımından kendi içinde sekiz kısma ayrılır.

a- İsmi nasb haberini ref eden fiiller. Bunlar “كان” ve kardeşleri ile onlara hamledilenler yani; recâ, mukârabe ve şurû‘ fiilleridir. Diğer bir isimle “كاد” ve kardeşleridir. Çünkü bunlar da “كان” ve kardeşleri gibi isimlerini ref haberlerini de nasb ederler. Ancak bunların haberleri muzâri fiille başlayan bir fiil cümlesi olarak gelmelidir.

b- İki mef’ûl alan ve bunlardan biriyle yetinilmesinin caiz olmadığı fiiller. Bunlar “علم” ve kardeşleri ile “ظن” ve kardeşleridir. Yani “ef’âlu’l-kulûb” fiilleridir. Müellif, aslen üç mef’ûl alan ancak meçhule dönüştürüldüğünde birinci mef’ûl fâilin

¹⁹⁴ İbn Bâbeşâz, *Şerhu’l-mukaddime*, 2/344.

yerine geçip nâib-i fâil olduğu için iki mef'ûl almak durumunda kalan “ نُئِيتُ – أُتِيتُ – ” fiillerini de bu kısımda vermiştir. Toplam on dört tane olan bu fiiller mübteda ve haberin başına gelip mübtedayı birinci mef'ûl haberi ise ikinci mef'ûl yapmak üzere ikisini de nasb eder. Yani bunların aldıkları iki mef'ûl aslen mübteda ve haber oldukları için normal bir isim cümlesinde sadece mübteda ya da haberle yetinilemediği gibi bu fiillerde de sadece bir mef'ûlle yetinilemez. Dolayısıyla kendilerinden sonra bir istifhâm edatının gelmesi gibi lafzi ya da kalbi fiil anlamında kullanılmaması gibi manevi bir engel olmadığı sürece bunların tamamı zorunlu olarak iki mef'ûl alır.

c- İki mef'ûl alan ve bunlardan bir tanesiyle de yetinilebilen fiiller. Bunlar; mef'ûlleri aslen mübteda ve haber olmayan “ اَعْطَى – كَسَى – اِخْتَارَ ” gibi fiillerdir. Yani bu kategoriye giren fiiller ya “ كَسَى ” gibi anlamı gereği aslen iki mef'ûl alır ya da “ اَعْطَى ” ve “ اَضْرَبَ ” fiilleri gibi aslen bir mef'ûl alan fiillerden olup ancak daha sonra “ اَفْعَلَ ” kalıbına dönüştürülünce iki mef'ûl alır veyahut “ اِخْتَارَ ” fiili gibi bir mef'ûlu doğrudan ikincisini de harf-i cer vasıtasıyla alan bir fiil olur. Çünkü harf-i cerin hazfedilmesi durumunda bu fiiller ikinci mef'ûl da mansûb olarak alır. Dolayısıyla bunların tamamı da iki mef'ûl alırlar ancak mef'ûlleri aslen mübteda ve haber olmadıkları için sadece birinin kullanılması da caizdir. Çünkü fiil gelmeden önce iki mef'ûl mübteda ve haber olmadıkları için fiilin gelişinden sonra da beraber kullanılma zorunlulukları yoktur.

d- Üç mef'ûl alan fiiller. Bunlar yedi tane olup “ اَعْلَمَ – اَرَى – تَبَأَ – اُنْبَأَ – اُخْبِرَ – خَبَرَ ” fiilleridir. Çünkü bu fiiller aslen iki mef'ûl alırlar fakat “ اَفْعَلَ ” ya da “ اَفْعَلَّ ” kalıplarından birine dönüştürülünce üç mef'ûl alırlar. Zira bu iki kalıp fiili ettiren bir fiile dönüştürdükleri için fiilin mücerred haldeki durumuna göre her zaman bir mef'ûl daha almasını sağlarlar. Yani hiç mef'ûl almayan lazım bir fiil bu kalıplardan birine dönüştürüldüğünde bir mef'ûl alır, normalde bir mef'ûl alan bir fiil bu kalıplara dönüştürüldüğünde ise iki mef'ûl alır. Bu fiiller de normalde iki mef'ûl aldıkları için bu iki kalıptan birine dönüştürülünce üç mef'ûl alır.

e- Bir mef'ûl alan fiiller. Bunlar; “أَبْصَرَ - شَمَّ - ذَاقَ - لَمَسَ - سَمِعَ” gibi beş duyu fiilleri ile onların yerine geçen fiillerdir. Çünkü bu tür fiiller anlamları gereği sadece bir mef'ûlu nasb ederler.

f- Harf-i cer, “أَفْعَلَ ya da فَعَّلَ” kalıpları vasıtasıyla müte'addî olup mef'ûl alan fiiller. Bunlar; “مَرَّ - خَرَجَ - فَرَحَ” fiilleri gibi aslen lâzım olup ancak bir harf-i cer aracılığıyla ya da geçen iki kalıptan birine dönüştürülmesiyle müt'addî olup bir mef'ûl alır ve onu nasb ederler.

g- Meçhul fiiller. Bunlar; “أُعْطِيَ - عَلِمَ - أَبْصَرَ - نُزِلَ” fiillerinde olduğu gibi bina meçhule dönüştürdükleri için fâil yerine nâib-i fâili ref' ederler. Çünkü edilgen fiillerin fâili olmadığı için mef'ûl bih nâib-i fâil adını alarak onun yerine geçer ve fâilin bütün hükümleri ona uygulanır. Bu yüzden de normalde mef'ûl bih olduğu için mansûb olan isim nâib-i fâil olunca merfû' olur. Bu isimde 'amel eden 'âmil ise fiildir. Dolayısıyla fiilin malûm kalıptan meçhul kalıba dönüştürülmesi de onun 'amelini etkileyen bir husustur. Zira “ضرب” fiilinin malum haldeki 'ameli meçhul haldeki 'amelinden farklıdır. Bunu dikkate alan müellif de 'amel faktörüne dayalı bir tasnift meçhul fiili ayrı bir alt kısım olarak vermiştir.

h- Câmîd fiiller. Bunlar; “عَسَى - لَيْسَ - نِعَمَ - يَنْسُ - حَبَّأَ” ve “أَفْعَلْ” ile “أَفْعِلْ بِ” kalıplarındaki taaccüp fiilleridir. Bu fiiller diğer fiiller gibi başkası tarafından yapılan eyleme delalet etmek ve onu haber vermek yerine eylemin kendisi oldukları için câmîd olmuşlardır. Yani diğer fiillerin aksine; muzâri, emir, nehy, ism-i fâil, sim-i mef'ûl ve bina meçhul çekimleri yoktur ve bundan dolayı da 'amel bakımından da diğer fiillerden farklıdırlar. Başka bir ifadeyle çekim bakımından sınırlı oldukları için 'amel bakımından da sınırlı tutulmuşlardır. Nitekim sadece belli kalıp ifadelerde kullanılırlar ve 'amel bakımından kendilerine has dar bir alanları vardır. Yukarıda mutasarrıf fiiller için zikredilen 'amel durumlarının çoğu bunlar için geçerli değildir. Örneğin taaccub fiillerinden “مَا أَفْعَلْ” kalıbı iki mef'ûl alan bir fiilden türetilse bile ancak bir tane mef'ûlu nasb eder, diğerini ise ancak harf-i cer vasıtasıyla alabilir. Ayrıca bunlar masdarda 'amel etmezler. Yani mef'ûlu mutlak yapmak üzere masdarlarını nasb etmezler.

II- Harf Olan ‘Âmiller. ‘Amel eden harflerin toplam kırk yedi tane olduğunu belirten İbn Bâbeşâz ‘amellerini dikkate alarak bunları da kendi içinde ayrı bir tasnife tabi tutmuştur. Ancak daha önce harf faslında bunları detaylıca anlattığı için burada bu kısımlara dair şöyle bir özetle yetinmiştir.

- a- İsmi nasb haberini ref eden altı harf.
- b- Muzâri fiili nasb eden dokuz harf.
- c- İsmi cer eden on sekiz harf.
- d- Muzâri fiili cezim eden beş harf.
- e- Münadayı nasb eden yedi harf.
- f- İsmi ref haberini nasb eden “ما: بمعنى ليس” edatı.
- g- İsmi nasb haberini ref eden “لا: النافية للجنس” edatı.

III- İsim Olan ‘Âmiller. İbn Bâbeşâz ‘amel eden isimleri de fiil ve harf olan ‘âmiller gibi kendi içinde çeşitli kısımlara ayırmıştır. Ancak daha önceki bazı kitapların değerlendirmesini yaparken bu ‘âmiller hakkındaki genel bilgileri verdiğimiz için burada tekrar etmeyi gerekli görmüyoruz. Sadece müellifin yaptığı tasnifi kısaca vermekle yetineceğiz.

- a- İsm-i fâil olan ‘âmiller.
- b- İsm-i mef’ûl olan ‘âmiller.
- c- Sıfatu’l-müşebbihe olan ‘âmiller.
- d- İsm-i fiil olan ‘âmiller.
- e- Masdar olan ‘âmiller.

Bunlar isim olsalar da fiilden türetilme, fiilin yerine kullanılabilme, kısmen fiilin anlamına delalet etme, doğrudan ya da dolaylı olarak bazı hususlarda fiile benzeme durumları gibi fiille sıkı bir ilişkileri ve benzerlikleri olduğu için onun gibi ‘amel edip fâil, mef’ûl, nâib-i fâil almalarına da cevaz verilmiştir. Dolayısıyla bir ism-i fâil de kendi türetildiği fiili gibi ‘amel edip fâili ref, mef’ûlu nasb edebilir. Eğer türetildiği fiil lazım bir fiil ise o da kendi fiili gibi sadece fâil olabilir. Fiili iki mef’ûl alan bir fiil ise o da iki mef’ûl olabilir. Ancak bu isimler fiil gibi her zaman ‘amel etmezler. Çünkü kendi fiilleri gibi ‘amel edebilmeleri için birtakım şartları vardır ve

bu şartlara haiz olmaması durumunda ‘amel etmezler. Bu durum diğer dört isim için de geçerlidir.

f- Müştak olmadığı halde fiilin anlamını içerip ‘amel eden isimler.

İlk beş ismin ‘amel etme nedenlerine kısaca değindik. Fakat bu kısımda bahsedilen isim yukarıdaki isim ve fiil ilişkilerinden herhangi birini taşımadığı halde ‘amel edebilen isimdir. Bu ise sıfat, sıla, hâl ya da haber olarak kullanılan zarflardır. Çünkü her ne kadar yukarıdaki isimler gibi zarfın fiille lafzi ya da manevi bir benzerliği ve ilişkisi olmasa da; bazı kullanımlarda müştak bir ismin yerine geçer ve bundan dolayı da müştak isim gibi fiilin anlamını içerip ‘amel edebilirler. Ancak bunların ‘amel alanları son derece dardır. Çünkü sadece hâlî nasb edebilirler. Örneğin “زيدٌ عندك ضاحكاً” cümlesinde “زيدٌ” mübteda, “عندك” haber “ضاحكاً” ise hâldir. Sâhibu’l-hâl ise “عندك” zarfında gizli olan “هو” zamiridir, hâlî nasb eden ‘âmil ise “عندك” zarfıdır. Çünkü burada zarf müştak bir isim olan “مُسْتَقَرٌّ” vb. bir ismin yerine geçmiştir. Anlam itibarıyla cümlenin aslı “زيدٌ مُسْتَقَرٌّ عندك ضاحكاً” şeklindedir. Bu haliyle “مُسْتَقَرٌّ” haber olur “عندك” ona mute‘allik olur. “ضاحكاً” ise ism-i fâilde gizli olan “هو” zamirine hâl olur ve dolayısıyla onun ‘âmili “مُسْتَقَرٌّ” ismidir. Bu isim hazfedilince içinde müstetir olan zamir zarfa nakledildi ve böylece zarf olan “عندك” müştak isim olan “مُسْتَقَرٌّ” yerine geçmiş oldu. Bu nedenle hâlî nasbetme yetisini kazandı. Buna benzer bir durum ism-i işarete de vardır. Çünkü o da normalde ‘âmil olmamasına rağmen bazen “أَشِيرُ” fiilinin yerine geçip onun gibi hâlî nasb edebilir. Örneğin “هذا زيدٌ قائماً” cümlesinde “هذا” mübteda, “زيدٌ” haber, “أَشِيرُ” fiilinin yerine “قائماً” hâl olur. Onu nasb eden ‘âmil ise “هذا” dir. Çünkü “أَشِيرُ” fiilinin yerine geçmiştir. Anlam bakımından cümlenin aslı ise “زيدٌ قائماً إلى أشيرُ” şeklindedir.

g- Harf gibi ‘amel eden isimler.

Bunlar muzâf olan isimlerdir. Çünkü harfî cerlerin ismi cer etmesi gibi muzâf isim de muzâf ileyhiyi cer eder. Bunun nedeni ise muzâf ile muzâf ileyhi arasında

cümlelerin anlamına göre “مِنْ” ya da “لِ” gibi harfi cerlerden birinin mukadder olmasıdır. Muzâf isim de bu mukadder harf-i cer vasıtasıyla muzâf ileyhiyi cer eder.¹⁹⁵

Görüldüğü üzere İbn Bâbeşâz’ın mukaddimesinde ele alınan konuların tasnifinde etkili olan başlıca faktörlerden biri ‘âmildir.

1.1.1.8. Abdulkâhir el-Cürcânî’nin *el-Cümel* Adlı Eseri

Ebû Bekr Abdulkâhir b. Abdirrahman b. Muhammed el-Cürcânî (öl. 471/1078) tarafından yazılan bu eser; müellifin, nahiv ilmindeki ‘âmillere tahsis ettiği *el-‘Avâmilü’l-Mie* adlı meşhur eserinin kısa bir şerhi niteliğindedir.¹⁹⁶ Ancak iki eser arasında hem içerik hem bakış açısı hem de metodolojik açıdan bazı farklılıklar vardır.

Çünkü *‘Avâmil’de*; çok kısa bir giriş yaptıktan sonra ‘âmilleri; lafzi ve manevi olarak ikiye ayırdıktan sonra lafzi ‘âmilleri de kendi içinde semâ’î ve kıyâsî şeklinde iki kısma ayırmıştır. Bu kaba tasniften sonra, hem ‘âmilin ‘amelini hem de ma‘mûlunu dikkate alarak bu kısımları da kendi içinde çeşitli tasniflere tabi tutmuştur. Buna göre semâ’î ‘âmillerin toplam doksan bir, kıyâsî ‘âmillerin toplam yedi ve manevî ‘âmillerin ise iki tane olduğunu belirtmiştir.

el-Cümel’de ise girişin hemen ardından ‘âmil konusuna geçmemiştir. Çünkü beş ana fasla ayırdığı bu eserinin birinci faslında nahiv ilminin giriş konuları olan; kelimenin kısımları, bunların bazı özellikleri, i’râbın çeşitleri, mu‘rab, mebni, gayr-ı munsarîf gibi önemli konuları işlemiştir. Daha sonra mensub oldukları kelime çeşidini dikkate alarak ‘âmilleri; fiil olanlar, harf olanlar ve isim olanlar şeklinde üç ana kısma ayırmış ve herbirini ayrı bir fasılda aktarmıştır. Dolayısıyla burada ‘âmilin lafzi-manevî ya da semâ’î-kıyâsî yönünü değil, kelime türünü esas almıştır. Meydana getirdikleri i’râbları dikkate alarak bu ana başlıkların herbirini de kendi içinde ayrıca tasnif etmiştir. Kitabın son faslı olan beşinci fasılda ise marifelik-nekrelik, müzekkerlik-müenneslik ve tevâbi‘ gibi nahiv ilminde çok önemli olan bazı münferid konuları ele almıştır.

Bu eserinde ‘âmilleri tasnif ederken Cürcânî’nin izlediği metod ile İbn Bâbeşâz’ın izlediği metod arasında ciddi benzerlikler vardır. Çünkü İbn Bâbeşâz da ‘âmilleri; fiil olanlar, harf olanlar ve isim olanlar şeklinde üç ana kısma ayırmış daha

¹⁹⁵ İbn Bâbeşâz, *Şerhu’l-mukaddime*, 2/344-406.

¹⁹⁶ İbnu’l-Kıftî, *İnbâhu’r-ruvât*, 2/189.

sonra da ‘amellerini dikkate alarak bunları da kendi içinde tasnifi etmiştir. Aynı şekilde her ikisi de önce fiil olanları ardından harf olanları en sonunda ise isim olanları zikrederek tertib açısından da aynı metodu izlemişlerdir. Ancak İbn Bâbeşâz’a göre Cürçânî konuları hem daha kısa bir şekilde ele almış hem de daha sade bir dil kullanmıştır. Bu yönde bir eğilim göstermesi, Arap gramerini yeni öğrenmeye çalışanların durumlarını dikkate aldığını akla getirmektedir ki söz konusu eserin girişinde bu yönde bir açıklaması da göze çarpmaktadır.¹⁹⁷

Nahivciler tarafından büyük bir ilgi gören eser hem bizzat Cürçânî hem de İbnu’s-Sîd el-Batalyevsî (öl. 521/1127), İbnu’l-Haşşâb, İbn Harûf ve Ebû Ya‘kûb es-Sekkâkî (öl. 626/1229) gibi önemli âlimler tarafından şerh edilmiştir.

Telif ettiği başka eserlerde de ‘âmil teorisini benimsediğini ve ona büyük bir ehemmiyet verdiğini gösteren Cürçânî eğitim açısından da ‘âmili çok ön planda tutmuştur. Sadece nahiv ilmindeki ‘âmilleri konu edinen ve bu alanda günümüze ulaşan en kadim eser olma özeliğini de taşıyan *el-‘Avâmilu’l-Mie* adlı eseri onun ‘âmil nazariyesine verdiği ehemmiyeti açıkça ortaya koymaktadır. Çünkü nahiv ilminin en büyük amacı hem okumada hem de konuşmada kişiyi i‘râb hatalarından korumaktır. İ‘râbı belirleyen tek unsur ise ‘âmildir. Dolayısıyla ‘âmilin bilinmesi durumunda onun meydana getirdiği i‘râb da bilinir ve böylece nahiv ilminin en başlıca gayesi hâsıl olmuş olur.

Eserde ‘âmil faktörünün etkili olduğu ana başlık ya da alt başlıklar şöyledir:

1- الفصل الثاني: في العوامل من الأفعال - “İkinci fasl fiil olan ‘âmillere ilgilidir.”¹⁹⁸

Bu fasılda, bütün fiillerin aslî ‘âmil olduğunu ancak ‘amel bakımından birbirlerinden birtakım farklılıklar arz ettiğini ifade etmiştir. Çünkü lâzım, mute‘addî, tâm, mutasarrıf veya câmid olduğu fark etmeksizin bütün fiiller istisnasız bir şekilde ref‘ ‘amelini yapma konusunda müşterek olsalar da mef‘ûl bihi nasb etme hususunda ayrılırlar. Mute‘addî olan fiiller mef‘ûl bihi nasb ederken, lâzım fiiller hiç mef‘ûl bihi almazlar. Aynı şekilde mut‘addî olan bütün fiillerin ‘amel dereceleri de aynı değildir. Zira bazıları sadece bir mef‘ûl, bazıları iki, bazıları ise üç mef‘ûl bih alıp hepsini nasb eder. Bunun yanı sıra normal fiillerden farklı olarak edatlar yerine kullanılan ve bu yüzden ‘amel bakımında kendilerine has hükümleri bulunan fiillerin olduğunu da

¹⁹⁷ Abdulkâhir el-Cürçânî, *el-Cümel*, 3.

¹⁹⁸ Abdulkâhir el-Cürçânî, *el-Cümel*, 13.

belirtmiştir. Farklı olan bu fiillerin de kendi içinde; “كان” ve kardeşleri, “كاد” ve kardeşleri, medih ve zem filleri ile ta‘accub fiilleri şeklinde dört kısma ayrıldığını belirtmiştir.¹⁹⁹ Şüphesiz ki bu tasniflerin tamamı da ‘âmil faktörüne dayalıdır.

2- الفصل الثالث: في العوامل من الحروف - “Üçüncü fasl harf olan ‘âmillerle ilgilidir.”²⁰⁰ Harf olan ‘âmilleri ele aldığı bu ana başlıkta yine ‘amellerini esas alarak bu harfleri de kendi içinde dört kısma ayırmıştır.

3- الصَّرْبُ الْأَوَّلُ: ما يَرْفَعُ وَيَنْصِبُ - “Birici kısım: hem nasb ham de ref‘ ‘amelini yapan harfler.”²⁰¹ Bu başlıkta hem ref‘ hem de nasb ‘amelini yapan “كان” ve kardeşleri ile ref‘ ve nasb ‘amelinin ikisini de yapma konusunda onlara benzeyen النافية للجنس “لا” ile بمعنى ليس “ما” edatları üzerinde durulmuştur.

4- الضرب الثاني: ما يَنْصِبُ فقط - “İkinci kısım: sadece nasb ‘amelini yapan harflerdir.”²⁰² Bu başlıkta muzâri fiili nasb eden “لَنْ” ve diğer nasb edatları ile ismi nasb eden edatlar işlenmiştir. İsmi nasb eden edatlardan maksat nida edatları, bazı istisna edatları ve ma‘iyyet vav’ıdır. Çünkü bunlar da ya her zaman ya da bazı durumlarla sınırlı olarak ‘amel ederler.

5- الضرب الثالث: من الحروف ما يجزم فقط - “Harflerin üçüncü kısım ise sadece cezim ‘amelini yapanlardır.”²⁰³ Burada muzâri fiili cezim eden edatlar konu edinmiştir.

6- الضرب الرابع: من عوامل الحروف ما يَجْزُ فقط - “Âmil olan herflerin dördüncü kısmı ise sadec cer yapan harflerdir.”²⁰⁴ Bu başlıkta harf-i cerler aktarılmıştır.

7- الفصل الرابع: في العوامل من الأسماء - “Dördüncü fasl isim olan ‘âmillerle ilgilidir.”²⁰⁵ Cürcânî ‘âmil olan isimleri; fiil gibi ‘amel edenler ve harf gibi ‘amel edenler şeklinde iki kısma ayırmış ve her birini الضرب الأول: من الأسماء العوامل ما يعمل عمل “الضرب الثاني: من ‘Âmil isimlerin birinci kısmı fiil gibi ‘amel edenlerdir.”²⁰⁶ الفعل

¹⁹⁹ Daha önceki bu fiiller ve onların ‘amelleri hakkında gerekli açıklamalar yapıldığı için burada tekrar edilmesine gerek olmadığı kanaatindeyiz.

²⁰⁰ Abdulkâhir el-Cürcânî, *el-Cümel*, 18.

²⁰¹ Abdulkâhir el-Cürcânî, *el-Cümel*, 18.

²⁰² Abdulkâhir el-Cürcânî, *el-Cümel*, 20.

²⁰³ Abdulkâhir el-Cürcânî, *el-Cümel*, 24.

²⁰⁴ Abdulkâhir el-Cürcânî, *el-Cümel*, 25.

²⁰⁵ Abdulkâhir el-Cürcânî, *el-Cümel*, 28.

²⁰⁶ Abdulkâhir el-Cürcânî, *el-Cümel*, 28.

الأسماء العوامل ما يعمل عمل الحرف “*Âmil isimlerin ikinci kısmı ise harf gibi ‘amel edenlerdir.*”²⁰⁷ şeklinde ayrı başlıklar altında ele almıştır.

Cürcânî’nin başlıkları incelendiğinde onun İbn Bâbeşâz gibi fasl kavramını bâb kavramından daha geniş anlamda kullandığı tespit edilmektedir. Çünkü burada ele aldığımız başlıklardan da anlaşıldığı üzere eserin ana başlıklarında bâb kavramı yerine fasl kavramını, onun bir alt başlığında ise darb kavramını kullanmıştır. Ancak beşinci ana bölümde fasıl kavramının bir alt başlığı olarak bâb kavramını onun bir alt başlığında ise darb kavramını ve daha alt taksimlerde ise vech kavramını kullanmıştır. Bunlara genel olarak bakıldığında Cürcânî’nin bu kavramları genelden özele doğru; Fasl, bâb, darb, vech şeklinde kullandığı tespit edilmektedir.

1.1.1.9. Zemahşerî’nin *el-Mufasssal* Adlı Eseri

Ebu’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer Cârullah ez-Zemahşerî (öl. 538/1144) tarafından yazılan bu eser Arap grameri alanında yazılan en meşhur eserlerden biridir. Nahiv, sarf, lügat, edebiyat, tefsir, hadis, vaaz başta olmak üzere çeşitli ilim dallarında birçok eser yazan Zemahşerî’nin diğer eserleri gibi bu kitabı da ilim dünyasında büyük övgüler alarak yankı uyandırmıştır.²⁰⁸

Tam adı *el-Mufasssal fî San’ati’l-Îrâb* olan eserin bir eğitim kitabı olması hasebiyle asıl muhatap kitlesi bu ilmi yeni öğrenenlerdir. Ancak nahiv ve sarf olmak üzere genel olarak Arap gramerine dair birçok konuyu veciz bir şekilde ele alması, uyguladığı tasnif ve tertib metodu eserin her kesimden yoğun bir ilgi görmesine ve böylece büyük bir şöhrete nail olmasına vesile olmuştur. Bu nedenle altıncı ve yedinci yüzyıllarda; Şam, Mısır, Irak, Hicaz, Yemen, Horasan ve Harezm gibi önemli ilim bölgelerindeki ders halkalarında en çok okutulan ve ezberletilen kitap olmuştur.

Sadru’l-Efâdil el-Harezmî (öl. 617/1220), İbn Ya’îş ve İbn Hâcib (öl. 646/1248) gibi önemli şahsiyetlerin yazdıkları şerhler başta olmak üzere eser üzerinde; şerh, hâşiye, muhtasar ve manzûme türünde yüzü aşkın çalışmaların yapılmış olması aslında ilim dünyasında ona verilen ehemmiyetin en somut göstergesidir. Fakat müellifinin Mutezile olması ve bundan kaynaklı olarak İbn Mâlik, Ebû Hayyân el-

²⁰⁷ Abdulkâhir el-Cürcânî, *el-Cümel*, 30.

²⁰⁸ İbnu’l-Enbârî, *Nüzhetü’l-elibbâ’*, 290; İbnu’l-Kıftî, *İnbâhu’r-ruvât*, 3/265-269; İbn Hallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân*, 5/168-171; Suyûtî, *Buğyetu’l-vu’ât*, 2/279-280.

Endelüsî (öl. 745/1344) gibi bazı âlimlerin olumsuz yaklaşımları eserin Endülüs ve Mağrib bölgelerinde diğer bölgeler kadar yayılmasına büyük oranda engel olmuştur.

Tasnif yönünde izlediği metodu ve bunun nedenini Zemahşerî bizzat kitabın dîbâcesinde şöyle ifade etmiştir:

“el-Mufasssal fî San‘ati’l-İ‘râb” adı verilen ve dört ana bölüme ayrılan bu kitabı yazdım. Birinci kısmı; isimler, ikinci kısmı; fiiller, üçüncü kısmı; harfler, dördüncü kısmı ise bunların arasında müşterek olan konular hakkındadır. Bu ana kısımların her birini de büyük bir dikkatle kendi içinde sınıflara ve aynı şekilde her bir sınıfı da kendi içinde fasıllara ayırdım ki, herşey aslına dönsün ve ait olduğu yere yerleşsin. Zihnindeki çok değerli bilgilerin hiçbirini bu kitapta paylaşmaktan çekinmedim. Etrafa saçılmış mercanlar (değerindeki dağınık bilgileri) bu kitapta belli bir düzen içinde topladım. Tüm bunları yaparken de kitabımdan istifade edenlere karşı olan samimiyetimden dolayı, o faydalı bilgileri ihmal etmeyecek kadar veciz ve okuru usandırmayacak kadar açıklayıcı olmasına da dikkat ettim.”²⁰⁹

Bu gerekçeli bilgilerden de anlaşıldığı üzere Zemahşerî, işlediği konuların tasnifinde hem konuların birbirleri ile olan ilişkilerini ve kendi içindeki hiyerarşisini hem de kitabın asıl muhatabı olan kitlenin bilgi seviyesini ve onlara daha çok faydalı olma hususlarını göz önünde bulundurmuştur. Bunun sonucunda ise önceki eserlerde net bir şekilde bulamadığı ve hem kendi nahiv felsefesine hem de eğitim metoduna göre en uygun sistemi uygulamıştır. Nitekim müellifin “herşeyin kendi aslına dönmesi ve ait olduğu merkezde yer alması” şeklindeki gerekçesi; nahiv konuları arasında bir hiyerarşinin olduğunu, buna göre her tâlî konunun mutlaka ait olduğu aslî bir konunun bulunduğunu ve kitabın telifinde de bu düzenin dikkate alınması gerektiğini ifade etmektedir. Çünkü bu sistem hem nahiv ilminin yapısına hem de öğrenmeyi kolaylaştırma konusunda daha uygundur. Her ana başlıkta ilgili konunun tanımını ve öne çıkan bazı özelliklerini verdikten sonra onun sınıflarını ve fasıllarını alt başlıklar halinde ele almıştır.

Nahiv, sarf ve diğer dil ilimleriyle ilgili konuları aynı eserde veren nahivciler genelde nahiv konularını öne alıp diğerlerini kitabın sonuna bırakmışlardır. Fakat Zemahşerî bu konuda İbn Bâbeşâz'a uymuştur ve bu nedenle her ana bölümde konuyla

²⁰⁹ Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî san‘ati’l-i‘râb*, thk. Fahr Salih Kadâra (Umman: Dâru ‘Ammâr, 1425/2004), 31-32.

ilgili sarf ve nahiv konularının tamamını işlemiştir. Ancak ayrı alt başlıklar şeklinde ele aldığı bu konularda önce nahiv sonra sarf konularını işlemiştir. Örneğin isimle ilgili her konuyu isim ana başlığında ele almıştır. Fakat bu konulardan; mu‘rab, mebni, merfû‘lar, mansûblar, mecrûrlar ve nahiv ilmine ait diğer konulara öncelik vermiş, sarf ilmine ait konuları ise isim bölümünün sonuna bırakmıştır. Dolayısıyla eserde sarf ilmine ait ayrı bir ana bölüm bulunmamaktadır.

Müellifin de bizzat belirttiği gibi eseri; isimler, fiiller, harfler ve müşterek olanlar şeklinde dört ana bölüme taksim etmiştir. Daha sonra bu ana bölümlerden her birini kendi içinde sınıflara ve fasıllara ayırmıştır. Ana kısım ile ilgili tüm konu ve meseleleri uygun gördüğü alt başlıklar halinde ele almıştır. Dolayısıyla Zemahşerî eserini ana bölümlere tasnif ederken ‘âmili faktörünü değil kelime kısımlarını dikkate almıştır. Buna istinaden Zemahşerî’nin kelime kısımları ve onlarla ilgili çeşitli konuları ‘âmil meselesinden daha çok önemseydiğini, eğitim bakımından da onlara öncelik verdiğini söylemek mümkündür. Çünkü nahiv ilminin ana malzemesi cümledir. Cümle ise kelimelerin isnadıyla bir araya gelmesiyle oluşur. Buna göre kelime ve onunla ilgili temel konular öğrenilmeden cümle de sağlıklı bir şekilde öğrenilemez. Ayrıca her ‘âmil ancak kelimenin bir kısmında ‘amel eder. Dolayısıyla bir ‘âmili doğru kullanabilmek için hangi kelime türlerinde etkili olup ‘amel ettiğinin ve bu kelime türünün de diğerlerinden nasıl ayırt edildiğinin bilinmesi gerekir. Çünkü isim ve fiili birbirinden ayırt edemeyen birinin harf-i cerlerin sadece ismin başına geldiğini ve onda ‘amel ettiğini bilmesi pratiğe dökülemeyen kuru bir bilgiden öteye geçmeyecektir. Aynı şekilde henüz mu‘rab ve mebni kelimeler öğrenilmeden, sadece isimde ya da fiilde ‘amel eden ‘âmillerin bilinmesi de kişiyi i‘râb hatasından koruyamaz. Bu ve benzeri nedenlerden ötürü müellif kelime kısımlarına öncelik vermiş ve ana konularının tasnifinde bu doğrultuda yapmıştır.

Eserde ‘âmil unsurunun etkili olduğu; mute‘addî ve lâzım fiiller, ef‘âlu‘l-kulûb, el-ef‘âlu‘n-nâkîsa ve ef‘âlu‘l-mukârebe gibi bazı alt başlıklar da vardır. Çünkü daha önce de belirtildiği gibi fiilin; mâzî, muzâri, emir ya da sulâsî, rubâ‘î, mucerred ve mezîd şeklinde kısımlara ayrılması anlam ve yapı yönünden bir tasnif olduğu gibi mute‘addî ve lâzım olarak ikiye ayrılması da onun ‘amel yönüyle ilgilidir. Aynı şekilde ef‘âlu‘l-kulûb başlığıyla tasnif edilmesi de fiilin ‘amel yönüyle alakalıdır. Çünkü bu başlıkla yapılan tasnifin asıl amacı kalbî fiilleri bir arada vermek değildir. Öyle olsaydı

bunlar sadece belirli fiillerle sınırlı kalmazdı. Zira kalbî fiiller sadece bu başlıkta ele alınan fiillerden ibaret değildir. Dolayısıyla bu tasnifin asıl amacı kalbî fiil olduğu için iki mef'ûl bihi nasb eden fiillerin zikredilmesidir. Zira bütün kalbî fiiller iki mef'ûl bih almazlar. Benzer durum diğer başlıklar için de söz konusudur. Ancak bu tasnifler müellifin dahli ile değil nahiv ilminin doğasında vardır. Bu nedenle tüm nahiv kitaplarında yer alırlar.

Eser konu başlıkları bakımından incelendiğinde ise Zemahşerî'nin düzenli bir kavram sistemini kullandığı tespit edilmektedir. Çünkü dört ana başlık için “قسم”, birinci alt başlıklar için “صنف” daha sonraki alt başlıklar içinse “فصل” kavramını kullanmıştır. Nahivcilerin genelde ana bölümler için kullandığı “باب” kavramını ise hiç kullanmamıştır. Buna göre Zemahşerî'nin başlık olarak kullandığı “قسم” kavramı diğer nahivcilerin kullandığı “باب” kavramına denk gelmektedir.

1.1.1.10. İbnu'l-Hâcib'in *el-Kâfiye* Adlı Eseri

Ebû 'Amr Cemâluddîn Osman b. Ömer İbnu'l-Hâcib tarafından yazılan bu muhtasar kitap; nahiv, sarf, fıkıh ve usûl başta olmak üzere muhtelif ilim dallarında yazdığı diğer eserleri gibi yazıldığı dönemden itibaren ilim dünyasında çok büyük bir ilgi görmüştür. Kendinden önceki âlimlerin eserlerini objektif bir yaklaşımla ve derinlemesine inceleyen İbnu'l-Hâcib hem onlardan ciddi bir şekilde istifade etmiş hem de eksik bulduğu yönlerini kendi eserlerinde tamamlamaya gayret etmiş ve bunda da çok başarılı olmuştur.

Birçok ilimde engin bilgiye sahip olup ilme ve ilim ehline karşı çok samimi bir muhabbet besleyen İbnu'l-Hâcib'in güvenilir, mütedeyyin, güzel ahlaklı ve mütevazı olması gibi erdemli vasıflara sahip olmasından dolayı da gittiği her yerde ilim ehlinin yoğun ilgisiyle karşılaşmıştır. Etrafında her zaman çok kalabalık talebe halkalarının oluşması ve böylece hem kendisinin hem de eserlerinin çok kısa sürede şöhret bulup uzak diyarlara kadar yayılmasında onun sahip olduğu derin ilmin yanı sıra erdemli kişiliğinin de büyük bir etkisi olmuştur.

Bahse konu olan ve tam ismi *Kâfiyetu Zevî'l-Ereb fî Ma'rîfeti Kelâmi'l-Arab* olan bu muhtasar kitabı; onun nahiv alanındaki en meşhur ve en çok şerh edilen eseridir. Bizzat kendisi ona *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Kâfiye fî İlmi'l-İ'râb* adında bir şerh yazmış, daha sonra gelen talep üzerine onu *el-Vâfiye* adında nazmetmiş ve tekrar

gelen talep üzerine nazmına da *Şerhu'l-Vâfiye Nazmi'l-Kâfiye* adını verdiği bir şerh yazmıştır. Kendinden önceki muhtasarları kısmen gölgede bırakan *el-Kâfiye'nin* şöhreti öyle bir boyuta varmış ki, müellifin kendi muasırları ve talebeleri dâhil çok sayıda âlim de ona şerh yazmıştır. Bunlardan günümüze ulaşanları arasında en kapsamlı ve en çok müracaat edilenlerin başında ise Radyyyuddîn el-Estrâbâdî'ninyazdığı *Şerhu'r-Radî 'alâ Kâfiyeti İbni'l-Hâcib* adındaki şerhi gelmektedir.

Tasnif açısından incelendiğinde ise İbnu'l-Hâcib'in büyük oranda Zemahşerî'ye uyduğu görülmektedir. Bu nedenle kelime kısımlarını esas alarak eserini; isim, fiil ve harf şeklinde üç ana kısma ayırmıştır. Ana bölümleri de kendi içinde tasnif ederken daha çok i'râb faktörünü esas almıştır. Nitekim birinci ana bölüm olan ismi ilk önce mu'rab ve mebni şeklinde ikiye ayırmış, daha sonra da kitabın büyük bir kısmını teşkil eden mu'rab ismi de kendi içinde; merfû'ât, mansûbât, mecrûrât ve tevâbi şeklinde dört kısma ayırmıştır. Dolayısıyla nahiv ilminin mahiyetinden olan ve bu nedenle hemen hemen tüm nahiv kitaplarında yer alan konular hariç *el-Kâfiye* kitabının genel tasnifinde 'âmil faktörünün etkisi olmamıştır.

İbnu'l-Hâcib eserinin girişinde hamdele, salvele ve dîbâce tarzı bir şey yazmadan doğrudan kelime tanımına girdiği gibi konu girişlerinde; باب، فصل، قسم، gibi başlıklar da kullanmamıştır.

1.1.1.11. İbn 'Usfûr'un *el-Mukarrib* Adlı Eseri

Yaşadığı dönemde Endülüs'te nahiv ilminin bayraktarlığını yapan²¹⁰ Ali b. Ebi'l-Hasan b. Mümin b. 'Usfûr el-İşbîlî tarafından yazılan bu eser; sahip olduğu dil, içerdiği konular ve bu konuların ele alınış metodu bakımından Arap dil ilimlerine dair telif edilmiş saygın eserlerden kabul edilmektedir. İbn 'Usfûr'un ilmî anlamda çok olgunlaştığı ve önemli tecrübelerle sahip olduğu bir dönemde yazmış olması da eserin önemini artıran bir diğer faktördür.

Giriş bölümünde kendisinin de belirttiği üzere eserini Hafsî devletinin kurucusu Ebû Zekeriyya Yahyâ b. Abdilvâhid'in (öl. 647/1249) isteği üzerine yazmıştır. Ebû Zekeriyya kendisinden nahiv ilimlerine dair ne okuyanı usandıracak

²¹⁰ Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 2/210; Muhammed Hayruddîn b. Mahmûd ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, (Beyrut: Dâru'l-İlmi lsi'l-Melâyîn, 1422/2002), 5/27.

kadar uzun ne de anlamı bozup konuların anlaşılmasını engelleyecek kadar kısa, çok fazlat ihtilaf ve illetleri içermeyen bununla birlikte Arap dil ilimlerinin genel konularını, fasıllarını ve gayelerini de ihtiva edecek bir eser kaleme almasını istemiştir. Kendisi de bu isteğe uygun bir şekilde; Arap dil ilimlerinin ana konularını kapsayan ve kolay anlaşılan küçük hacimli bir eser yazdığını belirtmiştir.²¹¹

İbn ‘Uşfûr büyük bir ehemmiyetle tanımları verdikten sonra genel kaideyi aktarıp ardından da bunu az sayıdaki örneklerle açıklamak istemiştir. Fakat verdiği kaide üzerinde detaylı açıklamalar yapmaması, bu kaidelerin daha iyi anlaşılıp pekişmesine vesile olacak sayıda örnek vermemesi ve verdiği örnekleri de detaylandırmaması eserdeki bazı konuların ve bu konulara dair verilen örneklerin tam anlaşılmasına sebep olmuştur. Bu yüzden de eseri yazmasını isteyen Hafsî emiri Ebû Zekerîyya eserin bu yöndeki eksikliğini gidermesi için öncekinin devamı niteliğinde küçük bir kitap yazmasını da istemiştir. Bunun üzerine o da “*Musulu’l-Mukarrib*” adındaki eserini kaleme almıştır.²¹² Bunun dışında da esere “*Şerhu’l-Mukarrib*” adında bir şerh yazmıştır. İbnu’n-Nehhâs el-Halebî (öl. 698/1299) Ebû Hayyân el-Endelüsî gibi dönemin en önemli dil bilginleri de kitap üzerinde kısaltma, şerh etme ve reddiye gibi önemli çalışmalar yapmışlardır. Bu da eserin yazıldığı dönemden itibaren ilim dünyasında büyük bir ilgi gördüğünü göstermektedir. Ayrıca sonraki dönemlerde gelen çok sayıda nahiv âliminin onun bu eserine ve eserdeki görüşlerine atıfta bulunması, çağdaş araştırmacı Ali Muhammed Fâhır’ın eseri tekrar şerhetmesi, akademik dünyada eserin çeşitli yönleriyle doktora, yüksek lisans tezleri ve makalelere konu edinmesi günümüzde halen esere büyük bir önem verildiğini göstermektedir.

İbn ‘Uşfûr eserini; kelimenin terkîbten önceki hükümleri ve terkîbten sonraki hükümleri şeklinde iki ana bölüme ayırmış ardından kelimenin terkîbten sonraki hükümlerini ele aldığı birinci bölümü de; i’râb ve binâ şeklinde iki alt kısma ayırmıştır. İ’râb bölümünde; merfû’lar, mansûblar, mecrûrlar, tevabi, muzâri fiil, nasb edatları, cezim edatları, “كان” ve kardeşleri ile “إن” ve kardeşleri gibi alt bölümleri ele almıştır. Binâ kısmında ise hikâye, idgâm, harf mahreçleri, vakıf gibi konuları zikretmiştir.

²¹¹ İbn ‘Uşfûr, *el-Mukarrib*, 65-66.

²¹² Ebu’l-Hasan Ali b. Mu’min İbn ‘Uşfûr el-İşbîlî, *Musulu’l-Mukarrib*, thk. Salâh Sa’d Muhammed el-Melîti (Kahire: Dâru’l-Âfâki’l-Arabiyye, 1427/2006), 97-98.

İkinci ana bölümü de kendi içinde iki kısma ayırmıştır. Birinci alt kısımda; tasğîr, cemi teksir, masdar, ism-i fâil ve ism-i mef'ûl konularını ele almıştır. İkinci alt kısımda ise kalb, hazf ve zarûrat-ı şî'riyye konularıyla kitabı sonlandırmıştır. Bu başlıklardan da anlaşılıyor ki İbn 'Usfûr bu eserinde nahiv ve sarf konularının yanı sıra fonetik ve edebiyat konularına da değinmeyi yeğlemiştir.

Metodoloji yönünde incelendiğinde eserin kendine has bazı ayırıcı özellikleri olduğu görülmektedir. Bu özellikler birçok nahivcinin beğenisini almış ve kendi eserlerinde de onun metodunu kullanmışlardır. Tanımların efradına câmi ağıârına mâni olması hususunda gösterdiği hassasiyet bu özelliklerdendir. Nitekim kendinden sonraki bazı önemli nahivciler de onun tanımlarına itimad etmiştir. Gerekli gördüğü bâbların girişinde konunun anlaşılmasına katkı sağlayacak özet mahiyetinde kısa bir bilgilendirme yapıp daha sonra konuyu detaylıca ele alması da başka bir özellik olarak göze çarpmaktadır.

Eserin tasnifinde ise İbn 'Usfûr muhatap kitlenin durumunu dikkate alarak konuların daha kolay anlaşılmasını sağlamak için mümkün olduğunca çok alt başlıklara ayırmadan konuları sınırlı tutmaya özen göstermiştir. Çünkü tasnif bakımından çok fazla teferruatlara ve alt başlıklara inildiği takdirde konular arasında bağlantı kurmak güçleşir. Bu da konuların daha iyi anlaşılmasına engel teşkil eder. İbn 'Usfûr'un nahiv konularının tasnifinde hâkim olan faktör ise i'râbtır. Ancak bunun yanı sıra bazı konularda 'âmil faktörünü de esas almıştır.

Tasnifinde doğrudan 'âmil faktörünü dikkate aldığı bazı bâblar şu şekildedir:

1- *بَابُ الْأَفْعَالِ الْجَارِيَةِ مَجْزَى "كَانَ" وَأَخَوَاتِهَا - (كَانَ) ve kardeşleri konumunda olan fiiller bâbı.*"²¹³

Bu bâbta; nahivcilerin genelde "أَفْعَالُ الْمُقَارَنَةِ وَالرَّجَاءِ وَالشُّرُوعِ" adıyla ele aldıkları fiilleri işlemiştir. Ancak nahivcilerin kullandıkları bu başlık doğrudan söz konusu fiillerin anlam yönüne dikkat çekerken İbn 'Usfûr'un kullandığı başlık doğrudan bu fiillerin 'amel yönüne dikkat çekmektedir. Çünkü bu başlıktan ilgili fiillerin "كَانَ" ve kardeşleri gibi 'amel edip isimlerini ref' haberlerini nasb ettiği anlaşılmaktadır.

²¹³ İbn 'Usfûr, *el-Mukarrib*, 152.

2- بَابُ الْأَمْثَلَةِ الَّتِي تَعْمَلُ عَمَلِ اسْمِ الْفَاعِلِ “İsm-i fâil gibi ‘amel eden kalıplar.”²¹⁴

Burada ism-i fâil olmadığı halde aralarındaki bazı benzerliklerden dolayı onun gibi ‘amel eden “فَعُول”, “فَعَّال” ve diğer bazı mübalağa kalıpları ‘amel yönünde konu edinilmiştir.

3- بَابُ الْمَصْدَرِ الْعَامِلِ عَمَلِ فِعْلِهِ “Kendi fiili gibi ‘amel eden masdar bâbı.”²¹⁵

Müellif bu bâbta ‘âmil olmaları hasebiyle masdarları konu edinmiştir. Çünkü bâblara ve harf sayısına göre masdarların hangi kalıpta geldiği konusunu zaten kitabın sonlarına doğru “بَابُ الْمَصَادِر” başlığıyla işlemiştir.

4- بَابُ ذِكْرِ الرَّافِعِ لِلْفِعْلِ الْمُضَارِعِ “Muzâri fiili ref‘ eden (‘âmilin) konusu.”²¹⁶

Muzâri fiili nasb ve cezmeden edatlar bellidir. Ancak onu ref‘ eden ‘âmilin ne olduğu hususunda ihtilaf vardır. Müellif de buna dikkat çekmek için ayrı bir başlıkta ele almıştır. Dolayısıyla başlığın oluşmasında esas alınan unsur ‘âmidir.

Bunların dışında da ‘âmil faktörünün etkili olduğu; nasb edatları, cezim edatları, harf-i cer, “إِنَّ” ve kardeşleri, “كَانَ” ve kardeşleri, fiil gibi ‘amel eden isimler ve onların ‘amel şartları gibi bazı konular vardır. Fakat hem daha önceki eserlerde de değerlendirilmiş hem de nahiv ilminin özü ve ayrılmaz bir parçası olup müellife özgü değildir. Bu nedenle burada ayrıca ele alınmayacaktır.

1.1.1.12. İbn Mâlik’in *et-Teshîl* Adlı Eseri

Tam adı *Teshîlu’l-Fevâid ve Tekmîlu’l-Mekâsid* olan eser, Ebû Abdillâh Cemâluddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâ’î el-Endelüsî’nin (öl. 672/1274) meşhur eserlerinden biridir. Nahiv, sarf, lügat, kıraat gibi çeşitli ilim alanlarında hem manzume hem de nesir tarzı çok sayıda eser yazmış olan İbn Mâlik’in tüm telifleri de ilim dünyasında ciddi yankılar uyandırmış ve her kesimden büyük bir ilgi görmüştür.²¹⁷

İbn Mâlik, *el-Kâfiyetu’ş-Şâfiye* adlı manzûme eserini *el-Fevâidu’n-Nahviyye fi’l-Makâsidi’l-Mahviyye* (ya da *el-Fevâidu’l-Mahviyye fi’l-Makâsidi’n-Nahviyye*)

²¹⁴ İbn ‘Uşfûr, *el-Mukarrib*, 192.

²¹⁵ İbn ‘Uşfûr, *el-Mukarrib*, 194.

²¹⁶ İbn ‘Uşfûr, *el-Mukarrib*, 337.

²¹⁷ Ebu’l-Fidâ’ İmâduddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, thk. Komisyon. (Beyrut: Mektebetu’l-Ma’ârif, 1408/1988), 8/267.

adıyla nesire dönüştürmüştür. Fakat çok kapalı olup maksatları kolay anlaşılamayacak derecede kısa olan bu eserindeki konuların daha iyi anlaşılmasını sağlamak ve eksik bırakılan konularını tamamlamak amacıyla *Teshîl*'i yazmış ve bu yazılış amacından dolayı da ona *Teshîlu'l-Fevâid ve Tekmîlu'l-Mekâsid* adını vermiştir.²¹⁸

Nahiv, sarf, fonetik ve imlâ konuları bakımından çok câmi olmasının yanı sıra diğer dil ilimlerine dair bazı konuları da içeren eser konu tasnifi ve tertibi açısından yeni bir metoda tabi tutulmuştur. Çünkü şimdiye kadar değerlendirmesini yaptığımız eserlerden de anlaşıldığı üzere kendisinden önceki müellifler ana konuların tasnifinde ağırlık olarak kelime kısımları ve i'râb faktörlerini dikkate almışlardır. Buna karşılık İbn Mâlik öncelikle cümle çeşitleri faktörünü esas almıştır. Çünkü giriş konularının akabinde isim cümlesinin ana öğeleri olan mübteda ve haber konularını ele almış ardından "كن" ve kardeşleri, mukârebe fiilleri, "إِنَّ" ve kardeşleri gibi mübteda ve haberin başına gelen çeşitli 'âmilleri konu edinmiştir.

İsim cümlesi ve onun muhtelif durumlarını detaylıca işleyip bitirdikten sonra fiil cümlesinin ana ögesi olan fâile geçmiştir. Daha sonra fiil cümlesine ait konularla devam eden müellif sırasıyla; nâib-i fâil, mute'addî ve lâzım fiil, tenâzu' konusu, mef'ûl çeşitleri ve mef'ûle benzediği için mansûb olan müstesnâ, hâl, temyîz çeşitleri, medh-zem fiilleri, ta'accub fiilleri, fiil gibi 'amel eden isimler ve fiil cümlesiyle ilgili diğer bazı konuları ele almıştır. Harf-i cer, kasem ve izâfe konularını da zikrettikten sonra isim ve fiil cümlelerinin müşterek konularından olan tevâbi isimleri konu edinmiştir.

Nahivcilerin genelde mef'ûl bih konusunda ele aldıkları nidâ, istigâse, nüdbe, terhîm, ihtisâs, iğrâ ve tahzîr gibi konular İbn Mâlik tarafından tevâbi isimlerden sonra getirilmiştir. Çünkü diğer nahivciler gibi bunların mukadder bir fiille mansûb olup mef'ûl olduklarını kabul etmekle beraber ²¹⁹ bunları birer özel üslup olarak değerlendirdiği için ayrı bir ana bölüm olarak ele almayı uygun görmüştür. Ayrıca bu

²¹⁸ Ebû İshâk İbrahim b. Musa eş-Şâtibî, *el-Makâsidu's-şâfiyye fî şerhi'l-hulâsati'l-kâfiyye*, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-'Useymîn (Mekke: Câmi'atu Ummi'l-Kurâ Ma'hadi'l-Buhûsi'l-İlimiyye ve İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, 1428/2007), 1/4-5; Ebû Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbnu'd-Demâmîni, *Ta'liku'l-ferâid 'alâ teshîli'l-fevâid*, thk. Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed el-Mufeddâ (Kahire: 1403/1983), 1/31,48-49; Ahmed et-Tilimsânî, *Nefhu't-tib*, 7/376; Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 1/281.

²¹⁹ Cemâluddîn Ebû Abdillâh Muhammed İbn Mâlik, *Teshîlu'l-fevâid ve tekmi'lu'l-mekâsid*, thk. Muhammed Kâmil Berekât (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1387/1967), 179.

konular genelde nahivciler arasında çeşitli ihtilaflara konu olmuştur. Dolayısıyla müellif bunları ayrı bir bölüm şeklinde ele alarak bu ihtilaflara da işaret etmiş olur.

Nahiv ve sarf konularını birbirinden ayırıp sarf için ²²⁰باب التصريف şeklinde özel bir ana başlığa yer vermesine rağmen sarf ilmine ait bazı konuları nahiv konuları arasında ele almıştır. Örneğin sülâsî mücerred ve rubâ'î mücerred fiil kalıpları, sülâsî mücerredten türetilen ism-i fâil kalıpları, mezîd fiil kalıpları, mu'tel fiil çeşitleri, emir fiilinin türetiliş şekli, hemze-i vasil ve diğer bazı sarf konularını gayr-ı munsarif isimler, muzâri fiilin i'râb durumları, nasb edatları, cezim edatları gibi nahiv ilmine ait olan konulardan önce işlemiştir.

Konu tertibine önem veren İbn Mâlik aralarında bir münasebet olan konuların art arda gelmesine de özen göstermiştir. Bu da hem nahiv felsefesi açısından hem de eğitim metodu açısından oldukça önemlidir. Bu yüzden de kendinden sonraki nahiv eserlerinin çoğunda onun telif metodu tercih edilmiştir. Ancak müellifin farklı kavramlar kullanması, konuları çok veciz bir şekilde ele alması ve yeteri kadar örnek verilmemesi gibi bazı nedenler eserin anlaşılmasını güçleştirmiştir. Nitekim İbn Mâlik'in kendisi de bunu fark edip ona bir şerh yazma gereğini görmüş fakat şerhini tamamlamadan vefat etmiştir.²²¹ Daha sonra oğlu Bedruddîn Muhammed İbnu'n-Nâzım (öl. 686/1287) babasının kaldığı yerden devam edip eseri tamamlamıştır.²²²

Eseriyle ilgili mukaddimede söylediği şu ifadeler:

هَذَا كِتَابٌ فِي النَّحْوِ جَعَلْتُهُ بِعَوْنِ اللَّهِ مُسْتَوْفِيًّا لِأُصُولِهِ، مُسْتَوَلِيًّا عَلَى أَبْوَابِهِ وَفُصُولِهِ، فَسَمَّيْتُهُ لِذَلِكَ:

"Bu (eser), nahiv ilminde telif edilmiş bir kitaptır. Allah'ın inayeti sayesinde onu, nahvin temel kaidelerinin tamamını hakkıyla ele alacak, bâblarının ve fasıllarının tamamına şamil olacak (şakilde câmi') kıldım. Bu özelliklerinden dolayı da ona "Teshîlu'l-Fevâid ve Tekmîlu'l-Mekâsid" adını verdirm."²²³ İbn Mâlik'in tasnif yönüne verdiği ehemmiyete ve bu metodun öğrenimdeki kolaylaştırıcı etkisine de işaret etmektedir. Zira usûl; nahiv ilminin ana kuralları, bâb; bu ilmin ana konuları, fasıl ise kendine ait özel hükümleri olmakla

²²⁰ İbn Mâlik, *et-Teshîl*, 290.

²²¹ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl fî şerhi kitâbi't-teshîl*, thk. Hasan Hindâvî (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1417/1996), 1/6.

²²² Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 1/131.

²²³ İbn Mâlik, *et-Teshîl*, 1.

beraber bâb başlığı altına giren muhtelif meseleleri ifade etmektedir. Böylece tümünden gelim metodunu kullanarak nahvin ana kaidelerini ön plana çıkarmıştır. Muhtelif meseleleri içeren ana konuları bâb başlığı altında verdikten sonra, ana konuya ait olup fakat sahip oldukları bazı özel hükümlerden dolayı birbirlerinden ayrılan meseleleri ise bir alt başlık olarak fasıl başlığı altında ele almıştır. Bu şekilde yapılan bir tebvîb ise hem konuların birbirine karışmayıp belli bir düzen içinde verilmesi hem de öğrenimi kolaylaştırması hususunda oldukça etkili ve önemlidir.

Netice olarak İbn Mâlik'in konu tasnifinde daha önce de verilen harf-i cer, “إِنْ” ve kardeşleri, “كَانَ” ve kardeşleri gibi nahiv ilminin doğal bir parçası haline gelen konuların haricinde ‘âmil faktörünün ayrı bir etkisi olmamıştır.

1.1.2. İ‘râb Faktörü ve Bazı Önemli Eserler Üzerinde Değerlendirilmesi

İ‘râb, Arap dilinin en önemli özelliklerinden biridir. Çünkü söz ancak birtakım öğelerden oluşan bir cümle düzeyine ulaştığında anlam kazanır ve cümle öğelerini birbirinden ayıran en önemli faktör ise i‘râbtır. Bu nedenle i‘râbın vaz‘ ediliş gayesi anlam bakımından cümlenin net olup muhataba bir fayda vermesidir. Zira aynı isim kalıp bakımından herhangi bir değişikliğe uğramadan farklı cümlelerde; fâil, mef‘ûl, muzâf, muzâf ileyh gibi muhtelif nahvi anlamlar yüklenebilir. Hangi anlamda kullanıldığı ise ancak i‘râbtan anlaşılabilir.²²⁴ İbn Cinnî’nin: الإِعْرَابُ هُوَ الْإِبَانَةُ عَنِ الْمَعْنَى بِالْأَلْفَاظِ “İ‘râb: Lafızlarla anlamların (doğru bir şekilde) ifade edilmesidir.”²²⁵ şeklindeki ifadesi de i‘râbın anlamları birbirinden ayırma yönüne vurgu yapmaktadır. Ardından bu durumu pekiştirmek için şu örnekleri getirmiştir; أَكْرَمَ سَعِيدٌ أَبَاهُ ve شَكَرَ سَعِيدٌ شَكَرَ cümlelerindeki isimlerden birinin merfû‘ diğerinin mansûb oluşuyla fail ile mef‘ûl birbirinden ayırt edilmiştir. Şayet i‘râb olmasaydı her iki cümle de hareke bakımından aynı olurdu ve bu yüzden hangisinin fâil hangisinin mef‘ûl olduğu bilinmezdi.²²⁶ Nitekim nahiv ilminin en önemli kururluş sebebi de i‘râb yönünde meydana gelen

²²⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kutaybe, *Telkînu’l-mute‘allim mine’n-nahv*, thk. Muhammed Selâmetullah Muhammed Hidâyetullah (Mekke: Câmi‘atu Ummi’l-Kurâ, 1406/1986), 169-171; Zeccâcî, *el-Îdâh*, 69-70.

²²⁵ Ebu’l-Feth Osman İbn Cinnî el-Mevsilî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Mısır: Dâru’l-Kutubi’l-Misriyye, 371/1952), 1/35.

²²⁶ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/35-37.

hatalardır. Hatta bu yüzdendir ki nahiv ilmine aynı zaman da *ilmu'l-i'râb* da denmiştir.²²⁷

İ'âbın tam olarak ne olduğu hususunda ise farklı görüşler vardır. Bazı nahivcilere göre i'râb: Cümledeki konumuna göre kelimenin son harfinde meydana gelen hareke olup lafzî bir şeydir.²²⁸ Fakat diğer bazılarına göre ise i'râb: Kelime sonunda meydana gelen değişimin kendisi olup manevî bir şeydir.²²⁹ Ancak burada asıl amacımız i'râbın mahiyeti değil konu tasniflerindeki etkisini ortaya koymak olduğu için bu yöndeki ihtilaflara girmememiz daha uygun olacaktır. İ'râb üzerinde yapılan tartışmalar sadece bunlarla da sınırlı değildir. Çünkü diğer birçok yönde i'râb nahivciler arasında tartışma konusu olmuştur. Tüm bunlar da i'râbın Arap dilindeki önemini ve konumunu göstermektedir. Bu öneminden dolayı nahivciler eserlerini tasnif ederken önemli ölçüde i'râbı baz almışlardır. İncelenecek eserlerden de anlaşılacağı üzere eserlerin hem ana bölümlerinde hem de alt bölümlerinde yapılan tasnifte etkili olan en başat faktörlerdendir.²³⁰ Çoğu nahiv kitabının; merfû'ât, mansûbât, mecrûrât ve tevâbi şeklinde tasnif edilmesi de i'râbın tasnifteki etkisini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda biz de 'âmil faktörünün nahiv konularının tasnifindeki rolünü değerlendirirken incelediğimiz eserleri esas alarak i'râb faktörünün bu konudaki etkisini irdedeleyeceğiz.

1.1.2.1. Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* Adlı Eseri

Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* 'ı incelendiğinde onun 'âmile ve i'râba büyük bir önem verdiği görülmektedir. Nahiv konularının tasnifinde 'âmil faktörünün etkisini incelediğimiz başlıkta da değindiğimiz gibi Sîbeveyhi eserini tasnif ederken 'âmili önemli ölçüde dikkate almıştır. 'Âmili dikkate alanın i'râbı tamamen görmezden

²²⁷ Zeccâcî, *el-İdâh*, 91; Şimşek, "İbrahim Mustafa'nın Nahiv İlminin İslahına Dair Görüşleri", 444.

²²⁸ Zeccâcî, *el-İdâh*, 72; Cemâluddîn Ebû Abdillâh Muhammed İbn Mâlik, *Şerhu't-teshîl*, thk. Abdurrahman es-Seyyid - Muhammed Bedvî el-Mahtûn (Mısır: Dâru Hecer, 1410/1990), 1/33; İbnu'l-Hâcib, *el-Kâfiye*, 11.

²²⁹ Ebû Ali el-Fârisî, *el-İdâhu'l-'Adudî*, 11; Ebû Bekr Abdulkâhir b. Abdurrahman b. Muhammed el-Cürçânî, *el-Muktasad fî şerhi'l-İdâh*, thk. Kâzım Behr el-Mercân (Irak: Dâru'r-Raşîd, 1402/1982), 1/97-101; a.mlf., *el-Cümel*, 6; İbnu'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 19-33; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 1/197; .el-Mutarrizî, *el-Misbâh*, 43; İbn 'Usfûr, *el-Mukarrib*, 69; Salâh b. Ali b. Muhammed b. Ebi'l-Kâsım el-Mehdî, *en-Necmu's-sâkib şerhu Kâfiyeti İbni'l-Hâcib*, thk. Muhammed Cum'a Hasan Neb'a, (San'a: Müessesetu'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1424/2003), 1/83; Haydere el-Yemenî, *Keşfu'l-muşkil*, 1/227-228.

²³⁰ Ahmîde el-'Avnî, *el-Ususu'l-menheciyye*, 121-122.

gelmesi beklenemz. Çünkü i‘râb ‘âmilin ma‘mûlda etki etmesi sonucunda ortaya çıkan eserdir. Zaten ‘âmili önemli kılan da onun meydana gertirdiği eseridir. Hatta ‘âmil teorisinin ortaya atılmasına neden olan olgu i‘râbtır. Ayrıca ‘âmil bir araç iken i‘râb amaçtır. Çünkü doğrudan cümlelerin anlamına etki eden ve doğru anlaşılmasını sağlayan faktör ‘âmil değil i‘râbtır.

İ‘râbın öneminden dolayı Sîbeveyhi de bazı konuların tasnifinde i‘râbı dikkate almıştır. Ancak birçok konuda olduğu gibi i‘râb konusunda da Sîbeveyhi’nin konuya bakış açısı ve konuyu ele alış biçimi diğer müelliflerin bakış açısından ve işleyiş biçiminden farklılık arz etmektedir. Çünkü ileride incelenecek eserlerde de görüleceği üzere i‘râb bağlamında konuları tasnif eden müellifler genelde ana başlıklarını; merfû‘ât, mansûbât, mecrûrât ve tevâbi‘ şeklinde ayırmışlardır. Ardından bu ana başlıkları da kendi içinde alt başlıklara tasnif etmişlerdir. Ancak bu tasnifi yapan nahivciler genelde başlıklarında da i‘râbı dikkate almışlardır. Başka bir ifadeyle nahivciler bu konuda tamamen nahiv kurallarını ön plana çıkarmışlardır. Bu nedenle başlıklarına bakıldığı gibi konunun i‘râb esasına dayalı olarak tasnif edildiği hemen anlaşılmaktadır. Oysa Sîbeyhi i‘râb esasına göre yaptığı tasnifleri; i‘râb-anlam, i‘râb-Arap lehçeleri ve i‘râb-nahiv kuralları ilişkisi bağlamında yapmıştır. Bu yüzden de yaptığı tasnifin i‘râb esasına dayalı olduğunu anlamak için kullandığı başlıkların ve verdiği örneklerin daha dikkatlice incelenmesi gerekir.

Eserde i‘râb faktörünün ön plana çıktığı başlıca konular şu şekilde verilebilir:

1- “هذا باب مَجَارِي أَوَاخِرِ الْكَلِمِ مِنَ الْغَرِيبَةِ” *Arapçada kelime sonlarına gelen hareketler*

konusu”²³¹

Kitabın ikinci bâbını teşkil eden bu konuda Sîbeveyhi i‘râb hakkında genel bir bilgilendirme yapmayı amaçlamıştır. Çünkü Arap dilinde kelime sonuna gelen hareke isimlerini zikrettikten sonra bunlardan hangilerinin mu‘rab kelimelere, hangilerinin mebni kelimelere geldiğini ve aralarında nasıl bir fark olduğu hususunu açıklamıştır. Buna göre kelime sonu; ref‘, nasb, cer, cezim, damme, fetha, kesre ve vakf alabilir. Bunlardan nasb ile fetha, cer ile kesre, ref‘ ile damme ve cezim ile vakf lafız bakımından aynıdır. Ancak ref‘, cer, nasb ve cezim bir ‘âmilin etkisi sonucunda mu‘rab kelimelere gelen hareketlerdir. Diğerleri ise mebni kelimelerdeki hareketlerdir.

²³¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/13.

Ardından hem isim hem de fiilden bazı mebni ve m‘rab örneklerini verdikten sonra tesniye, cemi müzekker sâlimin i‘râbları ve konuyla alakalı diğer bazı meseleler üzerinde durmuştur. Kelime taksiminden hemen sonra bu konu üzerinde durması i‘râba verdiği ehemmiyetin göstergesidir. Nitekim bu konuda illetler üzerinde çok durması da dikkat çekicidir. Dolayısıyla bu bâb i‘râb faktörünün temel alındığı bir tasnifin sonucudur.

2- هذا باب ما يُجْزَى عَلَى الْمُؤْضِعِ لَا عَلَى الْأِسْمِ الَّذِي قَبْلَهُ “Kendinden önceki ismin lafzına değil mahalline atfedilen isimlerin konusu.”²³²

Burada anlamın i‘râb üzerindeki etkisine dikkat çekmiştir. Daha doğrusu i‘râb ve anlam ilişkisi üzerinde durmuştur. Yakurıda da değinildiği gibi Sîbeveyhi diğer nahivcilerin aksine i‘râb meselesine sadece gramer kuralları bağlamında yaklaşmamaktadır. لَيْسَ زَيْدٌ بَجَبَانٍ وَلَا بِخِيَلٍ. “Zeyd ne korkak ne de cimridir” ve مَا زَيْدٌ بِأَخِيكَ “Zeyd ne kardeşin ne de arkadaşındır” vb. cümlelerdeki ma‘tûf isim kendinden önceki ismin lafzına da mahalline de atfedilebilir. Lafzına atfedildiği takdirde لَيْسَ زَيْدٌ بَجَبَانٍ وَلَا بِخِيَلٍ, مَا زَيْدٌ بِأَخِيكَ وَلَا صَاحِبَكَ şeklinde i‘râbı cer olur. Fakat mahalline atfedildiğinde ise لَيْسَ زَيْدٌ بَجَبَانٍ وَلَا بِخِيَلٍ, مَا زَيْدٌ بِأَخِيكَ وَلَا صَاحِبَكَ şeklinde i‘râbı nasb olur. Çünkü “ليس” fiili ve onun anlamında kullanılan “ما” edatı haberlerini nasb ederler. Dolayısıyla harf-i cer aldıklarında haberleri mahallen mansûb olur. Onun için haberin lafzı dikkate alınıp atıf yapıldığında ma‘tûf mecrûr olur ama haberin mahalli dikkate alınıp atıf yapıldığında ise ma‘tûf mansûb olur. Ancak gramer kurallarına göre önceki ismin hem lafzına hem de mahalline atfedilmesi caiz olsa da cümlelerin anlamı da dikkate alınmalıdır ve buna göre bir tercih yapılmalıdır.

Bu iki cümlede lafza atfedip ikinci ismi mecrûr okumanın daha evlâ olduğunu belirtmiştir. Çünkü burada amaç; korkaklık ile cimrilik ve kardeşlik ile arkadaşlık yargılarının olumsuzlukta müşterek olduğu ifade edilmek istenmiştir. Böylece lafza atfedildiği takdirde hem anlamda herhangi bir bozulma olmaz hem de iki isim arasında hareke uyumu sağlanmış olur. Zira harf-i cer gelmeseydi iki isim de mansûb olurdu. Harf-i cer geldikten sonra da uyumluluk devam etmiş olur.²³³ Buna bezer daha birçok

²³² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/66.

²³³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/66-69; Sîrâfî, *Şerhu el-Kitâb*, 1/345-348.

örnek vermiştir. Neticede bu bâb i‘râb faktörünün esas alınması sonucu yapılan bir tasniften ortaya çıkmıştır. Sîbeveyhi’den sonraki müellifler, anlam ağırlıklı olan bu ve benzer meseleleri eserlerinin konu tasnifini etkileyecek şekilde ayrı bir başlık altında değil daha çok konu anlatımında ele almışlardır.

3- هذا بَابُ الْجَرِّ “*Cer (i‘râbını alan isimlerin) bâbı.*”²³⁴ Başlıktan da anlaşıldığı gibi ismin hangi durumlarda kesre ile i‘râb edildiği konusunun üzerinde durmuş dolayısıyla i‘râb etkenine dayalı bir tasniftir.

4- هَذَا بَابٌ مَا يَرْتَفِعُ فِيهِ الْخَبَرُ لِأَنَّهُ مَبْنِيٌّ عَلَى الْمُبْتَدَأِ، أَوْ يَنْتَصِبُ فِيهِ الْخَبَرُ لِأَنَّهُ حَالٌ لِمَعْرُوفٍ مَبْنِيٍّ عَلَى الْمُبْتَدَأِ “*Hem mübtedaya haber yapılmak üzere merfû‘ okunabilen hem de marife olan mübtedanın haberine hâl yapılmak üzere mansûb okunabilen isimlerin bâbı.*”²³⁵

Sîbeveyhi bu bâbta; هَذَا الرَّجُلُ مُنْطَلِقٌ cümlesinde olduğu gibi mübteda olan bir ism-i işaretle başlayıp hemen sonrasında “الرَّجُلُ” gibi elif lââm “ال” takısı ile marife olan bir isim, ondan sonra ise “مُنْطَلِقٌ” gibi nekre ve sıfat bir ismin geldiği cümleleri ele almıştır. Çünkü bu tür cümlelerdeki son ismin i‘râbı mütekellimin kastettiği amaca istinaden hem ref‘ hem de hem de nasb olabilir. Şayet son isim haber yapılmak üzere getirilirse; هَذَا الرَّجُلُ مُنْطَلِقٌ “*Bu adam serbesttir*” şeklinde merfû‘ okunur ve i‘râbı da şu şekilde olur: هَذَا mübteda الرَّجُلُ mübtedanın sıfatı (ya da bedeli), مُنْطَلِقٌ ise haber olur. Ama hâl yapılmak üzere getirilirse o zaman mansûb olur ve i‘râbı şu şöyledir: هَذَا الرَّجُلُ mübteda, الرَّجُلُ onun haberi, مُنْطَلِقاً “*Serbest haldeyken bu adama dikkat etmelisin*” mübteda, الرَّجُلُ onun haberi, مُنْطَلِقاً ise habere hâl olur. Bu durumda hâlin ‘âmili mübtedadır. Çünkü ism-i işarette; uyarma, belirtme, dikkat çekme ve işaret etme gibi fiilin anlamı olduğu için onun gibi ‘amel edebilir.²³⁶ Dolayısıyla bu bâbta Sîbeveyhi belli şekildeki bir isim cümlesinde yer alan bir ismin nahiv kurallarına göre iki şekilde i‘râb edilebildiği hususu üzerinde durmuş ve bundan dolayı bu bâbın oluşumunda da i‘râb faktörü esas alınmıştır.

²³⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/419.

²³⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/6.

²³⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/86-87; Sîrâfî, *Şerhu el-Kitâb*, 2/412-414; Ebu’l-Haccâc Yûsuf b. Süleymân b. Îsâ el-A‘lem eş-Şentemerî, *en-Nuket fî tefsîri kitâbi Sîbeveyhi*, thk. Raşîd Bilhabîb (Fas: Vizâretü’l-Evkâf ve’ş-Şu’ûni’l-İslâmîyye, 1420/1999), 2/85-86.

5- *Takdîm* “هذا بَابُ مَا يَنْتَسِبُ فِيهِ الْخَبَرُ لِأَنَّهُ خَبَرٌ لِمَعْرُوفٍ يَرْتَقِعُ عَلَى الْإِبْتِدَاءِ قَدَمَتُهُ أَوْ أَحَرَّتُهُ

de edilse te’hîr de edilse (mübteda olmak üzere) ibtida ile merfû‘ olan marife bir ismin yargısı olduğu için (hâl olmak üzere) mansûb olabilen ismin bâbı.”²³⁷

Burada, mübteda ve beraberindeki zarfın yer değiştirip değiştirmedığı dikkate alınmaksızın marife bir mübtedadan sonra gelen nekre ve sıfat ismin i’râb durumu ele alınmıştır. Çünkü bu durumda olan isim hem haber yapılmak üzere merfû‘ okunabilir hem de mübtedaya hâl yapılmak üzere mansûn okunabilir. Haber yapıldığı takdirde cümledeki zarf sadece habere muta‘allik olur ama hâl yapıldığı takdirde cümledeki zarf mukadder bir fiile muta‘allik olup mübtedanın haberi olur. Örneğin *فِي الدَّارِ عَبْدُ اللَّهِ*

“Abdullah ayakta olduğu bir vaziyette evde durmuştur” ya da *فِي الدَّارِ عَبْدُ اللَّهِ قَائِمًا*, *“Abdullah evde ayaktadır”* قَائِمٌ *Abdullah evde durmuştur”* ya da *فِي الدَّارِ عَبْدُ اللَّهِ قَائِمًا* ve *فِي الدَّارِ قَائِمٌ* cümlelerindeki *عَبْدُ اللَّهِ* ismi ister *فِيهَا* zarfından önce ister sonra getirilsin manevi ‘âmil olan ibtidâ ile merfû‘ olup mübteda olur. Daha sonra gelen nekre ve sıfat, isim olan *قَائِمٌ* ise merfû‘ okunduğunda mübtedanın haberi olur ve bu durumda *فِي الدَّارِ* zarfı habere muta‘allik olur. Fakat *قَائِمًا* şeklinde mansûb okunması durumunda mübtedaya hâl olur, zarf ise mukadder olan *اسْتَقَرَّ* fiiline muta‘allik olup mübtedanın haberi olur ve aynı zamanda fiilin yerine geçtiği için hâlî nasb eden ‘âmil de zarftır. Böylece bu tür cümlelerde yer alan nekre ve sıfat ismin iki şekilde i’râb edilebileceği ve bunun da nahiv kurallarına uygun olduğu belirtilmiştir. Görüldüğü üzere bu konu da i’râb unsurunun esas alınmasıyla meydana gelmiştir.

6- *İsme benzeyen/muzâri fiillerin i’râb* هذا بَابُ إِعْرَابِ الْأَفْعَالِ الْمُضَارِعَةِ لِلْأَسْمَاءِ *konusu.”*²³⁸ Muzâri fiilin merfû‘, mansûb ve meczûm i’râb durumları üzerinde durulmuştur. Sîbeveyhi’nin kitabında bunların dışında da i’râb faktörüne dayalı olan bazı konular vardır.

²³⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/88.

²³⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/5.

1.1.2.2. Muberred'in *el-Muktedab* Adlı Eseri

Kullandığı kavramlar, tercih ettiği konu başlıkları ve benimsediği üslup bakımından Muberred'in kitabı Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb'ından* daha anlaşılır olmakla beraber, tasnif ve tertib açısından kitabta bir düzensizliğin olduğu husus daha önce de ifade edilmişti. Ancak buna rağmen Muberred gibi büyük bir âlim tarafından kaleme alınmış olması, onun bu alandaki en kapsamlı eserini teşkil etmesi ve *el-Kitâb* 'tan sonra günümüze ulaşan ikinci büyük kaynak olması gibi birçok özelliği söz konusu eserin ilmî değerini kat kat arttırmaktadır. Bu yüzden de her şeye rağmen içerik bakımında olduğu kadar tasnif ve tertib yönünden de dikkate alınması gerekir.

Bu bağlamda *el-Muktedab* 'ın tasnifinde i'râbın etkili olduğu bazı konular vardır ve bunlardan bazıları aşağıda verilmiştir:

1- هذا تَقْسِيرُ وُجُوهِ الْعَرَبِيَّةِ وَإِعْرَابُ الْأَسْمَاءِ وَالْأَفْعَالِ “*Arapçanın (kelime) çeşitleri ile isim ve fiil i'râblarının açıklaması.*”²³⁹

Kitâbının ilk konsunu teşkil eden bu bâtta Muberred kelime kısımlarına, mu'rab ve mebni isimlere kısa bir şekilde değindikten sonra; müfred, tesniye ve cemi durumuna göre mu'rab isimlerin i'râbını ele almıştır. Her ne kadar eserde i'râb faktörüne dayalı başlıklar çok az olsa da ilk konuda i'râba vurgu yapması Muberred'in i'râba verdiği ehemmiyetin bir göstergesidir.

2- هذا بَابُ إِعْرَابِ الْأَفْعَالِ الْمُضَارَعَةِ وَكَيْفِ صَارَ فِيهِ الْإِعْرَابُ دُونَ سَائِرِ الْأَفْعَالِ “*Muzâri fiilin i'râbı ve diğer fiil çeşitlerinden farklı olarak nasıl mu'rab olduğu (konularının elel alındığı) bâb.*”²⁴⁰

3- هذا بَابُ تَجْرِيدِ إِعْرَابِ الْأَفْعَالِ “*(Lafzî 'âmillerden) mücerred olan (muzâri) fiilin i'râb konusu.*”²⁴¹

4- هذا بَابُ الْأَفْعَالِ الَّتِي تَتَجَرَّمُ لِدُخُولِ مَعْنَى الْجَزَاءِ فِيهَا “*Ceza/cevab anlamını taşıdığı için meczûm olan muzâri fiillerin bâbı.*”²⁴²

Bu üç başlığın tasnifi de i'râb faktörüne dayalıdır. Çünkü her üçü de muzâri fiilin i'râb yönünü konu edinmiştir.

²³⁹ Muberred, *el-Muktedab*, 1/141.

²⁴⁰ Muberred, *el-Muktedab*, 2/1.

²⁴¹ Muberred, *el-Muktedab*, 2/5.

²⁴² Muberred, *el-Muktedab*, 2/80.

5- “*Mu‘rab ve mebni isimlerin bâbı.*”²⁴³ هذا باب ما يُعَرَّبُ من الأسماء وما يُنَى

İsimlerin mu‘rab ve mebni diye ikiye ayrılması da i‘râb faktörünün bir sonucudur. Çünkü bilindiği üzere mu‘rab isimler; cümledeki konumuna ve başındaki ‘âmîle göre i‘râbı değişen isimlerdir. Mebnî isimler ise belli bir hareke veya sükûn ile sabitleşen ve ‘âmiline göre i‘râbı lafzen değişmeyen isimlerdir.

6- “*İstisnâ bâbı*”²⁴⁴ هذا باب الاستثناء

Gerek bu bâb gerekse bundan sonra yer alan diğer istisnâ bâblarının tümünde i‘râb faktörü esas alınmıştır. Zira istisnanın; muferrağ, tâm, menfî ve müceb/müsbet oluşu müstesnanın i‘râbında rol oynadığı gibi cümlede kullanılan istisnâ edatının da ciddi bir etkisi vardır. Dolayısıyla istisnâ konusunu işlemenin temel gayesi müstesnanın i‘râbını belirlemektir. Bu yüzden de istisna konusunun oluşumunda da etkili olan ana etken i‘râbdır.

Mubberred’in mezkûr eserinde yukarıda aktarılan konuların dışında da i‘râbın esas alınması sonucunda yapılan bazı tasnifler göze çarpmaktadır. Ancak konuların tasnifi bakımından eser genel olarak değerlendirildiğinde i‘râbın kısmen arka planda kaldığı rahatlıkla söylenebilir.

1.1.2.3. İbnu’s-Serrâc’ın *el-Usûl fi’n-Nahv* Adlı Eseri

İbnu’s-Serrâc bu eserini; nahiv ve sarf olmak üzere iki ana bölüme ayırmış ve en sonunda da zarûrat-ı şi‘riyye konusunu işleyerek eserini bitirmiştir. İlk olarak nahiv ilminin giriş konuları olan; kelime, isim, fiil, harf, i‘râb, binâ, mu‘rab, mebni, ‘amel eden isim, fiil ve harfleri belli bir sistem ve düzen içerisinde aktardıktan sonra nahvin ana konularına başlamıştır. Nahvin ana konularında ilk olarak kelime kısımlarını dikkate alıp isim, fiil ve harf şeklinde üçlü bir tasnifi benimseyen İbnu’s-Serrâc bu ana konuların kendi içindeki tasnifinde ise doğrudan i‘râb etkenini esas almıştır. Çünkü ismi; merfû‘ât, mansûbât, mecrûrât ve tevâbi‘ şeklinde tasnif edip ilgili yönleriyle işledikten sonra fiil konusuna geçiş yapmıştır. Fiil konusunu da; merfû‘ fiiller, mansûb fiiller ve meczûm fiiller şeklinde i‘râbına göre üç kısma ayırmıştır. Harflerde i‘râb olmadığı için tasnifinde anlamsal ve yapısal yönü esas almıştır.

²⁴³ Mubberred, *el-Muktedab*, 3/171.

²⁴⁴ Mubberred, *el-Muktedab*, 4/389.

Nahiv konularının tasnifi hususunda İbnu's-Serrâc'ın başlattığı bu metod sonraki nahivcilerin büyük bir kısmı tarafından da benimsenmiştir. İ'râb esası üzerine tasnif ettiği nahvin ana konularını bitirdikten sonra takdim-te'hîr, muhtedaya haber olabilen şeyler, vakıf ve ibtida gibi bazı konuları da işleyip ardından sarf konularına geçmiştir. Nahiv veya sarf ilimlerinden biriyle sınırlı olmayan zarûrat-ı şî'riyye konusuyla eserini sonlandırmıştır.

İbnu's-Serrâc'ın doğrudan i'râbı esas aldığı ana konuları ve bazı alt konuları vermemiz yeterli olacaktır.

1- بابُ الإعرابِ والمُعربِ والبناءِ والمبني “*İ'râb, mu'rab, binâ' ve mebni(konularının ele alındığı) bâb.*”²⁴⁵ Nahiv ilminin en önemli giriş konularından olan bu konu tamamen i'râb esası üzerine yapılmış tasnifin sonucudur.

2- ذِكْرُ الْأَسْمَاءِ الْمُتَقَعَّةِ “*Merfû' isimlerin konusu.*”²⁴⁶

İ'râb faktörünün temeline dayanan bu başlık eserin ana başlıklarından birini teşkil etmektedir. Çünkü bütün merfû' isimleri bu ana başlıkta toplamıştır. Daha sonra merfû' isimleri de kendi içinde; mübteda, haber, fâil, nâib-i fâil ve lafzen fâile benzeyen isimler olarak beş alt başlık şeklinde ele almıştır. Lafzen fâile benzeyen isimlerden kastı ise “كان” ve kardeşlerinin ismi, “إِنَّ” ve kardeşlerinin haberidir. Ayrıca fiil cümlesinin ana öğelerinden olan fâil ve nâib-i fâili ele alması münasebetiyle; ta'accüb, övgü ve yergi fiilleri ve fiil gibi 'amel edip fâil ya da nâib-i fâil alabilen isimleri de bu ana başlık altında işlemiştir. İ'râb faktörünü bu denli geniş tasnifte kullanan ilk müellif İbnu's-Serrâc'tır.

3- ذِكْرُ الْأَسْمَاءِ الْمُتَّصِيَّاتِ “*Mansûb isimlerin konusu.*”²⁴⁷

Merfû' isimlerde olduğu gibi bütün mansûb isimleri de bu başlıkta toplayan İbnu's-Serrâc mansûb isimleri de kendi içinde çok detaylı ve dikkat çekici bir tasnife tabi tutmuştur. Ancak bu başlıkta ele aldığı konuların isimlerini vermekle yetinmek çalışmamızın amcına daha uygun olacaktır. Mef'ûl mutlaktan başlayan müellif ardından sırasıyla; mef'ûl bih, iki mef'ûl bih alan fiiller, üç mef'ûl bih alan fiiller, mef'ûl fih, mef'ûl leh, mef'ûl me'ah, hâl, temyîz, “كان” ve kardeşlerinin haberi, “إِنَّ”

²⁴⁵ İbnu's-Serrâc, *el-Usûl*, 1/45.

²⁴⁶ İbnu's-Serrâc, *el-Usûl*, 1/58.

²⁴⁷ İbnu's-Serrâc, *el-Usûl*, 1/158.

ve kardeşlerinin ismi, müstesnâ, ve genel adeti olduğu üzere her konun bitiminde o konuyla ilgili bazı meseleleri ele almıştır. Bunlardan sonra ise münâdâ ve cinsi nefyeden “لَا” edatının ismini işlemiştir. Çünkü hem “لَا” edatının ismi fetha ile mebni olur hem de bütün münâdâ isimler mef’ûl oldukları için lafzen ya da mahallen mansûbdurlar. Ayrıca bazı münâdâ isimlerin damme ile ve “لَا” edatı isminin de fetha ile mebni olmasına rağmen bu hareketlerinin belli bir isme mahsus olmamasından dolayı i’râb harekesine bezediğini belirtmiş ve bu yüzden de mu’rab olan mansûb isimlerle beraber ele almıştır. Çünkü zamir, istifhâm edatları ve diğer mebni isimlerin mebni oluşu başına gelen herhangi bir edattan değil kendi anlamından ve yapısından dolayıdır. Bu nedenle bu tür isimler her zaman mebnidirler. Fakat “لَا” edatının ismi ve münadanın mebni oluşu başlarına gelen edattan kaynaklanmaktadır. Bu edatların kaldırılması durumunda kendilerinden sonraki isimler eski hâlen dönüp mu’rab olur. Bu nedenle müellif bunların hareketlerini i’râb harekesine benzetmiş ve mu’rab mansûb isimlerle beraber ele almıştır.

4- ذِكْرُ الْجَرِّ وَالْأَسْمَاءِ الْمَجْرُورَةِ “*Cer ve mecrûr isimlerin konusu.*”²⁴⁸

Bu bâbta ise bütün mecrûr isimler, harf-i cer, izafe çeşitleri ve konuyla ilgili diğer bazı meseleler üzerinde durmuştur. Çünkü müellif ana konuların tasnifinde i’râbı ön plana çıkarmışsa da asla ‘âmili tamamen görmezden gelmemiştir. Zira her i’râb bir ‘âmilin eseridir. Bu nedenle müellif mef’ûl bih konusunu işleyince onu nasb eden ‘âmil olan fiili de aldığı mef’ûl bih sayısına göre tasnif ederek ele almıştır. Aynı şekilde mecrûr isimler konusunda da harf-i cer ve izâfe çeşitlerini işlemesinin nedeni de budur.

5- هَذِهِ تَوَابِعُ الْأَسْمَاءِ فِي إِعْرَابِهَا “*İ’râb bakımından isme tâbi olanların (ele alındığı) bâb.*”²⁴⁹

Bu bâbta sırasıyla; te’kîd, Sıfat, ‘atf-ı beyân, bedel, edatlarla yapılan atıf ve bunlarla ilgili meseleleri işlemiştir. Bunları da tek ana başlık altında toplamasının nedeni anlamları değil i’râb noktasında müşterek olmalarıdır. Çünkü bunların tamamı da sabit bir i’râba sahip olmayıp tamamen başka isimlere bağlıdırlar.

²⁴⁸ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 1/408.

²⁴⁹ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 2/19.

250 “*Fiillerin i‘râb ve binâ (yönünde ele alındığı) bâb.*”

Fiillerin mebnî ve mu‘rab şeklinde ikiye ayrıldığını belirttikten sonra mu‘rab isimler de olduğu gibi mu‘rab fiilleri de yine i‘râb esasına dayanarak kendi içinde; الأفعال المرفوعة ve الأفعال المنصوبة şeklinde üç kısma ayırmış, her bir kısımda ‘âmilleri ve ilgili diğer meseleri aktarmıştır. Dolayısıyla verilen ana başlıklardan da anlaşıldığı üzere İbnu’s-Serrâc’ın nahiv konularının tasnifinde ön plana çıkardığı temel faktör i‘râbdır.

1.1.2.4. Zeccâcî’nin *el-Cümel* Adlı Eseri

Yazıldığı dönemden itibaren benzeri ender görülmüş bir ilgi gören bu eserin tasnif ve tertip açısından belli bir metoda bağlı olup olmadığı hususunda iki farklı görüşün olduğu daha önce de belitilmiştir. Çünkü içerdiği nahiv, sarf, fonetik, imlâ, lügat konularından bazılarının içiçe girmiş olması tasnif ve tertib bakımından eserin belli bir düzen içerisinde olmadığı algısına neden olmuştur. Ancak birçok araştırmacının da benimsediği gibi tertip bakımından bazı konularının mütedâhil olması sorunu olsa da nahiv konularının tasnifinde ‘âmil faktörünün ağırlıklı olarak esas alındığını söylemek mümkündür.²⁵¹ Bununla beraber i‘râb unsuruna dayalı bazı başlıkları şu şekilde vermemiz mümkündür:

1- *İ‘râb bâbı.*²⁵²

Burada isim ve fiillerin aldığı i‘râblar ve hangi i‘râbın isme hangisinin de fiile mahsus olduğu konusu nedenleriyle beraber kısaca zikredilmiştir. Birçok nahivcinin yaptığı gibi kelime taksiminden hemen sonra i‘râbı ardından da i‘râbın alametlerini tanıtmaları Zeccâcî’nin de i‘râb olgusuna önem verdiğini göstermektedir.

2- *İ‘râb alametlerini tanıma bâbı.*²⁵³

Bu bâbta, toplam on dört tane olan i‘râb alametlerini ve bu alametlerin kullanım yerlerini tek tek zikretmiştir.

²⁵⁰ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 2/145.

²⁵¹ Kerim el-Hâlidî, *Menâhîcu’t-te’lîf*, 179-180; Ali el-Hamed, “Mukaddime”, 20-21.

²⁵² Zeccâcî, *el-Cümel*, 2.

²⁵³ Zeccâcî, *el-Cümel*, 3.

3- *باب ما يتبع الاسم في إعرابه* “*İ‘râb bakımından (kendinden önceki) isme uyanların (ele alındığı) bâb.*”²⁵⁴

Burada sırasıyla; sıfat, ‘atıf, tevkîd ve bedel konuları işlenmiştir. Bilindiği üzere bu konuların müşterek noktası i‘râbtır. Çünkü hepsi de i‘râb bakımından başka isimlere tabi olur. Dolayısıyla bu tasnifte etkili olan ana unsur da i‘râbtır.

4- *باب ما يجزم من الجوابات* “*Cevap olması hasebiyle cezim alan muzâri fiiller bâbı.*”²⁵⁵

Bu bâbta; emir, nehiy, temennî ve istifhâm gibi cümlelerin cevabı olarak geldiği için cezim alan/alabilen muzâri fiil işlenmiştir. Çünkü bu tür cümleler şart anlamını taşıdıkları için ya da şart edatı ve fiil-i şart cümlelerinin yerine geçtikleri için bu durumda gelen muzârif fiil meczûm olur/olabilir. Örneğin *لا تَعْصِ اللَّهَ يَغْفِرَ لَكَ* “*Allah’a isyan etme seni bağışlar*” cümlesi, *إِنْ لَا تَعْصِ اللَّهَ يَغْفِرَ لَكَ* “*Şayet Allah’a isyan etmezsen seni bağışlar*” anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu bâb muzâri fiilin söz konusu durumlarda aldığı/alabildiği cezim i‘râbı dikkate alınarak oluşturulmuştur.

5- *باب الاستثناء* “*İstisnâ bâbı.*”²⁵⁶ Bu başlığın oluşumunda etkili olan tasnif faktörü de i‘râbtır. Zira daha önce de belirtildiği üzere bu konu ister istisnâ edatları ister istisnâ çeşitleri bakımından incelensin dikkat çekilmek istenen asıl mesele müstesnâ ya da onun harekesini alan edatın i‘râbıdır.

6- *باب معرفة المَعْرِبِ والمُبْنِيِّ* “*Mu‘rab ve mebnileri tanıma bâbı.*”²⁵⁷ Başlığın kendisinden net bir şekilde anlaşıldığı üzere kelimelerin mu‘râb ve mebni diye ikiye ayrılması tamamen i‘râb esasına dayalı bir tasniftir.

1.1.2.5. Ebû Ali el-Fârisî’nin *el-İdâhu’l-‘Adûdî* Adlı Eseri

Daha önce de değinildiği üzere Ebû Ali tasnif konusunda İbnu’s-Serrâc’a uyararak ana bölümlerin taksiminde kelime kısımlarını, bu bölümlerin kendi içindeki taksiminde ise i‘râb faktörünü dikkate almıştır. Nitekim sadece mu‘rablara yoğunlaşp

²⁵⁴ Zeccâcî, *el-Cümel*, 13.

²⁵⁵ Zeccâcî, *el-Cümel*, 210.

²⁵⁶ Zeccâcî, *el-Cümel*, 230.

²⁵⁷ Zeccâcî, *el-Cümel*, 260.

mebni kelimeleri ayrı bir konu olarak ele almaması da onun i'râba verdiği önemi göstermektedir.

İ'râb faktörünün esas alındığı bazı başlıklar şöyledir:

1- بَابُ حَدِّ الْإِعْرَابِ “İ'râb tanımı konusu.”²⁵⁸

Nahiv konularının hem tasnif hem de tertib bakımından daha düzenli bir şekil almasından itibaren çoğu nahivcinin yaptığı gibi Ebû Ali de; kelime, kelimenin kısımları, i'râb, binâ, mu'râb, mebni ve nahiv ilminin diğer giriş konularını kitabın başında ele almıştır. Çünkü ana konuların anlaşılması için bunlar gereklidir. İ'râb unsurunun dikkate alındığı bu başlıkta Ebû Ali; i'râb, binâ, mu'râb, mebni, i'râb alametleri ve bu alametlerin kullanım yerleri gibi konuları ele almıştır.

2- بَابُ مِنْ أَحْكَامِ أَوَاخِرِ الْأَسْمَاءِ الْمُعْرَبَةِ “Mu'râb isimlerin son (harekeleriyle ilgili) bazı hükümlerin (ele alındığı) bâb.”²⁵⁹

Bilindiği üzere sonunda illet harflerinden biri olan mu'râb isimler ile gayr-ı munsarif isimler i'râb bakımından diğer isimlerden farklılık arz eder. Çünkü sonu itibarıyla sahih olan mu'râb isimlerde bütün i'râb hareketleri zâhir olurken mu'tel ve gayr-ı munsarif isimlerde durum farklıdır. Dolayısıyla bu bâbın oluşumunda etkili olan unsur i'râbtır. Çünkü konu tamamen i'râb harekesine dayalıdır.

3- بَابُ إِعْرَابِ الْأَفْعَالِ (وَبِنَائِهَا) “Fiillerin i'râb (ve binâ bakımından ele alındığı) bâb.”²⁶⁰

Bu başlık, biri kitabın başında diğeri ise kitabın sonunda olmak üzere iki kez kullanılmıştır ve her ikisinde de aslında aynı konular anlatılmıştır. Çünkü iki bâbta da mâzî ve emir fiillerinin mebni olduğu hususuna kısaca değinildikten sonra mu'râb olan muzâri fiilin i'râb çeşitleri, i'râb alametleri, hangi durumda merfû', hangi durumda mansûb ve hangi durumda meczûm olduğu hususları üzerinde durulmuştur. Ancak ilkinde bir ön bilgi mahiyetinde detaya girilmeden bu konulara değinilmişken ikincisinde aynı konular daha detaylı bir şekilde ele alınmış, muzâri fiili nasb eden veya cezim eden edatların cümleye kattıkları anlamlar ve bu edatların farklı kullanımları üzerinde durulmuştur. Ayrıca ilk bâbta, i'râb alametleri bakımında diğer

²⁵⁸ Ebû Ali el-Fârisî, *el-İdâhu'l-'Adudî*, 11.

²⁵⁹ Ebû Ali el-Fârisî, *el-İdâhu'l-'Adudî*, 17.

²⁶⁰ Ebû Ali el-Fârisî, *el-İdâhu'l-'Adudî*, 23,37.

muzârilerden farklı olan ef'âl-i hamse ve nâkıs fiillere değinilmişken ikinci bâbta bunlara değinilmemiştir. Neticede her iki bâbın oluşumunda da etkili olan ana faktör i'râbtır.

4- باب إعراب الأسماء “İsimlerin i'râb (bakımından ele alındığı) bâb.”²⁶¹

Bu bâbta ismin; ref', nasb ve cer şeklinde üç i'râb çeşidi olduğu daha sonra cümlelerin ana öğelerinin i'râbı olması hasebiyle mertebe bakımından ref'in diğerlerinden önce olduğu belirtilmiştir. Fakat ismin hangi durumda merfû', hangi durumda mansûb ve hangi durumda mecrûr olduğu konuları belli bir tertip içerisinde ayrı başlıklarda ele alınmıştır. Dolayısıyla bu konunun tasnifinde de etkin olan unsur i'râbtır.

5- باب ما انتصب على التشبيه بالمفعول. “Mef'ûle benzediği için mansûb olan isimler bâbı.”²⁶²

Ebû Ali bu bâbta, mukadder bir fiilin mef'ûlu olduğu için ya da bazı yönleriyle mef'ûle benzediği için mansûb olan isimleri cümledeki konumlarını dikkate alıp kendi içinde ayrıca detaylı bir tasnife tabi tutarak işlemiştir. Bu yüzden de bu başlık tamamen i'râb esası üzerine yapılan bir tasnife dayanmaktadır. Çünkü mef'ûle benzediği için mansûb olan isimlerden maksat; “كان” ve kardeşlerinin haberi, “إن” ve kardeşlerinin ismi, “ليس” gibi ‘amel eden “ما” edatının haberi, hâl, temyîz, müstesnâ, münâdâ, cinsi nefyede “لا” edatının ismidir. Gerek gramatik işlevleri gerekse cümleye kattıkları anlam bakımından bunlar birbirinden farklıdırlar. Ancak i'râb konusunda müşterekler. Bunlardan temyîz ve müstesnâ gibi i'râb hareketleri bazı durumlarda farklı olanlar ya da münâdâ gibi bazen mebnî olanlar da vardır. ancak konu birliğini sağlamak için müellif bu durumlarını da aynı konuda ele almıştır.

6- باب الأسماء المجزورة “Mecrûr isimler bâbı.”²⁶³

Bu ana başlıkta önce harf-i cer ardından izâfe ile mecrûr olan isimler işlenmiştir. Ancak bazı farklı yönleri dikkate alınarak bunlar da kendi içinde taksim edilip ayrı alt başlıklar altında ele alınmıştır. Hepsinin müşterek noktası ise i'râbtır ve bu yüzden bu başlık da i'râb temeline dayalıdır.

²⁶¹ Ebû el-Fârisî, *el-İdâhu'l- 'Adudî*, 27.

²⁶² Ebû el-Fârisî, *el-İdâhu'l- 'Adudî*, 199.

²⁶³ Ebû Ali el-Fârisî, *el-İdâhu'l- 'Adudî*, 251.

7- بَابُ تَوَائِعِ الْأَسْمَاءِ فِي إِعْرَابِهَا “İ’râb bakımından başka isimlere uyanların bâbı.”²⁶⁴

Bu başlıkta sırasıyla; te’kîd, sıfat, atf-ı beyân, bedel ve edatla yapılan atıf (atf-ı nesak) konuları ele alınmıştır. Bilindiği üzere bunların getiriliş amacı ve cümleye kattıkları anlamları birbirinden farklıdır. Ancak i’râb konusunda tabi oldukları isme uymaları hususunda müşterektirler ve bu da bu başlığın i’râb faktörüne dayalı olduğunu göstermektedir.

8- بَابُ الْأَفْعَالِ الْمَرْفُوعَةِ “Merfû‘ fiiller bâbı.”²⁶⁵

9- بَابُ الْأَفْعَالِ الْمَنْصُوبَةِ “Mansûb fiiller bâbı.”²⁶⁶

Bu iki başlık da i’râb esasına dayalı bir tasnifin sonucu olup muzâri fiilin hangi durumlarda merfû‘ ve hangi durumlarda mansûb olduğuna yöneliktir. Kısaca verilen bu başlıklardan da anlaşıldığı üzere Ebû Ali eserdeki önemli konuların tasnifinde daha çok i’râb faktörünü dikkate almıştır.

1.1.2.6. İbn Cinnî’nin *el-Luma‘ fi’l-Arabiyye* Adlı Eseri

İbn Cinnî’nin bazı cüzi değişiklikler haricinde eserinin konu tasnifinde hocası Ebû Ali el-Fârisî’nin *el-İdâh* adlı eserindeki tasnif metodunu izlediği hususu daha önce ifade edilmişti. Çünkü o da nahiv ilminin giriş konularını aktardıktan sonra kitabın ana bölümlerinden biri olan isim konusunu i’râb esasına göre tasnif ederek ele almıştır. Sırasıyla merfû‘, mansûb ve mecrûr isimleri işledikten sonra tevâbi isimleri konu edinmiştir. Eserin ikinci ana bölümünü teşkil eden fiil konusunda ise önce mebni fiiller hakkında kısaca bilgi verip ardından isimde olduğu gibi yine i’râb esası üzerine bir tasnif yapıp sırasıyla merfû‘, mansûb ve meczûm fiilleri işlemiştir. Harf için ayrı bir ana başlık açmak yerine ilgili oldukları isim ve fiil ana başlıklarında ele almayı uygun görüştür. Dolayısıyla İbn Cinnî söz konusu eserinin ana konularını tasnif ederken i’râbı esas almıştır. Bu başlıklardan bazılarını kısaca şu şekilde vermemiz mümkündür:

²⁶⁴ Ebû Ali el-Fârisî, *el-İdâhu’l-‘Adudî*, 273.

²⁶⁵ Ebû Ali el-Fârisî, *el-İdâhu’l-‘Adudî*, 308.

²⁶⁶ Ebû Ali el-Fârisî, *el-İdâhu’l-‘Adudî*, 309.

1- *Mu‘rab ve mebni.*”²⁶⁷ المُعْرَبُ والمَبْنِي

Bu bâbta, kelimelerin; mu‘rab ve mebni olarak ikiye ayrıldığını ifade ettikten sonra mu‘rab olan isim ve fiilleri belirtmiştir. Burada sadece mu‘rabları tanıtmayı İbn Cinnî’nin eğitim açısından i‘râba ve mu‘rab kelimelere verdiği önemi göstermektedir.

2- *Müfred ismin i‘râb (bakımından ele alındığı) bâb.*”²⁶⁸ باب إعراب الاسم الواحد

Önceki başlıklarda i‘râb ve mu‘rabın tanımını yaptıktan sonra i‘râbta asli olan müfred ismin i‘râbını ele almıştır. Müfred isim de son harfî itibarıyla; sahih ve mu‘tell olarak ikiye ayrıldığı gibi sahih isim de kendi içinde; munsarif ve gayr-ı munsarif olarak ikiye ayrılır. İbn Cinnî bu bâbta, sahih ismin her iki çeşidinin de i‘râbı ve i‘râb alametleri üzerinde durmuştur.

3- *Mu‘tel ismin i‘râbı.*”²⁶⁹ إعراب الاسم المعتل

Müellif bu başlıkta mankûs, maksûr, memdûd ve esmâ-i sitte isimlerinin i‘râb alametleri ve i‘râblarının hangi durumlarda lafzî, hangi durumlarda takdîrî olduğu konuları üzerinde durmuştur. Ardından tesniye ve cemi konularını i‘râb bakımından ele almıştır. Görüldüğü gibi İbn Cinnî isim konularını tamamen i‘râb faktörüne göre tasnif ederek işlemiştir.

4- *Merfû‘ isimleri tanıma bâbı.*”²⁷⁰ باب معرفة الأسماء المرفوعة

5- *Lafiz (i‘râb) bakımından fâile benzeyen isimlerin bâbı.*”²⁷¹ باب المُشَبَّه بالفاعل في اللفظ

Bu başlık, معرفة الأسماء المرفوعة ana başlığının alt başlıklarından olup “كان” ve kardeşlerinin ismi, “إِنَّ” ve kardeşlerinin haberi, “ليس” gibi ‘amel eden “ما” edatının ismi ve cinsi nefyeden “لا” edatının haberi işlenmiştir. Bunlar ise gramatik işlev bakımından birbirinden farklı olmalarına rağmen i‘râb bakımından müşterektirler. Çünkü hepsi de merfû‘dur.

²⁶⁷ İbn Cinnî, *el-Luma‘*, 16.

²⁶⁸ İbn Cinnî, *el-Luma‘*, 18.

²⁶⁹ İbn Cinnî, *el-Luma‘*, 20.

²⁷⁰ İbn Cinnî, *el-Luma‘*, 28.

²⁷¹ İbn Cinnî, *el-Luma‘*, 36.

6- *بابُ مَعْرِفَةِ الْأَسْمَاءِ الْمَنْصُوبَةِ* “*Mansûb isimleri tanıma bâbı.*”²⁷²

7- *بابُ الْمُشَبِّهِ بِالْمَفْعُولِ* “*İ‘râb bakımından) mef‘ûle benzeyenlerin bâbı.*”²⁷³

Bu başlık, *بابُ مَعْرِفَةِ الْأَسْمَاءِ الْمَنْصُوبَةِ* ana başlığının bir alt konusu olup hâl, temyîz, müstesnâ, “إِنَّ” ve kardeşlerinin ismi, “كَانَ” ve kardeşlerinin haberine dairdir. Bunların bir ana başlık altında toplanmalarını sağlayan husus ise i‘râblarıdır. Ancak merfû‘ isimler konusunda “إِنَّ” ve “كَانَ” konularını işlediği için burada bunlara çok kısa bir şekilde değinmekle yetinmiştir.

8- *الأَسْمَاءُ الْمَجْرُورَةُ* “*Mecrûr isimler.*”²⁷⁴ Bu başlık da eserin ana başlıklarından olup i‘râb etkenine dayalı bir tasniften oluşmuştur. Çünkü bu isimlerin ortak noktası olan i‘râbı esas aldığı için bütün mecrûr isimleri bu ana başlıkta toplamıştır. Daha sonra ‘âmil faktörünü dikkate alarak bu isimleri de kendi içinde; harf-i cer ile mecrûr olanlar ve izafe ile mecrûr olan isimler şeklinde ikiye ayırmıştır. Yani ana başlığın kendisi i‘râb esasına dayalıyken onun alt başlıkları ‘âmil esasına dayalıdır.

9- *مَعْرِفَةُ مَا يَتَّبِعُ الْأِسْمَ فِي إِعْرَابِهِ* “*İ‘râb bakımından isme uyanları tanıma (bâbı).*”²⁷⁵

İ‘râb faktörüne dayalı olan bu ana başlık hakkında daha önce gerekli açıklamalar yapıldığı için burada tekrar edilmeyecektir. Bu bâbın kendi içinde; sıfat, te’kîd ve bedel gibi kısımlara tasnif edilmesi ise gramatik işleve dayalı bir tasniftir. Zira i‘râb yönünde müşterek olsalar da her birinin geliş amacı ve cümleye kattığı anlam farklıdır.

10- *بَابُ إِعْرَابِ الْأَفْعَالِ وَبِنَائِهَا* “*Fiillerin i‘râb ve binâ (açısından ele alındığı) bâb.*”²⁷⁶

Bu bâb da eserin ana başlıklarından biri olup i‘râb faktörü üzerinde yapılan tasnifin sonucu ortaya çıkmıştır. Mebnî olan mâzî ve emir fiillerine kısaca değinildikten sonra mu‘rab olan muzâri fiil üzerinde durulmuştur. Diğer iki fiil türünün aksine bu fiilin mu‘rab olmasının nedeni, hangi durumda merfû‘, hangi durumda

²⁷² İbn Cinnî, *el-Luma* ‘, 44.

²⁷³ İbn Cinnî, *el-Luma* ‘, 52.

²⁷⁴ İbn Cinnî, *el-Luma* ‘, 59.

²⁷⁵ İbn Cinnî, *el-Luma* ‘, 65.

²⁷⁶ İbn Cinnî, *el-Luma* ‘, 88.

mansûb, hangi durumda meczûm olduğu ve bu fiilin i'râb alametleri gibi hususlar üzerinde durulmuştur.

Görüldüğü üzere İbn Cinnî eserinin tasnifinde büyük oranda i'râb faktörünü esas almıştır. Anca daha önce de değinildiği gibi bir eserin konu tasnifinde sadece bir faktör etkili olmaz. Konunun yapısı, müellife göre muhatap kitle için hangi yönünün daha önem arzettiği, eğitimin daha verimli olması açısından hangi özelliğinin ön plana çıkarılması gerektiği ve diğer bazı hususlar da tasnifte aktif rol alabilen etkenlerdendir.

1.1.2.7. İbn Bâbeşâz'ın *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Muhsibe* Adlı Eseri

İbn Bâbeşâz bu eserinde hem Arap gramerine yeni başlayanlara hem de bu alanda bilgi sahibi olup daha fazla derinleşmek isteyenlere hitap ettiği²⁷⁷ için konuların tasnif ve tertibinde; benimsediği eğitim metodu, muhatap kitlenin bilgi düzeyi, ihtiyacı ve konuların önem derecesi gibi farklı hususların etkisi olmuştur. Bu yüzden ana konularda bile tek bir tasnif faktörüne bağlı kalmayıp çok yönlü bir tasnif sistemini benimsemiştir. Çünkü daha önce de ifade edildiği gibi İbn Bâbeşâz söz konusu eserini on ana fasla ayırmış, bu ana fasıllardan her birini de kendi içinde çeşitli alt kısımlara ayırmıştır. Ayrıca İbn Bâbeşâz'ın metin içinde anlattığı ancak başlık olarak yer vermediği çok daha detaylı iç taksimleri de vardır. bu kapsamlı tasnif sisteminde çok sayıda faktör etkili olmuştur ve bunlardan biri de i'râbtır. Fakat çalışmamızda örnek teşkil etmesi bakımından sadece eserin önemli başlıklarından bazılarını vermekle yetineceğiz.

İ'râb faktörünün doğrudan etkili olduğu bazı başlıklar şöyledir:

1- *وَجُمْلَةُ الْأَسْمَاءِ الظَّاهِرَةِ الْمُعَرَّبَةِ عَشْرَةُ أَنْوَاعٍ - "Mu'rab olan zâhir isimlerin tamamı on kısma ayrılır."*²⁷⁸

İleride daha detaylı bir şekilde ele alınacağı gibi eserin on ana faslından ilk üçünde kelime kısımları faktörü esas alınmıştır. Ancak ana bölümler de kendi içinde kısımlara ayrılırken birbirinden farklı tasnif faktörleri etkili olmuştur. Eserin ilk ana bölümü olan isim faslının alt kısımlarından olan bu tasnif tamamen i'râb faktörü üzerinde yapılmıştır. Çünkü farklı özellikleri dikkate alındığında ismin; sahih, mu'tel, müfred, müsennâ, cemi, munsarîf, gayr-ı munsarîf, mankûs, maksûr, muzâf gibi birçok

²⁷⁷ İbn Bâbeşâz, *Şerhu'l-mukaddime*, 2/472.

²⁷⁸ İbn Bâbeşâz, *Şerhu'l-mukaddime*, 1/99.

çeşidi vardır. Ancak İbn Bâbeşâz'ın bu tasnifi ismin i'râb hükmü üzerinde olmuştur. Nitekim kendisi de bu kısımlara kısaca değindikten hemen sonra şöyle bir açıklamada bulunmuştur: *وَلِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْ ذَلِكَ حُكْمٌ فِي الْإِغْرَابِ يُخَالِفُ الْآخَرَ*: “*I'râb bakımından bu on kısmın her birinin diğerlerinden farklı olan bir hükmü vardır.*”²⁷⁹ Bu kısımların başlıklarında önce i'râb hükümlerini daha sonra hangi isimlerin o kısma girdiğini zikretmesi de söz konusu tasnifin i'râb esasına dayandığını göstermektedir.

Bu tasnifin alt başlıkları ise şunlardır:

a- مِنْهَا نَوْعٌ أَوَّلٌ: يَدْخُلُهُ الرَّفْعُ وَالنَّصْبُ وَالْجَرُّ / وَالتَّنْوِينُ. وَذَلِكَ كُلُّ اسْمٍ مُفْرَدٍ صَحِيحٍ مُنْصَرَفٍ

“*Bunların birinci kısmı; tenvînle beraber ref‘, nasb ve cer i'râblarını (lafzen) alır. Bu ise müfred, sahih ve munsarîf olan bütün mu‘rab isimlerdir.*”²⁸⁰ Buna; جَعْفَرُ، رَجُلٌ، زَيْدٌ،

غُلَامٌ vb. birçok örnek verilebilir. Çünkü müfred, sahih, munsarîf ve mu‘rab isim oldukları için tenvinli olarak bütün i'râb hareketlerini alabilirler.

b- وَمِنْهَا نَوْعٌ ثَانٍ: يَدْخُلُهُ الرَّفْعُ وَالنَّصْبُ وَالْجَرُّ مِنْ غَيْرِ تَنْوِينٍ. وَهُوَ جَمِيعُ مَا ذَكَرْنَاهُ إِذَا كَانَ مُضَافًا

“*Bunların ikinci kısmı; ref‘, nasb ve cer hareketlerini tenvînsiz bir şekilde (lafzen) alır. (Birinci kısımda) zikrettiğimiz (müfred, sahih ve munsarîf olan mu‘rab) isimler mütekellim zamiri (ي) dışındaki bir isme muzâf olmaları durumunda ya da elif lâm (ل) takısını aldıkları takdirde bu kısmı teşkil ederler.*”²⁸¹

Bilindiği gibi muzâf konumunda olan ve “ل” takısı alan isimler tenvîn alamaz. Çünkü “ل” takısı marifelik alameti iken tenvîn genelde nekrelik alametidir ve bir şey aynı anda hem marife hem nekre olamaz. Aynı şekilde tenvîn ayırıklık alametidir fakat izâfe ittisâl alametidir ve bir şey aynı anda hem ayırık hem de bitişik olamaz.

c- وَمِنْهَا نَوْعٌ ثَالِثٌ: يَدْخُلُهُ الرَّفْعُ وَالنَّصْبُ وَلَا يَدْخُلُهُ الْجَرُّ وَلَا التَّنْوِينُ. وَهُوَ كُلُّ اسْمٍ غَيْرِ مُنْصَرَفٍ

“*Bunların üçüncü kısmı; ref‘ ve nasb hareketlerini (lafzen) alır fakat cer ve tenvîn almaz. Bu da bütün gayr-ı munsarîf isimlerdir.*”²⁸²

²⁷⁹ İbn Bâbeşâz, *Şerhu'l-mukaddime*, 1/100.

²⁸⁰ İbn Bâbeşâz, *Şerhu'l-mukaddime*, 1/100.

²⁸¹ İbn Bâbeşâz, *Şerhu'l-mukaddime*, 1/105.

²⁸² İbn Bâbeşâz, *Şerhu'l-mukaddime*, 1/106.

وَمِنْهَا نَوْعٌ رَابِعٌ: يَدْخُلُهُ الرَّفْعُ وَالْجَرُّ مَعَ التَّنْوِينِ، أَوْ مَا قَامَ مَقَامَهُ، وَلَا يَدْخُلُهُ لَفْظُ النَّصْبِ وَهُوَ كُلُّ

d- اسمٍ مُؤَنَّثٍ مَجْمُوعٍ بِالْأَلِفِ وَالنَّاءِ “Bunların dördüncü kısmı; tenvîn ya da onun yerine geçen (ل) takası ile beraber ref‘ ve cer harekelerini alır fakat nasb harekesini almaz. Bu ise elif tâ (ت) ile yapılan bütün müennes cemilerdir.”²⁸³

e- وَمِنْهَا نَوْعٌ خَامِسٌ: يَدْخُلُهُ النَّصْبُ وَحْدَهُ مَعَ التَّنْوِينِ أَوْ مَا قَامَ مَقَامَهُ مِنَ الْفِ وَلَامٍ أَوْ إِضَافَةٍ، وَلَا يَدْخُلُهُ رَفْعٌ وَلَا جَرٌّ. وَهُوَ كُلُّ اسمٍ مَنْقُوصٍ. “Bunların beşinci kısmı; tenvîn ya da onun yerine geçen elif lâm (ل) veya izâfe ile beraber sadece nasb harekesini alır. Ref‘ ve cer harekelerini (lafzen) almaz. Bu ise bütün mankûs isimlerdir.”²⁸⁴

f- وَمِنْهَا نَوْعٌ سَادِسٌ: يَدْخُلُهُ التَّنْوِينُ وَحْدَهُ، أَوْ مَا قَامَ مَقَامَهُ مِنَ الْفِ وَلَامٍ، أَوْ إِضَافَةٍ، وَلَا يَدْخُلُهُ رَفْعٌ وَلَا نَصْبٌ وَلَا جَرٌّ. وَهُوَ كُلُّ اسمٍ مَقْصُورٍ. “Bunların altıncı kısmı; sadece tenvîn ya da onun yerine geçen elif lâm (ل) veya izâfe alır. Ref‘, nasb ve cer harekelerini (lafzen) almaz. Bu ise bütün maksûr isimlerdir.”²⁸⁵

g- وَمِنْهَا نَوْعٌ سَابِعٌ: لَا يَدْخُلُهُ تَّنْوِينٌ وَلَا إِعْرَابٌ. وَهُوَ كُلُّ اسمٍ آخِرُهُ أَلِفٌ تَأْنِيثٌ مَقْصُورَةٌ “Bunların yedinci kısmı: (mu ‘rab isim olmasına rağmen) tenvîn ne ya da i ‘râb harekelerinden hiçbirini (lafzen) almaz. Sonunda maksûr olan müenneslik elifi bulunan tüm isimler bu kısmı teşkil eder.”²⁸⁶

h- وَمِنْهَا نَوْعٌ ثَامِنٌ: رَفْعُهُ بِالْوَاوِ، وَنَصْبُهُ بِالْأَلِفِ، وَجَرُّهُ بِالْيَاءِ. وَهُوَ سِتَّةُ أَشْوَاعٍ. “Bunların sekizinci kısmı; (şartları yerinde olduğu takdirde) vâv (و) ile merfû‘, elif (ل) ile mansûb ve ya (ي) ile mecrûr olur. Bu da altı isimdir (esmâ-i sittedir).”²⁸⁷

i- وَمِنْهَا نَوْعٌ تَاسِعٌ: رَفْعُهُ بِالْأَلِفِ، وَنَصْبُهُ وَجَرُّهُ بِالْيَاءِ الْمَفْتُوحِ مَا قَبْلَهَا. وَهُوَ كُلُّ اسمٍ مُتَنَّى “Bunların dokuzuncu kısmı; elif (ل) ile merfû‘, öncesi fethalı olan ya (ي) harfî ile hem mansûb hem de mecrûr olur. Bu da bütün tesniye isimlerdir.”²⁸⁸

²⁸³ İbn Bâbeşâz, Şerhu’l-mukaddime, 1/109.

²⁸⁴ İbn Bâbeşâz, Şerhu’l-mukaddime, 1/113.

²⁸⁵ İbn Bâbeşâz, Şerhu’l-mukaddime, 1/116.

²⁸⁶ İbn Bâbeşâz, Şerhu’l-mukaddime, 1/118.

²⁸⁷ İbn Bâbeşâz, Şerhu’l-mukaddime, 1/119.

²⁸⁸ İbn Bâbeşâz, Şerhu’l-mukaddime, 1/128.

وَمِنْهَا نَوْعٌ عَاشِرٌ: رَفْعُهُ بِالْوَاوِ الْمَضْمُومِ مَا قَبْلَهَا، ... وَنَصْبُهُ وَجَرُّهُ بِالْيَاءِ الْمَكْسُورِ مَا قَبْلَهَا، ... وَهُوَ j-

... (و) ile *Bunların onuncu kısmı; öncesi dammeli olan vâv* “كُلُّ جَمْعٍ لِمُنْكَرٍ يَعْقِلُ... merfû’,...öncesi kesreli olan ya (ي) harfî ile hem mansûb hem de mecrûr olur... Bütün akıllı müzekker cemileri (cemi müzekker sâlim) bu kısmı oluşturur...”²⁸⁹

Görülüşü gibi İbn Bâbeşâz i‘râbı esas alarak mu‘rab zâhir ismi kendi içinde on kısma ayırmıştır. Nitekim bu tasnifinin bir sonucu ve gerekçesi olarak şöyle demiştir: فَهَذِهِ جُمْلَةُ الْأَسْمَاءِ الظَّاهِرَةِ الْمُعْرَبَةِ. كُلُّهَا تَسْتَحِقُّ الْإِعْرَابَ، لِأَنَّهَا تَدُلُّ عَلَى الْمَعْنَايِ الْمُخْتَلِفَةِ. *“İşte mu‘rab zâhir isimlerin tamamı bunlardır. Hepsi de i‘râb almayı hak ediyor. Çünkü tek bir kalıpla (fâillik, mef‘ûlluk gibi) muhtelif (gramatik) anlamlara delalet ediyor... Şayet i‘râb olmasaydı bu anlamlar bilinmez ve birbirine karışır.”*²⁹⁰

2- *“Dördüncü fasıl ref‘ faslıdır”*²⁹¹ الْفَصْلُ الرَّابِعُ فَصْلُ الرَّفْعِ.

Şimdiye kadar incelediğimiz eserlerde; فَصْلُ النَّصْبِ ve فَصْلُ الرَّفْعِ gibi konu tasnifinde doğrudan i‘râb alametlerini dikkate alıp başlık yapan başka müelliflere rastlamadık. Çünkü müellifler genelde i‘râb alametlerini değil onları alan kelimeleri esas alıp başlıklarını da الْمَرْفُوعَاتِ، الْمَنْصُوبَاتِ şeklinde kullanırlar. Fakat onların aksine İbn Bâbeşâz i‘râb alametlerini ana başlık yapmış, bu alametleri alan kelime türlerini ise alt başlık olarak ele almıştır. Daha önce de belirtildiği gibi konu tasnifi bakımından kendinden önceki nahivcilerden önemli farklılıkları olan İbn Bâbeşâz’ın bu başlıkları onun i‘râba ve i‘râb alametlerine verdiği ehemmiyetin bir göstergesidir.

Fasılın hemen girişinde ref‘in tanımını yaptıktan sonra ref‘in; damme, elif, vâv ve nûn şeklinde toplam dört alameti bulunduğunu, bunların arasında dammenin asıl diğerlerinin ise fer‘ olduğunu belirtmiştir. Daha sonra bunları tek tek ele alıp hangisinin ne tür kelimelerde ref‘ alameti olduğunu açıklamıştır.

²⁸⁹ İbn Bâbeşâz, *Şerhu’l-mukaddime*, 1/133.

²⁹⁰ İbn Bâbeşâz, *Şerhu’l-mukaddime*, 1/137.

²⁹¹ İbn Bâbeşâz, *Şerhu’l-mukaddime*, 2/285.

3- الفصلُ الخَامِسُ فصلُ النَّصْبِ “Beşinci fasıl nasb faslıdır.”²⁹²

Burada da nasb i‘râbının tanımını yaptıktan sonra; fetha, elif, yâ, kesre ve nûn’un düşmesi şeklinde nasbın toplam beş alametinin bulunduğunu, fethanın aslî alamet diğerlerinin ise fer‘î olduğunu belirtmiştir. Ardından bu alametlerin hangi kelime türlerinde kullanıldığını tek tek belirtmiştir. Aynı metodu diğer fasıllarda da kullanmıştır.

4- الفصلُ السَّادِسُ فصلُ الْجَرِّ “Altıncı fasıl cer faslıdır.”²⁹³

5- الفصلُ السَّابِعُ فصلُ الْجَزْمِ “Yedinci fasıl cezim faslıdır.”²⁹⁴

6- الفصلُ التَّاسِعُ فصلُ التَّايِعِ “Dokuzuncu fasıl (i‘râb bakımından bağlı olduğu isme) uyanların faslıdır.”²⁹⁵

Görüldüğü üzere İbn Bâbeşâz’ın on ana faslının dördünde i‘râb faktörü etkili olmuştur.

1.1.2.8. Abdulkâhir el-Cürcânî’nin *el-Cümel* Adlı Eseri

Cürcânî nahiv felsefesi açısından ‘âmil teorinin en koyu savunucularından olduğu gibi eğitim açısından da ‘âmil konusunu ön planda tutmuş ve ona büyük bir ehemmiyet vermiştir. Bundan dolayı konu tasnifinde de büyük oranda ‘âmil faktörünü esas almıştır. Ancak bunun yanı sıra hem konunun özü gereği hem de i‘râb ile ‘âmil arasında sebep-sonuç gibi sıkı bir ilişkinin olmasından dolayı i‘râb faktörünün esas aldığı tasnifler de olmuştur. Nitekim nahiv ilminin giriş konularının ele alındığı birinci ana fasılda; kelimenin kısımları, i‘râb çeşitleri, mu‘rab, mebni, gayr-ı munsarif gibi konuları ayrı başlıkta kullanmamıştır.

Cürcânî’nin doğrudan i‘râb esası üzerinde yaptığı bazı tasnifler ise şöyledir:

1- والإعرابُ يكونُ في الاسمِ الْمُتَمَكِّنِ والفعلِ الْمُضَارِعِ. “İ‘râb, mu‘rab isim ve muzâri fiillerde olur.”²⁹⁶

²⁹² İbn Bâbeşâz, *Şerhu’l-mukaddime*, 2/297.

²⁹³ İbn Bâbeşâz, *Şerhu’l-mukaddime*, 2/329.

²⁹⁴ İbn Bâbeşâz, *Şerhu’l-mukaddime*, 2/340.

²⁹⁵ İbn Bâbeşâz, *Şerhu’l-mukaddime*, 2/407.

²⁹⁶ Abdulkâhir el-Cürcânî, *el-Cümel*, 6.

Birinci ana faslın bir alt başlığı mahiyetinde olan bu konuda i'râbın tanımı, hangi kelimelerde meydana geldiği, ismin i'râbı, fiilin i'râbı, harekeyle olan i'râb, harf ile olan i'râb, lafzî i'râb, takdiri i'râb ve tüm bu i'râb çeşitlerinin hangi kelimelerde kullanıldığı konularını çok kısa bir şekilde işlemiştir. Tüm bunlar da i'râb esasına dayanmaktadır.

2- وَأَعْلَمُ أَنَّ الْأَسْمَاءَ عَلَى الصَّرْبَيْنِ: مُعْرَبٌ وَمَبْنِيٌّ “Bilmelisin ki isim; mu‘rab ve mebni şeklinde iki kısma ayrılır.”²⁹⁷

3- بَابُ الْإِعْرَابِ الْأَصْلِيِّ وَغَيْرِ الْأَصْلِيِّ “Aslî olan ve aslî olmayan i'râb konusu.”²⁹⁸

Bu bâbta i'râbın hangi isimlerde aslî hangilerinde fer'î olduğu konusunu ele almıştır. Buna göre; ref' i'râbı fâilde aslîdir; mübteda, haber, “كان” ve kardeşlerinin ismi vd. merfû'larda ise fer'îdir. Çünkü bunlar fâile hamledildikleri için merfû' olmuşlardır. Aynı şekilde nasb i'râbı mef'ûlde aslîdir; hâl, temyîz, “إن” ve kardeşlerinin ismi vd. mansûblarda ise fer'îdir. Çünkü bunlar da mef'ûle hamledildikleri için nasb alırlar. Cer i'râbı ise muzâf ileyhte aslîdir fakat zâid bir harf-i cerle mecrûr olan isimlerde ve lafzî izâfe ile mecrûr olan isimlerde fer'îdir. Çünkü zâid olan harf-i cerin cer i'râbını yapması zâid olmayanlara hamledilmesinden dolayıdır. Aynı şekilde lafzî izâfede muzâf ileyh olan isim anlam bakımından ya fâil ya da mef'ûldur. Fâil ve mef'ûl ise mecrûr değil ve bu yüzden lafzî izafede muzâf ileyhin de mecrûr olmaması gerekir. Ancak hakiki/manevî muzâf ileyhe hamledildiği için o da mecrûr olmuştur. Ayrıca fiilde; fâillik, mef'ûlluk ve izâfet anlamları olmadığı içi fiildeki bütün i'râbların gayr-ı aslî olduğunu belirtmiştir.

4- قِسْمَةُ الْإِعْرَابِ “İ'râba dair bir taksim.”²⁹⁹

Bu taksimde Cürçânî i'râbı; sarîh olan ve sarîh olmayan şekilde ikiye ayırmıştır. Sarîh i'râb: Başındaki 'âmilden dolayı kelime sonunda açıkça meydana gelen değişimdir. Ardından sarîh i'râb da kendi içinde; harekeyle olan i'râb ve harfle olan i'râb şeklinde iki kısma ayırmıştır. Ancak birinci fasılda sarîh i'râb çeşitlerini işlediği için burada gayr-ı sarîh i'râb üzerinde durmuştur.

²⁹⁷ Abdulkâhir el-Cürçânî, *el-Cümel*, 8.

²⁹⁸ Abdulkâhir el-Cürçânî, *el-Cümel*, 36.

²⁹⁹ Abdulkâhir el-Cürçânî, *el-Cümel*, 38.

غير الصريح: أَنْ تَكُونَ الْكَلِمَةُ مَوْضُوعَةً عَلَى وَجْهِ مَخْصُوصٍ مِنَ الْإِعْرَابِ ise: Gayrı sarîh i‘râbı ise:

“Gayrı sarîh i‘râb: Kelimenin belli bir i‘râb şekline tahsis edilerek vaz‘ edilmesidir” şeklinde tanımlamış ve bunun da zamirlerde olduğunu belirtmiştir. Çünkü diğer isimlerden farklı olarak zamirler ilk vaz‘ edilirken belli bir i‘râba tahsis edilmiştir. Zamirlerin; merfû‘, mansûb ve mecrûr olarak üç kısma ayrılmasının sebebi de budur. Çünkü نصرًا، نصرتُ، يَنْصُرُونَ، تَنْصُرِينَ ve أَنْتَ، هُوَ، نحن zamirler her zaman merfû‘ konumunda olurlar. Dolayısıyla bunlar (mahallen de olsa) ref‘ i‘râbına tahsis edilmişlerdir, mansûb ya da mecrûr konumunda gelmezler ve bu yüzden de gayr-ı sarîh i‘râba dâhil olur. Aynı durum mansûb ve mecrûr zamirler için de geçerlidir. Çünkü onlar da belli bir i‘râb çeşidine tahsis edilmek üzere vaz‘ edilmişlerdir. Ancak diğer mebni isimler için aynı şey geçerli değildir. Çünkü onlar da ism-i zâhir gibi farklı i‘râblar alabilirler. Örneğin mebni isimlerden olan; هَذَا، الَّذِي isimleri belli bir i‘râba tahsis edilmiş değiller. Aksine aynı isim bazen merfû‘, bazen mansûb bazen de mecrûr konumunda olabilir. Ancak mebni oldukları için i‘râbları mahallen olur. Netice de Cürcânî’nin yaptığı bu tasnif de i‘râb esası üzerine kurulu bir tasniftir. Fakat eserin genel tasnifinde hâkim olan faktör ‘âmildir.

1.1.2.9. Zemahşerî’nin *el-Mufasssal* Adlı Eseri

Zemahşerî konuları tasnifi ederken; konular arasındaki ilişkileri, muhatap kitlenin bilgi düzeyi, benimsediği eğitim metodu gibi hususları dikkate almıştır. Bu bağlamda kelime kısımları faktörünü esas alarak eserini; isimler, fiiller, harfler ve müşterek olanlar şeklinde dört ana bölüme ayıran Zemahşerî, ‘âmil ve i‘râb gibi önemli faktörleri dikkate alarak bu ana bölümleri de kendi içinde çeşitli sınıflara ve fasıllara ayırmıştır. Kitabın birinci ve ikinci ana bölümlerini teşkil eden isim ve fiil kısımlarını kendi içinde tasnif ederken ağırlıklı olarak i‘râb faktörünü dikkate almıştır. Bu esas üzerinde yaptığı tasniflerden bazıları şöyledir:

1- “İsm-in çeşitlerinden biri de mu‘rab isimdir.”³⁰⁰ وَمِنْ أَصْنَافِ الْأَسْمِ الْمُعْرَبِ.

Bu başlıkta; mu‘rab ismin tanımı yapıldıktan sonra mu‘rabların sonunda; hareke, harf, lafzî ve takdiri olarak meydana gelen değişim çeşitleri ardından da

³⁰⁰ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 40.

munsarîf ve gayr-ı munsarîf konuları ele alınmıştır. Tüm bunların da i'râb esasına dayandığı malumdur.

2- *القَوْلُ فِي وُجُوهِ إِعْرَابِ الْأَسْمَاءِ*.³⁰¹ “İsmin i'râb çeşitleri konusu.”

Burada, ismin i'râb çeşitlerinin; ref', nasb ve cer olduğunu belirttikten sonra bunlardan herbirinin isimde bulunan belli bir nahvî anlamı belirtmek üzere konulduğunu ifade etmiştir. Buna göre ref' fâilliğin alameti, nasb mef'ûlluğun alameti cer ise izafenin alametidir. Diğer isimler ise fâil, mef'ûl ve muzâf ileyhe hamledildikleri için bu i'râbları alırlar. İsmin i'râb çeşitlerini ve anlamlarını belirttikten sonra İbnu's-Serrâc'ın geliştirdiği metodu benimseyerek aldıkları i'râb esası üzerinde mu'rab isimleri kendi içinde; merfû'lar, mansûblar, mecrûrlar ve tevâbi' şeklinde dört kısma ayırmıştır.

3- *ذَكَرُ الْمَرْفُوعَاتِ*.³⁰² “Merfû' isimler konusu.”

Bütün merfû' isimleri bu ana başlık altında toplamış ve merfû'ların aslı olması hasebiyle fâille başlayp ardından sırasıyla; mübteda, haber, “إِنَّ” ve kardeşlerinin haberi, cinsi nefyeden “لَا” edatının haberi, “لَيْسَ” fiiline benzeyen “مَا” ve “لَا” edatlarının isimlerini ele almıştır. Ayrıca Zemahşerî nâib-i fâil ile “كَانَ” ve kardeşlerinin ismini gerçek fâil olarak kabul ettiği için diğer merfû'lar gibi onlar ayrı bir alt başlıkta ele almamıştır. Çünkü bunlar zaten fâil başlığı altına girmiş olurlar.³⁰³

4- *ذَكَرُ الْمَنْصُوبَاتِ*.³⁰⁴ “Mansûb isimlerin konusu.”

Bu ana başlıkta bütün mansûb isimleri toplayan müellif mansûbların aslı olması hasebiyle mef'ûlle başlamıştır. Daha sonra sırayla hâl, temyîz, istisnâ, “كَانَ” ve kardeşlerinin haber, “إِنَّ” ve kardeşlerinin ismi, cinsi nefyeden “لَا” edatının ismi, “لَيْسَ” fiiline benzeyen “مَا” ve “لَا” edatlarının haberlerini işlemiştir. Münâdâ, tarhîm, tahzîr, ihtisâs, hareke bakımından münâdâyâ tabi olanlar, mendûb vb. bazı konuları ise mef'ûl bihin alt başlıkları olarak değerlendirmiştir. Çünkü bunlar da aslında mef'ûl bihtir. Dolayısıyla burada ele alınan konuların ortak noktaları i'râblarıdır ve bu yüzden de bu tasnif tamamen i'râb esası üzerinde yapılmıştır. Şayet 'âmil faktörü esas alınmış

³⁰¹ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 43.

³⁰² Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 44.

³⁰³ İbnu'l-Hâcib, *el-İdâh*, 1/158.

³⁰⁴ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 56.

olsaydı bu isimlerin çoğu farklı yerlerde ve farklı başlıklar altında ele alınırdı. Aynı durum merfû‘ ve mecrûr isimler için de geçerlidir.

5- *“Mecrûr isimler konusu.”*³⁰⁵ ذَكْرُ الْمَجْرُورَاتِ.

Cer i‘râbını alan bütün isimleri bu başlıkta ele alan müellif mecrûrluğu gerektiren unsurun izâfe olduğunu fakat ismi cer eden asıl ‘âmilin harf-i cer olduğunu belirttikten sonra farklı kısım ve versiyonlarıyla izâfe konusunu detaylıca ele almıştır. Ancak tasnifi ‘âmil esasına göre değil i‘râba göre yaptığı için burada harf-i cer konusunu ele almamıştır. Çünkü harflerle ilgi bir ana bölüm olduğu için tüm harf çeşitlerini orada ele almayı daha uygun görmüştür.

6- *“Tevâbi‘ isimler konusu.”*³⁰⁶ ذَكْرُ التَّوَابِعِ.

Zemahşerî i‘râb bakımından başka isimlere uyan tüm öğeleri bu başlıkta ele almış ve mu‘rab isimleri bu konuyla bitirmiştir.

7- *“Muzâri fiilin i‘râb çeşitleri konusu.”*³⁰⁷ ذَكْرُ وَجْهِ إِعْرَابِ الْمُضَارِعِ.

Bilindiği üzere i‘râb çeşitleri bakımından fiil isimden farklıdır. Bu yüzden de Zemahşerî i‘râb etkenine göre tasnif ettiği muzâri fiilin kısımlarına girmeden önce i‘râb çeşitlerinin neler olduğu hususuna dair böyle bir başlık atmış daha sonra aldığı i‘râba göre muzâri fiili şöyle tasnif etmiştir:

8- *“Merfû‘ muzâri.”*³⁰⁸ الْمَرْفُوعِ.

9- *“Mansûb muzâri.”*³⁰⁹ الْمَنْصُوبِ.

10- *“Meczûm muzâri.”*³¹⁰ الْمَجْزُومِ.

Bu konuda ‘âmili esas almış olsaydı diğer bazı nahivciler gibi o da son iki başlık yerine “أدوات النصب” ve “أدوات الجزم” ya da bunlara benzer başlıklar kullanırdı.

Ancak Zemahşerî konu anlatımında muzâri fiili nasb ve cezim eden edatları vermekle beraber tasnifte onları değil i‘râbı ön plana çıkarmıştır.

³⁰⁵ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 98.

³⁰⁶ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 114.

³⁰⁷ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 245.

³⁰⁸ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 245.

³⁰⁹ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 247.

³¹⁰ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 252.

1.1.2.10. İbnu'l-Hâcib'in *el-Kâfiye* Adlı Eseri

İbnu'l-Hâcib de aralarında bazı farklılıkların olmasıyla beraber Zemahşerî gibi eserinin ana bölümlerinde kelime kısımlarını dikkate alıp; isim, fiil ve harf şeklinde üç ana kısma ayırmıştır. İ'râbın isimde aslolmasından dolayı isim bölümünün kendi içindeki tasnifinde daha çok i'râb faktörünü esas almıştır. Fiilde 'amel aslolduğu için fiil bölümünü ağırlıklı olarak 'amel faktörü üzerinde tasnif etmiştir. Harfte ise i'râb söz konusu olmadığı için mana ve 'amel faktörünü esas almıştır.

İbnu'l-Hâcib'in i'râb esasına göre tasnif ettiği konulardan bazıları şöyledir:

1- *وَهُوَ (الاسْمُ) مُعْرَبٌ وَمَبْنِيٌّ. - "İsim; mu'rab ve mebni olarak iki kısma ayrılmaktadır."*³¹¹

İsim ana başlığında ismin tanımı ve bazı özelliklerini aktardıktan sonra i'râb faktörünü esas alarak onu mu'rab ve mebni şeklinde iki kısma ayırmıştır. Mu'rab ve i'râb kavramlarını tanıtip ardından i'râb çeşitlerini ve aldığı i'râb türüne göre ismin; müfred, tesniye, cemi müzekker sâlim, cemi müennes sâlim, esmâ-i sitte, mankûs, maksûr, munsarîf ve gayr-ı munsarîf şeklinde ayrıldığı kısımlarını ve bu kısımların i'râbını ele almıştır. Tüm bunlar da ismin i'râb yönüne dayalı tasniflerdir.

2- *الْمَرْفُوعَاتُ. "Merfû' olan isimler."*³¹²

Daha önce ismin ref', nasb ve cer i'râblarını aldığını belirten İbnu'l-Hâcib birçok nahivcinin yapıdığı gibi, aldığı bu i'râb çeşitlerine göre ismi; merfû', mansûb ve mecrûr şeklinde üç ana kısma ayırmıştır. Ardından gramatik işlevi dikkate alarak bunları da kendi içlerinde tasnif etmiştir. Nitekim merfû'ât başlığını sırasıyla; fâil, nâib-i fâil, mübteda, haber, "إِنَّ" ve kardeşlerinin haberi, cinsi nefyeden "لَا" edatının haberi, "لَيْسَ" fiiline benzeyen "لَا" ve "مَا" edatlarının isimleri şeklinde alt başlıklara ayırmıştır. İbnu'l-Hâcib'in "كَانَ" ve kardeşlerinin ismini ayrı başlık olarak ele almaması, onun da Zemahşerî gibi bu fiillerin ismini fâilden ayırmadığını göstermektedir. Ancak Zemahşerî nâib-i fâili de fâil kabul ettiği için fâilin tanımını nâib-i fâili de kapsayacak bir şekilde yapmış ve bu yüzden de onu ayrı bir başlık altında ele almamıştır. Buna karşılık İbnu'l-Hâcib ikisinin aynı şey olmadığı görüşünde olduğu için fiilin tanımını nâib-i fâili dışarıda bırakacak şekilde yapmış ve bundan dolayı da

³¹¹ İbnu'l-Hâcib, *el-Kâfiye*, 10.

³¹² İbnu'l-Hâcib, *el-Kâfiye*, 26.

merfû‘ât başlığında onu ayrı bir alt başlık şeklinde ele almıştır. İ‘râb faktörüne dayalı diğer ana başlıklar da aynı olduğu için sadece ilgili başlıkları kısaca vermekle yetineceğiz.

3- المنصوبات. “*Mansûb olan isimler.*”³¹³

4- المجزورات. “*Mecrûr olan isimler.*”³¹⁴

5- التوابع. “*(İ‘râb bakımından başka kelimeye) tabi olanlar.*”³¹⁵

6- إعراب الفعل المضارع. “*Muzâri fiilin i‘râbı.*”³¹⁶

Mâzî ve emir fiillerinin aksine muzâri fiil mu‘rab olduğu için müellif de onu i‘râb esası üzerinde ele almıştır. Bu nedenle muzâri fiilin; merfû‘, mansûb ve mecrûm olduğu durumları konu edinmiştir. Tüm bu tasnifler de i‘râb faktörüne dayalıdır.

1.1.2.11. İbn ‘Usfûr’un *el-Mukarrib* Adlı Eseri

Daha önce de belirtildiği gibi İbn ‘Usfûr bu eserini iki ana bölüme ayırmıştır. Birinci ana bölümde kelimenin terkîbten sonraki hükümlerini, ikinci ana bölümde ise kelimenin terkîbten önceki hükümlerini ele almış ve her iki ana bölümü de kendi içinde çeşitli alt kısımlara ayırmıştır. Nahiv konuları, terkîbten sonraki hükümlerin ele alındığı birinci ana bölümde yer almaktadır ve bu bölüm kitabın büyük bir kısmını teşkil etmektedir. İbn ‘Usfûr nahiv konularını tasnif ederken diğer birçok müellif gibi konunun mahiyetine ve ön plana çıkarmak istediği yönüne uygun farklı tasnif faktörlerini dikkate almıştır. Ancak genel olarak eserin konu tasnifinde hâkim olan temel faktör kelime kısımlarına bağlı olarak i‘râbtır. Dolayısıyla İbn ‘Usfûr diğer bazı müellifler gibi “الأسماء المنصوبة”, “الأسماء المرفوعة” veya benzeri genel başlıklar kullanmamışsa da bu ana bölümlerin tasnifinde i‘râbı esas almıştır. Zira eser genel olarak incelendiğinde müellifin ilk önce merfû‘ isimleri, ardından mansûb, mecrûr ve tevâbi isimleri işlediği tespit edilmektedir. Anacak bunu gösteren المنصوبات المرفوعات, gibi sarîh başlıklar kullanmamıştır. Bu nedenle biz de sadece i‘râb faktörünün açık bir biçimde esas alındığı bazı başlıklara yer vereceğiz.

³¹³ İbnu’l-Hâcib, *el-Kâfiye*, 44.

³¹⁴ İbnu’l-Hâcib, *el-Kâfiye*, 87.

³¹⁵ İbnu’l-Hâcib, *el-Kâfiye*, 95.

³¹⁶ İbnu’l-Hâcib, *el-Kâfiye*, 152.

İ‘râb faktörünün doğrudan etkili olduğu bazı konular ise şöyledir:

1- *“İ‘râb konusu.”*³¹⁷ باب الإعراب.

Bu bâbta ilk önce i‘râb kavramının tanımını yapmış ardından i‘râb çeşitlerini ve bunlardan hangilerinin müşterek, hangisinin isme ve hangisinin fiile mahsus olduğunu belirtmiştir.

2- *“İ‘râb alametlerini tanıma bâbı.”*³¹⁸ باب معرفة علامات الإعراب.

Burada isim - fiil ayrımını yapmadan; ref‘, nasb, cer ve cezim i‘râblarının alametlerini ve bu alametlerin hangi mu‘rab kelimelerde meydana geldiğini açıklamıştır. Bir önceki başlık gibi bu da tamamen i‘râb esasına dayalıdır.

3- *ذِكْرُ الْأَمَكِنِ الَّتِي يَدْخُلُ فِيهَا الْمُعْرَبُ مِنَ الْأَسْمَاءِ وَالْأَفْعَالِ لِقَبِّ مِنْ أَلْقَابِ الْإِعْرَابِ الْأَرْبَعَةِ.*

*“Mu‘rab isim ve fiillerin (ref‘, nasb, cer ve cezim olan) dört i‘râb lakabından birini aldığı/alması gerektiği mekânların konusu.”*³¹⁹

Bu başlık, birinci ana bölümde ele alınan birçok önemli konunun bir özeti mahiyetinde olduğu için önem arzetmektedir. Çünkü merfû‘ât, mansûbât, mecrûrât ve tevâbi şeklinde genel başlıklar başlıklar kullanmamış olmasına rağmen İbn ‘Usfûr’un tasnif ve tertib bakımından i‘râbı dikkate aldığı bu başlıkta açıkça ortaya çıkmaktadır. Zira burada ismin merfû‘, mansûb ve mecrûr olduğu konular ile fiilin; merfû‘, mansûb ve meczûm olduğu konuları kısaca belirttikten sonra bu durumlardan her birini ve onlarla ilgili konuları merfû‘ât, mansûbât ve mecrûrât sıralamasına da riayet ederek ayrı bâblar altında detaylı bir şekilde ele almıştır. Tüm bu tasnifler de i‘râb faktörüne dayalıdır.

4- *“İ‘râb bakımından fiil gibi olan*

*(gayr-ı munsarîf) isimlerin bâbı.”*³²⁰ باب ما جَرَى مِنَ الْأَسْمَاءِ فِي الْإِعْرَابِ مَجْرَى الْفِعْلِ.

Bu bâbta, bazı hususlar bakımından fiile benzediği gerekçesiyle onun gibi kesre ve tenvîn alamayan gayr-ı munsarîf isimler ele alınmıştır. Bilindiği üzere isimlerin; munsarîf ve gayr-ı munsarîf olarak ikiye ayrılması i‘râb temelli bir tasniftir.

³¹⁷ İbn ‘Usfûr, *el-Mukarrib*, 69.

³¹⁸ İbn ‘Usfûr, *el-Mukarrib*, 71.

³¹⁹ İbn ‘Usfûr, *el-Mukarrib*, 75.

³²⁰ İbn ‘Usfûr, *el-Mukarrib*, 357.

İbn ‘Uşfûr’un i‘râb unsuruna dayalı yaptığı başka tasnifler de vardır. Ancak bu konuları vermekle yetineceğiz.

1.1.2.12. İbn Mâlik’in *et-Teshîl* Adlı Eseri

İbn Mâlik’in konu tasnifi ve tertibi açısından kısmen yeni bir telif metodu ortaya attığı daha önce de belirtilmişti. Çünkü konuların birbirleriyle olan üst-alt ilişkisini detaylı bir şekilde araştıran müellif bunlardan bir kısmını ana konu diğer bir kısmını ise tâlî konu şeklinde ele alarak uygun bir tasnif ve tertip sistemini tercih etmiştir. Uyguladığı bu tasnif sisteminde diğer müellifler gibi İbn Mâlik de birden fazla faktörü dikkate almıştır. Nahiv konularının ana bölümlere taksim edilmesinde cümle çeşidini esas alan müellifin etkin bir biçimde esas aldığı faktörlerden biri de i‘râbtır. Çünkü i‘râb bir çok konu arasında ortak noktayı teşkil eden önemli bir unsurdur.

İ‘râb faktörünün etkili olduğu bazı başlıklar şöyledir:

1- *“Sonu sahih olan kelimelerin i‘râbı.”*³²¹ *باب إعرابِ الصَّحِيحِ الْآخِرِ .*

Kitabın ikinci bâbı olan bu başlıkta müellif ilk önce i‘râbın tanımını yapmış ardından mu‘rab ve mebnî kelimeleri kısaca tanıtmıştır. Aynı kalıpta kalarak; fâillik, mef‘ûlluk ve izâfet gibi muhtelif nahvî anlamları ifade ettiği için ismin aslen mu‘rab olduğunu, fakat fiil ve harfte bu durum söz konusu olmadığı için aslen mebnî olduklarını, ancak bazı yönlerde isme olan benzerliğinden dolayı muzâri fiilin de mu‘rab olduğunu ifade etmiştir. Böylece i‘râb ve binâ bakımından ikiye ayrılan kelimelerden hangilerinin mu‘rab hangilerinin mebnî olduğu konusuna da değinmiştir. Daha sonra i‘râbın; ref‘, nasb, cer ve cezim şeklinde dört kısma ayrıldığını, bunlardan cer i‘râbının isme cezmin ise fiile mahsus olduğunu aktardıktan sonra i‘râb alametlerini ve ona bağlı olarak mu‘rab kelime türlerini ele almıştır.

2- *“Sonu illet harflerinden biri olan kelimelerin i‘râbı.”*³²² *باب إعرابِ الْمُعْتَلِ الْآخِرِ .*

3- *“Tesniye ve cemi müzekker sâlimin i‘râbı.”*³²³ *باب إعرابِ الْمُتَنَّى وَالْمَجْمُوعِ عَلَى حَذِّهِ .*

³²¹ İbn Mâlik, *et-Teshîl*, 7.

³²² İbn Mâlik, *et-Teshîl*, 11.

³²³ İbn Mâlik, *et-Teshîl*, 12.

4- *بابُ النَّائِبِ. “(I’râbta başka kelimelere) tabi olanların (ele alındığı)bâb.”*³²⁴

5- *بابُ إعرابِ الفعلِ وَعَوَامِلِهِ. “(Muzâri) fiilin i’râbı ve ‘âmilleri.”*³²⁵

Bu başlıkların tamamında doğrudan i’râb faktörü etkili olmuştur.

1.1.3. Kelime Kısımları Faktörü ve Bazı Önemli Eserler Üzerinde Değerlendirilmesi

Kelime tanımı ve taksimi, çoğu nahiv kitaplarının ilk konusunu teşkil eden nahiv ilminin en önemli giriş konularındandır. Çünkü nahiv ilminin odak noktası cümledir ve cümle ise kelimelerden müteşekkildir. Dolayısıyla nahiv ilminin anlaşılması ve pratiğe dökülmesi için cümlenin kapsamlı bir şekilde bilinmesi şarttır. Cümlenin bilinmesi için de kelime ve kısımlarının tanınması gerekir. Kelimenin ne olduğunu ya da kelimenin kısımları olan isim, fiil ve harfi birbirinden ayırt edemeyen bir kişinin nahiv ilminin temel gayesine nail olması ihtimal dâhilinde değildir. Bu bağlamda kelimenin ehemmiyetini çok erken dönemde fark eden Arap dilcilerinin tamamı çalışmalarını kelimenin tanımı ve kısımlarıyla başlatmışlardır.

Bir nahiv kavramı olarak kelimenin birçok tanımı yapılmış ve bu tanımların üzerinde bazı ihtilaflar cereyan etmiştir. Ancak ifade ve vurgu şekilleri farklı olsa da aslında söz konusu tanımlar karşılaştırıldığında aralarında sadece kısmi farklılık olduğu tespit edilmektedir. Asıl konumuz olmaması hasebiyle bu detaylara girmeden sadece bu tanımlardan bazılarını verip ortak noktalarına dikkat çekmekle yetineceğiz.

a- *كُلُّ لَفْظٍ تَدُلُّ عَلَى مَعْنَى فَيَبِي كَلِمَةً. “Bir anlama delalet eden her lafız kelimedir.”*³²⁶

b- *الكَلِمَةُ هِيَ: اللَّفْظَةُ الدَّالَّةُ عَلَى مَعْنَى مُفْرَدٍ بِالْوَضْعِ. “Kelime: Vaz‘ yoluyla bir bütün olarak anlama delalet eden lafızdır.”*³²⁷

³²⁴ İbn Mâlik, *et-Teshîl*, 163.

³²⁵ İbn Mâlik, *et-Teshîl*, 228.

³²⁶ Ebû Bekr Abdulkâhir b. Abdîrrahman b. Muhammed el-Cürcânî, *Şerhu ‘l-cümel fi’n-nahv*, thk. Hadice Muhammed Huseyn Bâkistânî (Mekke: Câmi‘atu Ummu’l-Kurâ Kısmu’d-Dirâseti’l-‘Ulyâ li’l-Arabiye, 1408/1988), 2.

³²⁷ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 32.

c- *الكلمة: لَفْظٌ وَضِعَ لِمَعْنَى مُفْرَدٍ. “Kelime: Bir anlamı ifade etmek üzere vaz’ edilen lafızdır.”*³²⁸

d- *الكلمة: لَفْظٌ مُسْتَقِلٌّ دَالٌّ بِالْوَضْعِ تَحْقِيقاً أَوْ تَقْدِيراً أَوْ مَنُويٍّ مَعَهُ كَذَلِكَ. “Kelime: Hakiki veya takdiri olarak bir anlamı ifade etmek üzere vaz’ edilen müstakil lafız ya da (lafız olmadığı halde) bu niteliklere sahip olup başka lafızla beraber (gizlenerek) kastedilendir.”*³²⁹

Bu tanımda geçen إمرو القيس gibi lafız bakımından (muzâf -muzâf ileyh olmak üzere) iki kelime olsa da anlam bakımından tek kelime olan isimleri tanıma dâhil etmek içindir. Dolayısıyla bu tür kelimeler lafzen iki olsa da gerçekte tektir. Çünkü anlam bakımından tek şeyi ifade etmek üzere konulmuştur.

e- *الكلمة: قَوْلٌ مُفْرَدٌ. “Kelime: Müfred (bir anlam ifade eden) sözdür.”*³³⁰

f- *الكلمة: قَوْلٌ مُفْرَدٌ مُسْتَقِلٌّ، أَوْ مَنُويٍّ مَعَهُ. “Kelime: Müstakil ve müfred (olan söz ya da (kendisiyle telafüz edilmediği halde) böyle bir sözle kastedilen şeydir.”*³³¹

Bu tanımlar genel olarak değerlendirildiğinde kelimeye dair ön plana çıkan şartların şu şekilde maddelendirilmesi mümkündür.

1- Lafız olması gerekir.

2- Bir anlam ifade etmek üzere vaz’ edilmiş olması gerekir.

3- İfade ettiği anlama tek parça halinde delalet etmesi gerekir. Çünkü tanımlarda sıklıkla kullanılan مفرد kavramı bu anlamda kullanılmıştır. Yani باب النيت gibi birden fazla parçadan oluşup herbir parçası anlamın belli bir kısmına delalet eden lafızlar kelime değildir.

4- Müstakil bir lafız olması gerekir. Buna göre مُسْلِمَة ismindeki “ة” harfî ve buna benzer harfler tek başına kelime değildir. Çünkü bunlar her ne kadar bir anlam ifade etmek üzere vaz’ edilmiş olsa da müstakil olarak kullanılmazlar.

Kelime ve kısımlarının nahiv ilmi için büyük bir ehemmiyet arz ettiğinin bilincinde olan nahivciler bu konuya ciddi bir şekilde odaklanmışlar ve yaptıkları inceleme sonucunda kelimenin; isim, fiil ve harf olarak üç kısma ayrıldığı sonucuna

³²⁸ İbnu'l-Hâcib, *el-Kâfiye*, 5-7.

³²⁹ İbn Mâlik, *et-Teshîl*, 3.

³³⁰ Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdullâh b. Yûsuf İbn Hişâm el-Ensârî, *Şerhu şuzûri'z-zeheb*, Sad. Muhammed Ebû Fadl 'Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1422/2001), 10.

³³¹ Suyûtî, *Hem 'u'l-hevâmi*, 1/3-6.

varmışlardır. Nahiv ilminin en önemli giriş konularının başında yer alması hasebiyle müelliflerin kahir ekseriyeti eserlerinin giriş kısmında bu konuyu ele almışlardır. Nitekim Arap dil ilimlerine dair günümüze ulaşan ilk kapsamlı eser olan Sîbeveyhi'nin meşhur *el-Kitab*'ının ilk bâbında da kelimenin kısımları ele alınmıştır.³³²

Bu öneminden dolayı konu tasnifinde de kelime kısımları etkin bir faktör olarak yer almıştır. Ancak diğer faktörlerden farklı olarak daha çok ana bölümlerde etkili olmuştur. Zira kelime kısımlarının esas alındığı başlıklar birçok konuyu farklı yönleriyle kapsayabilen geniş başlıklardır. Örneğin isim ana başlığı kendi içinde; mu'rab, mebnî, merfû', mansûb, mecrûr, 'amel eden, 'amel etmeyen ve daha birçok yönden kısımlara ayrılmaktadır. Bu nedenle ana bölümleri kelime kısımlarına göre tasnif edilen eserlerin alt konularının tasnifi başka faktörlere göre yapıldığı görülmektedir.³³³

Konu tasnifinde kelime kısımlarını esas alan bazı müellifler; "باب الاسم", "باب الفعل" ve "باب الحرف" şeklinde ana başlıklar kullanıp bu durumu açıkça belirtmişken diğer bazı müellifler bu genel tasnifi uyguladıkları halde başlıklarında bunları açıkça belirtmemiştir. Fakat benimsedikleri tasnif genel bir çerçevede değerlendirildiğinde kelimenin belli bir kısmıyla ilgili olan konuların peş peşe ele alındığı tespit edilmektedir.

Diğer tasnif faktörlerinde olduğu gibi Sîbeveyhi'nin eserinden başlamak üzere kelime taksiminin doğrudan rol aldığı tasniflerden bazılarını ele alacağız.

1.1.3.1. Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* ve Muberrred'in *el-Muktedab* Adlı Eserleri

Eserinin ilk bâbında kelime kısımlarını ele alan Sîbeveyhi konuların tasnifinde bu kısımları dikkate almamıştır. Bazı başlıklarında ilk etapta kelime kısımlarını esas aldığı gib bir izlenim oluşsa da aslında konu detaylı bir şekilde incelendiğinde ilgili kelime kısmını değil onun üzerinde; i'râb, binâ, 'amel veya başka bir faktörü dikkate aldığı tespit edilmektedir. Zaten yukarıda da değinildiği gibi kelime kısımları faktörü daha çok birden fazla alt başlıkları içeren ana bâblarda etkili olur. Nitekim bâb sisteminin tam oturduğu sonraki dönemlerde kelime kısımları faktörünün genelde bu

³³² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/12.

³³³ Ahmîde el-'Avnî, *el-Ususu'l-menheciyye*, 95-97.

şekilde kullanıldığını görmekteyiz. Ancak Sîbeveyhi'nin konuları mesele bazında ele alması konu tasnifinde kelime kısımları faktörünü esas alınmasına ihtiyaç bırakmamıştır.

el-Kitâb'ın tasnifinde kelime kısımlarının kısmen dikkate alındığı görüşünde olanların iddiaları ise hem çok dolaylı hem de tartışmalıdır ve bu nedenle çalışmamızda esas alınmayacaktır. Çünkü yukarıda da belirtildiği gibi bu çalışmada, konu tasnifinde açık ve kesin bir biçimde etkili olan faktörler üzerinde durulmuştur.

Muberred'in *el-Muktedab* adlı eseri için de aynı durum söz konusudur. Çünkü kullandığı bazı kavramlar, konuları işleyiş tarzı ve izlediği tertib metodu bakımından Sîbeveyhi'den kısmen farklılık arz etse de tasnif bakımından ikisinin arasında bir benzerlik bulunmaktadır. O da konuları mesele bazında ele almış ve genel başlık olarak kullanılabilen kelime kısımları ise buna uygun değildir. Dolayısıyla Muberred de eserinin ilk bâbında, kelimenin; isim, fiil ve harf olarak üçlü taksimini konu edinmişse de ana konularının tasnifinde bu kısımları doğrudan esas almamıştır.

1.1.3.2. İbnu's-Serrâc'ın *el-Usûl fi'n-Nahv* Adlı Eseri

İbnu's-Serrâc konu tasnifinde 'âmil ve i'râb faktörü gibi kelime çeşitlerini de dikkate almıştır. Çünkü nahiv ilminin gayesini, nahivcilerin illetlerini ve eseri yazma amacını konu edinen kısa bir girişten sonra Sîbeveyhi ve Muberred gibi ilk olarak kelime kısımlarını ele almıştır. Fakat onlardan farklı olarak kelime kısımlarının her birini; *شرح الفعل* ve *شرح الحرف* şeklindeki başlıklarla ele alıp tanımları ve özellikleri açısından daha detaylı bir şekilde işlemiştir. Ayrıca kelime kısımlarını dikkate aldığı bazı tasniflerde bunu açıkça başlığa yansıtırken bazılarında kelimenin kısmına bağlı olan farklı bir özelliği ön plana çıkarmıştır.

İbnu's-Serrâc nahiv konularını ana bölümlere tasnif ederken *باب الفعل* ve *باب الحرف* şeklinde kelime kısımlarının doğrudan yer aldığı ana başlıklar kullanmamışsa da eser genel olarak incelendiğinde aslında ana konuların tasnifinde kelime kısımları faktörünü dikkate aldığı tespit edilmektedir. Çünkü öncelikle nahiv ilminin giriş konuları olan kelime kısımları, i'râb, binâ, mu'rab, mebni, 'âmil ve kısımlarını zikretmiştir. Ardından nahiv ilminin ana konularına geçen müellif sırasıyla; isim, fiil ve harf konularını ele aldığını görüyoruz. Öncelikle ismi mu'rab ve

mebni şeklinde iki ana kısma ayırmış sonra i'râb faktörünü dikkate alıp mu'rab ismi kendi içinde; merfû', masnûb, mecrûr ve tevâbi şeklinde alt kısımlara ayırmıştır. Mu'rab isimlerden sonra ise mebni isimleri ele almıştır. İsim konusunu ve onunla bağlantılı alt konuları tamamladıktan sonra fiil konusuna geçmiştir.

Fiili de mu'rab ve mebni olarak iki kısma ayırmış ve mu'rab fiili de; merfû', mansûb ve meczûm şeklinde i'râb esası üzerine üçlü bir taksime tabi tutup işledikten sonra mebnî fiilleri ele almıştır. Fiil konusunu da çeşitli yönleriyle işleyip bitirdikten sonra harf ana bölümüne geçmiş ve onu da; anlam, harf sayısı ve diğer bazı özelliklerini esas alıp kendi içinde çeşitli kısımlara ayırmıştır. Kabaca verdiğimiz bu tasnife bakıldığında İbnu's-Serrâc'ın nahiv konularını kelime kısımları faktörü üzerinde ana bölümlere ayırdığı anlaşılmaktadır. Zaten ana bölümlerin bitiminde kullandığı ifadeler de bunu açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim isim bölümünü bitirdikten sonra şöyle demiştir: قَدْ ذَكَّرْنَا جَمِيعَ هَذِهِ الْأَسْمَاءِ الْمَرْفُوعَةِ، وَالْمَنْصُوبَةِ، وَالْمَجْرُورَةِ، وَمَا يَتَّبِعُ فِي: "Tüm merfû', mansûb, mecrûr ve i'râb bakımından başka isme tabi olan isimleri zikrettik."³³⁴

Aynı şekilde fiil bölümünü bitirdikten sonra söylediği: قَدْ ذَكَّرْنَا جَمِيعَ أَصْنَافِ الْأَسْمِ "İsim ve fiilin bütün mu'rab ve mebnî çeşitlerini aktardık. Sadece harf kaldı."³³⁵ şeklindeki sözleri ve harf bölümünün sonunda kullandığı: قَدْ أَتَيْنَا عَلَى ذِكْرِ الْأَسْمِ وَالْفِعْلِ وَالْحَرْفِ وَإِعْرَابِهَا وَبِنَائِهَا. "Şüphesiz ki i'râb ve binâ yönünde isim, fiil ve harfî işledik."³³⁶ ifadeleri de müellifin ana konuların tasnifini kelime kısımları üzerinde yaptığını net bir biçimde göstermektedir.

Nahiv konularının ana bölümlerini kelime kısımları üzerinde değil de i'râb esasına dayalı yapmış olsaydı merfû'lâr bölümünde fiilin de merfû' halini zikrederdi. Aynı durum mansûblar bölümü için de geçerlidir. Oysa merfû' isimleri ve merfû' fiilleri tek bölümde değil ayrı ayrı bölümlerde ele almıştır. Ayrıca i'râbın ön plana çıktığı başlıklarda; الْمَرْفُوعَاتِ، الْمَنْصُوبَاتِ، الْمَجْرُورَاتِ ve التَّوَابِعِ şeklindeki sadece i'râba dikkat çeken başlıklar kullanmak yerine; الْأَسْمَاءُ الْمَرْفُوعَةُ، الْأَسْمَاءُ الْمَنْصُوبَاتِ، الْأَسْمَاءُ الْمَجْرُورَةُ kullanmak yerine;

³³⁴ İbnu's-Serrâc, *el-Usûl*, 2/79.

³³⁵ İbnu's-Serrâc, *el-Usûl*, 2/205.

³³⁶ İbnu's-Serrâc, *el-Usûl*, 2/221.

الأفعال المرفوعة, الأفعال المنصوبة ve الأفعال المجزومة şeklindeki başlıklar kullanarak i'râbı mutlak bir şekilde değil ait olduğu kelime kısmına bağlı olarak ele aldığını belirtmiştir.

İbnu's-Serrâc ana bölümlerin tasnifinde kelime kısımlarını esas aldığı gibi gerekli gördüğü bazı alt bölümlerin tasnifinde de bu faktörü esas almıştır. Nitekim mukaddime konularından olan 'âmilleri de; isim, fiil ve harf olarak üç kısma ayırmıştır. Ana konular net bir şekilde kelime kısımlarına göre tasnif eden ilk müellif de İbnu's-Serrâc'tır ve bu hususta da kendinden sonraki çoğu müellifi etkilemiştir.

1.1.3.3. Zeccâcî'nin *el-Cümel* Adlı Eseri

Zeccâcî'nin bu meşhur eseri tasnif bakımından incelendiğinde kelime kısımları faktörünün dikkate alınmadığı sonucuna varılmaktadır. Sadece i'râb ve alametleri konularından sonra, باب الأفعال "*Fiiller bâbı*."³³⁷ başlığı altında fiilleri zaman açısından ele alıp mâzî, müstakbel ve hâl şeklinde üç kısma ayırmıştır. Bu kısımların bazı özellikleriyle beraber muzâri fiili nasb ve cezim eden edatları kısa bir şekilde vermekle yetinmiştir. Ancak bu bâbın ardından fiil konularından biriyle devam etmek yerine isime ait olan tesniye ve cemi konularına geçmiştir. Dolayısıyla İbn's-Serrâc gibi ya da sonraki dönemlerde gelen diğer bazı nahivciler gibi nahiv konularını ana bölümlere ayırırken kelime kısımlarını esas almamıştır.

1.1.3.4. Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-İdâhu'l-'Adudî* Adlı Eseri

Ebû Ali el-Fârisî'nin bu meşhur eseri incelendiğinde, hem tasnif hem de tertib yönüne büyük bir ehemmiyet verildiği anlaşılmaktadır. Nitekim kendinden önceki müelliflerin aksine sarf, fonetik, tecvid, lügat gibi farklı ilim dallarına ait konuları nahiv konularından tamamen ayırmıştır. Nahiv konularını tasnif ederken; kelime kısımları, i'râb, 'âmil gibi faktörleri dikkate almış, aralarında ilişki bulunan konuları aynı ana başlık altında alt başlıklar halinde ve belli bir düzen içerisinde ele almaya özen göstermiştir. Bu ve bunlara benzer hususlar müellifin tasnif ve tertib yönüne verdiği ehemmiyeti açıkça göstermektedir.

Ebû Ali, nahiv konularının tasnifinde büyük ölçüde selefi İbnu's-Serrâc'tan etkilenmiş ve bazı kısmi değişiklikler haricinde onun metodunu aynen benimsemiştir.

³³⁷ Zeccâcî, *el-Cümel*, 7.

Dolayısıyla o da; kelime, mu‘rab-mebnî, i‘râb, tesniye-cemi gibi nahiv ilminin giriş konularını kısaca zikrettikten sonra eserini kelime kısımları ekseninde temel bölümlere ayırmıştır. Çünkü mukaddime konularının akabinde merfû‘ isimler ve onlara ilgili konuları işlemiştir. Bu bağlamda sırasıyla; mübteda, haber, farklı çeşitleriyle fâil, nâib-i fâil ve isim cümlesinin başına gelen ‘âmiller, ‘amel eden isimler vb. konuları ele almıştır. Ardından mef‘ûl çeşitleri, hâl, temyiz, istisna, nida, terhîm gibi konuları işlemiştir. Tüm bunlar ise mansûb isimlerdendir. Bunlardan sonra ise; mecrûr isimler ve tevâbi‘ isimleri işleyip gayri munsarif konularına geçmiştir. Kısaca verilen bu konulara bakıldığında hepsinin doğrudan isimle ilgili olduğu gözlemlenmektedir.

Yukarıda verilen konulardan sonra ise sırasıyla; merfû‘, mansûb, meczûm fiiller, fiilde ‘amel eden edatlar ve ilgili bazı konular üzerinde durmuştur. Dolayısıyla Ebû Ali "باب الاسم", "باب الفعل" şeklinde ana başlıklar kullanmamışsa da eserin ana bölümlerinde kelime kısımlarını dikkate almıştır. Bunun yanı sıra bazı alt konuların tasnifini de kelime kısımları bağlamında yapmıştır. Ancak bu kısa bilgilerin konumuz açısından yeterli olduğu kanaatindeyiz. Çünkü daha önce de değinildiği gibi kelime kısımları faktörü genellikle nahiv konularının ana bölümlere ayrılmasında etkili olan bir faktördür.

1.1.3.5. İbn Cinnî’nin *el-Luma‘ fi’l-Arabiyye* Adlı Eseri

İbn Cinnî’nin konu tasnifinde büyük oranda hocası Ebû Ali el-Fârîsî’nin *el-İdâh* adlı eserindeki tasnif metodunu benimsediğini daha önce de belirtmiştik. Çünkü o da nahiv ilminin mukaddime konularından sonra "باب الاسم" ve "باب الفعل" şeklinde ana başlık kullanmadan kelime kısımlarından isim ve fiili esas alarak nahiv konularını iki ana bölüme ayırmıştır. Birinci ana bölümde ele aldığı ismi i‘râb faktörünü esas alarak kendi içinde; merfû‘, mansûb, mecrûr ve tevâbi isimler şeklinde alt bâblara ayırmıştır. Ardından nahiv konularının ikinci ana bölümü olan fiili de; mebnî ve mu‘rab şeklinde ikiye ayıran müellif, mebni fiilleri kısaca tanıttıktan sonra mu‘rab fiili ele almıştır. İsimde olduğu gibi mu‘rab fiili de i‘râba göre kendi içinde; merfû‘, mansûb ve meczûm şeklinde tasnif etmiştir.

Ebû Ali gibi İbn Cinnî de harfin tüm çeşitlerini bir ana başlık altında ele almak yerine her harf grubunu ilgili olduğu isim ve fiille beraber işlemeyi uygun görmüştür. Buna karşılık İbnu’s-Serrâc harf için ayrı bir ana bölüm oluşturmuş ve onu da kendi

içinde ayrıca tasnif etmiştir. İbn Cinnî nahiv konularını ana bölümlere ayırırken kelime kısımlarını esas aldığı gibi bazı alt konuların taksiminde de dikkate almıştır.

1.1.3.6. İbn Bâbeşâz'ın *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Muhsibe* Adlı Eseri

Nahivciler genelde eserlerini ana bölümlere ayırırken; kelime kısımları, i'râb, 'âmîl gibi tek bir tasnif faktörünü esas alıp diğer faktörleri ise daha çok alt konuların tasnifinde dikkate alırken İbn Bâbeşâz eserin ana bölümlere tasnif ederken birçok faktörü esas almıştır. Bunların en önemlisi ise kelime kısımları faktörüdür ve bu nedenle ilk üç ana bölümde bunlara yer vermiştir. Ayrıca bu faktörün önemine binaen söylediği şu sözleri: فَإِنَّ هَذِهِ الثَّلَاثَةَ هِيَ الْأَصُولُ الْأَوَّلُ الَّتِي لَا يُسْتَعْنَى عَنْ تَقَدُّمِ مَعْرِفَتِهَا، لِأَنَّهَا أَنْفُسُ الْكَلَامِ (Kelime kısımları bâblarına öncelik verilmesinin nedeni şudur:) Bu üç kısım, kelamın bizzat kendisi olup ilk etapta öğrenilmesi zorunlu olan temellerdir.”³³⁸ kelime kısımlarına verdiği önemi ortaya koymaktadır.

Ana bölümlerde olduğu gibi bazı alt konuların tasnifinde de kelime kısımlarını esas almış ve bunu da ilgili konuların başlıklarında açıkça ifade etmiştir. Nitekim kelime olarak 'âmîlin türünü dikkate alıp lafzî 'âmilleri; fiil olanlar, isim olanlar ve harf olanlar şeklinde üç kısma ayırmıştır. Fakat burada sadece ana başlıkları vermekle yetinmemizin uygun olacağı kanaatindeyiz.

1- فَصْلُ الْأَسْمِ “İsim faslı.”³³⁹

Bu bölüm eserin ilk ve en uzun ana bölümünü teşkil etmektedir. Tanımını yaptıktan sonra ismi; zâhir, zamir ve mübhem olarak üç kısma ayırmış ve farklı yönlerini dikkate alarak her birini kendi içinde çeşitli tasniflere tabi tutmuştur. İsimle ilgili diğer bazı önemli konuları da işleyen müellif ismin özellikleri konusuyla bölümü sonlandırmıştır.

2- فَصْلُ الْفِعْلِ “Fiil faslı.”³⁴⁰

Eserin ikinci ana bölümünü teşkil eden bu ana bölümde fiilin tanımını yaptıktan sonra ilk önce zamanını esas alarak; mâzî, müstakbel ve hal şeklinde üç kısma ayırmış

³³⁸ İbn Bâbeşâz, *Şerhu'l-mukaddime*, 1/92.

³³⁹ İbn Bâbeşâz, *Şerhu'l-mukaddime*, 1/94.

³⁴⁰ İbn Bâbeşâz, *Şerhu'l-mukaddime*, 1/193.

daha sonra da fiili anlam, siga gibi yönleriyle ele almıştır. İsim bölümü gibi bu bölümü de fiilin özellikleri konusunda sonlandırmıştır.

3- فصل الحرف “*Harf faslı*.”³⁴¹

Bu bölüm ise kitabın üçüncü ana bölümünü teşkil etmektedir. Tanımını yaptıktan sonra harfî; ‘amel edenler, ‘amel etmeyenler ve bazen ‘amel edip bazen de ‘amel etmeyenler şeklinde üç kısma ayırmıştır. Bu üç bölüm, İbn Bâbeşâz’ın konu tasnifinde kelime kısımlarına verdiği önemi açıkça göstermektedir.

1.1.3.7. Abdulkâhir el-Cürcânî’nin *el-Cümel* Adlı Eseri

Kitabını beş ana bölüme tasnif eden Cürcânî bunların üç tanesinde kelime kısımları faktörünü esas almıştır. Çünkü daha önce de değinildiği gibi ilk fasılda nahiv ilminin giriş konularını kısaca işledikten sonra ‘âmil konusunu ele almıştır. İbnu’s-Serrâc ve İbn Bâbeşâz gibi Cürcânî de ‘âmilleri; fiil olanlar, harf olanlar ve isim olanlar şeklinde üç ana kısma ayırmış ve herbirini ayrı bir ana fasılda ele almıştır. Bu ana başlıkları da kendi içinde tasnif ederken daha çok ilgili ‘âmillerin ‘amellerini dikkate almıştır. Kelime kısımlarını esas aldığı ana bölümler ise şunlardır:

1- الفصل الثاني في العوامل من الأفعال “*İkinci fasıl, fiil olan ‘âmiller hakkındadır.*”³⁴²

2- الفصل الثالث في العوامل من الحروف “*Üçüncü fasıl, harf olan ‘âmiller hakkındadır.*”³⁴³

3- الفصل الرابع في العوامل من الأسماء “*Dördüncü fasıl, isim olan ‘âmiller hakkındadır.*”³⁴⁴

Dolayısıyla Abdulkâhir el-Cürcânî ‘âmil kelime kısımları esasına dayalı bir şekilde tasnif ederek ele almıştır. Bu da gösteriyor ki Cürcânî, ‘âmilin hangi kelime kısmına mensûb olduğu hususunu göz ardı etmemiştir. Çünkü mensûb olduğu kelime türü aynı zamanda bir ‘âmilin etki gücünü de ilgilendiren bir husustur.

³⁴¹ İbn Bâbeşâz, *Şerhu’l-mukaddime*, 1/215.

³⁴² Abdulkâhir el-Cürcânî, *el-Cümel*, 13.

³⁴³ Abdulkâhir el-Cürcânî, *el-Cümel*, 18.

³⁴⁴ Abdulkâhir el-Cürcânî, *el-Cümel*, 28.

1.1.3.8. Zemahşerî'nin *el-Mufasssal* Adlı Eseri

Zemahşerî, tasnif konusunda kelime kısımları faktörünü ilk kullanan müellif olmasa da onu en somut şekilde kullanan müelliftir. Çünkü ondan önce de ana bölümlerin tasnifinde kelime kısımları faktörünü dikkate alan müellifler olmuşsa da Zemahşerî gibi قسم الاسم veya باب الاسم şeklinde genel başlıklar kullanmamışlardır. Bazıları ise 'âmil olan isimler, 'âmil olan fiiller gibi kelime çeşidi faktörünü ana bölümlerde değil alt bölümlerin tasnifinde kullanmıştır. Oysa Zemahşeri kelime kısımlarını ana başlıklarda kullanırken sadece i'râb veya 'amel gibi belli bir yönünü esas almamıştır. Aksine İbn Bâbeşâz gibi kelime kısmıyla ilgili nahiv ve sarf konularının tamamını ilgili ana başlık altında ele alacak derecede geniş anlamda kullanmıştır. Diğer kelime kısımları için de aynı durum geçerlidir.

Zemahşerî'nin kelime kısımları faktörünü esas aldığı en önemli başlıklar şunlardır:

1- القسم الأول من الكتاب وهو قسم الأسماء “Kitabın birinci bölümü, isim bölümüdür.”³⁴⁵

2- القسم الثاني من الكتاب وهو قسم الأفعال “Kitabın ikinci bölümü, fil bölümüdür.”³⁴⁶

3- القسم الثالث من الكتاب وهو قسم الحُرُوف “Kitabın üçüncü bölümü, harf bölümüdür.”³⁴⁷

4- القسم الرابع من الكتاب وهو قسم المشترك “Kitabın dördüncü bölümü, (kelime kısımları arasında) müşterek konuların bölümüdür.”³⁴⁸

Bu başlıkta müellif imâle, vakıf, ibdâl, ziyade, idgâm gibi belli bir kelime türüne mahsus olmayan konular üzerinde durmuştur. Dolayısıyla bu ana başlık da kelime kısımlarının esas alındığı bir tasnifin sonucudur. Zira başlıkta geçen “müşterek” ifadesinden maksat, kelime kısımlarının tamamında ya da ikisinde bulunmak suretiyle ortak olan konulardır.

Daha önce de belirtildiği gibi İbnu'l-Hâcib *el-Kâfiye* adlı eserini tasnif ederken büyük oranda Zemahşerî'ye uymuştur. Çünkü o da kelime kısımlarını esas alarak

³⁴⁵ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 33.

³⁴⁶ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 243.

³⁴⁷ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 287.

³⁴⁸ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 345.

eserini; isim, fiil ve harf şeklinde üç ana bölüme ayırmıştır. Bu yüzden de burada onun eserini ayrı bir başlıkta ele almayı gerekli görmüyoruz. Ancak hem sarf ile nahiv konularını birbirinden tamamen ayırmayı hem de mümkün olduğunca veciz bir eser ortaya koymayı hedefleyen İbnu'l-Hâcib bazı alt başlıkların tasnifinde Zemahşerî'den ayrıldığı gibi “kelime kısımları arasında müşterek olanlar” şeklinde dördüncü bir ana başlık açmamayı tercih ederek de ondan ayrılmaktadır.

1.1.3.9. İbn ‘Usfûr’un *el-Mukarrib* Adlı Eseri

İbn ‘Usfûr çok fazla teferruatlara inmeden Arap dil ilimlerinin temel konularını içeren bu kitabını; kelimenin terkîbten önceki hükümleri ve terkîbten sonraki hükümleri şeklinde iki ana bölüme ayırmıştır. Bu ana bölümlerden her birini de kendi içinde tasnif eden müellif; i‘râb, ‘âmil, gramatik işlev gibi farklı tasnif faktörlerini dikkate almıştır. Ancak ne ana konuların tasnifinde ne de tâlî konuların tasnifinde doğrudan kelime kısımlarını esas almamıştır.

Bunun nedeni ise şöyle açıklanabilir: İbn ‘Usfûr tamamen bu eserinde özellikle i‘râb olgusuna odaklanmıştır ve i‘râb ise ancak cümde meydana gelir. Zira kelime tek başına iken belli bir i‘râbı olmaz. Ancak ‘âmil ile mamulün bir araya gelmesi ve terkîbin oluşmasıyla i‘râb meydana gelir. Nitekim müellif mebnileri de ayrı bir başlıkta işlememiştir. Çünkü onlarda da i‘râb meydana gelmez. Ayrıca eserin girişinde kelime kısımları kısaca tanıtıldığı için konu tasnifinde ayrıca esas alma ihtiyacını hissetmemiş olabilir.

1.1.3.10. İbn Mâlik’in *et-Teshîl* Adlı Eseri

İbn Mâlik diğer birçok müellif gibi eserini nahiv ve sarf olmak üzere iki ana bölüme ayırmıştır. Birinci ana bölümde nahiv, ikinci ana bölümde ise sarf konularına yer vermiştir. Kelimenin terkipten önceki hali ile terkipten sonraki halini dikkate alarak nahiv bölümünü de kendi içinde; başlangıç konuları ve ana konular şeklinde iki kısma ayırmıştır. Terkipten önceki hükümlerin geçerli olduğu kelime, kelam, kelimenin kısımları, i‘râb çeşitleri, binâ, mu‘rab, mebnî, marife ve nekre gibi konuları

giriş bölümünde işlemiştir. Çünkü bu konular anlaşılmadan nahvin ana konularının anlaşılması da mümkün değildir.³⁴⁹

Terkibten sonraki hükümlerin geçerli olduğu ana konuları ise isim cümlesi ve ilgili konular, fiil cümlesi ve ilgili konular, her iki cümlede müşterek olan konular şeklinde ayırmıştır. Çünkü terkiib halini almasıyla oluşan her konu ya bu cümle türlerinden birine mahsustur veya her ikisinde de bulunabilen müşterek bir konudur. Bu bağlamda İbn Mâlik قسم الجملة الفعلية ve قسم الجملة الاسمية şeklinde genel başlıklar kullanmamışsa da nahiv konularını ana bölümlere tasnif ederken genel olarak cümle türlerini ve özel hükümlere sahip olan üslupları esas almıştır.³⁵⁰ Cümlenin türünü belirleyen temel unsurun kelime kısımları olduğunu ve bundan hareketle İbn Mâlik'in dolaylı yoldan da olsa kelime kısımlarını dikkate aldığını söylemek bir zorlamadan ibarettir. Nitekim mübteda ve haber kousunun ardından isim cümlesinin başına geldiği gerekçesiyle sırasıyla; “كَانَ” ve kardeşleri, mukârebe fiilleri, “إِنَّ” ve kardeşleri, cinsi nefyeden “لَا” edatı ve mübteda ile haberin başına gelip ikisini de maf'ûl edinmek üzere nasb eden “ظَنَّ” ve kardeşleri konularını ele almıştır. Çünkü nevâsih denen bu fiil ve harfler isim cümlesinin başına gelip mübteda ve haberi hem i'râb hem de nahvî vazife bakımından değiştirdikleri için onlarla çok sıkı bir münasebetleri vardır.

Dolayısıyla İbn Mâlik'in söz konusu eserinde kelime kısımlarının doğrudan etkili olduğu bir tasnifin olmadığı kanaatindeyiz. Şayet kelime türünü esas almış olsaydı nevâsihlerden harf olanları harf bölümünde fiil olanları ise fiili bölümünde ele alırdı. Ya da ana bölümleri i'râb esasına göre tasnif etmiş olsaydı “كَانَ” fiilinin ismini, “إِنَّ” edatının haberini ve merfû' olan diğer öğeleri merfû'ât bölümünde ele alırdı. Aynı şekilde “كَانَ” fiilinin haberini, “إِنَّ” edatının ismini ve mansûb olan diğer öğeleri de mansûbât bölümüne yerleştirirdi. Aynı şekilde münâdâ, terhîm, ihtisâs, nüdbe, istigâse, tahzîr ve iğrâ gibi konuları da tevâbi isimlerden sonra değil mef'ûlle beraber işlerdi. Çünkü bunların tamamı lafzen veya mahallen mansûb olup hazfedilmiş fiillerin mef'ûludur.

Sîbeveyhi'den hicri yedinci yüzyıla kadar nahiv ilminde ön plana çıkan bazı önemli eserler üzerinde yapılan incelemeler sonucunda nahiv konularının tasnifinde etkili olan ana unsurların; kelime kısımları, i'râb, 'âmil, cümle çeşidi ve 'amel

³⁴⁹ Şâtibî, *el-Makâsidu's-şâfiyye*, 1/31.

³⁵⁰ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, 13/218-223; Şâtibî, *el-Makâsidu's-şâfiyye*, 1/589.

faktörleri olduğunu tespit edilmiştir. Alt konuların tasnifinde ise anlam, kullanım sıklığı, ‘âmilin gücü, asl ve fer’ olma gibi bazı faktörlerin olduğu saptanmıştır. Ancak bunlar işin teferruat kısmını teşkil ettiği için bu çalışmada üzerinde durulma gereği görülmemiştir. Çünkü bu bölümün temel amacı Sîbeveyhi’den Mecdüddîn İbnu’l-Esîr’in asrına kadar olan bazı önemli eserlerin temel konularının tasnifinde etkili olan faktörleri ortaya koymaktır. Bunun yanı sıra konuların mahiyetine ve müelliflerin önem verdikleri hususlara bağlı olarak bir eserde birden fazla faktörün etkili olduğu da tespit edilmiştir. Yani bir eserdeki bütün konuların tasnifinde tek bir faktör etkili olmaz. Zira bazı konular mahiyet bakımından birbirinden farklılık gösterdikleri için aynı faktöre uyum sağlamaları mümkün olmamaktadır. Fakat buna rağmen genelde ana konuların tasnifinde belli bir faktör dikkate alınmıştır ve müellifler de genelde ana konuların tasnifinde esas aldıkları faktörlerle anılmışlardır. Nitekim Zemahşerî kelime kısımlarına göre konuları tasnif etmekle bilinmektedir. Çünkü ana bölümleri bu bağlamda taksim etmiştir. Fakat alt konuları başka unsurlara göre tasnif etmiştir.

2. ARAP GRAMERİNDE KONULARIN TERTİBİ

Çalışmamızın ikinci ana kısmını teşkil eden bu bölümde Arap nahvinde konuların tertibi üzerinde durulacaktır. Arap gramerinde konuların tasnifini ele aldığımız birinci bölümde esas alınan eserler bu bölümde de esas alınacaktır. Çünkü daha önce de ifade edildiği gibi bu eserlerin her biri yazıldığı dönemden günümüze dek ilim dünyasında büyük bir ilgi görmüş ve İslam dünyasının farklı bölgelerinde hem ders kitapları olarak tercih edilmiş hem de büyük âlimler tarafından üzerinde önemli çalışmalar yapılmıştır.

Kavramsal çerçeve başlığında zikredildiği gibi tertib kavramı; *takdim ve te‘hîr yönünde aralarında ilişki bulunan birden fazla şeyi, (aralarındaki sıralama düzenine riayet ederek derlemek ve ortak özelliklerini dikkate alarak) tek isimle anılabilmesini sağlamaktır*.³⁵¹ Buna göre metodolojik bir tertib işleminde iki hususa dikkat edilir. Bunlardan biri; aralarında i‘râb, ‘amel, kelime türü, asıl-fer‘ vb. bir ilişki ve ortak nokta bulunan konuların tek ana başlık altında toplanmasıdır. Diğer husus ise toplanan bu konulardan her birinin gelişi güzel değil, aksine takdîm ve te‘hîr açısından uygun görüldüğü yere yerleştirilmesidir.

Nahivciler de belli bir sistem içerisinde tasnif ettikleri konuları ele alırken konular arasındaki ilişkiye ve ortak noktalara dikkat ederek onların tertibinde belli bir düzene riayet etmişlerdir. Nahiv kitaplarında herhangi bir sebepten dolayı daha sırası gelmeyen bir konuya değinildiğinde, ilgili konunun ihtiyacı kadar açıklandıktan sonra “*Yeri geldiğinde bu konuya detaylıca değinilecektir.*”, “*Bu konu ileride her yönüyle işlenecektir.*”, “*İleride detaylıca görüleceği üzere*” şeklinde sıklıkla görülen ifadeler de nahivcilerin tertib işleminde belli bir sisteme riayet ettiklerinin bir göstergesidir. Hatta birçok müellif eserlerinin mukaddime bölümünde ilgili eseri telif etme nedenlerine değinirken benimsedikleri tertip sistemini de bu nedenler arasında sayarak tertibin önemine dikkat çekmişlerdir.

Doğru bir tertib sisteminin uygulanması durumunda konular kendinden önceki konunun daha iyi pekiştirilmesinde ve kendinden sonraki konuya da bir ön hazırlık mahiyetinde olup kısa zamanda daha doğru ve kolay anlaşılmasında etkili olur. Ayrıca

³⁵¹ Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *et-Ta‘rîfât*, 57; Tehânevî, “tertîb”, 1/412-413; Mustafa Muhammed ‘Arafe ed-Dusûkî, *Hâşiyetu‘d-Dusûkî ‘alâşerhi‘l-Kutbi‘r-Râzî ‘ala‘ş-Şemsiye*, (Şurûhu‘ş-Şemsiyye), Haz. Ferecullah Zeki el-Kurdî (Kahire: Matba‘at-u Kurdistânî‘l-‘İlmiyye, 1327/1909), 1/15; Dusûkî, *Hâşiyetu Şerhi‘t-Taftâzânî*, 1/66; Butrus el-Bustânî, “rtb”, 322; Cemîl Salîbâ, “tertîb”, 1/267.

ilgili eserin daha düzgün bir şekilde ana bölümlere taksim edilmesini sağlar. Eğitim ve öğretim amaçlı yazılan eserlerde doğal olarak bu önem daha fazla ön plana çıkmaktadır. Zira bu amaçla yazılan eserlerde muhatap kitlenin durumu göz önünde bulundurulmalı ve kısa zamanda hem doğru hem de kolay öğrenimi sağlayacak tüm faktörler dikkate alınmalı.

Nahiv alanında eser telif eden müellifler de tertib meselesinin üstelendiği bu önemli işlevlerin bilincinde oldukları için genellikle konu tertibinin belli esaslara dayalı olmasına özen göstermişlerdir. Nitekim bazı müellifler eserlerinin giriş bölümünde genel olarak tertibin önemine dair önemli açıklamalarda bulunmuştur.

İbn Ferhân *el-Mustevfâ* kitabının mukaddimesinde eserini telif etme ihtiyacını hissetme nedenlerine değinirken önceki eserlerden bazılarının çok kısa, bazılarının çok uzun olduğunu belirttikten sonra *“Bunun yanı sıra وَمَعَ هَذَا فَإِنْ أَكْثَرَهَا كَانَ مُشَوَّشًا فِي تَرْتِيبِهِ. ”*³⁵² şeklinde konuyla ilgili dikkat çekici bir ifade kullanmıştır. Çünkü buna göre nahiv ilmine dair müellifi yeni bir kitap yazmaya sevk eden en önemli saiklerden biri de daha önceki eserlerin çoğunda konuların sistematik bir tertibe tabi tutulmamasıdır.

Zemahşerî de *el-Mufasssal* adlı meşhur eserinin mukaddimesinde önceki eserlerde eksik bulduğu ve bu nedenle kendisinin nasıl bir kitap yazması gerektiğini şu sözlerle dile getirmiştir: *...مُحِيطٌ بِكَافَّةِ الْأَبْوَابِ، مُرْتَّبٌ تَرْتِيبًا يُبَلِّغُ بِهِمُ الْأَمَدَ الْبَعِيدَ بِأَقْرَبِ السَّعْيِ. ”*³⁵³ *“Bütün nahiv konularını kapsayan, az bir gayretle talebeleri büyük ilmi amaçlara ulaştıran ve basit bir sulamayla/açıklamayla kovalarını/akıllarını (ilimle) dolduran bir tertib sistemiyle tanzim edilmiş (bir kitap yazmam gerektiği için bu kitabı yazdım). ”*³⁵³

Kullandığı cümleden de açıkça anlaşıldığı üzere az bir azim ve çalışmayla ilmi anlamda gelişip büyük mesafelerin kat edilmesini sağlayan faktörlerden biri de uygulanan tertib sistemidir. Zemahşerî gibi bu alanın dehalarından olan büyük bir âlimin tertib hususuna böylesine önemli fonksiyonlar yüklemiş olması bu meselenin ehemmiyeti ve üstlendiği işlevi açısından oldukça dikkat çekicidir.

³⁵² İbn Ferhân, *el-Mustevfâ*, 1/3.

³⁵³ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 31.

Tertib meselesinin ehemmiyetini ortaya koyan önemli açıklamalarda bulunan müelliflerden biri de Haydere el-Yemenî'dir. *Keşfu'l-müşkil* adlı eserinin mukddimesinde konuları kitab adını verdiği dört ana bölüme tasnif ettiğini, bu bölümlerde işlediği konuları ve her ana bölümü de kendi içinde çeşitli bâblara ayırdığını ifade ettikten sonra konuların tertibi hakkında şu açıklamayı yapmıştır:

*“Birinci kitab/bölüm haddi zatında kendinden sonrakilerden bağımsızdır. Ancak diğer üç kitab fer‘in asla bağlı olması gibi birinci kitaba bağlıdır. Aynı şekilde ikinci kitab üçünü ve dördüncü kitaptan, üçüncü kitab da dördüncü kitaptan bağımsızdır. Fakat bu üç kitaptan her biri de (fer‘in asla bağlı oluşu gibi) kendinden öncekine bağlıdır. Her bir kitab bölümünde yer alan bâb bölümlerinin tertibinde de durum aynıdır. Yani her bâb kendinden sonraki bâblardan bağımsız fakat öncekilere bağımlı olacak şekilde sıralanmıştır. Bâb bölümlerinin altında yer alan fasıl bölümlerinin tertibi de bu şekildedir.”*³⁵⁴

Buna göre müellif ele aldığı her kitab, bâb veya fasıl bölümlerinin kendinden önceki ve sonraki bölümlerle olan ilişkisini detaylıca incelemiş ve ona göre ilgili bölümü uygun gördüğü yere yerleştirmiştir. Çünkü bazı bölümler arasında hiyerarşik bir düzen olduğu için anlaşılmaları başka bölümlerin bilinmesine bağlıdır. Dolayısıyla bağlı oldukları bölümlerden önce ele alınmaları hem nahiv ilminin yapısı ve felsefesine aykırı olur hem de anlaşılmaları zor olur. Müellif de buna riayet ederek bölümleri kendilerinden sonraki bölümlerden bağımsız ama öncekilere bağımlı olacak şekilde sıralamıştır. Böylece her bölüm kendinden önceki bölümün daha iyi pekişmesini sağladığı gibi sonraki bölümün kolay anlaşılmasına da zemin hazırlamış olur.

Arap dil ilimlerinin önde gelen simalarından olan İbn ‘Usfûr da *el-Mukarrib* adlı eserinin metodundan söz ederken *وَدَلَّلْتُهُ لِلْفَهْمِ بِحُسْنِ التَّرْتِيبِ* “Kitaptaki konuları güzel (sistematik) bir şekilde tertib ederek daha kolay anlaşılmasını sağladım”³⁵⁵ şeklindeki ifadesiyle tertibin eğitim üzerindeki etkisini vurgulamıştır.

Bunların yanı sıra birçok müellif de konuları ele alırken sadece ilgili konunun tertibinde izlediği metodun gerekçesini açıklayarak meselenin önemine işaret etmiştir. Tüm bunlar ise nahivcilerin genel anlamda tertip meselesini hem nahiv felsefesi hem

³⁵⁴ Haydere el- Yemenî, *Keşfu'l-müşkil*, 1/161.

³⁵⁵ İbn ‘Usfûr, *el-Mukarrib*, 65-66.

de eğitim metodu bakımından değerlendirip üstlendiği işlevin bilincinde olduklarını ve konuları bu da bağlamda tanzim ettiklerini göstermektedir. Ancak müelliflerin savundukları nahiv felsefesi, benimsedikleri eğitim metodu ve hitap ettikleri kitlenin farklı olması gibi bazı nedenlerden dolayı uyguladıkları tertip sistemleri de farklılık arz etmektedir.

2.1. Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* Adlı Eseri

Sîbeveyhi kendinden sonraki çoğu nahivciden farklı bir şekilde konuları tanzim etmiş ve bu yüzden de metodolojik bir tertip sistemini takip edip etmediği hususunda iki farklı görüş meydana gelmiştir.³⁵⁶ Bu görüşleri daha önce detaylıca ele aldığımız için konumuz bağlamında burada kısaca değinmekle yetineceğiz.

Bazı araştırmacılar; eserde öne alınması gereken bazı konuların tehir edildiğini ve tehir edilmesi gereken bazı konuların da öne alındığını gerekçe göstererek Sîbeveyhi'nin konuları metodolojik bir tertip sistemine göre tanzim etmediği yönünde görüş bildirmişlerdir.³⁵⁷ Çünkü Sîbeveyhi bir ana konuya ait meseleleri ardışık bir biçimde işlemek yerine bunları birbirinden ayırıp ve her birini müstakil bir bâb şeklinde farklı konular arasında işlemiştir.³⁵⁸ Bu da konuların bütünlüğünü bozduğu gibi onların anlaşılmasına da engel teşkil ettiği gerekçesiyle metodolojik bir sorun olarak değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra bazı sarf ve nahiv konularını iç içe ele alması da Sîbeveyhi'nin tertib yönünde eleştirilmesine sebep olan başlıca hususlardır.

Bazı araştırmacılar ise Sîbeveyhi'nin genel anlamda metodolojik bir tertib sistemi uyguladığını savunmuşlardır ki kanaatimizce bu görüş daha isabetlidir. Çünkü daha önce de ifade edildiği gibi bir eserin şekil almasında müellifinin konulara bakış açısı, benimsediği eğitim metodu ve konular arasındaki ilişkide ön plana çıkardığı hususlar etkili olduğu gibi yazıldığı dönemin ve hitap ettiği kitlenin ilmi seviyesinin de etkisi vardır. Çünkü her dönemin kendine özgü bir ilmi metodu ve dili vardır. Yani bizzat müellifin kendisinden ve işlediği konuların doğasından kaynaklanan dâhili faktörlerin yanı sıra konu tasnifi ve tertibinde etkili olan bazı harici faktörler de

³⁵⁶ Abdülmecîd - Sâlih, “Menhecu Sîbeveyhi fî Tertîbi'l-Ebvâbi'n-Nahviyye”, *Mecellet-u Diyâlâ*, 68 (2015), 375-384.

³⁵⁷ Kâtip Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, 2/1427; Hadîce el-Hadîsî, *Ebniyetu's-sarf fî kitabi Sîbeveyhi*, (Bağdat: Mektebetu'n-Nahda, 1385/1965), 66-67.

³⁵⁸ Bedevî, *Sîbeveyhi*, 29-30; Hadîce el-Hadîsî, *Kitâbu Sîbeveyhi*, 88.

vardır.³⁵⁹ Sîbeveyhi de eserini yazarken muhatabı olan toplumun ilmi seviyesini, konuları ele alış biçimleri, ulema arasındaki tartışmalarda ön plana çıkan meseleleri, o tartışmalarda kullanılan metodu ve dili dikkate almıştır. Aksi takdirde ilim ehli arasında çok büyük bir yankı uyandıran bu kapsamlı eser dönemin âlimleri tarafından birçok yönden eleştirilere maruz kalırdı. Oysa daha önce de belirttiğimiz üzere Küfe ekolüne mensup olanlar dâhil tüm nahivciler tarafından büyük bir tazim görüp “nahiv ilminin Kur’ân-ı” vb. vasıflara mazhar olmuştur.³⁶⁰ Bu da eserin her yönüyle kendi dönemine uygun olduğunu göstermektedir.

Öte yandan o dönemde henüz hâşiye geleneği oluşmadığı için Sîbeveyhi de ana konuyla doğrudan veya dolaylı olan her meseleyi kitabın ana metni içerisinde ele almıştır.³⁶¹ Bir ana konuya ait bâbların arasına kısmen alakasız görünen başka bâbların girmesinde bu durumun ciddi bir etkisi vardır. Fakat konular bir bütünlük içerisinde dikkatlice incelendiğinde Sîbeveyhi’nin bâblar arasındaki konu birliğine ve ortak noktalarına da işaret etmeyi ihmal etmediği gözlemlenir.³⁶² Çünkü daha önce de değinildiği gibi Sîbeveyhi müteahhirûn nahivcilerden farklı olarak konuları mesele bağlamında ele aldığı için konu tertibinde de meseleler arasındaki ilişkiyi dikkate almıştır. Ancak bu ilişkiyi de sadece nahiv ilmi bağlamında değil; belagat, anlam, kullanım şekli vb. hususları da dikkate almıştır. Bu nedenle bazı modern araştırmacıların yaptığı gibi Sîbeveyhi’nin *el-Kitâbı*’nı yazıldığı dönemden koparıp sonraki dönemleri ölçüt alarak değerlendirmek ve bunun neticesinde de onu tasnif ve tertib metotlarını bilmemekle itham etmek doğru bir yaklaşım değildir.

Konuları işlerken daha sırası gelmemiş fakat herhangi bir münasebetten dolayı değinmek ihtiyacını gördüğü bir konuyu gereği kadar açıkladıktan sonra kullandığı bazı ifadeler de Sîbeveyhi’nin zihninde belirlediği belli bir tertib sistemin olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim *وَسَتَرَى ذَلِكَ أَيْضاً فِي مَوْضِعِهِ* “Yeri geldiğinde bu konuyu tekrar

³⁵⁹Tantâvî, *Neş’etu’n-nahv*, 82.

³⁶⁰Abdulkâdir b. Ömer el-Bağdâdî, *Hizânetu’l-edeb ve lubbu lubâbi lisâni’l-‘Arab*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetu’l-Hâncî, 1418/1997), 1/370-372.

³⁶¹Muhammed Kâzım el-Bukkâ’, *Menhecu kitâbi Sîbeveyhi fi’t-takvîmi’n-nahvî* (Bağdat: Dâru’s-Şu’ûni’s-Sekâfiyyeti’l-‘Âmme, 1409/1989), 282; Muhammed Kâzım el-Bukkâ’, “Mukaddime”, *el-Kitâb*, mlf. Ebî Bîşr Amr b. Osma b. Kanber Sîbeveyhi, thk. Muhammed Kâzım el-Bukkâ’ (Beyrut: Mektebet-u Zeyni’l-Hukûkiyye’l-Edebiyye, 1436/2015), 1/23.

³⁶²Kâzım el-Bukkâ’, “Mukaddime”, 26-27.

göreceksin.”³⁶³ وَسَوْفَ يُبَيِّنُ مَا يَنْصَرِفُ وَمَا لَا يَنْصَرِفُ إِنْ شَاءَ اللَّهُ “Munsarif ve gayrı munsarif isimler ileride açıklanacaktır inşallah.”³⁶⁴ gibi ifadeleri sıkça kullanmıştır.

Bunların yanı sıra tasnif ve tertib bakımından eserde bazı problemlerin olması da doğal karşılanmalıdır. Çünkü eserin yazıldığı dönemde Arap dil ilimlerine ait bazı konular henüz tam ayrışmamış ve tertib yönünde de nihai şeklini almamıştı. Ayrıca Arap dil ilimleri alanında yazılan ilk kapsamlı eser olması ve son şeklini vermeden müellifinin ani vefat etmesi de bu kısmi düzensizliğe neden olmuştur.³⁶⁵ Kendisinin eseri kimseye arz etmemiş ve kimseye okutmamış olması da bu ani gelen ölümünden kaynaklandığı düşünülmektedir.³⁶⁶ Ancak altı yüze yakın bâbın yer aldığı eserde sadece bazı konularda görülen düzensizliğe dayanarak kitapta metodolojik bir tasnif ve tertib sisteminin hiç olmadığını iddia etmek de insaflı bir yaklaşım değildir.³⁶⁷

Tasnif sisteminde olduğu gibi tertib sisteminde de muhtelif faktörler etkili olmaktadır. Sîbeveyhi'nin konu tertibinde dikkate aldığı başlıca hususları ise şöyle aktarmamız mümkündür.

2.1.1. Mukaddime Konuları

Her disiplin alanının kendine ait giriş konuları vardır. bu konular ilgili çalışma alanının temel konuları olmasa da genel olarak ana konuları ilgilendiren ve onların anlaşılmasında ciddi etkisi olan konulardır. Bu nedenle hem mantıksal olarak hem de eğitim metodu bakımından bu konuların öne alınması gerekir ki ana konular daha kolay ve doğru bir şekilde anlaşılsın. Bunlara mukaddime konuları denmesinin nedeni de budur. Çünkü takdim edilmesi yani öne alınması gereken konulardır. Aynı durum nahiv ilmi için de geçerlidir.

Sîbeveyhi de bu durumun bilincinde olduğu için ana konulara girmeden önce onların anlaşılması için bilinmesi gerekli olan bazı konular üzerinde durmuştur. Eserin giriş bölümünü teşkil eden bu konular; kelime kısımları, i'râb çeşitleri ve alametleri, mu'rab, mebnî, munsarif, gayr-i munsarif, müsned ve müsned ileyh gibi her cümlede

³⁶³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/14.

³⁶⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/22.

³⁶⁵ Bedevî, *Sîbeveyhi*, 32.

³⁶⁶ Sîrâfî, *Ahbâru'n-nahviyyîn*, 66; Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 60-61; Ali en-Necdî, *Sîbeveyhi*, 131; Hadîce el-Hadîsî, *Kitâb-u Sîbeveyhi*, 96; Hadîce el-Hadîsî, *Ebniyetu's-sarfî fi kitabi Sîbeveyhi*, 69; Abdülmecîd - Sâlih, *Menhecu Sîbeveyhi*, 380-381.

³⁶⁷ Abdülmecîd - Sâlih, *Menhecu Sîbeveyhi*, 384.

veya çoğunda karşılaşılan konulardır. Çünkü kelime kısımlarını birbirinden ayıramayan, mebnî ile mu‘rab kelimelerden haberdar olmayan, cümledeki hangi ögelerin birbirlerine isnâd ilişkisiyle bağlı olduklarını, i‘râbı, i‘râb alametlerini ve bu alametlerden hangisinin ne tür kelimelerde meydana geldiğini bilmeyen birinin nahiv ilminin ana konularını doğru bir şekilde anlaması mümkün değildir. İşte bu nedenle söz konusu konular ilk olarak öğrenilmesi gereken konulardır.

Ebû İshâk İbrâhîm eş-Şâtibî'nin (öl. 790/1388) giriş bölümünde işlenen konular hakkındaki: *وهذا الباب مُقَدِّمَةٌ لَا بُدَّ مِنْ تَقْدِيمِهَا قَبْلَ النَّظَرِ فِي شَيْءٍ مِنْ أَبْوَابِ النَّحْوِ، إِذْ لَا يَتَحَصَّلُ شَيْءٌ مِنْ تِلْكَ الْأَبْوَابِ إِلَّا بَعْدَ تَحْصِيلِهِ* “*Bu bâb mukaddime bölümüdür. Nahiv konularından herhangi birine girmeden önce getirilmesi gerekir. Çünkü bu bölümdeki konular öğrenilmeden diğer nahiv konularının öğrenilmesi mümkün değildir.*”³⁶⁸ ifadeleri bu konuların başa alınmasının rast gele olmadığını, aksine belli bir amaç hedefleyen bir eğitim metodu olduğunu göstermektedir. Bu hususta Sîbeveyhi kendinden sonraki bütün müellifleri etkilemiştir. Çünkü tüm nahiv kitaplarında ilk olarak kelime kısımları, i‘râb çeşitleri ve alametleri, mu‘rab ve mebnî gibi konular işlenmiştir. Dolayısıyla ileride ele alacağımız diğer eserlerin tamamında da mukaddime bölümü yer almaktadır. Bu nedenle ele alacağımız her eserde buna tekrar tekrar değinme gereğini duymamaktayız. Fakat tüm eserlerin mukaddime bölümleri aynı konulardan oluşmaz. Çünkü müzekkerlik – müenneslik, marifelik – nekrelik gibi kimi konular bazı eserlerde mukaddime bölümünde yer alırken bazılarında başka bölümlerde yer almaktadır. Bu da müellifin ilgili konuya ve onun diğer konular üzerindeki etkisine olan bakış açısından kaynaklanmaktadır. Nitekim bazı müellifler, kelimenin terkipten önceki durumuyla ilgili olduğu gerekçesiyle müzekkerlik ve müenneslik konusunu isim bölümünün sonunda veya sarf konuları içerisinde ele almışlardır. Buna karşılık bazı müellifler ise mübteda – haber, fiil – fâil, sıfat – mevsuf ve hâl – sâhibu’l-hâl gibi cümle ögeleri arasındaki cinsiyet uyumunun gerekliliğinden ötürü temel nahiv konularını ilgilendirdiğini düşünüp mukaddime bölümünde işlemişlerdir. Ancak bu çalışmada mukaddime konuları arasındaki farkların detayına girilmeyecektir.

³⁶⁸ Şâtibî, *el-Makâsиду ‘ş-şâfiyye*, 1/31.

2.1.2. ‘Amel Faktörü

Nahiv konularının tertibinde genel olarak; i‘râb, ‘amel, kelime türü, cümle türü, güçlülük ve zayıflık, aslîlik ve fer‘îlik gibi birden fazla faktör etkili olduğu için müellifin tercihi büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda konu tertibi bakımından *el-Kitâb*’ı incelediğimizde, ana konularda i‘râbı veya kelime türünü esas alan çoğu nahivcinin aksine Sîbeveyhi’nin ağırlıklı olarak ‘amel ve ‘âmil gücü faktörlerini esas aldığını söyleyebiliriz. Nitekim söz konusu eser içerik bakımından da araştırıldığında daha ilk bâblardan itibaren müellifin ‘amel teorisine büyük bir ehemmiyet verdiği anlaşılmaktadır.³⁶⁹ Çünkü yukarıda da vurgulandığı gibi ilmi düzeyin çok yüksek olduğu Sîbeveyhi’nin döneminde i‘râb sorunu büyük oranda halledildiği için artık cümle ve üsluplardaki i‘râbın neden meydana geldiği ve onun arka planı olan ‘amel meselesine odaklanılmıştır. Yani artık çetrefilli ifadeler haricinde zaten hangi ögenin i‘râb bakımından nasıl kullanılacağı genel olarak biliniyordu. Ancak bu ögelerde ‘amel edip onların aldıkları i‘râbı meydana getiren husus henüz tartışılan bir konuydu. Bundan dolayı Sîbeveyhi konu tasnifinde olduğu gibi konu tertibinde de ağırlıklı olarak ‘amel faktörünü dikkate almıştır. Bu nedenle giriş konularını aktardıktan sonra ‘amel yönünü dikkate alarak fiil çeşitlerini ardından da fiil gibi ‘amel eden isim ve harfleri ele almıştır. Çünkü ‘amel bakımından fiil daha güçlüdür ve bu nedenle diğer ‘âmillerden önce zikredilmesi daha uygundur.

Sîbeveyhi’nin eserini tasnif ve tertib yönünden değerlendirirken sadece kullanılan başlıklar değil başlığın altında ele alınan konuların da incelenmesi gerektiği kanaatindeyiz. Zira hem o dönem hâkim olan dilden hem de bazı kavramların henüz tam oturmamış olmasından dolayı bazı başlıkları çok muğlak olup temel amacın anlaşılmasına engel teşkil etmektedir.³⁷⁰ Örneğin، باب الفاعل الذي لم يتعدَّه فعلُهُ إلى مفعولٍ،³⁷¹ başlığına bakıldığında zaman ilk etapta ana konu olarak fâil ve mef‘ûlun işlendiği zannedilir. Oysa başlık fâil ve mef‘ûl üzerinde kurulmuşsa da burada asıl anlatılan konu lâzım fiil ile mef‘ûl bih almayan bina meçhul fiillerdir. Yani sadece ref‘ ‘amelini yapan fiil ele alınmıştır. Dolayısıyla

³⁶⁹ Şevkî Dayf, *el-Medârisu’n-nahviyye*, 64-65; Ali en-Necdî, *Sîbeveyhi*, 183-184.

³⁷⁰ Ali en-Necdî, *Sîbeveyhi*, 177.

³⁷¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/33.

burada ذَهَبَ زَيْدٌ cümlesindeki gibi anlamı gereği hiç mef'ûl bih almayan lâzım fiil ile ضَرَبَ عَمْرٌو cümlesindeki gibi aslen birtane mef'ûl bihi nasb eden fakat bina meçhul kalıbına dönüştürüldükten sonra mef'ûlunun nâib-i fâile dönüşerek merfû' olmasından dolayı artık nasb 'amelini yapmayan fiillerdir. Böylece anlam bakımından farklı olup biri etken diğeri edilgen olsa da, 'amel yönleri dikkate alınarak ikisi de bir başlık altında ve art arda verilmiştir. Aynı şekilde هَذَا بَابُ الْفَاعِلِ الَّذِي يَتَعَدَّاهُ فِعْلُهُ إِلَى مَفْعُولٍ şeklindeki başlığa da ilk bakıldığında ana konunun fâil olduğu kanısına varılır. Fakat burada asıl odaklanılan konu ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا cümlesindeki gibi bina malum olup bir tane mef'ûl bih nasb eden mue'addî fiillerdir.

Bu kısa açıklamalardan sonra Sîbeveyhi'nin tertib bakımından 'amel faktörünü esas aldığını göstermesi amacıyla bazı konuları sırayla vermemiz uygun olacaktır. Ancak 'âmil faktörünün tertipteki etkisini göstermek için Sîbeveyhi'nin kullandığı başlıklar yerine onların günümüzdeki karşılıklarını vereceğiz. Çünkü tasnif bölümünde aynı başlıkları verip gereken açıklamalarını da yapmıştır. Sadece orada tasnif bağlamında değerlendirirken burada tertib bağlamında ele alacağız. Dolayısıyla Sîbeveyhi'nin uzun ve muğlak başlıklarını tekrar verip aynı açıklamaları yapmamız konunun gereksiz yere çok uzamasına neden olacaktır.

1. Lâzım fiil ile mef'ûl bih nasb etmeyen bina meçhul fiiller

Eserin giriş bölümünü teşkil eden ilk yedi bâbın akabinde gelen bu bâbta ذَهَبَ زَيْدٌ gibi lâzım fiil ile ضَرَبَ عَمْرٌO cümlesindeki gibi meçhul kalıba dönüştürüldüğü için mef'ûl bih alamayan fiiller ele alınmıştır.³⁷² Fiilin 'amel yönünün esas alınmasından ötürü bu bâb temel konular arasında ilk sıraya yerleştirilmiştir. Çünkü lâzım fiil anlamı gereği zaten mef'ûl bih alamadığı için sadece ref' 'amelini yapar. Aynı şekilde bina malum durumunda bir mef'ûl bih alabilen fiiller de binâ meçhul kalıba dönüştürülünce fâil olmadığı için maf'ûl bih olan isim müsned ileyh olup fâilin yerine geçer ve cümledeki fiille merfû' olur. Her iki fiilin müşterek noktası ise mef'ûl bih almayıp sadece ref' 'amelini yapmalarıdır. Dolayısıyla bu bâbta sadece ref' 'amelini yapan fiiller işlenmiştir.

³⁷² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/33.

‘Âmiller kendi içinde; güçlü, orta ve zayıf şeklinde kısımlara ayrılmaktadır. Ancak ‘âmillerin en güçlüsü fiildir ve bu yüzden de ‘amel faktörüne göre yapılan bir tertib sisteminde öncelik fiile verilmiştir. Aynı şekilde lâzım, müte‘addî, bina malum, bina meçhul vd. tüm fiil çeşitleri istisnasız her zaman ref‘ ‘amelini yaparlar. Fakat nasb ‘amelini yapmak her fiil için zorunlu bir durum değildir. Bundan dolayı sadece ref‘ ‘amelini yapan fiilleri diğerlerinden önce işlemiştir. Mef‘ûl bih dışındaki mansûb ögeler lâzım ya da müte‘addî fiil çeşitlerinden biriyle sınırlı olmadığı için amelesaslı tertib sisteminde de ölçüt olarak dikkate alınmamışlardır.

2. Bir mef‘ûl bih nasb eden müte‘addî binâ malum fiiller

Bu bâbta **عَبْدُ اللَّهِ زَيْدًا ضَرَبَ** cümlesindeki fiil gibi hem ref‘ hem de nasb ‘amelini yapan ancak anlamı gereği sadece bir mef‘ûl bih nasb eden bina malum fiillerin ‘ameli üzerinde durulmuştur.³⁷³ Ayrıca mef‘ûl bih dışında da fiilin nasb ‘amelini yaptığı ögeler vardır. Fakat her ögede aynı ‘amel gücüne sahip değildir. Nitekim fiilin mef‘ûl mutlaktaki ‘amelinin mef‘ûl bihdeki ‘amelinden daha güçlü olduğunu aynı şekilde zaman zarfındaki ‘amelinin de mekân zarfındaki ‘amelinden daha güçlü olduğunu belirtmiştir. Fiilin ‘amel yönüyle ilgili bu ve benzeri hususları gerekçeleriyle beraber ele almış olması Sîbeveyhi'nin bu bâbların tertibinde ‘amel faktörünü esas aldığını göstermektedir.

3. İki mef‘ûl bih nasb edeb fakat bunlardan biriyle de yetinilebilen malum fiiller

Bir mef‘ûl alan fiillerden sonra iki mef‘ûl alan fiilleri işleyen müellif onları da kendi içinde iki kısma ayırmıştır. Bu bâbta, **عَبْدُ اللَّهِ زَيْدًا دَرَهْمًا** ve **عَبْدُ اللَّهِ زَيْدًا دَرَهْمًا** cümlelerindeki fiiller gibi iki mef‘ûl alan fakat istendiği takdirde **عَبْدُ اللَّهِ دَرَهْمًا** ve **عَبْدُ اللَّهِ دَرَهْمًا** şeklinde iki mef‘ûlden birinin düşürülebildiği etken fiilleri ‘amel yönünden ele almıştır.³⁷⁴ Bu fiillerin aldığı iki mef‘ûlden biri diğerine isnat edilmediği yani fiilden önce bunlar mübteda-haber olmadıkları için birinin zikredilmesi diğerinin de zikredilmesini zorunlu kılmamaktadır. Bu yüzden de söz konusu fiiller iki mef‘ûl bihte ‘amel ettirilebildiği gibi birini düşürüp sadece bir tanesinde de ‘amel ettirilebilir.

³⁷³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/34.

³⁷⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/37.

4. Zorunlu olarak iki mef'ûl bih nasb eden binâ malum fiiller

Bu bâbta, عَلِمَ عَمْرُو خَالِدًا أَبَاكَ ve حَسِبَ عَبْدُ اللَّهِ زَيْدًا بَكْرًا، ظَنَّ زَيْدٌ عَمْرًا أَخَاكَ

cümlelerindeki fiiller gibi iki mef'ûl bih nasb eden ve bunlardan birinin hazfedilmesinin caiz olmadığı bina malum fiiller konu edinilmiştir.³⁷⁵ Ef'âlu'l-kulûb denilen bu fiillerin bir önceki bâbta ele alınan fiillerden farkı ise şöyledir: Bu fiiller zorunlu olarak iki mef'ûl bih nasb eder ve bu mef'ûllerden sadece bir tanesinin kullanılmasıyla yetinilmesi caiz değildir. Çünkü bu fiillerin nasb ettiği iki mef'ûl daha önce mübtada-haber oldukları için bunlardan birinin düşürülmesi anlam bakımından cümleyi bozar. Fakat طَنَّنْتُ şeklinde hiçbir mef'ûlum kullanılmaması caizdir. Dolayısıyla bu fiiller ya iki mef'ûl bih alır ya da hiç mef'ûl almaz. Fiilin anlamıyla ilgili olan bu durum aynı zamanda fiilin 'amel yönüyle de birebir ilgilidir.

5. Üç mef'ûl bih nasb eden binâ malum fiiller

'Amel esasına göre sıralanan bu bâbta ise أَعْلَمَ اللَّهُ زَيْدًا ve نَبَّأْتُ زَيْدًا عَمْرًا أَبَا فُلَانٍ،

أَعْلَمَ اللَّهُ زَيْدًا ve نَبَّأْتُ زَيْدًا عَمْرًا أَبَا فُلَانٍ، cümlelerinde olduğu gibi üç tane mef'ûl bih nasb eden bina malum fiillerin 'amel durumu işlenmiştir.³⁷⁶

6. Bir mef'ûl bih nasb eden binâ meçhul fiiller

Bu bâbta, أَعْطَى زَيْدٌ عَبْدَ اللَّهِ الْمَالَ ve كَسَى عَمْرُو عَبْدَ اللَّهِ الثَّوْبَ

bih nasb eden fiillerin bina meçhul kalıplarındaki 'amel durumları ele alınmıştır.³⁷⁷

Çünkü bu fiiller edilgen kalıba dönüştürüldüğü takdirde birinci mef'ûl bih nâib-i fâil olup merfû' olur ikincisi ise yine mansûb olup mef'ûl bih olarak kalır ve cümle كَسَى

كَسَى şeklinde olur. Fiilin bina malum ve bina meçhul oluşu

da onun 'amelinde etkili olduğu için Sîbeveyhi de bu durumu dikkate almıştır. Zira verdiğimiz örneklerden de anlaşıldığı üzere binâ malum fiil 'amel bakımından her zaman binâ meçhul fiilden bir kademe üstündür. Bu nedenle normalde bir mef'ûl nasb eden fiil meçhul kalıba dönüştürüldüğünde hiç mef'ûl nasb etmez. Aynı şekilde normalde iki mef'ûl bih nasb eden bir fiil meçhul kalıba dönüştürülünce sadece bir

³⁷⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/39.

³⁷⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/41.

³⁷⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/41.

mef'ûl bih nasb edebilir. Dolayısıyla fiilin malum kipten meçhul kipe dönüştürülmesi fiilin anlamını etkilediği gibi 'amelini de etkilemektedir.

7. İki mef'ûl bih nasb eden binâ meçhul fiiller

Bu bâbta ise عمرو زيدا بشراً أبا فلان şeklinde binâ malum durumdayken üç mef'ûl bih alan fiillerin binâ meçhul durumlarındaki 'amel durumları konu edinilmiştir.³⁷⁸ Çünkü bu durumda زيدا بشراً أبا فلان şeklinde sadece iki mef'ûl bih nasb edebilir.

Sîbeveyhi; lâzım, mute'addî, binâ malum, binâ meçhul ve aldığı mef'ûl sayısına göre normal fiilleri çeşitli 'amel durumlarına göre işledikten sonra 'amel bakımından tâm fiiller kadar güçlü olmayan nâkıs ve ta'accub fiil gruplarını ele almıştır.

8. “كان” ve kardeşleri

Habere duydukları ihtiyaçtan ötürü nâkıs fiiller olarak da adlandırılan “كان” ve kardeşlerinin fiil olduğu konusunda ittifak vardır. Bu yüzden de normal fiiller gibi isimlerinde ref'haberlerinde ise nasb 'amelini yaparlar. Ancak isim ve haberlerinin aynı şeyi ifade etmesi, bu fiillerin sadece zamana delalet edip herhangi bir eylem ifade etmemeleri ve haber almalarının zorunlu olması gibi bazı hususlardan dolayı 'amel bakımından tâm fiillere göre zayıftırlar. Bu yüzden de Sîbeveyhi bunları tâm fiillerden sonra ve ayrı bir başlık altında ele almıştır.³⁷⁹ Dolayısıyla bu bâbın tertibinde de 'amel faktörü etkin olmuştur.

9. Ta'accub fiili

Ta'accub üslubunda kullanılan “ما أفعل” kalıbı fiil olduğu için onun gibi 'amel edip fâilde ref' mef'ûlde nasb 'amelini yapar. Ancak câmid olması yönünde normal fiillerden farklıdır. Bu nedenle zayıf bir 'âmil olup en ufak bir müdahalede dâhi 'amel etme gücünü tamamen yitirir. Zaten ما زيدا أحسن ya da ما أحسن şeklinde ta'accub üsluplarındaki öge yerlerinin değiştirilmesinin caiz olmamasının nedeni de 'amel gücünün zayıf olmasındandır. Sîbeveyhi de işin 'amel boyutunu dikkate aldığı için ta'accub bâbının tertibinde 'amel faktörünü esas almış ve diğer fiillerden sonra zikretmiştir. Nitekim bu konuyu: باب ما يعمل عمل الفعل ولم يجر مجرى الفعل ولم يتمكن تمكّنه

³⁷⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/43.

³⁷⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/45.

“Fiil gibi ‘amel edip ancak (farklı kullanım şekilleri bakımından) normal fiil gibi muamele görmeyen ve onun gibi muzâri ile emir kiplerinde çekimi olmayan (‘âmillerin) bâbı.”³⁸⁰ şeklindeki başlık altında ele alarak ilgili fiilin ‘amel boyutunu ön plana çıkardığını göstermektedir.

10. Fiil gibi ‘amel eden ism-i fâil bâbı

Fâilde ref mef’ûlde nasb ‘amelini yapmak aslında fiilin işlevidir. Ancak ism-i fâil fiil anlamında da kullanılabildiği için ‘amel şartlarının mevcut olması durumunda onun gibi ‘amel edip fâil ve mef’ûl bih alabilir. Fakat bu ‘ameli sınırsız olmayıp sadece muzâri fiil anlamında yani şimdiki zaman veya gelecek zaman anlamında kullanılması durumuyla sınırlıdır.³⁸¹ İsm-i fâil ile muzâri fiil arasında hem harf ve hareke bakımından hem de birbirlerinin yerine kullanılmaları bakımından güçlü bir benzerlik vardır. Nitekim diğer fiil türlerinden farklı olarak muzâri fiilin mu‘rab olması da bu benzerlikten kaynaklanmaktadır. İşte bu nedenle ism-i fâil de muzâri fiil anlamında kullanılınca onun gibi ‘amel etme gücünü kazanmaktadır. Yani ism-i fâil ile muzâri fiil arasındaki benzerlik karşılıklı etkileşime neden olmuştur. Çünkü muzâri fiil mu‘rab olması bu benzerlikten kaynaklandığı gibi ism-i fâilin kendi fiil gibi ‘amel etmesi de bundan kaynaklanmaktadır. Görüldüğü üzere Sîbeveyhi ‘amel esası üzerine tertib edilen fiillerin çeşitli versiyonlarının akabinde onun gibi ‘amel eden isimlere geçmiştir. Çünkü bu bâbta ism-i fâilin türetimi veya başka bir hususu değil tamamen ‘amel yönü üzerinde durmuştur. Önceliği fiile vermesinin nedeni ise fiilin en güçlü ‘âmil olmasıdır.

Bundan sonra sırasıyla; fiil gibi ‘amel eden masdarlar, ism-i fâil gibi ‘amel eden sıfat-ı müşebbehe, ism-i fiil gibi konuları ele almış ve bunların tertibini de tamamen ilgili isimlerin ‘amel gücüne göre yapmıştır. Nitekim sıfat-ı müşebbhenin ‘ameliyle ilgili kullandığı şu ifadeler :

وَلَمْ تَقْوِ أَنْ تَعْمَلْ عَمَلِ الْفَاعِلِ لِأَنَّهَا لَيْسَتْ فِي مَعْنَى الْفِعْلِ الْمُضَارِعِ، فَإِنَّمَا شُبِّهَتْ بِالْفَاعِلِ

فِيمَا عَمَلَتْ فِيهِ، وَمَا تَعْمَلُ فِيهِ مَعْلُومٌ ... لِأَنَّهُ لَيْسَ بِفِعْلٍ وَلَا اسْمٌ هُوَ فِي مَعْنَاهُ.

“Sıfat-ı müşebbehe, ism-i fâil gibi ‘amel etme gücüne varmamıştır. Çünkü muzâri fiil anlamında değildir. ‘Amel ettiği yerlerde de sadece ism-i fâile

³⁸⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/72.

³⁸¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/164.

benzetildiği için ‘amel etmiştir ve ‘amel ettiği şeyler de sınırlıdır... Zira sıfat-ı müşebbehe, ne fiildir ne de doğrudan onun anlamında olan bir isimdir.”³⁸²Sîbeveyhi’nin konuyu ‘amel merkezli değerlendirdiğini göstermektedir.

Aynı şekilde ism-i tafdîlin ‘ameyliyle ilgili: وَلَا يَعْمَلُ إِلَّا فِي نَكْرَةٍ كَمَا أَنَّهُ لَا يَكُونُ إِلَّا نَكْرَةً، “İsm-i tafdîl, hem kendisi sadece nekre olur hem de sadece nekre isimlerde amel eder. ‘Amel bakımından sıfat-ı müşebbehenin gücünde olmadığı için kendisinin ve ‘amel ettiği ismin tek tip olması zorunlu kılınmıştır.”³⁸³ şeklindeki açıklaması da onun bu konuların tasnif ve tertibinde ‘amel boyutunu dikkate aldığını ortaya koymaktadır.

Tüm bunlardan sonra ise iğrâ, tahzîr, nidâ üslupları gibi fiilin mudmar/mukadder olarak ‘amel ettiği bazı konuları detaylıca işlemiştir. Çünkü Sîbeveyhi isimde ‘amel etmesi hasebiyle fiili; zahir fiil ve mukadder fiil şeklinde ikiye ayırmaktadır.³⁸⁴ Yani fiil güçlü bir ‘âmil olduğu için zahir durumdayken ‘amel ettiği gibi mukadder olduğunda da ‘amel edebilir. Zahir durumda ‘amel eden fiili ve onun gibi ‘amel eden isimleri bitirdikten sonra mukadder olarak ‘amel eden fiillere geçmiştir. Ancak burada bu bâbların her birini ayrı ayrı değerlendirmemiz konuyu çok fazla uzatacağı için uygun değildir.

2.1.3. İ‘râb Faktörü

‘Âmilin etkisi sonucunda meydana gelen i‘râb da konu tertibinde dikkate alınan önemli faktörlerden biridir. Zira nahiv ilmi bir i‘râb ilmidir ve bu nedenle de konuların tertibi bakımından görmezden gelinmesi mümkün değildir. Cümle anlamının doğru bir şekilde anlaşılmasında önemli bir belirleyici olduğu gibi ‘âmillerin eseri olması hasebiyle de i‘râb çok önemli bir konuma sahiptir.

İ‘râbın bu öneminden dolayı Sîbeveyhi’nin konu tertibinde ‘amel faktöründen sonra en çok dikkate aldığı faktör olmuştur. Fakat Sîbeveyhi konuları mesele bağlamında işlediğinden ve her meseleyi de ayrı bir bâb olarak ele aldığından dolayı sonraki dönemlerde yaygın olan; merfû‘ât, mansûbât ve mecrûrat şeklindeki genel başlıklar kullanmamıştır. Ancak bu durum, Sîbeveyhi’nin konu tertibinde i‘râbı hiç

³⁸² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/194.

³⁸³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/203.

³⁸⁴ Kâzım el-Bukkâ’, *Menhecu kitabi Sîbeveyhi*, 33-34.

dikkate almadığı anlamına gelmez. Nitekim fiilin mukadder olarak ‘amel ettiği konuları bitirdikten sonra mansûb isimleri işlemiştir. Çünkü mukadder fiillerin ‘amel ettiği zahir isimler genellikle mansûb olur. Yani fiil gizli olduğunda fâili de gizli olur ve bu nedenle ‘amel ettikleri zahir isimlerin mef‘ûl olarak mansûb olması evladır.³⁸⁵ Zira mef‘ûl gizli olursa ona delalet eden herhangi bir işaret olmaz ama fâilsiz fiil mümkün olmadığı için fâil gizli olduğunda fiil ona delalet eder. Dolayısıyla mukadder fiillerin ‘amel ettiği isimlerin i‘râbını dikkate alan Sîbeveyhi de bu konuların akabinde ağırlıklı olarak mansûb isimleri işlemiştir.

Sîbeveyhi'nin meselelere bakışı çok yönlü olduğu için dikkate aldığı faktörler de çoktur. Örneğin mansûbların keilme türünü, kullanım amaçlarını, cümleye kattıkları anlamları ve ilişkili oldukları diğer konuları da göz ardı etmediği için bütün mansûb isimleri ardışık olarak zikretmek yerine onları gruplar halinde farklı yerlerde ele almıştır. Bu durum sadece mansûb isimler için değil bütün konular için geçerlidir. Bu nedenle de Sîbeveyhi'nin konu tertibini her yönüyle değerlendirmek burada işlenmesi mümkün olmayacak kadar geniş bir konudur. Sadece konu tertibinde i‘râbı da dikkate aldığını göstermek için i‘râb faktörünün ön plana çıktığı bazı başlıkları kısaca vermekle yetineceğiz.

1. هذا باب ما ينتصب من المصادر لأنه عذر لوقوع الأمر. “Bir işin meydana gelme sebebini açıkladığı için mansûb olan masdarların bâbı.”³⁸⁶

Bu başlıkta, فعلت ذاك جدار الشرِّ örneğinde olduğu gibi masdar olup mukadder fiille mansûb olan mef‘ûl leh konusunu ele almıştır. Başlıktan da anlaşıldığı üzere Sîbeveyhi burada masdarın mansûb oluşunu ve nedenini konu edinmiştir. Daha sonra ise masdar veya başka kelime türlerinin mansûb olduğu durumlar ve nedenlerini ele almıştır.

2. هذا باب ما ينتصب من المصادر لأنه حال وقع فيه الأمر فانتصب لأنه موقوع فيه الأمر. “Bir işin içinde meydana geldiği durumu ifade ettiği için hâl olmak üzere mansûb olan masdarlar bâbı.”³⁸⁷

³⁸⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/259.

³⁸⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/367.

³⁸⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/370.

Sîbeveyhi birçok konuda olduğu gibi masdar konusunun da çeşitli özelliklerini dikkate alarak farklı yerlerde ve farklı bâb başlıklarında ele almıştır. Burada ise اَتَيْنُهُ örneğinde olduğu gibi masdarın hâl olmak üzere mansûb oluşunu zikretmiştir. Çünkü burada ve bir önceki başlıkta masdarın kalıbını ve ‘amelini değil i‘râbını ve bu i‘râbın nedenini dikkate almıştır. Bu ve benzeri bâbların art arda gelişi de i‘râblarının aynı olmasındandır. Zira amaçları farklı olsa da i‘râbları aynıdır.

3. هذا باب ما يَنْتَصِبُ من الأماكنِ والوقتِ “*Mansûb olan mekân ve zaman zarfları bâblı.*”³⁸⁸

Müellif bu başlıkta, زيدٌ خَلَفَكَ örneğinde olduğu gibi haber olmalarına rağmen lafzen mansûb olan zarfları ve mansûb olma gerekçelerini konu edinmiştir. Çünkü bu zarflar mukadder fiille mansûb olup sonra ‘âmilleriyle beraber mahallen marfû’ olup haber olurlar. Dolayısıyla lafzî i‘râbını esas aldığı için Sîbeveyhi bu konuyu hâl konusundan sonra işlemiştir. Çünkü ikisi de lafzen mansûbdur.

Zikredilen faktörlerin dışında da Sîbeveyhi’nin konu tertibinde dikkate aldığı faktörler vardır. Ancak yukarıda da değinildiği gibi Sîbeveyhi’nin eseri sadece bir nahiv kitabı olmadığı için konu tertibinde de sadece nahiv boyutu dikkate alınmamıştır. Bununla birlikte konular meseleler bazında ele alındığı için eserde altı yüze yakın bâb bölümü bulunmaktadır ve konu tertibinde de meseleler arasındaki ilişkileri dikkate almıştır. Bu nedenle bu çalışmada hangi bâbların tertibinde hangi özelliği dikkate aldığını tek tek açıklamak mümkün değildir.

Sonuç olarak şunu söylemek mümkündür: Sîbeveyhi’nin eserinde bazı konular karma olsa da genelde belli bir tertib düzeni vardır ve bu tertipte de ‘amel başta olmak üzere i‘râb, anlam ve kelime çeşidi faktörleri de etkili olmuştur.

2.2. Muberrred’in *el-Muktedab* Adlı Eseri

Daha önce de belirtildiği gibi Mubarrred *el-Muktedab* adlı eserinde Sîbeveyhi’den çok etkilenmiştir. Ancak konu tertib bakımından Sîbeveyhi’den önemli ölçüde ayrılmaktadır. Çünkü Sîbeveyhi nahiv, sarf ve diğer ana konuları genel olarak birbirinden ayırıp önceliği de nahiv konularına vermiştir. Buna karşılık sarf konularını

³⁸⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/403.

öne alan Muberred genel olarak sarf ve nahiv konularını birbirinden ayırmışsa da konuların çok önemli bir kısmını karma bir şekilde ele almıştır. Nitekim giriş konularından olan ve eserin ikinci bâbını teşkil eden *هذا باب الفاعل* “*Fâil bâbı*.”³⁸⁹ konusundan hemen sonra *هذا باب حروف العطف بمعانيها* “*Atıf harflerinin anlamlarıyla beraber ele alındığı bâb*.” başlığıyla atıf edatlarını işlemiştir. Birinci cildin yedinci babında ise *هذا باب ما كان لفظه مقولاً* “*Lafzı maktûb olan (bir harfin başka bir harfe dönüştüğü) kelimelerin bâbı*.”³⁹⁰ başlığıyla işlediği sarf konusunun akabinde *هذا باب اللفظ بالحروف* “*Harflerin telaffuz bakımından değerlendirildiği bâb*.”³⁹¹ başlığıyla fonetik ilmine ait bir konuyu ele almıştır. Görüldüğü üzere bu bâblar arasında doğrudan bir ilişki kurmak oldukça zordur.³⁹²

Nahiv konularından olan muzârî fiilin i‘râb durumlarını işlerken nasb ve cezim edatlarından sonra sarf konuları olan vasıl ve kat‘ hemzelerini ardından masdar konularını geniş bir biçimde işleyip tekrar nahiv konularına geçiş yapması da bir tertib sorunudur. Aynı şekilde sarf ilminin konularından olan cemi ve tasgîr bâblarının akabinde nahiv konularından olan istifhâm isimlerini ele almıştır. “مُذَّ” ve “مُذِّ” edatları, temyîz, tesniye, imâle, “كَمْ” edatı, mukârebe fiilleri, “لَوْلَا” edatı, maksûr ve memdûd isimler gibi aralarında ilişki olmayan konuları art arda vermesi de bir tertib sorunudur. Bunlara benzer çok sayıda örnek verilebilir.

Bunların yanı sıra Muberred “كَانَ” ve kardeşleri, “إِنَّ” ve kardeşleri, hâl konusu gibi birçok ana konuya ait meseleleri de sırayla değil farklı konular arasında ele almıştır. Çünkü daha önce de belirtildiği gibi Muberred de Sîbeveyhi gibi konuları mesele bazında değerlendirdiği için her bir meseleyi müstakil bir bâb olarak işlemiş ve konu tertibinde de meseleler arasındaki ilişkiyi esas almıştır. Dolayısıyla eserde konuların tamamen karmaşık olduğunu iddia etmenin doğru bir yaklaşım olmadığı gibi

³⁸⁹ Muberred, *el-Muktedab*, 1/146.

³⁹⁰ Muberred, *el-Muktedab*, 1/167.

³⁹¹ Muberred, *el-Muktedab*, 1/170.

³⁹² Abdulfettâh Şelebî, *Ebû Ali el-Fârisî*, 519; Fâdıl es-Sâmerrâ’î, *ed-Dirâsâtu’n-nahviyye ve’l-lugaviyye*, 35; Abdolvâris Mebrûk Saîd, *fî İslâhi’n-nahvi’l-Arabî*, (Kuveyt: Dâru’l-Kalem, 1406/1985), 25, 42; Gânım Kadvurî el-Hamed, *Ebhâsun fi’l-Arabiyyeti’l-fushâ*, (Umman: Dâru ‘Ammâr, 1426/2005), 239; Durmuş, “Müberred”, 31/433; Halil İbrahim Kaçar ve Muhammet Çelik, “Günümüzde Nahiv Konularının Yeniden Düzenlemesine Yönelik Çalışmalar”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi (AKİD)*, 2/1 (2019), 67.

eserdeki tertib problemini tamamen görmezden gelip bütün konuların belli bir sistemine göre tanzim edildiğini iddia etmek de mümkün değildir.

Bu düzensizlikte eserin telif dönemi, müellifin konuları ele alış biçimi ve konularda dikkate aldığı husus gibi unsurların kısmen etkisi olabilir. Bunlarla beraber *Muktedab*'ın tertib yönündeki düzensizliğinde eserin günümüze ulaşan nüshasında sayfaların karışmış olmasından kaynaklanmış olma ihtimali de yüksektir. Tasğîr konusunu işlerken birden kasem konusuna geçmesi ardından tekrar tasğîr konusuna dönüş yapması, başka bir konuya ait bazı ifadelerin tamamen alakasız bir konuda geçmesi vb. bazı durumlar da bu kanaati teyit etmektedir.

Eserin muhakkiki de bu duruma vurgu yapmış ve tahkik ettiği nüshada gereken düzeltmeleri de yapmıştır. Yaptığı düzeltmelerden birini şöyle açıklamıştır: Yazma nüshasının birinci cildinde bedel konusunu işlerken kullandığı:

إذا قال: ضَرَبْتُ زَيْدًا رَأْسَهُ، إِنَّمَا أَرَادَ: ضَرَبْتُ رَأْسَ زَيْدٍ، فَأَوْقَعَ الْفَعْلَ وَجَعَلَهُ قُؤُوسَ لَأَنَّ الْوَاحِدَ قَوْسٌ، وَأَدْنَى الْعَدَدِ فِيهِ أَقْوَاسٌ وَالكَثِيرُ قِيَاسٌ، كَمَا نَقُولُ: ثَوْبٌ وَأَثَوَابٌ وَثِيَابٌ، وَسَوَاطٌ وَأَسْوَاطٌ وَسَوَاطٌ...

ibaresinde قُؤُوس kelimesinden itibaren altı çizili kısmın öncesiyle herhangi bir alakasının olmadığı ve akışı bozup cümleyi tamamen anlamsız kıldığı aşikârdır. Zira ضَرَبْتُ زَيْدًا رَأْسَهُ ifadesini bedel yönünde değerlendirirken cümleyi kesmeden aniden “قُؤُوس” ismini tekillik ve çoğulluk yönünde değerlendirmeye geçmesi sonra tekrar bedel konusundan devam etmesi söz konusu cümlelerin tamamen sayfa karışması sonucu buraya girdiğini göstermektedir.

Yazma nüshasının dördüncü cildinde ise lafzı maktûb olan kelimeler bâbında kullandığı: فَمِنْ ذَلِكَ قِيسِي، وَإِنَّمَا وَزْنُهَا (فُلُوعٌ)، وَكَانَ يَنْبَغِي أَنْ يَكُونَ بَدَلًا مِنْهُ، وَلِلْبَدْلِ مَوْضِعٌ آخِرٌ وَهُوَ الَّذِي

يُقَالُ لَهُ: بَدَلُ الْغَلَطِ...

sözlerindeki بَدَلَا ifadesinden itibaren konuyla hiçbir şekilde alakası bulunmamaktadır. Çünkü harf yerleri bakımından değişime uğramış olan “قِيسِي” sözcüğünün değerlendirildiği bir cümlede bedel çeşitleriyle hiçbir şekilde ilgisi yoktur. Ancak bu iki cümlede altı çizili kısımların yerleri değiştirildiği takdirde her ikisi de düzelir. Çünkü bu durumda birinci cümle:

إذا قال: ضَرَيْتُ زَيْدًا رَأْسَهُ، إِنَّمَا أَرَادَ: ضَرَيْتُ رَأْسَ زَيْدٍ، فَأَوْقَعَ الْفِعْلَ وَجَعَلَهُ بَدَلًا مِنْهُ، وَلِلْبَدْلِ مَوْضِعٌ

şeklinde olur. آخر وهو الَّذِي يُقَالُ لَهُ: بَدَلُ الْغَلَطِ.

İkinci cümle ise فَمِنْ ذَلِكَ قِسِي، وَإِنَّمَا وَزْنُهَا (فُلُوع)، وَكَانَ يَنْبَغِي أَنْ يَكُونَ قُؤُوسَ لِأَنَّ الْوَاحِدَ قُؤُوسٌ،

وَأَذْنَى الْعَدَدِ فِيهِ أَقْوَاسُ وَالْكَثِيرُ قِيَاسٌ، كَمَا تَقُولُ: تَنْوُبُ وَأَنْوَابُ وَثِيَابٌ، وَسَوُطٌ وَأَسْوَاطُ وَسَوَاطٌ..

her iki cümle de düzelmiş olur.³⁹³

Eseri inceleyen diğer bazı araştırmacılar da bu hususlara değinmişlerdir.³⁹⁴

Eserdeki sayfa karışması sorunu bazen onlarca sayfayı toplu olarak kapsayacak boyutlara varmıştır. Bu sorunun diğer bir kanıtı ise eserin giriş konularından olan هذا

³⁹⁵”Fâil ve mef’ûle ilgili bazı meselelerin işlendiği bâb.” بابٌ من مسائلِ الفاعل والمفعول

başlıklı bölüm ile konu içeriğinin tamamen alakasız olmasıdır. Çünkü yazma nüshasında bu başlıkta fâil ve mef’ûl meseleleri değil bedel konusu işlenmiştir. Burada işlenmesi gereken meseleler ise eserin dördüncü cildinde yer almaktadır. Bu soruna dikkat çeken muhakkik eserin dördüncü cildindeki fâil ve mef’ûle ait bazı meseleleri bu başlık altına yerleştirerek sorunu gidermeye çalışmıştır. Dolayısıyla başlık ile konu içeriğinin ilişkisiz olması gözden kaçabilecek bir problem olmayıp eserde bazı sayfaların birbirine karıştığının önemli bir kanıtıdır.

Ebul-Kâsım Saîd b. Saîd el-Fârakî’nin (öl. 391/1001) *el-Muktedab* üzerine yazdığı ve günümüze ulaşan tek şerhi olma özelliğine de sahip olan *Tefsîr-u/Şerh-u Mesâilî’l-Müşkile fî Evveli’l-Muktedab* adlı eseri de bu sorunu net bir biçimde ortaya koymaktadır. Zira eserin adından ve müellifin mukaddimedeki açıklamalarından da anlaşıldığı gibi, eser sadece *Muktedab*’ın başında alıştırma ve deneme amacıyla muhtelif konularla ilgili cümlelerin çok yönlü değerlendirildiği müşkül meseleler üzerine yazılmış bir şerhtir. Bu durum eserin mukaddimesinde bizzat müellif tarafından şöyle ifade edilmiştir: Öğrenci ve hocaların *el-Muktedab* kitabına olan yoğun ilgilerini ve ona gösterdikleri büyük ehemmiyeti görünce, müellifin eserin başında ele aldığı meselelerdeki problemleri şerh etmeyi uygun gördüm. Çünkü zaman darlığı ve zihnimi meşgul eden diğer bazı engellerden dolayı eserin tamamını şerh

³⁹³ Muberrred, *el-Muktedab*, 1/166-167; Abdulhâlik ‘Udayme, “*Mukaddime*”, 1/78-79.

³⁹⁴ Abdurrahman es-Seyyid, *Mederesetu’l-Basra*, 555-557; Kerim el-Hâlidî, *Menâhucu’t-te’lif*, 249-252.

³⁹⁵ Muberrred, *el-Muktedab*, 1/151.

etmem mümkün değildi. Müellifin bu meselelere öncelik vermesinin nedeni; eserini bu meseleleri anlayacak seviyede olmayanlardan korumaktır. Zira çoğu öğrenci henüz anlamaktan çok uzak olduğu halde sadece rivayetlerini çoğaltmak için “falancanın kitabını okudum” veya “falan kişiden ders aldım” demekle yetinir. Kendi seviyelerine uygun olan eserleri okuması gereken bu öğrenciler Sîbeveyhi'nin eserini dahi okumaktan çekinmezler. Böylece Muberrred bu müşkül meseleleri başa alarak öğrenciyi ilk önce temel konuları kendi seviyesine uygun eserlerden öğrendikten sonra *Muktedab*'ı okumaya yönlendirmiş olur. Çünkü öğrenci ancak aslî meseleleri tam hakkıyla öğrenip ilmî bir düzeye geldikten sonra bir üst seviyedeki eserlere geçmeyi hak eder ve onları da o zaman anlar.³⁹⁶

Saîd el-Fârikî sadece eserin ilk konularını ele alacağını ve müellifin bu konuları eserin başında ele alış nedenini de açıkça ifade etmiştir. Ancak onun şerh ettiği ve toplamı on dokuz olan meselelerin yarısından fazlası *Muktedab*'ın günümüze ulaşan nüshasında üçüncü ve dördüncü ciltlerinde yer almaktadır.³⁹⁷

Bunların yanı sıra eserdeki bütün konuların tamamen rast gele olduğu da söylenemez. Çünkü nidâ ve istisnâ gibi belli bir ana konuyla ilgili meselelerin işlendiği bazı alt bâblar bir sistem dâhilinde tanzim edilmiştir. Ancak bunların tertibinde etkili olan unsur; i'râb, 'amel, kelime türü vb. genel bir faktörden ziyade alt başlık mahiyetinde olan bu bâbların aynı ana konuyla ilgili olmasıdır. Kaldı ki bu durum eserin geneline hâkim olmayıp sadece cüzi bir kısmında mevcuttur. Bu genel bilgilendirmeye yetinmemizin uygun olacağı kanaatindeyiz. Ancak nahiv konularına nazaran Muktedab'taki sarf konularının kendi içinde daha sistematik bir şekilde tanzim edildiğini de belirtmemizde yarar vardır.

2.3. İbnu's-Serrâc'ın *el-Usûl* Adlı Eseri

Arap grameri alanında daha önce yapılan çalışmaları büyük bir titizlikle inceleyen İbnu's-Serrâc, eğitim açısından bu eserlerdeki en önemli problemin; tasnif, tertib ve kullanılan dille ilgili olduğunu tespit etmiştir. Bu nedenle eserinde meydana getirdiği en önemli yenilikler kâhîr ekseriyetle bu hususlarla alakalıdır. Aynı ana

³⁹⁶ Ebu'l-Kâsım Saîd b. Saîd el-Fârikî, *Tefsîru'l-mesâîli'l-müşkile fî evveli'l-Muktedab*, thk. Semîr Ahmed Ma'lûf (Kahire: Ma'hedi'l-Mahtûtâtî'l-Arabiyye, 1414/1993), 41-42.

³⁹⁷ Abdülhâlik 'Udayme, *"Mukaddime"*, 1/88-90.

konuya ait meseleleri tek ana başlık altında toplayıp ardından bu konuları belli bir sistem bağlamında tasnif eden müellif konuların tertibinde de belli bir metot izlemiştir.³⁹⁸

İbnu's-Serrâc tasnif ve tertib hususlarına verdiği önemi ve bunların eğitimdeki etkilerini bizzat eserinin mukaddimesinde şöyle ifade etmiştir:

فَصَلَّاهُ تَقْصِيلاً يُظْهِرُهُ وَرَتَّبْتُ أَنْوَاعَهُ وَصُنُوفَهُ عَلَى مَرَاتِبِهَا بِأَخْصَرِ مَا أُمَكَّنَ مِنَ الْقَوْلِ وَأَبَيَّنَّهَ لِيَسْبِقَ إِلَى

“Konuları açıkça ortaya koyacak şekilde kitabı

bölmelere ayırdım, her bölüm ve sınıfını mertebesine uygun bir şekilde tanzim ettim. Öğrencilerin daha kolay ezberlemelerini ve daha çabuk anlamalarını sağlamak için mümkün oldukça en kısa ve anlaşılır bir şekilde sundum.”³⁹⁹

İbn Serrâc'ın tertib hususunda dikka ettiği hususları ana hatlarıyla şu şekilde maddelendirmemiz mümkündür:

2.3.1. Mukaddime Konuları

Sîbeveyhi gibi İbnu's-Serrâc da nahiv ilminin mukaddime konuları olan; kelam, isim, fiil, harf, i'râb, binâ mu'rab, mebnî ve 'âmil konularını öne almıştır. Çünkü daha önce de belirtildiği gibi bunlar genel olup tüm nahiv konularını doğrudan veya dolaylı olarak ilgilendirmektedir. Bu konuları öğrenmeyen bir öğrencinin diğer nahiv konularını anlaması mümkün değildir. Bu nedenle Sîbeveyhi'den itibaren tüm müellifler kelime kısımları başta olmak üzere mukaddime konularına öncelik vermişlerdir.⁴⁰⁰ Ancak mukaddime bölümündeki konuların sayısında müelliflerin birbirlerinden ayrıldıkları olmuştur. Çünkü daha önce de belirtildiği gibi bir müellifin mukaddime konusu olarak gördüğü bir konu başka müellif tarafından farklı değerlendirilip eserin başka bir bölümünde zikredilebilir. Nitekim bazı müellifler gayr-ı munsarif isimler konusunu sadece i'râb bağlamında değerlendirip mukaddime

³⁹⁸ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 2/181; İbnu'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 186; *Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-udebâ'*, 6/2536; İbnu'l-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât*, 3/146; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 4/339; Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 1/109; Tantâvî, *Neş'etu'n-nahv*, 174; Abdülhuseyn el-Fetelî, “Mukaddime”, 1/21-22; Hüseyin Yazıcı, “İbnu's-Serrâc”. *Türkiye Diyanet Vakfı [TDV] İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1421/2000), 21/205; Kerîm Huseyn Nâsîh el-Hâlidî, *Nazarîyyetu'l-ma'nâ fi'd-dirâsâti'n-nahviyye*, (Umman: Dâru Safâ', 1427/2006), 72; Mes'ûd Garîb, “Menhec-u İbnu's-Serrâc fi kitabihî'l-usûl”, *Mecelletu'l-Eser*, 18, 2013, 127.

³⁹⁹ İbnu's-Serrâc, *el-Usûl*, 1/56.

⁴⁰⁰ Mehmet Nafî Arslan, “Abduh er-Râcihî ve et-Tatbîku'n-Nahvî Adlı Eseri”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 8/2 (2016), 735.

bölümünde zikretmilerdir. Çünkü i‘râb konusu mukaddime konularındandır. Buna karşılık bazı müellifler ise gayr-ı munsarifliğin arka planındaki asıl nedeni göz önünde bulundurarak konuyu fiil ana bölümünde zikretmişlerdir. Çünkü ismin gayr-ı munasrif olmasının asıl nedeni fiile olan benzerliğidir. Dolayısıyla bu yönüyle fiille yakından ilişkili olan bir konudur ve bu yüzden fiil bölümünde işlenmesini daha uygun görmüşlerdir.

Mukaddime bölümündeki konuların tertibi hususunda da müelliflerin farklı bakış açılarından dolayı bazı farklı metotlar ortaya çıkmıştır. Örneğin bazı eserlerin mukaddime bölümünde mu‘rab ve mebnî konuları i‘râb ve binâ konularından önce zikredilmiştir. Çünkü i‘râb ve binanın varlığı mu‘rab ve mebni kelimelerin varlığına bağlıdır. Yani mu‘rab ve mebni kelimeler olmazsa i‘râb ve binâ da söz konusu olamaz. Bu nedenle kelime i‘râbtan öncedir. Ayrıca i‘râb ve binâ konularında da asıl mesele ve odak noktası mu‘rab ve mebni kelimeler olduğu için daha fazla önem arz ederler. Buna karşılık bazı müellifler ise i‘râb ve binâ konularına öncelik vermişlerdir. Çünkü mu‘rab ve mebni kelimeleri i‘râb ve binâ kelimelerinden tüedikleri için i‘râb ve binâ asıl, mu‘rab ve mebni ise fer‘ konumundadır ve asıl her zaman fer‘ten önce gelmelidir. Ayrıca müştak minh anlaşılmadan müştak anlaşılmaz.

2.3.2. Kelime Kısımları Faktörü

İbnu’s-Serrâc’ın konu tertibinde öne çıkan en önemli etkenlerden biri kelime kısımları faktörüdür. Aslında bu faktörü ilk kullanan müellif Sîbeveyhi’dir. Çünkü kelimeyi kendi içinde; isim, fiil ve harf şeklinde üç kısma ayıran ve tertib hususunda da önceliği isme verip harfî de en sonda ele alan ilk müellif odur. Fakat Sîbeveyhi bu faktörü sadece kelimenin taksiminde ve bu kısımların tanımında uygulamıştır. Buna karşılık İbnu’s-Serrâc ana konular başta olmak üzere birçok alt bölümün tertibinde de bu faktörü esas almıştır. Nitekim ilk önce kelamı oluşturan öğeleri yani kelimeyi; isim, fiil ve harf olarak üç kısma ayırmış ardından aynı sıralamayı takip ederek bunları; شرح الاسم, شرح الفعل ve شرح الحرف başlıkları altında ele alarak gerekli gördüğü açıklamaları yapmıştır. Ardından i‘râb, binâ, mu‘rab, mebnî ve ‘âmil konularına geçen müellif burada da isim, fiil ve harf sıralamasını takip ederek kelime kısımları faktörünü esas

almıştır. Aynı şekilde العوامل başlığıyla ele aldığı ‘âmilleri; isim, fiil ve harf şeklinde önce üç kısma ayırmış ardından aynı sıralamaya riayet ederek bunları açıklamıştır.

‘Amel yönünden harfi de kendi içinde üç kısma ayıran müellif bunların tasnifinde ve tertibinde de kelime kısımlarını esas almıştır. Çünkü ‘amel yönünden harfler; isimde ‘amel edenler, fiilde ‘amel edenler ve ‘amel etmeyenler şeklinde üç kısma ayırmış ve anlatımında da aynı sıralamayı takip etmiştir. Çünkü ‘âmil i‘râbı meydana getiren unsurdur. İ‘râb da isimde aslolduğu için isimde ‘amel eden ‘âmiller hem daha önemli hem de daha güçlü kabul edilmiş ve bu nedenle öncelik hakkına sahip olmuştur.

Giriş konularında olduğu gibi İbnu's-Serrâc “بَابُ الْاسْمِ” ve “بَابُ الْفِعْلِ” şeklinde ana başlıklar kullanmamışsa da aslında ana bölümlerin tertibinde de kelime çeşidini esas almıştır. Zira daha önce de belirtildiği gibi eser genel olarak incelendiğinde müellifin ilk olarak sadece isme ait konuları daha sonra ise fiile ait konuları işlediği tespit edilmektedir. Nitekim isim ana konusunun bitimindeki şu açıklaması:

قَدْ ذَكَرْنَا الْأَسْمَاءَ الْمُعَرَّبَةَ وَالْأَسْمَاءَ الْمَبْنِيَّةَ، وَقَدْ كُنَّا قُلْنَا: إِنَّ الْكَلَامَ اسْمٌ وَفِعْلٌ وَحَرْفٌ، وَنَحْنُ نَتَّبِعُ الْأَسْمَاءَ
“Mu ‘rab ve mebnî isimleri anlattık. Zaten daha önce kelamın; isim, fiil ve harften oluştuğunu söylemiştik. İsimden sonra fiili ele alacağız ve inşallah onun da mu‘rab ve mebnî kısımlarını anlatacağız.”⁴⁰¹ müellifin ana bölümlerin tertibinde kelime kısımlarını esas aldığını ve önceliği de isme verdiğini açıkça göstermektedir.

Aslında İbnu's-Serrâc her ana bölüm akabinde konuları belli bir mantıksal düzen dâhilinde ele aldığını, bu düzende etkili olan faktörün ise kelime kısımları olduğunu ve bu konudaki hassasiyetini gösteren ifadeler kullanmıştır. Örneğin fiil ana bölüm sonunda şu açıklamayı yapmıştır: وَقَدْ ذَكَرْنَا جَمِيعَ أَصْنَافِ الْأَسْمَاءِ الْمُعَرَّبَةِ وَالْمَبْنِيَّةِ وَالْأَفْعَالِ
“Şüphesiz ki isim ve fiili bütün mu‘rab ve mebnî çeşitleriyle işledik. Sadece harf konusu kaldı.”⁴⁰² Harf ana konusunu bitirdiğinde ise şöyle demiştir: قَدْ أَتَيْنَا عَلَى ذِكْرِ الْاسْمِ وَالْفِعْلِ وَالْحَرْفِ وَإِعْرَابِهَا وَبِنَائِهَا، وَنَحْنُ نَتَّبِعُ ذَلِكَ مَا يَغْرُضُ فِي

⁴⁰¹ İbnu's-Serrâc, *el-Usûl*, 2/144.

⁴⁰² İbnu's-Serrâc, *el-Usûl*, 2/205.

الكلام من التقديم والتأخير والإضمار والإظهار إن شاء الله “Şüphesiz ki m ‘rab ve mebnîleriyle isim, fiil ve harf konularını bitirdik. Şimdi ise cümlede meydana gelebilen takdîm, tehîr, idmâr ve izhâr konularını ele alacağız inşallah.”⁴⁰³ Tüm bu ifadeler de müellifin ana konuların tertibinde kelime kısımlarını esas aldığını açıkça göstermektedir.

Kelime kısımlarına göre yaptığı tertib sisteminde her zaman isim, fiil ve harf şeklinde bir sıralamayı takip etmesinin gerekçeleri ise şu şekilde maddeler halinde verilebilir:

a. İsim hem müsned hem de müsned ileyh olabildiği için tek başına cümle oluşturma gücüne sahiptir. Oysa fiil müsned olup cümlelerin ana unsurlarından birini teşkil etse de hiçbir zaman müsned ileyh olamaz ve bu yüzden sadece iki fiilden cümle meydana gelemes.⁴⁰⁴ Zira cümlede müsned ve müsned ileyh unsurlarının bulunması zorunludur. Bu nedenle fiil merteye bakımından isimden daha düşük olup ondan sonra gelmeye müstahaktır. Çünkü her cümle zorunlu olarak isme muhtaçtır. Fakat fiil ve harf için aynı şey söylenemez.

b. İsim kalıp bakımından herhangi bir değişikliğe uğramadan; fâillik, mef‘ûlluk, muzâf ileyhlik gibi birbirinden farklı anlamlar ve gramatik görevler üstlendiği için i‘râb alma hakkına sahip olmuştur. Çünkü i‘râbın temel amacı bu muhtelif anlamları birbirinden ayırt etmektir ve bu anlamlar da isimde meydana geldiği için i‘râb onun hakkı olmuştur.⁴⁰⁵ Fiil ve harfte bu durum söz konusu değildir. Çünkü fiil söz konusu muhtelif anlam ve görevleri üstlenmediği için her zaman mebnî olması gerekir. Mâzî, muzâri ve emir anlamlarına ise i‘râbla değil kalıpla delalet etmektedir. Çünkü herbirinin kendine mahsus kalıpları vardır. harf ise zaten tek başına herhangi bir anlama delate etmemektedir. Bu nedenle harf ile fiilde aslolan mebnîliktir. Mu‘rab olan fiiller ise sadece yapı ve kullanım bakımından isme benzediğinden

⁴⁰³ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 2/221.

⁴⁰⁴ Mansûr b. Fellâh el-Yemenî, *Şerhu’l-Kâfiye fi’n-nahv*, thk. Nassâr b. Muhammed b. Husyen Hamîdu’d-Dîn (Mekke: Câmî‘atu Ummi’l-Kurâ Kulliyetu’l-Lugati’l-Arabiyye, 1422/2001), 1/100.

⁴⁰⁵ Zeccâcî, *el-İdâh*, 77; Ebu’l-Hasan Muhammed b. Abdillâh el-Verrâk, *İlelu’n-nahv*, thk. Mahmûd Câsım Muhammed ed-Dervîş (Riyad: Mehtebetu’r-Raşîd, 1420/1999), 142-143; Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali İbn Harûf el-İşbîlî, *Şerhu Cümeli’z-Zeccâcî*, thk. Selvâ Muhammed Ömer Arab (Mekke: Câmî‘atu Ümmü’l-Kurâ, 1419/1998), 1/260; İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-mufasssal*, 2/286; İbn Mâlik, *et-Teshîl*, 7; İbn Mâlik, *Şerhu’t-Teshîl*, 1/34; İbnu’d-Demâmînî, *Ta’lîku’l-ferâid*, 1/125; Ebû Abdillâh es-Silsîlî, *Şifâu’l-‘alîl*, 1/114.

kaynaklanmaktadır.⁴⁰⁶ Nahiv de bir i'râb ilmi olduğu için i'râbın aslı olduğu kelime türüne daha fazla önem vermiştir.

c. Fiil araz olduğu için her zaman bir cevhere ihtiyaç duyar ve bu cevher de isimdir. Çünkü fiili meydana getiren unsur isimdir. Herhangi bir isim/cevher olmadan fiilin kendiliğinden meydana gelmesi imkânsızdır. Cevher ise arazdan daha önemli olup ondan önce olduğu için isim de fiilden daha önemli ve ondan önce gelir. Dolayısıyla fiil var olmak için isme muhtaçken ismin böyle bir ihtiyacı yoktur. Bu durumda varlık bakımından da ismin fiilden önce olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁰⁷ Bu nedenlerden dolayı tertib bakımından isim her zaman öncelik hakkına sahip olmuştur.

d. İştikâk bakımından da isim asıl fiil ise fer'dir. Çünkü fiil masdardan türetilir ve masdar da isimdir. Dolayısıyla fiil müştak isim ise müştak mihi'dur. Müştak minh her zaman müştaktan önce olduğu için isim de fiilden öncedir.

Fiili harfeten önce getirmesinin de birtakım nedenleri vardır ve bunlar da maddeler halinde şu şekilde verilebilir:

a. Fiil müsned olup cümlelerin ana öğelerinden birini teşkil ettiği için harften daha güçlüdür. Çünkü harf ne müsned ne de müsned ileyh olabilir.

b. Fiil isimden türetildiği için ona daha yakındır ve bu yüzden ondan hemen sonra getirilmesi gerekir.

c. Bazı fiil çeşitleri isim gibi mu'rab olduğu için i'râb konusunda isimle müşterektir. Oysa mu'rab olan hiçbir harf yoktur. Dolayısıyla isimle fiil arasındaki bu ortak noktadan dolayı artarda gelmeleri daha uygundur.

d. Fiil sayıca herften çok daha fazladır. Çünkü sınırlı sayıda harf varken fiil sınırsızdır. Efradı çok olan konunun önemi de çok olur ve bu nedenle öncelik hakkına sahip olur.

e. 'Amel bakımından fiil harften daha güçlüdür. Nitekim bazı harfler sırf fiile olan benzerliklerinden ötürü 'amel etme gücünü kazanmışlardır. İşte tüm bu nedenlerden ötürü müellifler fiil bölümünü harf bölümünden önce ele almışlardır.⁴⁰⁸

⁴⁰⁶ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 1/20; İbnu's-Serrâc, *el-Usûl*, 1/50; Ahmîde el-'Avnî, *el-Ususu'l-Menheciyye*, 80.

⁴⁰⁷ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 1/20; Zeccâcî, *el-İdâh*, 83; Ebu'l-Bekâ' Abdullah b. el-Huseyn el-'Ukberî, *el-Lubâb fî 'ileli'l-binâi ve 'l-i'râb*, thk. Gâzî Muhtâr Tuleymât (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsir – Dimaşk: Dâru'l-Fikir, 1416/1995), 1/124; Ebu'l-Berekât Kemâluddîn Abdurrahman b. Muhammed İbnu'l-Enbârî, *Esrâru'l-Arabiyye*, thk. Muhammed Behçet el-Baytâr (Dimaşk: Matbû'âtu Mecme'i'l-İlmî el-Arabî, 1327/1957), 31; Ahmîde el-'Avnî, *el-Ususu'l-Menheciyye*, 82.

⁴⁰⁸ İbn Fellâh, *Şerhu'l-Kâfiye*, 1/101; Radiyyuddîn el-Esterâbâdî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 1/27.

2.3.3. İ‘râb Faktörü

Kelime kısımları faktöründen sonra İbnu’s-Serrâc’ın konu tertibinde esas aldığı ikinci önemli faktör i‘râbtır. Çünkü yukarıda da değinildiği gibi İbnu’s-Serrâc ana başlık kullanmadan nahiv konularını; isim, fiil, harf ve müşterek konular şeklinde ana bölümlere ayırmış ve konu tertibinde de aynı faktörü baz almıştır. Ana bölümleri kendi içinde alt bölümlere ayırırken kelimenin eğitim açısından önemli gördüğü özelliğini dikkate almıştır. Nitekim isim ve fiil ana bölümlerini i‘râb esasına göre tasnif ederken harf ana bölümünün tasnifinde anlamsal ve yapısal özelliklerini esas almıştır. Çünkü isim ve fiil için i‘râbın önemi ön plana çıkarken harflerde i‘râb olmadığı için ‘amel, anlam vb. özellikler önem arz etmektedir. Bu bağlamda isim ana bölümünü kendi içinde; merfû‘, masnûb, mecrûr, tevâbi, munsarif – gayrı munsarif ve mebnî şeklinde taksim etmiştir. Aynı şekilde fiil ana bölümünü de kendi içinde; merfû‘, mansûb, meczûm ve mebnî olarak alt bölümlere ayırmıştır. Müellif bu alt bölümlerin tasnifinde olduğu gibi tertibinde de i‘râb faktörünü esas almıştır.

Giriş kısmında ‘âmilleri zikrettikten sonra yaptığı şu açıklama: “*Âmil olan isim, fiil ve harflerin akabinde ma’mûl olan isimleri ele alacağım. Merfû‘ olan isimlerle başlayıp akabinde mansûb olanları ondan sonra ise mecrûr olanları konu edineceğiz. Tevâb ve diğer yönleriyle ismi bitirdikten sonra fiili ve onun i‘râbını ele alacağız.*”⁴⁰⁹ İbnu’s-Serrâc’ın alt başlıkların tertibinde i‘râbı esas aldığını gösterdiği gibi ana bölümlerin tasnif ve tertibinde de kelime kısımlarını esas aldığını göstermektedir.

Mansûb isimler konusunu bitirdikten sonra söylediği: *وقد ذكرنا الأسماء المرفوعة* “*Merfû‘* والمنصوبات وما ضارعهما بجميع أقسامها وبقي الأسماء المجزورة ونحن نذكرها إن شاء الله. *isimleri, mansûb isimleri ve onlara benzeyenleri bütün çeşitleriyle işledik. Ama mecrûr isimler kaldı. İnşallah şimdi de onları ele alacağız.*”⁴¹⁰ şeklindeki sözleri ile mecrûr isimler konusunun bitiminde kullandığı: *نجزت الأسماء المرفوعات والمنصوبات والمجزورات*, “*Merfû‘, mansûb ve mecrûr isimler bitti. Şimdi ise i‘râb bakımından onlara uyan isimleri zikredeceğiz inşallah.*”⁴¹¹ ifadesi müellifin isim ana

⁴⁰⁹ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 1/57.

⁴¹⁰ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 1/408.

⁴¹¹ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 2/19.

bölümünün alt konularının tertibini tamamen i'râb faktörü bağlamında yaptığını net bir şekilde ortaya koymaktadır. Zaten bu durum müellifin kullandığı konu başlıklarından da anlaşılmaktadır.

İbnu's-Serrâc'ın i'râb faktörüne göre tanzim ettiği bazı konuları şunlardır:

1- يَكُرُّ الْأَسْمَاءُ الْمُرْتَقِعَةُ - "Merfû' isimler konusu."⁴¹²

Mukaddime konularından sonra ilk olarak merfû' isimler konusunu ele almıştır. Bu konuyu mansûb, mecrûr ve tevâbi isimlerden önce getirmesinin nedeni ise ref' i'râbının diğer i'râblara göre en önemli ve en güçlü i'râb olup cümlede bulunmasının zorunlu olmasıdır. Çünkü fâil, mübteda ve haber gibi cümlelerin ana unsurlarını temsil eden i'râb olması nedeniyle her cümlede bulunması zorunludur. Ayrıca زَيْدٌ قَائِمٌ ve يَخْرُجُ عَمْرُو cümlelerinde olduğu gibi sadece iki merfû' kelimedenden tam bir cümle meydana gelebilirken, sadece iki mansûb veya sadece iki mecrûr kelimedenden cümle olamaz. Çünkü nasb ve cer i'râbları cümlelerin yan unsurlarını temsil etmektedir ve bu yüzden de cümlede her zaman bulunmaları zorunlu değildir.⁴¹³

2- يَكُرُّ الْأَسْمَاءُ الْمَنْصُوبَاتُ - "Mansûb isimler konusu."⁴¹⁴

Çeşitli alt konularıyla beraber merfû' isimler bölümünü işledikten sonra mansûb isimler konusunu ele almıştır. Mansûb isimleri mecrûr isimlerden önce zikretmesinin nedeni ise mansûbların daha fazla olmasıdır. Çünkü nasb i'râbı; tüm mef'ûl çeşitleri, mef'ûle benzeyen ögeler, hâl, temyîz, müstesnâ ve daha birçok ögede kullanılırken cer i'râbı sadece muzâf ileyh ve harf-i cer alan isimlerde kullanılır. Aynı şekilde cer i'râbı sadece isimlere mahsûs iken nasb hem isimlerde hem de fiillerde kullanılan bir i'râbtır. Dolayısıyla mansûbların sayıca çok olması ona verilen ehemmiyetin de artmasına ve böylece mecrûrlara takdim edilmesine neden olmuştur. Ayrıca نَصْرٌ زَيْدٌ عَمْرًا cümlesinde olduğu gibi çoğunlukla mansûb isim ile merfû' isim aynı 'âmilin ma'mûlu olma konusunda müşterek olurlar. Çünkü bu vb. cümlelerde mansûb ve merfû' isimlerde 'amel eden 'âmil aynıdır. Bunun yanı sıra "مفاعلة" bâbında

⁴¹² İbnu's-Serrâc, *el-Usûl*, 1/58.

⁴¹³ İbn Mâlik, *et-Teshîl*, 42-43; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-mufasssal*, 1/200; el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1/124; Radî el-Esterâbâdî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 1/183; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, 3/242-244; es-Seyyid el-Müftî'l-Kebîr, *Misbâhu'r-râgıb*, 1/80. İbn Hişâm, *Şerhu şuzûri'z-zeheb*, 87; Ahmîde el-'Avnî, *el-Ususu'l-menheciyye*, 135-139.

⁴¹⁴ İbnu's-Serrâc, *el-Usûl*, 1/158.

mansûb olan isim anlamca merfû‘ olduğu gibi merfû‘ olan isim de anlamca mansûbdur. Çünkü lafzen biri fâil diğer mef‘ûl olarak getirilmişse de aslında ikisi de birbirine aynı eylemi yaptıkları için ikisi de anlam bakımından hem fâil hem de mef‘ûl olur. Yani *زَيْدٌ عَمْرًا* cümlesi “*Zeyd ile Amr birbirlerini dövdüler.*” demektir.

Mansûb ile merfû‘ isimler arasındaki tüm bu ilişkilerden ötürü mansûb isimler konusu merfû‘lardan hemen sonra getirilmiştir.⁴¹⁵ Bu durumlar mecrûr isim için söz konusu değildir ve bu nedenle merfû‘ isimlerden hemen sonra mansûb isimlerin getirilmesi daha uygun görülmüştür.

Öte yandan ref' i'râbı 'umde/ana ögelerin alameti olduğu gibi nasb i'râbı da; “*كان*” ve kardeşlerinin haberinde, “*إِنَّ*” ve kardeşlerinin isminde olduğu gibi bazı yerlerde ana ögelerin alameti olmuştur.⁴¹⁶

Konu tertibinde i'râbı önemli bir faktör olarak gören İbnu's-Serrâc, mümkün olduğunca cümlelerin ana unsurlarını birbirinden ayırmamaya da özen göstermiştir. Ancak bunu yaparken de mûsnedi değil özneyi/mûsned ileyi esas almıştır. Çünkü mûsned ileyh zat, mûsned ise o zat hakkındaki yargıdır ve zat yargıdan daha önceliklidir. Dolayısıyla i'râb faktörünün etkin olduğu tertib gereği mûsned ileyi işlediği yerde i'râb farklılığına bakmaksızın mûsnedi de işlemiştir. Bu nedenle merfû‘ isimler konusunda “*كان*” ve kardeşlerinin ismini işleyince mansûb olmasına rağmen cümlelerin zorunlu bir ögesi olduğu için haberini de işlemiştir. Nitekim mansûb isimler konusunda “*كان*” ve kardeşlerinin haberiyle ilgili çok kısa bir açıklamadan sonra bu durumu şöyle ifade etmiştir: *وقد مضى شرح ذلك في الأسماء المرفوعات إذ لم يمكن أن تخلّى الأسماء*

‘Bu konunun detaylı açıklaması merfû‘ isimler konusunda geçmiştir. Çünkü isimlerin haberlerden ayrılması mümkün değildir. Bu nedenle burada konuyu tekrara etmeye gerek duymadık.”⁴¹⁷

Aynı şekilde mansûb isimler konusunda “*إِنَّ*” ve kardeşlerinin ismini işlediği için merfû‘ olmasına rağmen cümlelerin zorunlu bir ögesi olduğu için haberini de aynı konuda ele almış ve merfû‘ isimler bölümünde buna işaret ederek şöyle demiştir:

⁴¹⁵ Ahmed b. el-Huseyn İbnu'l-Habbâz, *Tevcihu'l-Luma'*, thk. Fâyiz Zekî Muhammed Diyâb (Kahire: Dâru's-Selâm, 1428/2007), 165-166.

⁴¹⁶ Muhammed b. el-Hasan Radıyyuddîn el-Esterâbâdî, *Şerhu'r-Radî 'ale'l-Kâfiye*, thk. Yusuf Hasan Ömer (Libya: Câmi'atu Karyûnes, 1395/1975, 1/67-68.

⁴¹⁷ İbnu's-Serrâc, *el-Usûl*, 1/229.

وَمِمَّا شُبِّهَ أَيْضاً بِالْفَاعِلِ فِي اللَّفْظِ أَخْبَارُ الْحُرُوفِ الَّتِي تَدْخُلُ عَلَى الْمُبْتَدَأِ وَخَبَرُهُ فَتَنْصِبُ الْأِسْمَ وَتَرْفَعُ

بِأَنَّ الْخَبَرَ وَهِيَ إِنَّ وَأَخَوَاتُهَا، وَسَنَذَكِّرُهَا مَعَ مَا يَنْصَبُ. *Lafiz bakımından fâile benzetilen isimlerden biri de; mübteda ve haberin başına gelip ismini ref‘, haberini ise nasb eden harflerin haberleridir. Bu harfler ise “إِنَّ” ve kardeşleridir. Ancak bunları mansûb isimlerle beraber zikredeceğiz.*⁴¹⁸

3- ذِكْرُ الْجَرِّ الْأَسْمَاءِ الْمَجْرُورَةِ “*Cer ve mecrûr isimler konusu.*”⁴¹⁹

4- هَذَا تَوَابِعُ الْأَسْمَاءِ فِي إِعْرَابِهِ “*İ‘râb bakımından tevâbi olan isimler konusu.*”⁴²⁰

Bu başlıkta, kendilerine ait aslî bir i‘râbları olmayan ve bu konuda başka isimlere tabi olan; tevkîd, sıfat, atf-ı beyân, bedel ve edatla yapılan atıf konuları işlenmiştir. İ‘râb bakımından başka isimlere bağlı olmalarından dolayı fer‘ konumuna düşmüşler ve yüzden merfû‘, mansûb ve mecrûr isimlerden sonra zikredilmeleri uygun görülmüştür.⁴²¹

5- ذَكَرَ مَا يَنْصَرَفُ مِنَ الْأَسْمَاءِ وَمَا لَا يَنْصَرَفُ “*Munsarif ve gayr-ı munsarif isimler konusu.*”⁴²²

Gayr-ı munsarif isimler aldıkları i‘râb bakımından diğer isimlerden eksik olup tüm hareketleri almamaktadır. Konu tertibinde de bu özellikleri dikkate alan müellif tüm i‘râb hareketlerini alan isimlerden sonra getirilmesini daha uygun görmüştür.

6- الْأَفْعَالُ الْمَرْفُوعَةُ “*Merfû‘ fiiller.*”⁴²³

Fiili de isim gibi kendi içinde mebnî ve mu‘rab olarak ikiye ayıran müellif bu başlıkta ilk önce mebnî olan mâzî ve emir fiillerine kısaca değindikten sonra mu‘rab olan muzâri fiilleri ele almış ve i‘râb faktörüne göre kendi içinde; merfû‘, mansûb ve meczûm şeklinde tasnif etmiştir. İsim bölümünde olduğu gibi fiil bölümünün alt başlıklarının tertibinde de i‘râbı esas almış ve önceliği de merfû‘ fiillere vermiştir. Çünkü yukarıda da belirtildiği gibi hem ref‘ i‘râbı diğerlerinden daha güçlüdür hem de muzâri fiilin doğal halini temsil etmesindendir. Zira muzâri fiil nasb ve cezim

⁴¹⁸ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 1/97.

⁴¹⁹ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 1/408.

⁴²⁰ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 2/19.

⁴²¹ İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-mufasssal*, 2/218.

⁴²² İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 2/79.

⁴²³ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 2/146.

edatlarından herhangi birini almadığında merfû‘ olur. Oysa nasb ve cezim i‘râblarını alması ancak başına gelen bir edat vasıtasıyla olur. Buna göre ref‘ i‘râbı muzâri fiilde aslîyken nasb ve cezim i‘râbları arızidir.⁴²⁴ Merfû‘ fiillerden sonra sırasıyla mansûb ve meczûm fiilleri aşağıdaki başlıklarla ele almıştır:

7- الأفعال المنصوبة “*Mansûb fiiller.*”⁴²⁵

8- الأفعال المجزومة “*Meczûm fiiller.*”⁴²⁶

Mansûb fiilleri meczûm fiillerden önce getirmesinin nedeni ise nasb i‘râbının cezim i‘râbından daha fazla kullanılmasıdır. Çünkü cezim i‘râbı sadece muzâri fiile mahsûs iken nasb i‘râbı isim ve fiilde müşterektir. Bununla beraber mansûb isimlerde açıklandığı gibi nasb i‘râbının ref‘ i‘râbıyla ortak noktalara sahiptir ve bu nedenle ondan hemen sonra getirilmesi daha uygun görülmüştür.

2.3.4. Asl ve Fer‘ Faktörü

İbnu’s-Serrâc merfû‘ât, mansûbât, mecrûrât ve tevâbi bâblarının kendi içindeki tasnifinden oluşan alt konularının tertibinde de düzenli bir sistemi benimsemiş ve bunu uygulamaya büyük bir özen göstermiştir. Alt konular sayıca çok olduğu için onların tertibinde etkili olan faktörler de fazladır. Ancak tüm alt başlıkları ve onların tertibinde etkili olan unsurları burada teker teker vermemiz uygun olmadığı için örnek teşkil etmesi bakımından bazı önemli faktörleri vermekle yetineceğiz. Bu faktörlerin başında asıl ve fer‘ faktörü gelmektedir.

Asıl ve fer‘ faktörü özellikle i‘râbta ön plana çıktığı için biz de onun i‘râbtaki etkisine odaklanacağız. Çünkü i‘râbın asıl gayesi fâillik, mef‘ûlluk ve izâfiyet gibi gramatik anlamları birbirinden ayırmaktır. Şayet bu gaye olmasaydı i‘râba da gerek kalmazdı. Nitekim ضرب زيد غلام عمرو gibi bir cümlede fâil, mef‘ûl ve muzâf ileyhi birbirinden ayırt eden en önemli husus i‘râbtır.⁴²⁷ Zira nahvî anlamlar çoktur ve her birini temsil etmek için bizzat kalıbın değiştirilmesi de mümkün değildir. Çünkü bu

⁴²⁴ Şâtibî, *el-Makâsîdu’s-şâfiyye*, 6/1.

⁴²⁵ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 2/147.

⁴²⁶ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 2/156.

⁴²⁷ Abdulkâhir el-Cürcânî, *Şerhu’l-cümel*, 308; Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed İbnu’l-Haşşâb, *el-Murtecel fi şerhi’l-Cümel*, thk. Ali Haydar (Dimaşk: Mecma’u’l-Lugati’l-Arabiyye, 1392/1972), 313; İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 1/196-198.

durumda fâil, mef'ûl, mübteda, haber, muzâf ileyh, hâl, temyîz ve müstesnâ gibi her gramatik anlam için ismin farklı bir sigaya dönüştürülmesi gerekirdi.⁴²⁸ Aynı şekilde bu anlamların her birine özel bir i'râbın konulması da mümkün değildir. Zira bu durumda da gramatik anlam sayısı kadar i'râbın olması gerekir ki bu da imkânsız bir durumdur. Bu nedenle ismin kalıbı değiştirilmeden sadece sınırlı sayıda i'râb vaz' edilmiş ve bu i'râblar bir takım nahvî anlamlarda müşterek olarak kullanılmıştır. Örneğin ref' i'râbı; fâil, mübteda, haber, nâib-i fâil, “كان” ve kardeşlerinin ismi, “إِنِّ” ve kardeşlerinin haberi, merfû' bir isme tabi olan isimler gibi birçok nahvî anlamda müşterek olarak kullanılmaktadır. Aynı durum nasb ve cer i'râbları için de geçerlidir. Ancak her i'râb bazı öğelerde aslî diğerlerinde ise fer'î kabul edilmiştir.⁴²⁹

Aslî olanların belirlenmesinde ilgili ögenin cümlede zorunlu öğelerinden olması, sadece aldığı i'râbla başka öğelerden ayrılması, i'râbını meydana getiren 'âmilin gücü, aynı i'râbı alan diğer öğelere göre i'râba daha fazla ihtiyaç duyan bir öge olması gibi bazı ölçütler etkin olmuştur. Örneğin ref' i'râbını alan; mübteda, haber, fâil, nâib-i fâil, “كان” ve kardeşlerinin ismi, “إِنِّ” ve kardeşlerinin haberi gibi birçok gramatik anlam vardır. Bunlardan sadece biri ya da birkaçı aslî diğerleri ise fer'idir. Ancak hangisinin aslî olduğu hususunda görüş birliği bulunmamaktadır. Çünkü bazı nahivcilere göre merfû'larda aslî olan mübteda, bazılarına göre fâil, bazılarına göre ise her ikisidir ve her görüşün de kendine göre bazı delilleri vardır.⁴³⁰

İbnu's-Serrâc, fâilin aslî merfû' olduğunu savunan bazı nahivcilerin aksine mübtedanın aslî merfû' olduğu görüşündedir⁴³¹ ve bu nedenle mübtedayı fâilden önce getirmiştir. Bunun en yaygın nedenleri ise şunlardır:

a. Fâlin 'âmili lafzî mübtedanın 'âmili ise manevîdir. Dolayısıyla fâil ref' i'râbını almak için somut bir 'âmile ihtiyaç duyarken mübteda herhangi bir sonut 'âmil

⁴²⁸ Ebû Amr Cemâluddîn Osmân b. Ömer İbnu'l-Hâcib, *Şerhu'l-mukaddimeti'l-Kâfiye fî ilmi'l-i'râb*, thk. Cemâl Abdul'âtî Muhaymer Ahmed (Mekke: Mektebetu Nezâr Mustafa el-Bâz, 1418/1997), 1/240-241.

⁴²⁹ İbnu'l-Haşşâb, *el-Murtecel*, 313.

⁴³⁰ Abdulkâhir el-Cürcânî, *Şerhu'l-cümel*, 308-311; Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed İbnu's-Sîd el-Batalyevsî, *Kitabu'l-Hulel fî islâhi'l-halel min kitabi'l-Cümel*, thk. Said Abdülkerim Sa'ûdî. (Beyrut: Dâru'l-Talî'a, 1400/1980), 144-145; İbn Mâlik, *et-Teshîl*, 43; Ebû Abdillâh Bahâuddîn Muhammed b. İbrâhîm İbnu'n-Nehhâs el-Halebî, *et-Ta'lika 'ale'l-Mukarrib*, thk. Cemâl Abdullah 'Uveyda (Ürdün: Vizâretü's-Sekâfe, el-Mektebetü'l-Ürdüniye el-Hâşimiyye, 1424/2004), 78; Muhibuddîn Muhammed b. Yusuf b. Ahmed Nâzîru'l-Ceyş, *Temhîdu'l-kavâ'id bi şerhi Teshîli'l-fevâid*, thk. Ali Muhammed Fâhîr vd. (Kahire: Dâru's-Selâm, 1428/2007), 2/844-845; Muhammed el-Murâbit b. Muhammed b. Ebî Bekr ed-Delâ'î, *Netâicu't-tahsil fî şerhi't-Teshîl*, thk. Mustafa es-Sâdık el-Arabî (Bingâzî: Metâbi's-Sevre li't-Tabâ'ti ve'n-Neşr, ts.), 1/931-932.

⁴³¹ Batalyevsî, *el-Hulel*, 145; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 1/198-199.

kaynaklandığını ve böylece mübtedanın aslî, fâilin ise fer'î olduğunu açıkça ifade etmiştir. Dolayısıyla İbnu's-Serrâc'ın mübtedayı fâilden önce ele almasında etkili olan temel faktör merfû'arın aslı oluşudur. Bu gerekçelerle mübtedaya öncelik veren müellif akabinde mübtedanın müsnedi olup isim cümlesinin ikinci ana unsuru olan haberi ele almıştır. Çünü daha önce değinildiği gibi İbnu's-Serrâc aynı cümlenin ana unsurlarını birbirinden koparmamaya da özen göstermiştir.

Ancak Zemahşerî gibi bazı müellifler bu konuda İbnu's-Serrâc'tan farklı bir metot izleyerek fâili aslî merfû' kabul edip mübtedan önce ele almışlardır. Bunların ileri sürdükleri gerekçeler ise şöyledir:

a. Fâilin 'âmili lafzî mübtedanın 'âmili ise manevîdir ve lafzî 'âmil manevî 'âmilden daha güçlüdür.⁴³⁶ Çünkü lafzî 'âmil geldiği zaman manevî 'âmilin hükmünü geçersiz kılar. Örneğin زيد قائم cümlesinin başına “إِنَّ” veya “ظَنَّ” gibi lafzî bir 'âmil geldiğinde ظَنَنْتُ زيداً قائماً ve إِنَّ زيداً قائم şeklinde manevî 'âmili devre dışı bırakıp mübtedayı nasb eder. 'Âmilin gücü aynı zamanda ma'mûlun gücüne de delalet ettiği gerekçesiyle fâil mübtedadan daha güçlüdür. Güçlü olan da her zaman aslî olup öncelik hakkına sahiptir.⁴³⁷

b. Fâilin müsnedi olan fiil müsned olma konusunda asıldır. Çünkü fiil müsned olmaya mahkûmdur ve asla müsned ileyh olamaz. Fakat mübtedanın müsnedi/haberi için aynı şey söylenemez. Çünkü bir cümlede haber olduğu için müsned olan isim başka bir cümlede mübteda olup müsned ileyh olabilir. Bu durumda fiilin isnad edildiği ismin de müsned ileyh olma konusunda asıl olması gerekir. Yani müsnedin asıl olması müsned ileyhinin de asıl olmasını gerektirmektedir. Bu da fâilin aslî merfû' olduğuna delalet etmektedir.

c. İ'râbın temel gayesi gramatik anlamları birbirinden ayırmaktır ve bu amaç da fâilde hâsıl olmaktadır. Çünkü fâili mef'ûlden ayıran temel faktör i'râbtır. Dolayısıyla fâilin ref' i'râbına olan ihtiyacı diğer merfû' isimlerinkinden çok daha fazladır.⁴³⁸ Oysa bu sorun mübtedada yoktur. Çünkü mübteda ve haberin ikisi de

⁴³⁶ es-Seyyid Muhammed b. İzzeddîn el-Müftî'l-Kebîr, *Misbâhu'r-râgıb şerhu Kâfiyeti İbni'l-Hâcib*, thk. Abdulhamûd eş-Şimâm (Yemen: Mektebetu't-Turâsî'l-İslâmî, 1426/2005), 1/81; Muhammed b. Ebi'l-Kâsım el-Mehdî, *en-Necmu's-sâkib*, 1/178.

⁴³⁷ İbn Hişâm, *Şerhu Şuzûru'z-zeheb*, 88.

⁴³⁸ İbn Hişâm, *Şerhu Şuzûru'z-zeheb*, 88; İbn Fellâh, *Şerhu'l-Kâfiye*, 1/287-288; Sadru'l-Efâdil el-Hârizmî, *et-Tahmîr*, 1/227-230; Ebu'l-Berekât Abdurrahman b. Ahmed el-Câmî, *el-Fevâidu'd-Diyâiyye*, thk. Komisyon (Pakistan: Mektebetu'l-Buşrâ, 1432/2011), 7-8.

merfû‘ olmasına rağmen onları birbirinden ayıran başka faktörler vardır. Ayrıca fâil ile mef‘ûl bih birbirlerinden tamamen farklı şeylerdir. Ör: ضرب زيدٌ عمراً. Buna karşılık mübteda ile haber aslında aynı şeydir. Ör: زيدٌ قائمٌ. Bu nedenle fâil ile mef‘ûlün birbirinden ayrılmaya olan ihtiyacı mübteda ile haberinkinden daha fazladır.⁴³⁹ Buna göre mübtedaya ref‘ i‘râbının verilmesi ise müsned ileyh olma ve yükleme ihtiyaç duyma hususlarında fâile olan benzerliğinden dolayıdır.

d. Kelamın asıl amacı yüklemdir ve yüklemde de aslolan fiildir. Çünkü fiil yüklem olmaya mahkum olup hiçbir zaman özne olmaz. Fâil de aslî yüklem olan fiilin ma‘mûlu ve müsned ileyhisi olduğu için merfû‘ların aslı olma hususunda mübtedandan daha evladır.⁴⁴⁰ Yani aslî müsned olan fiilin öznesinin de aslî merfû‘ olması gerekir. Zira fiil fâilsiz olamadığı için onun asaleti fâiline de sirayet etmektedir.

İbnu’s-Serrâc isim cümlesinin merfû‘larını bitirdikten sonra fiil cümlesinin ana ögesi olan ve çoğu nahivcilere göre merfû‘ isimlerin aslı kabul edilen fâil konusuna geçmiştir. Çünkü mübteda – haber dışındaki merfû‘ isimler ya fâilin yerine geçtiği için ya da bazı hususlarda ona benzediği için ref‘ i‘râbını almıştır. Nitekim fâilden sonra nâib-i fâili, ondan sonra ise المُشَبَّهَ بِالْفَاعِلِ فِي الْفِعْلِ “*Lafzen fâile benzeyen (merfû‘) isimler.*”⁴⁴¹ başlığı altında “كان” ve kardeşlerinin isimlerini, “إن” ve kardeşlerinin haberlerini ve “ليس” gibi ‘amel eden harflerin isimlerini konu edinmiştir.

Hakiki fiilin hem eylem hem de zamana delalet etmesine karşılık “كان” ve kardeşlerinin sadece zamana delalet etmesiyle hakiki fiillerden ayrıldığını ve bu nedenle de ‘amel ettikleri isimlerin de gerçek fâil ve mef‘ûl olmadığını ifade etmiştir.

‘amel etmelerinin nedenini ise şu ifadeyle açıklamıştır: وَلَفْظُهُ لَفْظُ الْفِعْلِ، وَتَصَارِيفُهُ تَصَارِيفُ

الْفِعْلِ، ... فَهَذَا تَشْبِيهُ لَفْظِيٍّ، وَكَثَرًا مَا يُعْمَلُونَ الشَّيْءَ عَمَلِ الشَّيْءِ إِذَا أَشْبَهَهُ فِي الْفِعْلِ وَإِنْ لَمْ يَكُنْ مِثْلَهُ فِي

الْمَعْنَى “*Bu fiil grubunun lafzı (hakiki) fiilin lafzı gibi, çekimleri de (hakiki) fiilin çekimi*

gibidir. Bu nedenle bunlarla hakiki fiil arasında lafzi bir benzerlik hâsıl olmuştur.

Araplar ise anlam bakımından aynı olmasalar bile çoğu zaman bir şeye lafız

bakımından benzediği başka bir şeyin ‘ameliyle ‘amel ettirirler.”⁴⁴² Dolayısıyla fâile

⁴³⁹ Abdulkarim Muhammed el-Es'ad, *el-Hâşiyetu'l-'asriyye 'alâ Şerhi Şuzûri'z-zeheb* (Riyad: Dâru's-Şevvâf, 1416/1995), 1/405/406.

⁴⁴⁰ Abdulkâhir el-Cürcânî, *Şerhu'l-Cümel*, 309.

⁴⁴¹ İbnu's-Serrâc, *el-Usûl*, 1/81.

⁴⁴² İbnu's-Serrâc, *el-Usûl*, 1/82.

benzeyen merfû‘ isimleri fâilden sonra getirmesi onların fer‘î olmasındandır. Çünkü benzeyen her zaman fer‘, benzetilen ise her zaman asıldır.

Mansûb isimler bâbını da kendi içinde; mef‘ûl, hâl, temyîz, “كان” ve kardeşlerinin haberi, “إِنَّ” ve kardeşlerinin ismi gibi çeşitli kısımlara ayıran müellif, mef‘ûlu diğer mansûblardan önce zikretmiştir. Çünkü mef‘ûlluk da aslî anlamlardan olduğu için onu diğer gramatik anlamlardan ayırt edecek bir alamete daha fazla ihtiyaç vardır. Bu nedenle mef‘ûl, mansûbların aslı diğerleri ise fer‘ kabul edilmiştir. Merfû‘ların aslı konusunda ihtilaf olmuşsa da mansûblarda aslî olanın mef‘ûl olduğu hususunda nahivciler görüş birliği içindedirler.⁴⁴³ Zira hâl, temyîz vd. mansûbların ayırt edici bir i‘râb alametine ihtiyaçları olsa da mef‘ûl gibi aslî anlamlardan olmadıkları için onunla aynı seviyede olmaları mümkün değildir. Ancak cümlelerin ana unsurlarından olmama, tâm kelimeden sonra gelme ve diğer bazı hususlarda mef‘ûlle olan benzerliklerinden dolayı onlara da nasb i‘râbı verilmiştir.⁴⁴⁴ Nitekim kendi içinde çeşitli yönlerde tasnif ettiği bu isimlerin tamamını *المُشَبَّهَ بالمفعول “Mef‘ûle benzeyenler.”*⁴⁴⁵ başlığı altında ele almıştır. Bunlardan biri olan hâl konusununla ilgili örnek olarak verdiği *جاء عبدُ الله ركباً* cümlesini tahlil ederken hâl olan *“راكباً”* hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

*“راكباً” mef‘ûle benzediği için (hâl olmak üzere) mansûb olmuştur. Çünkü (mef‘ûl gibi) o da cümlelerin tamamlanmasından sonra getirilmiştir. Ayrıca fiil mef‘ûle delalet ettiği gibi ona da delalet etmektedir. Zira “قُفْتُ” denildiğinde bu kalkışın mutlaka fiile ait durumlardan birinin üzerinde meydana gelmiş olması gerekir. (Yani fiilin, mutlaka darbedilen birisinin olmasını gerektirmesi gibi her fiil mutlaka bir hâl ve duruma delalet etmektedir. Çünkü darbedilen birinin olmaması durumunda darb eyleminin de gerçekleşmesinin mümkün olmaması gibi tüm durumlardan soyutlanan bir eylemin de gerçekleşmesi mümkün değil.) Bu nedenle جاء عبدُ الله ركباً cümlesindeki hâl ضرب hâl cümlesindeki mef‘ûle benzetilmiştir (ve onun gibi mansûb olmuştur).”*⁴⁴⁶

⁴⁴³ Sadru’l-Efâdil el-Kâsım b. el-Huseyn b. Muhammed el-Hârizmî, *et-Tahmîr Şerhu’l-Mufasssal*, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-‘Useymin (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1410/1990), 1/231-232; Nâziru’l-Ceyş, *Şerhu’t-Teshîli*, 2/845.

⁴⁴⁴ Abdulkâhîr el-Cürcânî, *Şerhu’l-cümel*, 312; Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 44-79-84-88; İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-mufasssal*, 2/4-37. Es-Seyyid el-Müftî’l-Kebîr, *Misbâhu’r-râgıb*, 1/220-241-251; Ebi’l-Kâsım el-Mehdî, *en-Necmu’s-sâkib*, 1/443-459.

⁴⁴⁵ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 1/212.

⁴⁴⁶ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 1/213.

İbnu's-Serrâc; “إِنَّ” ve kardeşlerinin ismi, müstesnâ, temyîz ve diğer masnûb isimler için de benzer açıklamalar yaparak fer'î mansûblardan olduklarını ifade etmiştir. Bu da ilgili konuların tertibinde etkili olmuş ve bu nedenle mef'ûllerden sonra işlenmiştir.

İ'râb bakımından ele aldığı muzâri fiil konusunda nâkıs fiilleri nâkıs olmayan fiillerden sonra ele alması da asl ve fer' faktörünün gereğidir. Çünkü nâkıs olmayan muzâri fiillerin i'râbı her zaman zahirî harekelerle olurken nâkıs fiillerin i'râbı bazen zahirî harekeyle, bazen takdirî harekeyle bazen de illet harfinin düşmesiyle olur. Zahiri i'râb ise takdiri i'râba göre asıldır. Aynı şekilde harkeyle olan i'râb harf ile olan i'râbın aslıdır. Asıl ise her zaman fer'ten önce olduğu için müellif de sahih fiillere öncelik vermiştir.

2.3.5. Güçlülük ve Zayıflık Faktörü

Bazı 'âmiller sırf ma'mûllerini gerektirip onlara ihtiyaç duydukları için veya onlara mahsus oldukları için 'amel ederler ve bu nedenle aslî 'âmil olurlar. Bazıları ise bu özelliklere sahip olmamasına rağmen doğrudan veya dolaylı olarak aslî 'âmillikle olan benzerliklerinden dolayı 'amel ederler ve bunlar da fer'î 'âmil olurlar. Aslî 'âmiller kendi grupları içerisinde en güçlü olanlardır. Fer'î 'âmiller ise aslî 'âmillikle olan benzerlik derecelerine göre güç kazanır ve bu nedenle 'amel gücü bakımından kendi aralarından farklılık arz ederler. Örneğin fiil tüm 'âmillerin en güçlüsüdür. Çünkü başka bir 'âmile benzediğinden değil sırf fâile olan şiddetli ihtiyacından dolayı onda 'amel eder. Fakat ism-i fâil, ism-i mef'ûl ve 'amel eden diğer isimler fiile göre zayıf 'âmillerdir. Çünkü asılları itibarıyla bunlar 'amel etme yetisine sahip değiller. Ancak anlam ve kullanım bakımından fiile olan benzerliklerinden dolayı 'amel etme gücünü edinmişler ve bundan dolayı 'âmil olarak fiil kadar güçlü değiller. 'Âmiller arasındaki bu güçlülük ve zayıflık da konuların tertibinde etkili olmuştur.

İbnu's-Serrâc, المشبّه بالفاعل في اللفظ “*Lafiz bakımından fâile benzeyen (merfu')* isimler.”⁴⁴⁷ başlığında ele aldığı isimleri kendi içinde; “كان” ve kardeşleriyle merfû' olanlar ve bunlara benzeyen harflerle merfû' olanlar şeklinde ikiye ayırmıştır. Bunların arasında ilk önce “كان” ve kardeşlerini sonra da; “ما”, “لا”, “لات” harflerini konu

⁴⁴⁷ İbnu's-Serrâc, *el-Usûl*, 1/81.

edinmiştir. Çünkü “كان” ve kardeşleri hakiki fiil olmasalar da lafız bakımından doğrudan ona bezedikleri için ‘amel etmişlerdir. Buna karşılık bu harfler doğrudan fiile değil, ifade ettikleri olumsuzluk anlamı bakımından “ليس” fiiline benzedikleri için ‘amel ederler⁴⁴⁸ ve bu nedenle de bir ‘âmil olarak “كان” ve kardeşlerinden daha zayıftırlar. Nitekim bunların ‘amelleri bazı Arap kabilelerinin lehçeleriyle sınırlı kalması da bundan dolayıdır. Aynı şekilde ma‘mûllerinde yapılan en ufak bir müdahale dahi onların ‘amel gücünü kaybetmelerine neden olmuştur. Hatta “لات” edatının sadece “الحين” isminde ‘amel etmekle sınırlı tutulması⁴⁴⁹ da zayıf bir ‘âmil oluşundan kaynaklanmaktadır.

Ta‘accub fiilini “كان” ve kardeşlerinden sonra getirmesi de güçlükü ve zayıflık faktöründen kaynaklanmaktadır. Çünkü ta‘accub fiili tek bir kalıpla sınırlı olup çekimi olmadığı için normal fiillerden farklıdır ve bu nedenle kalıbı gibi ‘ameli de sınırlı olmuştur. Anlam bakımından gerçek fâil olan isimleri mef‘ûl bih yapmak üzere nasb etmekle sınırlı olması da bu zayıflığının sonucudur. Örneğin ما أَضْرَبَ زَيْدٌ cümlesindeki “زيد” aslında darb eylemini yapan fâilin kendisidir. Bu nedenle ما أَضْرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا demek caiz değildir.⁴⁵⁰

Ta‘accub fiillerinden sonra ise medh ve zem fiillerini getirmiştir. Çünkü hem anlamları hem de çekimlerinin olmaması hususunda ta‘accub fiiline benzerler.⁴⁵¹ Dolayısıyla onlar da ‘amel bakımından zayıftırlar.

Fiil olan ‘âmilleri çeşitli kısımlarıyla bitirdikten sonra; بَابُ الْأَسْمَاءِ الَّتِي أُعْمِلَتْ عَمَلٌ başlığıyla isim olmalarına rağmen fiil gibi ‘amel eden; ism-i fâil, ism-i mef‘ûl, sıfatı- mşebbehe, ism-i tafdîl, masdar ve ism-i fiil konularına geçmiştir. Başlıktan da anlaşıldığı üzere müellif burada bu isimleri iştikâk veya anlam yönünde değil ‘amel bakımından ele almıştır ve bu nedenle tertiblerinde de onların ‘amel gücünü dikkate almıştır. Çünkü ismin ‘amel etmesi yapı, kullanım yerleri, anlam vb. hususlarda fiile olan benzerliğinden kaynaklanır ve bu nedenle ‘amel bakımından onunla aynı güce sahip değildir. Müellif bunu şöyle ifade

⁴⁴⁸ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 1/97.

⁴⁴⁹ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 1/95-96.

⁴⁵⁰ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 1/108.

⁴⁵¹ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 1/112.

⁴⁵² İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 1/122.

etmiştir: اسمُ الفاعلُ أَعْمِلَ بِمُضَارَعَتِهِ الْفَعْلَ، إِذْ كَانَ أَصْلُ الْأَعْمَالِ لِلْأَفْعَالِ... “(Muzâri) fiile olan benzerliğinden dolayı ism-i fâile ‘amel etme hakkı verilmiştir. Çünkü ‘amelin aslı fiillere aittir.”⁴⁵³ Bu nedenle çeşitli hususlarda onlara benzeyen isimlere de ‘amel etme yetisi verilmiştir. İsmi mef‘ûl ise aynı derecede binâ meçhûl fiile benzediği için ‘amel etme gücünü elde etmiştir. Ancak fiile göre zayıf ‘âmil oldukları için ‘amel yetkileri de sınırsız olmayıp belli şartlara bağlıdır.⁴⁵⁴

‘Amel etme gücü bakımından ism-i fâilden daha zayıf olduğu için sıfat-ı müşebbehe konusunu ism-i fâilden sonra getirmiştir. Çünkü doğrudan fiile bezediği için ‘amel eden ism-i fâilin aksine sıfat-ı müşebbehe ile fiil arasında doğrudan meydana gelen bir benzerlik yoktur. Ancak sıfat-ı müşebbehe; “ال” takısı alma, müzekker, müennes ve çoğul yapılabilme gibi bazı hususlarda ism-i fâile benzediği için ‘amel eder.⁴⁵⁵ Dolayısıyla sıfat-ı müşebbehenin fiille olan bağlantısı doğrudan değil, başka bir ismin aracılığıyla olmuş ve bu nedenle ‘amel etme gücü ism-i fâile göre oldukça zayıftır. İbnu’s-Serrâc, sıfat-ı müşebbehe ile fiil arasındaki benzerlikten dolayı yoldan olduğunu şu cümleyle özetlemiştir: فَحَسَنٌ يُشَبِّهُ بِضَارِبٍ، وَضَارِبٌ يُشَبِّهُ بِبِضْرِبٍ. “Sıfat-ı müşebbehe olan “حَسَنٌ” ism-i fâil olan “ضَارِبٌ”a benzer, “ضَارِبٌ” ise muzâri fiil olan “يَضْرِبُ” ya benzer.”⁴⁵⁶ Sadece gizli zamirde veya onun hükmünde olan isimlerde ‘amel etmekle sınırlı olması da zayıf bir ‘âmil olmasından kaynaklanmaktadır. Bu denli zayıf bir ‘âmil olmasından dolayı ism-i fâilden sonra zikredilmiştir.

İsm-i tafdîl ise fiile benzemediği gibi doğrudan ism-i fâile de benzememektedir. Çünkü (“مِنْ” edatıyla kullanıldığında) “ال” takısı almaz, tesniye, cemi, müzekker ve müennes yapılmaz. Fakat anlam bakımından sıfat-ı müşebbeheye benzediği için ‘amel edebilir. Dolayısıyla onun fiil ve ism-i fâille olan alakası sıfat-ı müşebbeheninkinden çok daha uzaktır. Bu yüzden ‘amel gücü de sıfat-ı müşebbeheye göre zayıftır ve zahir isimlerde ‘amel edememesinin nedeni de budur. İbnu’s-Serrâc bu hususu şöyle ifade etmiştir: وَلَا يَجُوزُ: مَرَرْتُ بِرَجُلٍ خَيْرٍ مِنْهُ أَبَوَهُ، عَلَى النَّعْتِ. ... وَذَلِكَ لِتُبْعِدِهِ مِنْ

⁴⁵³ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 1/123.

⁴⁵⁴ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 1/125-126.

⁴⁵⁵ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 1/130.

⁴⁵⁶ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 1/130.

شَبَّهَ الْفَعْلَ وَالْفَاعِلَ، ... لَا يَجُوزُ أَنْ تَقُولَ: مَرَرْتُ بِرَجُلٍ أَفْضَلَ مِنْكَ أَبَوَهُ، لِإِعْدَةِ مَنْ شَبَّهَ اسْمَ الْفَاعِلِ وَالْفَعْلِ.

“Cümledeki (خَيْرٍ) *ism-i tafdilini önceki isme sıfat*, “أَبُوهُ” ismini ise “خير” ismine *fâil* yapmak üzere مَرَرْتُ بِرَجُلٍ خَيْرٍ مِنْهُ أَبُوهُ : demek caiz değildir... Çünkü *ism-i tafdilin fiil ve* *ism-i fâille olan benzerliği uzaktır...* (Aynı şekilde) “أَبُوهُ” ismini “أَفْضَلَ” ismine *fâil* yapmak üzere مَرَرْتُ بِرَجُلٍ أَفْضَلَ مِنْكَ أَبُوهُ demek de caiz değildir. Çünkü *ism-i tafdîl olduğu için* (“خير” gibi onun da) *ism-i fâil ve fiille olan benzerliği çok uzaktır.*”⁴⁵⁷

Dolayısıyla *ism-i fâil fiile, sıfat-ı müşebbeh ism-i fâile, ism-i tafdîl ise sıfat-ı müşebbeheye benzediği için ‘amel eder ve her ‘âmil benzetildiğinden daha zayıftır.* Görüldüğü gibi İbnu’s-Serrâc bu konuların tertibinde ‘âmillerdeki güç faktörünü esas almıştır.

Fiil ve ‘amel bakımından ona benzeyen isimlerin ‘amel hiyerarşisini tablo olarak şu şekilde vermemiz mümkündür:

Fiil:	Fâile olan zorunlu ihtiyacından dolayı her zaman ‘amel eder ve bu nedenle en güçlü ve aslî ‘âmil olmuştur.
İsm-i fâil ve ism-i mef’ûl:	Fiile benzediği için ‘amel eder. Bu yüzden ‘amel bakımından fiil kadar güçlü değildir.
Sıfat-ı müşebbehe:	Fiilin benzerine benzediği için ‘amel eder. Çünkü sıfat-ı müşebbehenin ‘amel etmesi fiile değil, çeşitli yönlerde ism-i fâile olan benzerliğinden kaynaklanmaktadır ve yüzden ‘amel bakımından ism-i fâilden daha zayıftır..
İsm-i tafdîl:	Fiilin benzerinin benzerine benzediği için ‘amel eder. Zira ism-i tafdîlin fiil veya ism-i fâille doğrudan bir benzerliği yoktur. Ancak anlam yönünde sıfat-ı müşebbehe isimlere benzediği için ‘amel edebilir. Ancak aslî ‘âmil olan fiille arasında çok dolaylı bir irtibat olduğu için ‘amel bakımından çok zayıftır.

⁴⁵⁷ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 1/130-131.

Mansûb isimler bölümünde *المُشَبَّهُ بالفعل* “*Mef‘ûle benzeyenler*.”⁴⁵⁸ başlığıyla ele aldığı fer‘î masnûbların kendi içindeki tertibinde de ilgili isimleri nasb eden ‘âmillerin gücünü esas almıştır. Çünkü mef‘ûle benzeyen mansûbları ilk önce şu şekilde tasnif etmiştir:

1. Anlam bakımından merfû‘ olan mansûb isimler.
2. Anlam bakımından merfû‘ olmayıp fakat onun bir parçası olan mansûb isimler.

Daha sonra ‘âmil faktörünü esas alarak birinci kısmı da kendi içinde şu şekilde alt kısımlara ayırmıştır:

- a. ‘Âmili hakiki fiil olan mansûb isimler.
- b. ‘Âmili fiil vezninde olup fiil gibi çekimlenen fakat hakiki fiil olmayan mansûb isimler.
- c. ‘Âmili harf olan mansûb isimler.

Alt kısımların ilkinde hâl ve cümle temyîzi, ikincisinde “كان” ve kardeşlerinin haberi, üçüncüsünde ise “إِنَّ” ve kardeşlerinin ismi üzerinde durmuştur. İşte bu konuların tasnifinde olduğu gibi tertibinde de ‘âmilin gücünü esas almıştır. Çünkü ilk önce *يَكُرُّ مَا شَبِهَ بالفعل والعامل فيه فعلٌ حقيقي* “*Mef‘ûle benzeyip ‘âmili hakiki fiil olan masnûb isimler konusu*.”⁴⁵⁹ başlığı altında hâl ile cümle temyîzi konularını işlemiştir. Bunları diğer mansûb isimlere takdim etmesinin nedeni başlıktan da anlaşıldığı üzere ‘âmillerinin diğerlerinkine göre daha güçlü olmasıdır. Çünkü hâl ve cümle temyîzinin ‘âmili ya hakiki fiil veya onun anlamını taşıyıp yerine geçen bir ‘âmil olur. Bu konulardan sonra ise önce “كان” ve kardeşlerinin haberini, ardından “إِنَّ” ve kardeşlerinin ismini ele almıştır. Çünkü “كان” ve kardeşleri lafız ve çekim bakımından hakiki fiil gibi olsa da gerçekte fiil olmadığı⁴⁶⁰ için hâl ve temyîzin ‘âmili kadar güçlü değildir ve bu nedenle onlardan sonra getirilmiştir. Buna karşılık “إِنَّ” ve kardeşlerine nispeten daha güçlüdür. Zira bunlar hakiki fiil olmasalar da hem lafız hem de çekim bakımından ona bezerler. Fakat “إِنَّ” ve kardeşleri câmid harf olup çekimleri olmadığı⁴⁶¹ için ‘amel bakımından “كان” ve kardeşleri kadar güçlü değiller.

⁴⁵⁸ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 1/212.

⁴⁵⁹ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 1/213.

⁴⁶⁰ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 1/228-229.

⁴⁶¹ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 1/229.

Mef'ûl çeşitleri arasında ise mef'ûl bihe öncelik veren bazı nahivcilerin aksine İbnu's-Serrâc'ın mef'ûl mutlakı öne alması da güçlülük ve zayıflık faktörünün gereğidir. Çünkü İbnu's-Serrâc "mef'ûl" kelimesinin; fâil tarafından yapılan/mejdana getirilen/yaratılan şey şeklindeki anlamını öne sürerek mahlûkât tarafından mejdana getirilen tek mef'ûlun mef'ûl mutlak olduğunu ve bu nedenle onun hakiki mef'ûl olduğunu söylemiştir. Diğer bir ifadeyle fâilin fâil olmasını sağlayan asıl unsur mef'ûl mutlakıdır.⁴⁶² Nitekim bu yaklaşımını şöyle ifade etmiştir:

"Yaratılmışlar tarafından mejdana getirilen hakiki mef'ûl sadece masdardır... Çünkü "ضَرَبْتُ" dediğinde bunun anlamı: Bir darp eylemini mejdana getirdim ve bir darp yaptım şeklindedir. Bunun için gerçek mef'ûl masdardır. Ama "ضَرَبْتُ زَيْدًا" cümlesini فَعَّلْتُ زَيْدًا (Zeyd'i mejdana getirdim, onu oluşturdum/yarattım) şeklinde değiştirmen doğru değildir. Çünkü Zeyd senin tarafından değil ancak Allah Teala tarafından yaratılmıştır."⁴⁶³

Mef'ûl bih konusunun hemen girişinde de bunu tekrar hatırlatarak konuyla ilgili görüşünü pekiştirmiştir.⁴⁶⁴ Bununla beraber fiilin mef'ûl mutlaka olan delaleti diğer mef'ûl türlerine olan delaletinden daha güçlüdür. Çünkü mef'ûlu mutlak fiilin kendi masdarından oluşur. Fiil ise masdardan türetildiği için ikisinin kök harfleri aynıdır ve fiilin mef'ûl mutlaka delalet etmesi onun harflerini içermesinden kaynaklanmaktadır ve bu nedenle güçlüdür. Oysa diğer mef'ûllere delalet etmesi harflerle değil mantıksal açıdandır.⁴⁶⁵ Örneğin ضَرَبَ زَيْدٌ cümlesinden Zeyd'in darb eylemini mejdana getirdiği kesin olarak anlaşılmaktadır ve ضَرَبَ fiilinin ضَرَبَ masdarına delalet etmesi kök harflerinin aynı olmasından kaynaklanmaktadır. Aynı fiil, bu darb eyleminin bir sebepten dolayı (mef'ûl leh), birine yönelik (mef'ûl bih) yapıldığını ve bir zaman ve mekân içinde (mef'ûl fih) mejdana geldiğine de delalet etmektedir. Fakat fiilin sebebe, eylemden etkilenen birinin olduğuna, eylemin bir zaman ve mekân içinde mejdana geldiğine delalet etmesi fiilin kendi harflerinden değil mantıksal bir zorunluluktan kaynaklanmaktadır. Çünkü zaman ve mekân olgularından soyutlanan bir eylemin olması aklen mümkün değildir. Her eylem

⁴⁶² İbnu'l-Hâcib, *Şerhu'l-Vâfiye*, 185; Radiyyuddîn el-Esterâbâdî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 1/295; Ebi'l-Kâsım el-Mehdî, *en-Necmu's-sâkib*, 1/286.

⁴⁶³ İbnu's-Serrâc, *el-Uşûl*, 1/159-160.

⁴⁶⁴ İbnu's-Serrâc, *el-Uşûl*, 1/169.

⁴⁶⁵ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-mufasssal*, 1/272-308; İbn Fellâh, *Şerhu'l-Kâfiye*, 1/447; Şâtibî, *el-Makâsidu's-şâfiyye*, 3/212.

mutlaka bir zaman ve mekân dâhilinde meydana gelir. Aynı durum diğer mef'ûl çeşitleri için de geçerlidir.⁴⁶⁶ Tüm bu nedenlerden dolayı müellif, mef'ûl mutlak konusuna öncelik vermiştir. Zira 'âmilin ma'mûla olan ihtiyacı ve delaleti arttıkça onda 'amel etmesi de daha güçlü olur.

Mef'ûl bih'in diğerlerine takdim edilmesinin nedeni ise hem kullanımının diğerlerine göre çok daha yaygın olması hem de lâzım ile mute'addî fiili birbirinden ayıran mef'ûl olmasından dolayıdır. Ayrıca كَسَرْتُ الْإِنَاءَ ve أَكَلْتُ الطَّعَامَ cümlelerinde olduğu gibi fiilin gerçek anlada mef'ûl bih'te etki etmesi, onun mef'ûl mutlak'a benzemesine neden olduğundan dolayı ondan hemen sonra getirilmiştir.⁴⁶⁷

Mef'ûl fih konusunun diğerlerinden önce getirilmesinin nedeni ise zaman ve mekân olgularının bütün mahlûkatlar için zarûrî olmasındandır. Çünkü Allah dışında hiçbir varlık zaman ya da mekândan mücerret/soyut değildir. Dolayısıyla her fiilin de mutlaka içinde meydana geldiği bir zaman ve bir mekân dilimi olmalıdır. Bundan dolayı fiilin mef'ûl fih'e delaleti oldukça güçlüdür. Çünkü mef'ûl fih fiilin meydana geliş zamanını veya mekânını ifade eden zarftır.

Mef'ûl leh konusunun mef'ûl me'ah konusundan önce getirilmesinin nedeni de yine fiilin ona olan delaletidir. Çünkü mef'ûl leh fiilin meydana getiriliş nedenini açıklar, başka bir ifadeyle; fiile yönelik "niçin?" sorusuna cevap teşkil etmektedir. Bu nedenle fiilin ona delalet etmesi daha güçlüdür. Çünkü fiili bilinçli olarak meydana getiren her fâilin mutlaka bir amacı ve gerekçesi vardır. Bu gerekçeyi ifade eden masdar ise mef'ûl leh'tir. Fakat mef'ûl me'ah için aynı zorunluluk söz konusu değildir. Bu nedenle fiilin ona delaleti zayıftır. Ayrıca her fâille eşlik eden başka birinin olması zorunlu bir durum değildir.⁴⁶⁸

Mecrûr isimler bölümünde ise harf-i cer ile mecrûr olan isimleri izâfe ile mecrûr olanlardan önce zikretmiştir. Çünkü harf-i cer ile mecrûr olan ismin 'âmili izâfeyle mecrûr olan ismin 'âmilinden daha güçlüdür. Zira aslolan, cer 'amelinin zâhir bir harf-i cerle olmasıdır. Oysa muzâf ileyhte cer 'amelini yapan 'âmil ya mukadder olan harf-i cerdir ya da muzâf olan ismin kendisidir. Her iki durumda da muzâf ileyhin 'âmili zayıf kabul edilmektedir. Çünkü harf-i cerin muzâf ileyhi mecrûr ettiği kabul

⁴⁶⁶ İbnu'l-Haşşâb, *el-Murtecel*, 160-161-167.

⁴⁶⁷ İbnu'l-Habbâz, *Tevcihu'l-Luma'*, 174.

⁴⁶⁸ Ebû Muhammed Said b. el-Mubârek İbnu'd-Dehân, *el-Gurra fî şerhi'l-Luma'*, thk. Ferîd b. Abdilazîz ez-Zâmil es-Suleym (Riyad: Dâru't-Tedmuriyye, 1432/2011), 345.

edilirse mukadder olduğu için zâhir olan harf-i cerden daha zayıftır. Muzâf olan ismin muzâf ileyhi mecrûr ettiği kabul edilirse yine de ‘âmilî zayıftır. Zira muzâf isim ancak harf-i cer anlamını taşıdığı için cer ‘amelini yapma yetisini kazanır ve bu nedenle fer‘î ‘âmil konumunda olur. Çünkü izâfenin olduğu her yerde anlama göre “لَ”, “مِنْ” gibi bir harf-i cer mukadder kabul edilmektedir. Örneğin غلامٌ لزيد ifadesi aslında لزيد غلامٌ, aynı şekilde جبةٌ من صوفٍ ifadesi de aslında من صوفٍ جبةٌ anlamındadır. Daha sonra harf-i cer düşürülüp birinci isim ikincisine izâfe edilince onlara delalet etmesi için cer ‘amelini yapma işlevi muzâf isme verilmiş ve tamlama şimdiki şeklini almıştır. Yani izâfeyle mecrûr olan isimler önceden harf-i cerle mecrûr iken izâfeyle mecrûr olmaları ikinci aşamada gelmiştir.⁴⁶⁹

Tertibinde ‘âmilin gücünü esas aldığı başka konular da vardır. Ancak burada bütün ‘âmillerin neden ‘amel ettiklerini, aslî ‘âmile olan bağıntılarını, ‘amel şartlarını ve ‘amel etme fonksiyonlarını yitirdikleri durumları ayrıntılı bir biçime vermemiz mümkün değildir.

İbnu’s-Serrâc isim ve fiil bölümlerinin ikisinde de mu‘rabları mebnîlerden önce ele almıştır. Çünkü i‘râb isimde aslîdir, isim ise fiil ve harften daha güçlü olduğu için onlardan öncedir.⁴⁷⁰ Bu nedenle mu‘rabı da mebnîden önce getirmiştir. Dolayısıyla mu‘rabın mebnîden önce gelmesi de dolaylı olarak güçlülük ve zayıflık faktöründen kaynaklanmaktadır. Müellifler genellikle fiil bölümünde önce mebni sonra mu‘rab fiilleri zikretmişlerdir. Çünkü fiilde mebnilik aslı olduğu için ona öncelik verilmiştir. Ancak İbnu’s-Serrâc isim ile fiil konuları arasında uyumluluk olması için isim konusunda olduğu gibi fiil konusunda da önceliği mu‘rab fiillere vermiştir.

Tertib konusunda etkin olan diğer bir unsur ise çokluk ve azlık meselesidir. Çünkü ‘âmil, i‘râb, kelime çeşidi gibi faktörlerin rol almadığı yerlerde kullanım çokluğu etkin bir faktör olarak yer almıştır. Örneğin tevâbi isimler arasında İbnu’s-Serrâc te’kîdi en başa almıştır. Çünkü te’kîd türlerinden biri olan lafzî te’kîd isim, fiil, harf, marife, nekre ve cümlede meydana gelebilir bir konudur. Ör: جاء زيدٌ زيدٌ, قام زيدٌ, قام زيدٌ, جاء زيدٌ زيدٌ. Bunun dışında her üç kelime türünde bulunabilen

⁴⁶⁹ İbn Cinnî, *el-Luma*‘, 66; İbnu’d-Dehhân, *el-Gurra*, 549-626; İbnu’l-Habbâz, *Tevcihu’l-Luma*‘, 251.

⁴⁷⁰ Ebu’l-Berekât eş-Şerîf Ömer b. İbrahim el-Kûfî, *Kitâbu’l-Beyân*, thk. Alâuddîn Hameviyye (Mekke: Câmi‘atu Ummu’l-Kurâ Kulliyetu’l-Lugati’l-Arabiyye, 1404/ 1984), 1/ 16; İbnu’l-Habbâz, *Tevcihu’l-Luma*‘, 65.

başka tevâbi yoktur. Çünkü bazıları isim ve fiilde, bazıları ise sadece isimde bulunabilir.⁴⁷¹ Ayrıca te'kîd müekkedinde aynısı olduğu için aralarındaki bağ son derece güçlüdür. Buna karşılık sıfat ile mevsûf arasındaki ilişki lafız uyumluluğu bakımından güçlü olsa da anlam bakımından bu kadar güçlü değildir. Zira sıfat mevsûfa delalet etse de onun aynısı değildir. Çünkü sıfatın asıl geliş amacı mevsûfun zatını değil ona ait belli bir özelliği ve durumu ifade etmektir. Diğer tevâbi isimlerin tertibinde de tâbi olan isimle tâbi olunan isim arasındaki ilişkinin gücü dikkate alınmıştır.⁴⁷²

İbnu's-Serrâc'ın konu tertibinde etkin olan temel faktörler bunlardır. Bunların dışında dikkate alınan başka faktörler olsa da onlar için çok teferruat kısmını teşkil ettiği için burada değinilmeyecektir.

Daha önce de belirtildiği üzere İbnu's-Serrâc konu tasnifi ve tertibinde bir çığır açmış ve bu hususta kendinden sonraki nahivcilerin önemli bir kısmını etkilemiştir. Bu nedenle biz de çalışmamızda onun metodunu detaylıca irdelemeyi uygun gördük. Bundan sonraki eserleri değerlendirirken genel olarak ya da belli konuların tertibi bakımından İbnu's-Serrâc'ın metodunu benimsediğini tespit ettiğimiz eserlerde fazla detaya ve tekrara girmeden müellifin tertib bakımından İbnu's-Serrâc'ın metodunu benimsediğini belirtmekle yetineceğiz. Ancak farklı bir metod izlediğini tespit ettiğimiz konular varsa gerekçeleriyle beraber belirtmeye gayret edeceğiz.

2.4. Zeccâcî'nin *el-Cümel* Adlı Eseri

el-Cümel kitabı konu tertibi bakımından incelendiğinde genel olarak eserdeki tüm konulara hâkim olan metodolojik bir sistemin olmadığı tespit edilmektedir. Hatta nahiv, sarf ve fonetik gibi eserin ana bölümlerini teşkil eden genel olarak birbirinden ayrılmışsa da bu bölümlere ait birçok konu dahi birbirine karışık olarak verilmiştir. Çünkü bazı nahiv konuları sarf konularının içinde, bazı sarf konuları da nahiv konularının içinde ele alınmıştır. Bu durum sadece nahiv ve sarf konularıyla da sınırlı olmayıp diğer bölümler için de söz konusudur. Mesela; nahiv ilmine ait olan “ism-i mevsûl”, “mu‘rab-mebnî”, “mukadder fiille mansûb olan masdarlar”, “mef‘ûl çeşitleri”, “قال ve türevlerinin ‘amel durumu” ve bunlara benzer bazı konular sarf ve fonetik konularıyla iç içe ele alınmıştır.

⁴⁷¹ İbnu'l-Habbâz, *Tevcihu'l-Luma*, 257-267.

⁴⁷² İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/218.

Çalışmamızın asıl odak noktasını yeşkil eden nahiv konularının kendi içindeki tertibinde de belli bir tertib sistemi takip edilmemiştir. Çünkü ilk önce mukaddime bölümünü teşkil eden kelime türleri, i'râb, i'râb alametleri gibi konuları ele almışsa da mukaddime konularından olan i'râb alametleri ve tesniye – cemi konuları arasında fiil kısımlarını ve özelliklerini getirmesi metodolojik bir tertib bakımından herhangi bir gerekçeye dayandırılmaz. Konu tertibinde i'râbı esas alan müelliflerin aksine Zeccâcî'nin fâil ve mef'ûl bih konularını: ⁴⁷³باب الفاعل والمفعول به şeklinde tek ana başlık altında ele alması onun konu tertibinde i'râb faktörünü de esas almadığını göstermektedir. Çünkü bu iki öge i'râb bakımından tamamen farklıdır. Ancak fâil ile mef'ûlu diğer ana konulardan önce getirmesi; İbnu's-Serrâc'ın aksine, Zeccâcî'nin fâili merfû'ların aslı mef'ûlu ise masnûbların aslı olarak kabul ettiğini göstermektedir.⁴⁷⁴

Fâil ile mef'ûlun fiil cümlesinin öğelerinden olması nedeniyle yukarıdaki başlığa bakıldığında ilk etapta müellifin konuları cümle çeşidine göre sıraladığı izlenimini verse de bu konunun akabinde nâib-i fâil, hâl ve diğer mef'ûl çeşitleri gibi doğrudan fiil cümlesine ait olan konular yerine tevâbi isimler konusunu ele alması cümle çeşidine göre tanzim etmediğini göstermektedir. Çünkü tevâbi isimler hem fiil hem de isim cümlesinde bulunabilen müşterek konulardandır. Oysa konu tertibi cümlelerin türüne göre yapılmış olsaydı önce her cümlelerin kendine ait konuları daha sonra müşterek konular işlenirdi.

Lâzım ve mute'addî fiilleri ve her iki fiil türünün de nasbettiği isimleri işledikten sonra ⁴⁷⁵باب الإبتداء başlığıyla mübteda ve haberi konu edinen müellif bunların akabinde iştigâl konusunu ele almıştır. Fakat bilindiği üzere iştigâl konusu dolaylı bir şekilde mübtedayla alakalı olsa da temelde fiilin 'ameliyle yani fiil cümlesiyle ilgili bir konudur. Zaten kendisi de iştigâl konusu için: ⁴⁷⁶باب اشتغال الفعل şeklinde bir başlık kullanarak, iştigâl konusunun aslında doğrudan fiilin 'amel durumuyla ilgili bir konu olduğunu göstermiştir. İştigâl konusundan sonra ise

⁴⁷³ Zeccâcî, *el-Cümel*, 10.

⁴⁷⁴ İbn Ebi'r-Rebi' 'Ubeydullah b. Ahmed b. 'Ubeydullah el-İşbîlî, *el-Basît fî şerhi Cümeli'z-Zeccâcî*, thk. 'Ayyâd b. 'İd es-Subeytî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1407/1986), 1/259-260.

⁴⁷⁵ Zeccâcî, *el-Cümel*, 36.

⁴⁷⁶ Zeccâcî, *el-Cümel*, 39.

sırasıyla “كان” ve kardeşlerini, “إِنَّ” ve kardeşlerini, harf-i cer ve bunlarla ilgili çeşitli konuları işlemiştir. Fakat bunların akabinde yine fiil cümlesinin ana öğelerinden biri olan nâib-i fâil konusunu getirmiştir. Tüm bunlardan da anlaşılıyor ki müellif konu tertibinde cümle çeşidi faktörünü esas almamıştır.

Zeccâcî nahiv konularının tertibini i‘râb faktörü üzerinde de yapmamıştır. Çünkü i‘râb faktörünü dikkate alsaydı; fâili, mübtedayı, haberi, nâib-i fâili, “كان” ve kardeşlerinin ismini, “إِنَّ” ve kardeşlerinin haberini ve diğer merfû‘ isimleri art arda zikrederdi. Oysa yukarıda da belirtildiği gibi merfû‘ isimlerden olan fâil ile mansûb isimlerden olan mef‘ûl bihi aynı başlık altında ele almıştır. Aynı şekilde harf-i cer dolayısıyla mecrûr isimler konusunun akabinde nâib-i fâil, zamirul-fas konusundan sonra izâfe, gayr-ı munsarif isimler konusunun ardından istisnâ, hemze çeşitleri konusundan sonra mu‘rab ve mebnî, sarf konularının arasında mef‘ûl çeşitlerinin getirilmesi de konu tertibinde i‘râb faktörünün esas alınmadığını göstermektedir. Çünkü peş peşe gelen bu konuların i‘râb yönünde herhangi bir müşterek noktaları bulunmamaktadır.

Birçok nahivcinin konu tertibinde esas aldığı diğer bir faktör ise kelime çeşididir. Ancak Zeccâcî’nin bunu da dikkate almadığı kanaatindeyiz. Zira tamamen farklı kelime türlerine ait olan birçok konuyu peş peşe zikrettiğini görüyoruz. Örneğin fiilin; mâzî, muzâri ve hâl şeklindeki türlerini işlediği konusundan hemen ⁴⁷⁷ بابُ الأفعال sonra isme ait olan tesniye ve cemi konularını getirmiştir. Aynı şekilde harf-i cer konusundan sonra nâib-i fâili, marife ve nekre isimler konusunun ardından nasb edatlarını, onundan sonra mukârebe fiillerini, cezim edatlarının akabinde gayr-ı munsarif isimleri, mehmûz fiillerden sonra “أَمْسِ” konusunu, nûn-i sakîle ve nûn-i hafife konusundan sonra ism-i mevsûlleri getirmesi de bunu göstermektedir. Çünkü art arda gelen tüm bu konular kelime türü bakımından birbirlerinden tamamen farklıdırlar.

Dolayısıyla Zeccâcî genel olarak konu tertibinde metodolojik bir sistem uygulamamış ve bu nedenle de birçok konuyu karma olarak vermiştir.⁴⁷⁸ Ancak tüm bunlara rağmen az da olsa bazı alt konuların tertibinde belli faktörleri dikkate aldığı

⁴⁷⁷ Zeccâcî, *el-Cümel*, 7.

⁴⁷⁸ Abdulfettâh Şelebî, *Ebû Ali el-Fârisî*, 520-521; Fâdıl es-Sâmerrâ’î, *ed-Dirâsâtü’n-nahviyye ve’l-lugaviyye*, 36.

da olmuştur. Nitekim ⁴⁷⁹إعرابه ما يتبع الاسم في إعرابه başlığı altında ele aldığı sıfat, atıf, te'kid ve bedel konularının tertibinde i'râb faktörü etkili olmuştur. Zira başlıktan da anlaşıldığı gibi bu konuların müşterek noktaları hepsinin i'râb bakımından başka isimlere uymalarıdır. Aynı şekilde “كان” ve kardeşleri konusunun hemen akabinde “إن” ve kardeşleri konusunun getirilmesinde ‘amel faktörü dikkate alınmıştır. Çünkü her iki grubun ortak noktası, isim cümlesinin başına gelip ref‘ ve nasb ‘amelini yaptıktan sonra mübtedayı kendilerine isim haberi ise kendilerine haber yapmalarıdır.

Zeccâcî'nin tertib bakımından konuların Arap dilindeki kullanım yaygınlığını dolayısıyla öğrenci açısından öğrenim önceliğini dikkate almış olma ihtimali vardır. Nitekim genellikle konu bütünlüğüne ve ele aldığı cümlelerin sadece ana öğelerini bir arada vermeye özen göstermesi de buna işaret etmektedir. Örneğin; fâil ile mef'ûlu, mübteda ile haberi, “كان” ve kardeşleri ile “إن” ve kardeşlerinin isim ve haberlerini, nidâ ve sayılarla ilgili tüm konuları art arda vermiştir.

2.5. Ebû Ali el-Fârisî'nin el-İdâhu'l-'Adudî Adlı Eseri

Ebû Ali el-Fârisî, konu tasnifinde olduğu konu tertibi bakımından da hocası İbnu's-Serrâc'tan çok etkilenmiştir. Hatta bazı alt konuların tertibi dışında İbnu's-Serrâc'ın tertib metodunu olduğu gibi benimsemiştir. Dolayısıyla Ebû Ali de konuların tertibinde; mukaddime konuları, kelime kısımları, i'râb, asıl ve fer', güçlülük ve zayıflık gibi konunun özüne uygun çeşitli faktörleri esas alarak tamamen metodolojik bir sistem uygulamıştır.⁴⁸⁰

Ebû Ali'nin tertib hususunda hocasının metodunu benimsemesi onu taklit etmesinden değil, onunla aynı düşünceden olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim Merfû' isimleri diğer isim gruplarından önce ele almasına dair yaptığı bu açıklama da bunu göstermektedir:

“İsmi i'râbı; ref', nasb ve cer olarak üç kısma ayrılır. Ref' i'râbı mertebe bakımından nasb ve cer i'râblarından üstündür. Çünkü ref' i'râbı(nı alan isimler tam cümle oluşturmak için) nasb ve cer i'râblarına ihtiyaç duymaz... Fakat nasb ve cer i'râbları(nı alan isimler) ancak ref' i'râbının önceden geçmiş olmasıyla

⁴⁷⁹ Zeccâcî, el-Cümel, 13.

⁴⁸⁰ Fâdîl es-Sâmerrâ'î, ed-Dirâsâtu'n-nahviyye ve'l-lugaviyye, 37-38.

anlamli cümle oluşturabilir. Ref' i'râbının rütbe bakımındaki üstünlüğünden dolayı anlatım bakımından da onlardan önce ele alınmasını gerektirmiştir.”⁴⁸¹

Ebû Ali'nin tertib hususunda hocasından farklı bir metot izlediği bazı konuların olması da tamamen onu taklit etmediğini göstermektedir. Nitekim İbnu's-Serrâc'ın aksine Ebû Ali övgü ve yergi fiillerini ta'accub fiillerinden önce, onları da mübteda ve haberin başına gelen 'âmillerden önce getirmiştir. Bunun nedeni ise kanaatimizce müelliflerin bu 'âmillere olan bakış açılarının farklılığından kaynaklanmaktadır. Çünkü Ebû Ali; medh, zem ve ta'accub fiillerinin sırf fiil olmaları hasebiyle câmid olmalarına rağmen mübteda ve haberin başına gelen 'âmillerden daha güçlü olduğu görüşündedir. Zira bu 'âmiller arasında “إِنَّ” ve kardeşleri gibi ittifakla harf kabul edilenler de vardır. Bu bağlamda mübteda ve haberin başına gelen 'âmiller ile câmid fiiller toplu olarak karşılaştırıldığında câmid fiiller 'amel bakımından daha güçlü olur ve bu nedenle öne alınması gerekir.

Bunun başka bir gereçesi de şöyle olabilir: Ebû Ali fâil ve nâib-i fâil konularını işledikten sonra yine fâil olan bir konuyla devam etmek istemiştir. Zira medh, zem ve ta'accub fiilleri 'amel gücü bakımından normal fiillerden zayıf olsalar da ikisinin de ref' ettikleri isim fâil olmaktadır. Fakat mübteda ve haberin başına gelen 'âmillerin ref' ettikleri isimler gerçek anlamda fâil değiller.

İbnu's-Serrâc ise bunların fâile olan benzerliğini ön plana çıkardığı için fâil konusunun hemen akabinde zikretmiştir. Nitekim İbnu's-Serrâc bunları,⁴⁸² *المُشَبَّهَ بِالْفَاعِلِ* başlığıyla ele almışken Ebû Ali;⁴⁸³ *بابُ الْعَوَامِلِ الدَّاخِلَةِ عَلَى الْإِبْتِدَاءِ وَالْخَبَرِ* başlığı altında ele almıştır. Aynı şekilde İbnu's-Serrâc “كَانَ” ve “إِنَّ” konularında öznenin i'râbını esas aldığı için “كَانَ” ve kardeşlerini merfû' isimler bölümünde “إِنَّ” ve kardeşlerini ise mansûb isimler bölümünde detaylıca ele almıştır. Bu nedenle mansûb isimlerde “كَانَ” ve kardeşlerine, merfû' isimlerde ise “إِنَّ” ve kardeşlerine kısaca değinmekle yetinmiştir. Buna karşılık Ebû Ali her iki konuyu da merfû' isimler bölümünde ilk geçtikleri yerde işlemiştir.

Ebû Ali'nin söz konusu eseri üzerinde bir çalışma yapan Abdulfettâh İsmail Şelebî, *el-İdâh'ta* uygulanan tertib sisteminin Ebû Ali tarafından icat edildiğini ve ilk

⁴⁸¹ Ebû Ali el-Fârisî, *el-İdâhu'l-'Adudî*, 207; Abdulkâhir el-Cürcânî, *el-Muktasad*, 1/209-210.

⁴⁸² İbnu's-Serrâc, *el-Uşûl*, 1/81.

⁴⁸³ Ebû Ali el-Fârisî, *el-İdâhu'l-'Adudî*, 95.

defa da onun tarafından uygulandığını belirtmiştir. Böylece Ebû Ali'nin bu alanda bir çağır açtığını, kendinden sonraki müelliflere öncülük ettiğini ve onun icadı olan bu metodun günümüze kadar yaygın bir şekilde devam ettiğini ifade etmiştir.⁴⁸⁴ Ancak daha önce de ısrarla vurgulandığı gibi bu tertib metodu kesinlikle Ebû Ali'nin icadı değildir. Çünkü ondan önce İbnu's-Serrâc zaten bu metodu icat etmiş ve kendi eserinde de uygulamıştır. Ebû Ali ise ondan etkilenmiştir.

2.6. İbn Cinnî'nin *el-Luma' fi'l-Arabiyye* Adlı Eseri

İbn Cinnî, konu tasnifinde olduğu gibi konu tertibi bakımından da genel olarak hocası Ebû Ali el-Fârisî dolayısıyla İbnu's-Serrâc'ın metodunu izlemiştir.⁴⁸⁵ Bu nedenle tekrara düşmemek adına sadece onlardan farklı bir metot izlediği konulara değinmemiz uygun olacaktır.

Tertibi bakımından İbn Cinnî'nin Ebû Ali el-Fârisî ve İbnu's-Serrâc'tan farklı bir yol izlediği bazı konular şöyledir:

İbnu's-Serrâc ve Ebû Ali giriş konularından olan i'râb, binâ, mu'rab ve mebnî konularını işlerken i'râb ve binâ konularını mu'rab ve mebnî konularından önce zikretmişlerdir. Çünkü mu'rab i'râbtan, mebnî ise binâdan türetilmiştir ve muştak minh öğrenilmeden muştak öğrenilemez. Fakat İbn Cinnî bu hususta onlara muhalefet ederek mu'rab ve mebnî konularını i'râb ve binâ konularından önce getirmiştir ve bu nedenle de eleştirilmiştir.⁴⁸⁶

İbnu's-Serrâc ve Ebû Ali fiilleri münasebetiyle ta'accub, medh - zem ve “عسى” fiillerini merfû isimler bölümünde ele almışlardır. Fakat İbn Cinnî bu konuda ikisine de muhalefet ederek söz konusu câmid fiilleri fiil olmaları hasebiyle isim bölümünden tamamen çıkarıp fiil bâbına yerleştirmiştir.⁴⁸⁷ Ancak söz konusu fiilleri diğer tüm fiil çeşitlerinden sonra getirmiştir. Çünkü bu fiiller câmid oldukları için 'amel bakımından zayıftır.⁴⁸⁸

İbnu's-Serrâc ve Ebû Ali nidâ, terhîm ve nüdbe gibi konuları mansûb isimler bölümü içinde ele almışlardır. Çünkü genel görüşe göre bu üsluplarındaki isimler

⁴⁸⁴ Abdulfettâh Şelebî, *Ebû Ali el-Fârisî*, 521.

⁴⁸⁵ Fâdıl es-Sâmerrâ'î, *ed-Dirâsâtu'n-nahviyye ve'l-lugaviyye*, 38.

⁴⁸⁶ İbnu'l-Habbâz, *Tevcihu'l-Luma'*, 64.

⁴⁸⁷ Fâdıl es-Sâmerrâ'î, *ed-Dirâsâtu'n-nahviyye ve'l-lugaviyye*, 39.

⁴⁸⁸ İbnu'd-Dehhân, *el-Gurra*, 393.

aslında mukadder kabul edilen bir fiilin mef'ûlu olduğu için türüne göre lafzen ya da mahallen mansûb olurlar.⁴⁸⁹ Buna karşılık İbn Cinnî ise merfû', mansûb, mecrûr ve tevâbi konularını bitirdikten sonra isim ana bölümünün en sonunda bu konuları ayrı bir bölüm şeklinde ele almıştır. Çünkü İbn Cinnî i'râb yönündeki farklılıklarını kabul etmekle beraber bunları bir üslup olarak ön plana çıkarmak ve 'âmillerindeki ihtilaflara dikkat çekmek istemiştir. Bu hususta İbn Mâlik ve Mecduddîn İbnu'l-Esîr gibi bazı önemli müellifleri de etkilemiştir.

İbnu's-Serrâc ve Ebû Ali cümle temyîzini sayı ve ölçü temyîzlerinden önce zikretmişlerdir. Çünkü cümle teyîzinin 'âmili fiil ya da onun anlamını taşıyan bir şey olduğu için güçlüdür. Fakat buna rağmen İbn Cinnî sayı ve ölçü temyîzlerini cümle temyîzinden önce getirmiştir ve bu da onun eleştirilmesine neden olmuştur. Cümle temyîzine oranla sayı ve ölçü temyîzlerinin çok olması İbn Cinnî tarafından öne alınmasına neden olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁹⁰

İbnu's-Serrâc ve Ebû Ali tevâbi isimlerde te'kîdi başa almışken İbn Cinnî sıfatı te'kîdten önce getirmiştir.

İbnu's-Serrâc ve Ebû Ali gayr-ı munsarif isimler konusunu isim bölümünün sonunda yani tevâbi isimler konusundan hemen sonra işlemişlerdir. Fakat İbn Cinnî fiil bölümünü de bitirdikten sonra gayr-ı munsarif isimleri ele almıştır.

Kanaatimizce İbnu's-Serrâc ve Ebû Ali i'râb bakımından diğer isimlerden farklı olup kendine ait özel durumları olsa da isim olmaları hasebiyle gayr-ı munsarif isimlerin isim bölümünde işlenmesi gerektiğini düşünmüşlerdir. Fakat İbn Cinnî ismi gayr-ı munsarif yapan asıl neden olan fiil benzerliği hususunu dikkate almıştır. Yani simi gayr-ı munsarif yapan asıl neden çeşitli yönlerde çeşitli yönlerde fiile olan benzerliği olduğu için İbn Cinnî de fiil bâbından sonra zikredilmesini daha uygun görmüştür. Çünkü fiili gerektiği gibi tanımayan dolayısıyla onun kesre ve tenvîn almadığını bilmeyen öğrenci, ilgili isimlerin fiile olan benzerliğinden dolayı neden kesre ve tenvîn almadığının mantığını da kavrayamaz. Ayrıca konuların temel meselelerinde öğrenim kolaylığını sağlamak için kendine ait istisnâî kuralları olup işin teferruât kısmını teşkil eden konuları mümkün olduğunca sona bırakmanın eğitim açısından daha isabetli olduğunu değerlendirmiştir.

⁴⁸⁹ Câmi'u'l-'Ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. el-Huseyn el-Bâkûlî el-İsbehânî, *Şerhu'l-Luma'*, thk. Muhammed Halil Murad el-Harbî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1428/2007), 286.

⁴⁹⁰ İbnu'l-Habbâz, *Tevcihu'l-Luma'*, 209.

2.7. İbn Bâbeşâz'ın *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Muhsibe* Adlı Eseri

Tasnif bakımından önceki eserlerden oldukça farklılık arz eden İbn Bâbeşâz'ın bu eseri tertib sisteminin mantığı açısından önemli ölçüde diğer eserlere benzemektedir. Çünkü daha önce de belirtildiği gibi İbn Bâbeşâz söz konusu eserini toplam on ana bölüme ayırmış ve bölümleri; 1. Faslu'l-isim, 2. Faslu'l-fiil, 3. Faslu'l-harf, 4. Faslu'r-ref', 5. Faslu'n-nasb, 6. Faslu'l-cer, 7. Faslu'l-cezm, 8. Faslu'l-âmil, 9. Faslu't-tâbi, 10. Faslu'l-hat şeklinde sıralamıştır. Her ana faslı da kendi içinde çeşitli alt bölümlere ayıran müellif benimsediği bu tertib metodunu ve gerekçelerini şu şekilde açıklamıştır:

“Bu tertib sistemini uygulamamın nedeni (yani önce isim, sonra fiil en sonunda ise harfî ele almamın sebebi;) daha önce de belirtildiği üzere ismin güçlü, fiilin vasat, harfin ise zayıf olmasındandır. Ref' i'râbı ise fâil, mübteda ve benzerleri 'umdelerin/ana öğelerin i'râbı olduğu için nasb i'râbına takdim edilmiştir. Nasb i'râbının cer i'râbına takdim edilmesi ise çok olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü mansûb olan kelimeler diğerlerine göre daha çoktur... Cer i'râbı da i'râbın asıl müstehakkı olan ismin özel i'râbı olduğu için cezimden önce getirilmiştir.... 'Âmil konusu da tevâbi isimler konusundan önce getirilmiştir. Çünkü 'âmil her cümlede varlığı zorunlu olan bir unsurdur. (Zira her cümlede mutlaka i'râb vardır ve her i'râb da bir 'âmilin etkisi sonucunda oluşmuştur. Bu nedenle her cümlede mutlaka lafzî ya da manevî 'âmiller vardır). Fakat tevâbi isimler cümlede varlığı zorunlu olan öğelerden değildir. Çünkü tâbi isim kendi zatı için değil ancak başka bir kelimeye hamledilmek üzere getirilir. Oysa 'âmil bizzat kendisine duyulan bir ihtiyaçtan ötürü getirilir. Tâbi isimler konusu da hat konusundan önce getirilmiştir. Çünkü tevâbi isimler (i'râb bakımından) tâbi oldukları isimlere uyarlar ve bu nedenle anlatım bakımından da onlardan sonra getirilmiştir. Böylece hât faslının onuncu bölüm yapılması kaçınılmaz bir durum oldu.”⁴⁹¹

⁴⁹¹ İbn Bâbeşâz, *Şerhu'l-mukaddime*, 1/93.

Ana bölümlerin tertib sistemi hakkında verdiği bu gerekçeli bilgilerin yeterli olduğu kanaatindeyiz. Bu nedenle sadece alt bölümlerin tertib sisteminde etkili olan bazı husuları maddelendirmeden zikretmekle yetineceğiz.

İbn Bâbeşâz selefi İbnu's-Serrâc gibi 'âmiller bâbını kendi içinde; isim, fiil ve harf şeklinde üç alt kısma ayırmıştır. Fakat bunların tertibinde ondan farklı bir yol izlemiştir. Çünkü daha önce de görüldüğü gibi İbnu's-Serrâc 'âmilleri isim, fiil ve harf şeklinde sıralamışken; İbn Bâbeşâz; fiil, harf ve isim şeklinde sıralamıştır. Yani İbnu's-Serrâc önceliği isim olan 'âmillere vermişken, İbn Bâbeşâz fiil olanları başa almıştır. Çünkü 'âmilde aslolan fiildir ve bu nedenle bütün fiiller istisnâsız birer 'âmildir. Bu nedenle 'âmil grupları arasında öncelik hakkına sahiptir. Harf ise belli bir kelime grubuyla sınırlandırıldığı sürece o kelime grubunda 'amel etmesi aslıdır. Fakat bunların aksine isim sadece bazı yönleriyle fiile benzediği için 'amel edebilir. Bu nedenle fer'î bir 'âmil olup zayıftır ve sona alınması daha uygundur. İ'râbta isim aslî olduğu için başa alındığı gibi 'amelde de fiil aslî olduğu için öne alınmıştır.

Ayrıca harfi kendi içinde; 'amel edenler, 'amel etmeyenler ve bazen 'amel edip bazen de 'amel etmeyenler şeklinde üç kısma ayıran müellif 'amel eden harfleri de 'amellerine göre kendi içinde; nasb 'amelini yapan harfler, cer 'amelini yapan harfler ve cezim 'amelini yapan harfler şeklinde üç kısma ayırmıştır. Ana bölümlerde nasb faslını cer faslından önce onu da cezim faslından önce getirdiği gibi bu alt bölümlerde de nasb 'amelini yapan harfleri cer 'amelini yapan harflerden önce onları da cezim 'amelini yapan harflerden önce zikretmiştir. Sadece ref' 'amelini yapan herhangi bir harf grubu yoktur. Ancak mübtedayı nasb eden “إِنْ” ve kardeşleri aynı zaman da haberi de ref' ederler. Ref' 'amelleri göz önünde bulunduran müellif de 'amel eden harfler arasında bunları ilk sıraya almıştır.⁴⁹² Dolayısıyla bu harf gruplarının tertibinde rol oynayan faktör onların 'amelleridir.

İbn Bâbeşâz, farklı kelime çeşitlerine gelip aynı 'ameli yapan harf gruplarının kendi içindeki tertibinde ise ma'mûlleri dikkate almıştır. Bu nedenle ismi nasb eden “إِنْ” ve kardeşlerini fiili nasb eden edatlardan önce getirmiştir. Çünkü isimde 'amel eden 'âmiller fiilde 'amel edenlerden daha güçlüdür. Nitekim ana bölümlerin tertibinde de isim faslını fiil faslından önce getirmiştir. İ'râbta isim aslî fiil ise fer'î olduğu için isimde 'amel eden harf-i cerleri fiilde 'amel eden cezim edatlarından önce

⁴⁹² İbn Bâbeşâz, *Şerhu'l-mukaddime*, 1/216-250.

zikretmiştir. ‘Amel etmeyen harflerin tertibinde ise çokluk faktörünü esas almış ve bu nedenle on beş tane olan ibtidâ harfleriyle başlayıp çoktan aza doğru gitmiştir.

Ref‘, nasb, cer ve cezim bölümlerinin kendi içindeki tasniflerinden oluşan alt konuların tertibinde i‘râbın aslî veya fer‘î oluşunu dikkate almış ve bu nedenle i‘râbı harekeyle olanları her zaman i‘râbı harfle olanlardan önce zikretmiştir. Nitekim ref‘ i‘râbının; damme, elif, vâv ve nûn olarak dört alameti olduğunu ifade ettikten sonra dammenin aslî olduğunu şu ifadeyle açıklamıştır: فَإِنَّ الْأَصْلَ مِنْ هَذِهِ الْأَرْبَعِ الضَّمَّةُ، لِأَنَّ الضَّمَّةَ “*Bunların arasında aslolan dammedir. Çünkü damme harekedir ve i‘râbta da aslolan harekeyle olmasıdır.*”⁴⁹³ Bu nedenle dammeyi başa alarak bunların geldiği yerleri tek tek açıklamıştır.

Fakat İbn Bâbeşâz’a göre mübteda ve fâilin ikisi de merfû‘ların aslıdır. Nitekim bu konudaki görüşünü şu sözlerle ifade etmiştir: وَالْأَصْلُ مِنْ هَذِهِ الْأَرْبَعَةِ إِنَّمَا هُوَ الْمُبْتَدَأُ وَالْفَاعِلُ. “*Bu dört (mübteda, haber, fâil ve nâib-i fâil) merfu‘ isimde aslolan mübteda ve fâildir. Haber mübtedaya hamledildiği için, nâib-i fâil de fâilin yerine geçtiği için merfu‘ olmuştur.*”⁴⁹⁴ İkisini de merfu‘ isimlerin aslı olarak kabul etmesine rağmen mübtedayı fâile takdim etmesinin nedeni ise fâilin aksine mübtedanın cümlede başında yer almasıdır.

İbn Bâbeşâz’ın konu tertibinde esas aldığı temel faktörler bunlardır. Bunların dışında da bazı hususlar vardır. Fakat bunlar sadece bazı alt başlıkların tertibinde etkili olup işin teferruat kısmını teşkil ettiği için burada üzerinde durulmayacaktır.

2.8. Abdulkâhir el-Cürcânî’nin el-Cümel Adlı Eseri

Abdulkâhir el-Cürcânî bu eserini beş ana bölüme ayırmıştır. Birinci ana bölümde; mukaddime konuları, ikinci ana bölümde; ‘amel bakımından fiilleri, üçüncü ana bölümde; ‘amel eden harfleri, dördüncü ana bölümde; ‘amel eden isimleri, beşinci ana bölümde; bazı münferit meseleleri konu edinmiştir. Hem ana bölümlerde hem de alt bölümlerde metodolojik bir tertib sistemini uygulamaya özen göstermiştir. Nitekim eserin dibâcesinde söylediği şu sözler: “*Bu (risale), kolay*”

⁴⁹³ İbn Bâbeşâz, *Şerhu’l-mukaddime*, 1/285.

⁴⁹⁴ İbn Bâbeşâz, *Şerhu’l-mukaddime*, 1/289.

*anlaşılmasını sağlayacak bir tertible tanzim ettiğim cümlelerden ibarettir.”*⁴⁹⁵ müellifin tertib hususuna ehemmiyet verdiğini göstermektedir. Eserin ‘âmil ağırlıklı olmasından dolayı konu tertibinde de asıl - fer‘ ve güçlülük - zayıflık faktörleri ön plana çıkmaktadır. Çünkü hem ‘âmillerin kendisi hem de meydana getirdikleri i‘râb aslîli - fer‘îlik, güçlülük ve zayıflık bakımından farklılık arz ederler.

Mukaddime bölümündeki konular genel olup tüm nahiv konularını ilgilendirdikleri için ana konulardan önce işlenmesi gerekir ve bu nedenle Cürçânî de bunları öne almıştır. Daha sonra ‘âmilleri ele alan Cürçânî bunların tertibinde İbn Bâbeşâz’ın metodunda uyararak ikinci bölümde fiil olan ‘âmilleri ele almış ve bunun gerekçesini de bizzat kendisi şu sözlerle açıklamıştır: *بَدَأْنَا بِالْأَفْعَالِ لِأَنَّهَا الْأَصْلُ فِي الْعَمَلِ*

*“Fiil olan ‘âmilleri başladık. Çünkü ‘amelde aslanan fiildir.”*⁴⁹⁶ Dolayısıyla fiilin ‘amel etmesi aslî olduğu için fiil en güçlü ‘âmildir. Buna karşılık harf ile ismin ‘amel etmesi fer‘î olduğu için ‘âmil olarak bunlar zayıftır. Zira ‘amel eden harf ve isimler ancak fiile bezedikleri için veya onun yerine geçip ona hamledildikleri için ‘amel ederler. ‘Âmil olarak bütün fiiller de aynı güçte değiller. Çünkü mutasarrıf fiiller ‘amel bakımından câmid fiillerden daha güçlüdür. Bu nedenle Cürçânî de ‘âmil yönüyle ele aldığı fiilleri güçlüden zayıfa doğru sıralamıştır.

Üçüncü ana bölümde ise harf olan ‘âmilleri konu edinmiştir. Bunları isim olan ‘âmillerden önce getirmesinin nedeni ‘âmil olarak harflerin isimden daha güçlü olmasıdır.⁴⁹⁷ Çünkü fiile benzediği için ‘amel eden harfler varken sırf isme benzediği için ‘amel eden harfler yoktur. Yani ‘amel gücünü isme olan benzerliğinden alan herhangi bir harf yoktur. Ancak harf anlamını içerdiği için ‘amel eden isimler vardır. Nitekim muzâf isimlerin cer ‘amelini yapması “مِنْ” veya “لِ” harf-i cerlerin anlamını taşımasında dolaydır. Herhangi bir harf-i cer anlamını taşımadığı halde izâfe edilip cer ‘amelini yapan isim yoktur.⁴⁹⁸ Aynı şekilde “مَنْ”, “مَا” ve “حَيْثُما” gibi şart isimlerinin cezim ‘amelini yapması da şart edatı olan “إِنْ” harfinin anlamını taşımasından kaynaklanmaktadır.⁴⁹⁹ İsim olan ‘âmilleri ise diğer ‘âmil türlerinden sonra yani

⁴⁹⁵ Abdulkâhir el-Cürçânî, *el-Cümel*, 3.

⁴⁹⁶ Abdulkâhir el-Cürçânî, *el-Cümel*, 13.

⁴⁹⁷ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, 1/119; el-Murâbıt ed-Delâ’î, *Netâicu't-tahsîl*, 1/260.

⁴⁹⁸ Muzâf ileyhin ‘âmili hakkındaki ihtilaflar için bk: Sadru'l-Efâdil el-Hârizmî, *et-Tahmîr*, 2/123-124; İbnu'l-Hâcib, *el-İdâh*, 1/400-4001.

⁴⁹⁹ Abdulkâhir el-Cürçânî, *e-Cümel*, 30; Abdulkâhir el-Cürçânî, *Şerhu'l-Cümel*, 223-232; İbnu'l-Haşşâb, *el-Murtecel*, 261-269.

dördüncü ana bölümde zikretmiştir. Çünkü isimde aslolan mu‘rab olup ma‘mûl olmasıdır. Bu nedenle i‘râb bakımında ilk sırada yer alan isim ‘amel bakımından son sırada yer almaktadır. Tek bir ana konuyla sınırlı olmadığı için beşinci bölümü en sona almıştır.

Mukaddime bölümünde ele aldığı konular ve bunların tertibi şöyledir: Kelimenin kısımları, i‘râb alametleri ve geldikleri yerler, mu‘rab isimler, gayr-ı munsarif isimler, mebnî isimler, mebnî fiiller, mu‘rab fiiller. Bunları veciz bir şekilde tanıttıktan sonra ‘âmilleri bağlamında mu‘rab kelimeleri; ‘âmilleri manevî olanlar ve ‘âmilleri lafzî olanlar şeklinde iki kısma ayırmıştır.

Bu sıralamaya bakıldığı zaman Cürcânî’nin konuları mantıksal bir çerçevede tertib ettiği tespit edilmektedir. Çünkü i‘râb kelimedden sonra geldiği için önce kelime kısımlarını sonra i‘râbı ele almıştır. Aynı durum mu‘rablık, mebnîlik, gayr-ı munsariflik gibi vasıflar için de geçerlidir. Zira kelimenin kendisi zat bunlar ise o zata ait vasıflardır ve zat bilinmeden vasıf bilinemez. Örneğin bir kelimenin isim, fiil ya da harf kısımlarından hangisine dâhil olduğunu bilmeden onun munsarif ya da gayr-ı munsarif olduğuna hüküm edilemez. İ‘râbı harekeyle olan isim ve fiilleri i‘râbı harfle olanlardan önce getirmiştir. Çünkü i‘râbta aslolan harekedir. Harflerin i‘râb alameti olması ise tamamen hareketlerin yerine geçip onları temsil etmelerindendir ve bu nedenle fer‘îdir. Dolayısıyla müellifin harfle olan i‘râbı harekeyle olan i‘râbtan sonra getirmesi de asl ve fer‘ faktörü gereğidir.⁵⁰⁰ Zira i‘râb sadece istenen gramatik anlamı ifade etmesi için sonradan kelimeye gelir. İ‘râb harfleri ise ya kelimenin aslından olur ya da asıl harflerin konumuna geçip i‘râbın delalet ettiği gramatik anlamların dışında da anlam ifade ederler. Örneğin müsennâ isimlerin ref‘ alameti olan elif “ل” harfi sadece i‘râb alameti olmayıp aynı zamanda tesniyeliğin de ekidir. Cemi müzekker sâlimdeki vâv “و” harfi de sadece ref‘ alameti değildir. Çünkü ref‘ alameti olmasının yanı sıra çoğulluk, müzekkerlik ve akıllılığın da alametidir. Aynı durum diğer i‘râb harfleri için de söz konusudur. Dolayısıyla i‘râbın asıl gayesi harekeyle hâsıl olduğu için hareke i‘râbta asıl kabul edilmiştir.⁵⁰¹ Aynı şekilde ismi fiilden önce ve mu‘rab isimleri de mebnî isimlerden önce getirmesi de buna dayalıdır. Çünkü daha önce de

⁵⁰⁰ Abdulkâhir el-Cürcânî, *el-Cümel*, 6; Abdulkâhir el-Cürcânî, *Şerhu'l-Cümel*, 11-12.

⁵⁰¹ İbnu'l-Haşşâb, *el-Murtecel*, 54-63; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, 1/143-144.

belirtildiği üzere isimde aslolan mu‘rablıktır. Fiilin i‘râbı ise hakiki değildir.⁵⁰² Fakat fiilde mebnîlik aslolduğu için müellif de önce mebnî sonra mu‘rab fiilleri işlemiştir.⁵⁰³

Beşinci ana bölümün alt konularından olan “aslolan ve fer‘ olan i‘râb” bölümünde de her zaman önceliği aslî olanlara vermiştir. Buna göre ref‘ i‘râbı fâilde aslî onun dışındaki tüm merfû‘larda ise fer‘îdir. Çünkü i‘râbın asıl amacı gramatik anlamları birbirinden ayırmak olduğu için bu görevi ifa ettikleri yerde aslî, diğer yerlerde ise fer‘î oldukları kabul edilmiştir. Benzer durum diğer nasb ve cer i‘râbları için de geçerlidir.⁵⁰⁴ Görüldüğü üzere Abdulkâhir el-Cürcânî de hem ana konuların hem de alt konuların tertibinde belli faktörleri esas almıştır.

Ana bölümlerin kendi içindeki tasnifinde meydana gelen alt bölümlerin tertiblerinde ise daha çok güçlülük ve zayıflık faktörünü esas almıştır. Bu nedenle fiil ‘amelini yapan ism-i fâil, ism-i mef‘ûl ve diğer isimleri; harf ‘amelini yapan muzâf ve şart isimlerinden önce getirmiştir.⁵⁰⁵ Aynı şekilde ism-i fâili ‘amel eden diğer isimlerden önce getirmesi de bu faktörün bir gereğidir.⁵⁰⁶ Ancak daha önce bunlara değinildiği için burada tekrar edilmeyecektir.

‘Âmiller mensûb oldukları kelime türüne göre güç kazandıkları gibi ‘amellerine ve ‘amel ettikleri kelime türüne göre de güç kazanırlar. Örneğin ref‘ ‘amelini yapan bir ‘âmil cer ‘amelini yapan ‘âmilden daha güçlü olur. Çünkü ref‘ i‘râbı nasb i‘râbından daha güçlüdür. Aynı şekilde isimde ‘amel eden ‘âmil fiilde ‘amel eden ‘âmilden daha güçlüdür. Çünkü isim üstlendiği farklı anlamlar gereği mamul olması gereken asıl kelime türüdür. Bu nedenle ‘amelleri bağlamında harfleri; hem ref‘ hem de nasb ‘amelini yapanlar, sadece nasb ‘amelini yapanlar, sadece cezim ‘amelini yapanlar ve sadece cer ‘amelini yapanlar şeklinde dört kısma ayıran müellif, hem ref‘ hem de nasb ‘amelini yapan “إِنْ” ve kardeşleri ile “مَا” ve “لَا” edatlarını ilk sıraya almıştır. Nasb i‘râbı ise isim ve fiilde müşterek olduğu için daha çoktur. Bu nedenle nasb ‘amelini yapan edatlar cer ve cezim ‘amelini yapan edatlardan önce getirilmiştir. ‘Amel etmeyen harfleri ise bölümün sonunda işlemiştir.

⁵⁰² Abdulkâhir el-Cürcânî, *el-Cümel*, 37.

⁵⁰³ İbnu'l-Haşşâb, *el-Murtecel*, 35.

⁵⁰⁴ Abdulkâhir el-Cürcânî, *el-Cümel*, 36-37.

⁵⁰⁵ İbnu'l-Haşşâb, *el-Murtecel*, 235.

⁵⁰⁶ İbnu'l-Haşşâb, *el-Murtecel*, 239.

Yukarıda da değinildiği gibi Cürçânî ‘âmillerin tasnifi ve tertibi hususunda İbn Bâbeşâz’dan ciddi anlamda etkilenmiştir. Ancak harf-i cerleri cezim edatlarından önce getiren İbn Bâbeşâz’ın aksine Cürçânî önce cezim edatlarını sonra harf- cerleri işlemiştir. Kanaatimizce bu hususta İbn Bâbeşâz’ın izlediği yöntem nahiv mantığı açısından daha uygundur. Çünkü harf-i cer sadece isimde, cezim edatları ise sadece fiilde ‘amel eder. İ‘râb ise isimde aslî fiilde fer‘îdir. Bu nedenle isimde ‘amel eden ‘âmiller fiilde ‘amel edenlere nisbeten daha güçlüdür ve bu yüzden de onlardan önce zikredilmesi daha uygun olur. Nitekim İbnu’l-Haşşâb bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir: *“وهذه الحروف أضعف الأدوات عملاً، لِأَنَّ معمولَها أضلُّه أن يكون غير معمولٍ (cezim edatları) ‘mel bakımından edatların en zayıfıdır. Çünkü ma‘mûlları olan kelime çeşidi aslında kendisinde ‘amel edilmemesi (yani mebnî olması) gereken bir türdür.”*⁵⁰⁷ Yani her ne kadar muzâri fiil isme olan benzerliğinden dolayı mu‘rab olmuşsa da fiilde aslolan mebnîliktir ve mebnîlerde ise ‘âmiller işlemez.

Cürçânînin konu tertibinde etkili olan başlıca faktörler bunlardır. Bunların dışında bazı teferruat konularında etkili olan faktörler olsa da burada ele almanın uygun olmadığı kanaatindeyiz.

2.9. Zemahşerî’nin *el-Mufasssal* Adlı Eseri

Zemahşerî, konu tasnifinde olduğu gibi tertibinde de büyük bir titizlik göstermiştir. Nitekim dîbâcede kullandığı şu ifade: *“وتنظمت من الفرائد المتناثرة: Etrafa saçılmış mercanlar (değerindeki dağınık bilgileri) belli bir düzen içinde tanzim ettim.”*⁵⁰⁸ onun tertib sistemine verdiği ehemmiyete ve ona yüklediği işleve işaret etmektedir. Bu nedenle hem konuların birbirleri ile olan ilişkilerini hem de aynı ana konuya ait olan alt başlıkların kendi içindeki hiyerarşisini dikkate almıştır. Nahiv konularını eserin başına, sarf konularını ise sonuna alan çoğu nahivcinin aksine Zemahşerî İbn Bâbeşâz gibi nahiv ve sarf konularını aynı ana bölümlerde toplamış ve alt başlıklarda nahiv ilmine ait olan konulara öncelik vermiştir.

Eserini; isim, fiil, harf ve müşterek olanlar şeklinde dört ana bölüme ayıran müellif, bu ana bölümlerin tertibini de kelime çeşidine göre yapmış ve bu nedenle isim bölümüne öncelik vermiştir. Aslî mu‘rab olması nedeniyle ismi, mu‘rab ve mebnî

⁵⁰⁷ İbnu’l-Haşşâb, *el-Murtecel*, 211.

⁵⁰⁸ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 32.

olarak iki kısma ayırmış ve öne aldığı mu‘râb isimleri de i‘râb esasına göre kendi içinde; merfû‘ât, mansûbât, mecrûrât ve tevâbi şeklinde dört kısma ayırmış ve bunların tertibinde ise i‘râb faktörünü esas almıştır. Bu nedenle ilk önce merfû‘ isimleri daha sonra mansûb, mecrûr ve tevâbi isimleri konu edinmiştir. Bu isimlerin kendi içindeki tertibinde ise asıl - fer‘ ve güçlülük - zayıflık gibi hususları dikkate almıştır. Ancak tüm bunlar daha önceki eserlerin değerlendirilmesinde detaylıca anlatıldığı için burada tekrar edilmeyecektir.

Zemahşerî fiil gibi ‘amel eden isimleri sarf ilmi bağlamında ele aldığı için ism-i fâili başa alan diğer nahivcilerin aksine önce masdarı sonra ism-i fâili ve diğer isimler getirmiştir. Çünkü ism-i fâil, ism-i mefûl, sıfat-ı müşebbehe ve ef‘alu’t-tafdîl gibi müştak isimler doğrudan ya da dolaylı olarak masdardan türetilir. Dolayısıyla masdar bu isimlerin aslı olduğu için onlardan önce ele alınmıştır. Ancak ‘amel gücü bakımından da değerlendirilirse yine masdarın başta gelmesinin daha uygun olduğu kanaatindeyiz. Çünkü ‘âmil olarak masdar ism-i fâilden daha güçlüdür. Zira ism-i fâil muzâri fiile olan benzerliğinden dolayı ‘amel edebilir ve bu yüzden de sadece şimdiki zaman veya gelecek zaman anlamında kullanıldığına ‘amel edebilir. Geçmiş zaman anlamında kullanıldığında muzâri fiile olan benzerliği zayıfladığı için ‘amel etme gücünü de yitirir. Fakat masdarın ‘amel etmesi başında "أَلْ" edatı bulunan fiilin takdirinde olduğu için ‘amel eder. Bu yüzden de geçmiş, gelecek veya şimdiki zaman anlamlarından hangisinde kullanıldığına bakmaksızın her zaman ‘amel edebilir.⁵⁰⁹

Zemahşeri fiil kısımlarının sıralamasında zaman unusurunu dikkate aldığı için önce mâzî, sonra muzâri en sonunda ise emir fiilini ele almıştır. Çünkü mâzî fiil geçmiş zamana, muzâri fiil şimdiki veya gelecek zamana, emir ise sadece gelecek zamana delalet eder. Geçmiş zaman varlık bakımından hem şimdiki zaman hem de gelecek zamandan öncedir. Zira zaman, önce yokken sonra var olur ve varlığından sonra tekrar yok olur. Mesela bir geçmiş zaman olan dün, iki gün önce hiç yoktu. Sonra var oldu ve bugün yine yok olmuş durumdadır. İşte mevcudiyet açısından bakıldığında geçmiş zamanın diğer zaman dilimlerinden önce olduğu anlaşılır. Dolayısıyla müellif de varlık bakımından zaman önceliğini dikkate aldığı için bu tertibi uygulamıştır.⁵¹⁰ Ancak meseleye farklı açıdan bakıp gelecek zamanın diğer zaman dilimlerinden önce

⁵⁰⁹ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 221; İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-mufasssal*, 4/82.

⁵¹⁰ İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-mufasssal*, 4/207.

olduğunu ve geçmiş zamanın ise en sonda yer aldığını savunanlar da vardır. Bunlara göre geçmiş zaman dahi önce gelecek zaman iken sonra şimdiki zaman daha sonra ise geçmiş zaman oldu. Çünkü fiilin yokluğu varlığından öncedir. Daha sonra varlık âlemine gelir ve sonunda tekrar yok olur. Bu görüşe göre fiil çeşitlerinin sıralaması; emir, muzâri ve mâzî şeklinde olmalıdır.⁵¹¹ Fiil çeşitleri arasındaki tertibi zamana göre değil fiilin yapısına göre değerlendiren müellifler de vardır.

Ayrıca muzâri fiilin aksine mâzî fiilin isimle herhangi bir benzerliği olmadığı için fiillikte daha köklüdür ve bu nedenle takdim edilmesi evlâdır.⁵¹² Bunun yanı sıra fiilde aslanan mebnîliktir ve mâzî fiili de mebnî olduğu için muzâri fiilden önce getirilmiştir. Mebnî olmasına rağmen emir fiilini muzâri fiilden sonra getirmesinin nedeni ise muzâri fiilin asıl, emir fiilinin ise fer' olmasıdır. Çünkü emir fiili muzâri fiilden türetilir. Bununla beraber emir fiili sonu itibarıyla meczûm muzâri fiile benzediği için ondan sonra getirilmesi eğitim açısından da daha isabetli görülmüştür. Çünkü öğrenci muzâri fiilin meczûm halini öğrendikten sonra emir fiilini daha rahat türetebilir. Üstelik emir fiilinin mebnîliği ittifakla kabul edilmiş değildir.⁵¹³

Zemahşerî'nin nahiv konularının tertibinde dikkate aldığı başlıca faktörler bunlardır. Bunların dışında başka faktörler olsa da bunlar daha çok işin çok teferruat kısmından oldukları için onlara değinilmemiştir.

2.10. İbnu'l-Hâcib'in *el-Kâfiye* Adlı Eseri

İbnu'l-Hâcib konu tasnifinde olduğu gibi konu tertibinde de büyük oranda Zemahşerî'nin metodunu benimsemiştir. Dolayısıyla gerek ana bölüm gerekse alt bölümlerin tertibinde dikkate aldıkları etkenler de genelde aynıdır. Ancak az da olsa bazı alt bölümlerin tertibinde iki müellif arasında farklılık bulunmaktadır. Bunlar da işin çok teferruat kısmını teşkil ettiği için birkaç tanesine değinmekle yetineceğiz.

Zemahşerî, mef'ûl me'ah konusunu mef'ûl leh konusundan önce getirmiştir. Bunun aksine İbnu'l-Hâcib, önce mef'ûl leh konusunu ele almıştır. Çünkü fiilin mef'ûl leh'e olan delaleti mef'ûl me'ah'a olan delaletinden daha güçlüdür.⁵¹⁴ Zira mef'ûl leh fiilin meydana geliş sebebini açıklar ve her fiilin mutalak bir nedeni olur. Fakat mef'ûl

⁵¹¹ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, 1/68-86.

⁵¹² el-Cevcerî, *Şerhu Şuzûru'z-zeheb*, 150.

⁵¹³ el-Cevcerî, *Şerhu Şuzûri'z-zeheb*, 150; el-Uşmûnsî, *Şerhu'l-Elfiyye*, 1/19.

⁵¹⁴ Ebi'l-Kâsım el-Mehdî, *en-Necmu's-sâkib*, 1/402.

me‘ah fâile eşlik edeni ifade eder ve her zaman fâile eşlik eden birinin bulunması zorunlu değildir. Bu yüzden mef‘ûl leh başına gelen ve sebep bildiren harf-cerin düşürülmesi câizdir. Fakat mef‘ûl me‘ah başına gelen ve beraberlik anlamını ifade eden ma‘iyyet vâv’ının düşürülmesi câiz değildir.⁵¹⁵ Zemahşerî’nin mef‘ûl me‘ah konusu öne almasının nedeni ise şöyle açıklanabilir: Mef‘ûl me‘ah’ın başına ma‘iyyet vâv’ının gelmesi zorunlu olsa da ‘amel etmez. Fakat mef‘ûl leh’in başına açık veya mukadder olarak gelen harf-i cer ‘amel eder. Bu nedenle mef‘ûl me‘ah şekil bakımından mef‘ûl bih’e benzemiş olur ve mef‘ûl leh’ten önce gelmeyi hak eder.⁵¹⁶

İbnu’l-Hâcib’in tüm tevâbi isimlerin tertibinde de Zemahşerî’den farklı bir yol izlemiştir. Çünkü yukarıda da belirtildiği gib Zemahşerî te’kîdi başa alırken İbnu’l-Hâcib sıfatı önce getirmiştir. Zira sıfat mevsûfa ait bir özelliktir. Ayrıca sıfat; i‘râb, marifelik- nekrelilik, tekillik-ikillik-çoğulluk, müzekkerlik ve müenneslik konularının tamamında mevsûf una uyduğu için aralarındaki bağlantının daha güçlü olduğunu savunmuştur.⁵¹⁷ Diğer tevâbilerin tertibinde de benzer etkenler söz konusudur.

2.11. İbn ‘Uşfûr’un *el-Mukarrib* Adlı Eseri

İbn ‘Uşfûr, derin bir ilmî birikime ve önemli tecrübelerle sahip olduğu bir dönemde yazmış olduğu bu eserinde konu tasnifine ve tertibine büyük önem vermiştir. Nitekim eserin dîbâcesinde bu husus şu sözlerle dile getirmiştir: وَمَلَّكْتُهُ عَصِيَّةً وَطَائِعَةً، ... حتى صار معناه إلى القلب إسرغ من لفظه إلى السمع. “Uyguladığım güzel tertib sayesinde zor veya kolay olması faketmeksizin nahiv ilminin tüm konularını anlaşılma mecbur kıldım... Öyle ki lafzı kulağa ulaşmadan anlamı kalbe ulaşır hale geldi.”⁵¹⁸

İbn ‘Uşfûr, eserini; terkipten önceki hükümlerin ele alındığı konular ve terkipten sonra meydana gelen hükümlerin ele alındığı konular şeklinde iki ana bölüme ayırmıştır. Terkipten önceki hükümlerin işlendiği konuları sona almış ve gerekçesini şöyle açıklamıştır:

⁵¹⁵ İbn Fellâh, *Şerhu’l-Kâfiye*, 2/629.

⁵¹⁶ İbn Fellâh, *Şerhu’l-Kâfiye*, 2/636.

⁵¹⁷ İbn Fellâh, *Şerhu’l-Kâfiye*, 2/909.

⁵¹⁸ İbn ‘Uşfûr, *el-Mukarrib*, 66.

“Aslında bu tür hükümlerin diğerlerinden önce işlenmesi gerekirdi. Çünkü birşeyin kendi zatında var olan terkitten önceki hükümleri onun terkitten sonra meydana gelen hükümlerinden öncedir. Ancak bu hükümlerin çok dakik ve kapalı olması nedeniyle nahivcilerin genel adeti onları ertlemeye yöneliktir. Bir anlamda terkiyle meydana gelen hükümler onların anlaşılması için bir ön hazırlık yapılmış olur.”⁵¹⁹

Terkible meydana gelen hükümleri ise i‘râbla ilgili olanlar ve i‘râbla ilgili olmayanlar şeklinde ikiye taksim etmiştir. İ‘râbın nahiv ilmindeki öneminden dolayı onunla ilgili olan hükümleri ilk sıraya almıştır. Bu bölümle i‘râbın lakaplarını ve alametlerini tanıttıktan sonra ana konulara geçen müellif aldığı i‘râb çeşidine göre ismi; merfû‘, mansûb ve mecrûr; fiili ise merfû‘, mansûb ve meczûm şeklinde kısımlara ayırmıştır. Dolayısıyla ana konu tasnifinde ilk önce kelime çeşidini, bu kelime çeşitlerini de kendi içindeki tasnifinde ise i‘râbı esas almıştır. Diğer çoğu müellif gibi önceliği isme veren İbn ‘Uşfûr i‘râba göre tasnif ettiği konularda da her zaman önce merû‘ ardından mansûb bölümlerini işlemiştir. Aynı sıralamayı muzâri fiilde de takip etmiştir. Ancak “كَانَ” ve kardeşlerinin haberi, “لَنْ” ve kardeşlerinin ismi gibi beraberindeki merfû‘ isim münasebetiyle daha önce merfû‘ isimler bölümünde ele aldığı isimleri mansûb isimler bölümünde tekrar işlememiştir. Zira mübteda ve haberin başına gelen nevâsıhların isimlerini farklı haberlerini de farklı bir bölümde ele alsaydı cümle bütünlüğü bozulurdu.

Merfû‘ isimlerin kendi içindeki tertibinde ise merfû‘ların aslı olduğu gerekçesiyle önceliği fâile vermiştir.⁵²⁰ İbn ‘Uşfûr ele aldığı konuların farklı yönlerine ve özelliklerine dikkat çekmeye özen göstermiştir. Bu nedenle fâil konusunu işlerken onunla mef‘ûl arasında takdim ve te’hîr yönündeki hükümlerini, bunların ism-i mevsûldeki hükümlerini de uzun bir şekilde konu edinmiştir. Daha sonra câmid olan övgü, yergi ve ta‘accub fiilinin fâillerini ayrı bir alt başlık olarak zikretmiştir. Dolayısıyla İbn ‘Uşfûr ‘amelleri bağlamında değil, fâilleri bağlamında ele aldığı için câmid fiilleri mübteda, haber ve nâib-i fâil konularından önce getirmiştir. Fâil konusundan sonra onunla doğrudan ilişkili olduğu için nâib-i fâil ardından mübteda ve haber konuları üzerinde durmuştur.

⁵¹⁹ İbn ‘Uşfûr, *el-Mukarrib*, 432.

⁵²⁰ İbnü’n-Nehhâs, *et-Ta’lîka*, 78.

Mübteda ve haber konularından hemen sonra nevâsihleri getiren çoğu müellfin aksine İbn ‘Uşfûr, Zeccâcî’ye uyararak iştigâl konusunu getirmiş ve bunun nedenini de bizzat şu sözlerle açıklamıştır: *وَأَمَّا عُقِبَ بِهِ بَعْدَ الْمُبْتَدَأِ وَالْخَبَرِ، لِأَنَّ كَثِيرًا مِنْ مَسَائِلِهِ يَرْجِعُ إِلَى ذَلِكَ.* “Bu konunun mübteda haber konusunun akabinde getirilmesinin nedeni, çoğu meselesinde mübteda hebere dönüşmesindendir.”⁵²¹ Yani iştigâlin olduğu çoğu yerde fiilin ‘amel ettirilmemesi daha uygun görülür ve fiile ‘amel hakkı verilmeyince de cümlelerin başındaki isim mübteda, sonrasında gelen fiil cümlesi ise onun haberi olur. Ardından ‘amel güçlerine göre nevâsiheri ele alarak merfû’ isimler bölümünü bitirmiştir.

Mansûb isimler bölümünde ise aslî mansûb olması hasebiyle mef’ûlu diğer mansûblardan önce getirmiştir. Ancak hakiki mef’ûl olduğu gerekçesiyle mef’ûl mutlakı diğer mef’ûl çeşitlerinden önce getiren çoğu müellfin aksine İbn ‘Uşfûr, mef’ûl bih’i takdim etmiştir.⁵²² Ayrıca İbn ‘Uşfûr, Zemahşerî’ye uyararak mef’ûl me’ah konusunu mef’ûl leh konusundan önce zikremiştir. Mef’ûl bih konusu işlerken onun ‘âmilinden de söz eden müellif bu âmillerden her birini ayrı başlıklar halinde ele almıştır. İlk önce aldığı mef’ûl sayısına göre mute’addî fiilleri daha sonra ise fiil gibi ‘amel eden isimleri konu edinmiştir. Zira daha önce de belirtildiği gibi fiil en güçlü isim ise en zayıf ‘âmildir.

Mecrûr isimler bölümünde ise harf-i cer konusunu izâfe konusundan önce getirmiştir. Çünkü aslolan ismin harf-i cerle mecrûr olmasıdır ve bu nedenle muzâf isimle mecrûr olan ismin ‘âmilinde nahivciler arasında çeşitli ihtilaflar meydana gelmiştir.⁵²³ Tenvîbi isimlerin kendi içindeki tertibinde ise İbn Cînnî’ye uyan müellif sıfat konusuna öncelik vermiştir. Aynı şekilde gayr-ı munsarif isimleri fiil bölümünden sonra getirerek de ona uymuştur. Mebnîleri ise harf, fiil ve isim şeklinde sıralamış ve her birini ayrı ayrı ele almıştır. Çünkü mebnîlik harf ve fiil için aslî fakat isim fer’î bir durumdur. Dolayısıyla mebnîlerdeki bu tertibin nedeni de aslîlik ve fer’îlik unsurudur.

İbn ‘Uşfûr’un konu tertibi hakkında kısaca verilen bu bilgilerden de anlaşıldığı üzere Bu tertibin arka planında yer alan nedenler daha önceki eserlerin değerlendirilmesinde detaylıca açıklandığı için burada tekrar edilmeyecektir. Ancak

⁵²¹ İbn ‘Uşfûr, *el-Mukarrib*, 130.

⁵²² İbnu’n-Nehhâs, *et-Ta’lîka*, 230.

⁵²³ İbnu’n-Nehhâs, *et-Ta’lîka*, 325.

İbn ‘Uşfûr’un metodolojik bir tertib sistemi uyguladığını göstermesi bakımından önemlidir.

2.12. İbn Mâlik’in *et-Teshîl* Adlı Eseri

İbn Mâlik, ana bölümlerin tasnifinde olduğu gibi bu bölümlerin tertibini de cümle çeşidine göre yapmıştır. Aslında cümle çeşidine göre konuları sıralayan ilk müellif İbn Mâlik değildir. Fakat bazı müellifler alt konuların tertibinde dikkate almışken İbn Mâlik, cümle çeşidini ana bölümlerin tertibinde temel bir faktör olarak dikkate almış ve bu yönüyle de önceki müelliflerden ayrılmıştır. Çünkü giriş konularından sonra ⁵²⁴باب المبتدأ başlığıyla isim cümlesine giriş yapmıştır. Bu bölümde genel hatlarıyla; mübteda, haber ve onların başına gelen; “كان” ve kardeşleri, mukârebe fiilleri, “إن” ve kardeşleri, ef’âlu’l-kulûb gibi konuları işlemiştir. Bunların tamamı da mübteda ve haberin başına gelen ‘âmillerden oldukları için doğrudan isim cümlesiyle ilgili konulardır.

İsim cümlesini ve ilgili tüm konuları bitirdikten sonra ⁵²⁵باب الفاعل başlığıyla fiil cümlesi bölümüne geçmiştir.⁵²⁶ Bu bölümde ise genel hatlarıyla; fâil, fiil, nâib-i fâil, iştigâl, lâzım ve mute‘addî fiil, mef’ûl bih, tenâzu‘, mef’ûl mutlak, mef’ûl leh, mef’ûl fih, mef’ûl me‘ah, müstesnâ, hâl, temyîz, övgü ve yergi fiilleri, ta‘accub fiilleri, fiil gibi ‘amel eden isimler vb. konular üzerinde durmuştur. Tüm bunlar da İbn Mâlik’in ana bölümleri cümle çeşidine göre tanzim ettiğini göstermektedir.

Ana konuların tertibinde İbn Mâlik’in i‘râbı esas aldığı görüşünde olan âlimler de olmuştur. Çünkü giriş konularından sonra ele aldığı konular ve bu konuların sıralaması; mübteda, haber, nevâsihler, fâil, nâib-i fâil, mute‘addî – lâzım fiiller, mef’ûl çeşitleri, müstesnâ, hâl, temyîz, câmid fiiller, fiil gibi ‘amel eden isimler, harf-i cer, kasem, izâfe, tevâbi isimler şeklindedir. Bu sıralamaya bakıp müellifin ana konuları i‘râb esasına göre tanzim ettiğini ve bu nedenle konuları; merfû‘, mansûb, mecrûr ve tevâbi isimler şeklinde sıraladığı kanısına varmışlardır.⁵²⁷

Aslında ilk bakışta doğru bir yaklaşım gibi görünse de, konular ve müellifin kendi eserine şerh olarak yazdığı kitabındaki açıklamaları dikkatlice incelendiğinde

⁵²⁴ İbn Mâlik, *et-Teshîl*, 44.

⁵²⁵ İbn Mâlik, *et-Teshîl*, 75.

⁵²⁶ Şâtibî, *el-Makâsidu’ş-şâfiyye*, 1/589; 2/530; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *et-Tezyîl ve’t-tekmîl*, 6/173.

⁵²⁷ Şâtibî, *el-Makâsidu’ş-şâfiyye*, 4/606; 3/560.

ana konuları i'râba göre değil cümle çeşidine göre sıraladığı anlaşılmaktadır. Çünkü şayet i'râbı esas almış olsaydı mübteda ve haberden hemen sonra fâili getirirdi. Oysa isim cümlesinin başına gelip mübteda ve haberi mef'ûl bih yapmak üzere nasb eden ef'âlu'l-kulûb fiilleri dâhil tüm nevâsihleri de bitirdikten sonra fâili getirmiştir. Dolayısıyla fâili “كان” ve kardeşlerinin haberinden, “إِنَّ” ve akrdeşlerinin isminden, “ظَنَّ” ve kardeşlerinin mef'ûllarından sonra getirmiş olması müellifin ana konularda i'râbı esas almadığını göstermektedir. Ayrıca i'râba göre konuları tertib etmiş olsaydı “كان” ve kardeşlerinin ismini, “إِنَّ” ve kardeşlerini haberini ve diğer nevâsihlerin mef'û'larını belli bir sıralamayla mef'û' isimler bölümünde, fakat “كان” ve kardeşlerinin haberini, “إِنَّ” ve kardeşlerinin ismini ve diğer nevâsihlerin mansûblarını ise mansûb isimler bölümünde ele alması gerekirdi. Oysa tüm nevâsihlerin hem mef'û'larını hem de mansûblarını isim cümlesi bölümünde işlediğini görüyoruz.

İbn Mâlik'in Harf-i cer konusunu da fiil cümlesi bölümünde ve fiil gibi 'amel eden isimlerin akabinde ele almış olması ilk etapta bir tertib hatası gibi görünse de aslında cümle çeşidine dayalı yapılan tertib metoduna uygundur. Çünkü harf-i cer sadece ismin başına gelip onda 'amel etse de fiilden tamamen bağımsız değildir. Zira harf-i cer mecrûr isimle beraber her zaman fiile veya onun anlamına gelen bir isme mute'allık olduğu için fiil cümlesiyle de yakından ilişkilidir. Başka bir ifadeyle harf-i cer, fiili isme izafe ettiği için bir yönüyle fiil cümlesiyle de ilgilidir. Nitekim bu harflerin asıl görevinin, مَرْرُتٌ بِزَيْدٍ cümlesinde olduğu gibi fiili veya onun anlamındaki ismi kendi mecrûrlarına izâfe etmek olduğu belirtilmiştir. Küfe ekolüne mensub dilcilerin bu harflere “*hurûfu'l-idâfe*” adını vermeleri de onların bu özelliklerinden kaynaklanmaktadır.⁵²⁸ Ayrıca normalde mef'ûl bih alamayan lâzım fiillerin harf-i cer vasıtasıyla mef'ûl alabilmeleri de fiil cümlesi ile bu edatlar arasındaki ilişkiyi göstermektedir.⁵²⁹ Yani fiil nasb ettiği isimlere doğrudan ulaşırken nasb edemediği isimlere ise harf-i cer vasıtasıyla ulaşır ve böylece mef'ûl gibi mecrûr isimler de aslında fiil cümlesinin alt konularındandır.⁵³⁰ İzâfe konusu bu bölümde ele almasının nedeni ise harf-i cer konusuyla olan sıkı ilişkisidir. Çünkü muzâf olan isim, içerdiği

⁵²⁸ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, 11/114-115; Şâtibî, *el-Makâsidu's-şâfiyye*, 3/561; Muhammed b. Mustafa b. Hasan el-Hudârî, *Hâşiyetu'l-Hudârî 'ala şerhi İbn Akîl 'ala Elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. Yusuf Muhammed el-Bekâ'î (Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1424/2003), 1/459.

⁵²⁹ Sultan b. 'Avâd el-'Avfî. “Menhecu İbn Mâlik fî Tertîbi Ebvâbi'l-Elfiyye”, *Mecelletu Câmi'ati Tayyibe li'l-Âdâbi ve'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye*, 5/11 (2015), 389-390.

⁵³⁰ Radî el-Esterâbâdî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 2/201-202.

harf-i cer anlamından dolayı cer ‘amelini yapmaktadır. Dolayısıyla cer ‘ameli bakımından söz konusu harfler asıl, isim ise fer‘ kabul edilmiştir.⁵³¹

İbn Mâlik’in isim cümlesini fiil cümlesinden önce ele almasının nedenlerini ise maddeler halinde şu şekilde vermemiz mümkündür:

a. İsim cümlesinin öznesi olan mübteda, kendi yükleminden önce gelirken fiil cümlesinin öznesi olan fâil, kendi yükleminden sonra gelir. Dolayısıyla öznesi başta olan isim cümlesinin de fiil cümlesinden önce zikredilmesi daha uygun olur. Çünkü özne cümlelerin en önemli ögesidir. Bu nedenle onun sahip olduğu bazı özellikler, içinde bulunduğu cümleye de yansımaktadır.

b. İsim cümlesi sadece iki isimden de oluşabilirken, fiil cümlesinde bu mümkün değildir. Çünkü fiil cümlesinin ana öğelerinden biri de fiildir. Zaten fiil yoksa fiil cümlesi de olamaz. İsim ise hem anlam ve hem de isticâk bakımından fiilden öncedir ve bu nedenle isim cümlesinin fiil cümlesinden önce olması gerekir.

c. İsim cümlesinin iki ana unsuru olan mübteda ve haberin ikisi de her zaman merfû’dur. Faka fiil cümlesinde sadece fâil her zaman merfû’dur. Çünkü cümlelerin diğer ana unsuru olan fiilin kendisi her zaman merfû’ olmak zorunda değildir. Merfû’lar ise her zaman mansûb, mecrûr ve meczûmlara göre daha güçlü olup, onlardan önce geldiği için iki ana unsuru merfû’ olan isim cümlesinin de fiil cümlesinden önce getirilmesi daha uygundur.⁵³²

İsim ve fiil cümlelerine mahsus konuları işledikten sonra iki cümle türünde de bulunabilen müşterek konular bölümüne geçmiştir. Bu bölümde ise tevâbi isimler ve diğer bazı konular üzerinde durmuştur. Çünkü isim ve fiil cümleleri ile bu cümlelere mahsus olan konular işlenmeden müşterek konulara geçilmesi uygun değildir.

Müşterek konuları işledikten sonra ise nidâ, istigâse, nûdbe, ihtisâs, tahzîr ve iğrâ gibi kendine has kuralları olan üslupları ayrı bir ana bölüm olarak konu edinmiştir. Müellifler genellikle bu konuları mef’ûl bih konusundan hemen sonra veya onun farklı versiyonları olarak işlemişlerdir. Çünkü bu üsluplardaki isimler, hazfedilmiş fiillerin mef’ûlu olduğu ve bu nedenle konu olarak fiil cümlesine girdiği kabul edilmektedir. İbn Mâlik de bu görüşü kabul edenlerdendir. Ancak buna rağmen bunları müstakil bir bölüm olarak ele almayı uygun görmüştür. Zira bu üsluplarda mukadder olduğu kabul

⁵³¹ İbn Mâlik, *et-Teshîl*, 155.

⁵³² Sultân el-‘Avfî, “Menhecu İbn Mâlik”, 363-364.

edilen fiilin varlığı hem ihtilaflı hem de tamamen bir varsayımdan ibarettir. Ayrıca söz konusu üslupların çok yaygın kullanılması da onların ayrı bir bölüm olarak ele alınmasında etkili olmuştur. Çünkü bu durumda hem yaygın kullanılan hem de ihtilaflı olan bu üsluplara daha fazla dikkate çekilmiş olur. Dolayısıyla İbn Mâlik hangi cümle türüne mensûb olduğunu ortaya koymaktan ziyade bir üslup olarak bunların kullanım şekillerine dikkat çekmeyi amaçladığı için ayrı bir bölüm olarak ele almıştır. ‘Âmil ve terkîb türü bakımından ihtilaflı olmaları ise onların diğer konulardan sonra işlenmesine neden olmuştur.

İbn Mâlik ana bölümlerde olduğu gibi alt bölümlerin tertibinde de mantıksal bir metot izlemiştir. Ancak daha önce bunlar detaylıca anlatıldığı için burada kısaca değinilmekle yetinilecektir. Mukaddime bölümünde kelime kısımlarından sonra ilk olarak tüm i‘râb hareketlerini alan isimleri daha sonra mu‘tel, tesniye ve cemi gibi sadece bazı i‘râb hareketlerini alan veya i‘râbı harfle olan isim gruplarını işlemiştir. Bu tertibin gerekçeleri daha önce açıklandığı için burada tekrar edilmeyecektir. Mukaddime konuları arasında ele aldığı marife isimler konusunda zamiri öne almıştır. Çünkü mütekellim zamiri marifelik derecesi bakımından en üst mertebededir. Diğer marifelerin tertibinde de marifelik derecesini esas almıştır.

İsim cümlesi ana bölümünde mübtedayı haberden önce getirmiştir. Zira mübteda özne/zat haber ise o zat hakkında verilen bir yüklemidir. Zat ise her zaman önde olmalıdır. İsim cümlesinin başına gelen nevâsihleri ise ‘amel gücüne göre sıralamış ve bu nedenle “كان” ve kardeşlerini “إِن” ve kardeşlerinden önce getirmiştir. Diğer nevâsihlerin tertibinde de aynı metodu uygulamıştır.

Fiil cümlesinin ana bölümünde fâili nâib-i fâilden önce zikretmiştir. Çünkü fâil asıl, nâib-i fâil ise fer‘dir. Fâilin hükümlerini bilmeyen kişi nâib-i fâille ilgili hükümleri de anlayamaz. Mef‘ûl mutlak konusuna öncelik veren çoğu müellifin aksine İbn Mâlik ilk önce mef‘ûl bih konusunu işlemiştir. Çünkü fâille bazı müşterek noktalarının bulunması, lâzım ile mute‘addî fiilleri birbirinden ayıran mef‘ûl olması ve diğer mef‘ûl çeşitlerine göre daha yaygın kullanılması ona öncelik hakkının verilmesine neden olmuştur. İştigâl ve tenâzu‘ gibi konular da mef‘ûl bih konusuyla doğrudan bağlantılı olduğu için ondan hemen sonra zikredilmiştir. Mef‘ûl çeşitlerinden sonra ise müstesnâ, hâl ve temyiz konularını işlemiştir. Çünkü daha önce de detaylıca açıklandığı gibi bunlar fer‘î mansûblardandır. Bu nedenle aslî menasûb olan mef‘ûllerden sonra

zikredilmeleri daha makuldur. Bunlardan sonra ise ‘amel gücü esas alınarak câmid fiiller ve fiil gibi ‘amel edebilen isimler üzerinde durulmuştur.

İbn Mâlik’in i‘râb bakımından ele aldığı muzâri fiili ve gayr-ı munsarif isimleri sarf konuları arasında zikretmesi bir tertib problemi olarak değerlendirilebilir. Zira bu ikisi de nahiv ilminin konularındandır.

3. MECDUDDÎN İBNU'L-ESÎR VE *EL-BEDÎ' FÎ İLMÎ'L-ARABİYYE* ADLI ESERİ

3.1. Hayatı

İslâmî ilimlerle ilgilenen herkesin İbn'u-Esîr kardeşler hakkında az veya çok bir bilgi edinmişliği ve duymuşluğu vardır. Çünkü İslam ve dünya ilimlerine çok önemli katkıları olan bu üç kardeşten her biri kendi uzmanlık alanları başta olmak üzere birçok alanda önemli eserler bırakarak otorite olmuşlardır.⁵³³ Bu nedenle el-Esîr ailesi hakkında çok sayıda çalışma yapılmış ve bu çalışmaların bir kısmı aileyi bir bütün olarak ele alırken, bir kısmı baba Ebu'l-Kerem Esîruddîn Muhammed'in (öl. [?]) oğulları olan; Ebu's-Se'âdât Mecdüddîn el-Mubârek (öl. 606/1210), Ebu'l-Hasan İzzeddîn Ali (öl. 630/1233) ve Ebu'l-Feth Ziyâuddîn Nasrullah (öl. 637/1239) kardeşlerden her birini müstakil bir şekilde ele almıştır. Ancak sadece kardeşlerden birisinin konu edinildiği araştırmalarda kısa da olsa aile hakkında genel bir bilgi verilmiştir.⁵³⁴ Bu yüzden çalışmamızda el-Esîr ailesiyle ilgili sadece ihtiyaç duyulduğu kadarına değinmekle yetineceğiz.

Köklü bir aileye mansub olan Baba Ebu'l-Kerem Esîruddîn Muhammed, b. Muhammed. b. Abdilkerîm b. Abdilvâhid el-Cezerî eş-Şeybânî, aslen Cizreli olup daha sonra Musul'a yerleşmiştir.⁵³⁵ Kendisinin bizzat ilimle iştigal edip etmediği ve tam olarak hangi tarihte vefat ettiği hakkında kesin bir bilgi bulunamaktadır. Ancak en büyük oğlu Mecdüddîn'nin vefat tarihi olan 606/1210 yılında hayatta olduğu bilinmektedir. Çünkü Mecdüddîn'in ölümünü haber vermek için küçük oğlu Ebu'l-Feth Nasrullah Ziyâuddîn bir mektup yollamıştır. Ziyâuddîn'nin hem babasına taziye dileklerini iletmek hem de bu elim olaydan duyduğu derin üzüntüyü dile getirmek için

⁵³³ Abdulhadi Timurtaş, *Arap Edebiyatında Divan Kitâbeti –Ziyâuddîn İbnu'l-Esîr Örneği-* (Ankara: Akademisyen Kitabevi, 1439/2018), 1.

⁵³⁴ Detaylı bilgi için bk. Abdulkadir Ahmed Tuleymât, *İbnu'l-Esîr el-Cezerî el-Mu'errih* (Kahire: Dârul-Kâtibi'l-Arabî, 1389/1969), 13-18; Muhammed b. Abdillâh el-Hamdân, *Benu'l-Esîr el-fursânu's-selâse* (Riyad: el-Mektebetu's-Sağîre, 1394/1974), 11-20; Kemal Sandıkçı, "İbnu'l-Esîr Kardeşler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/6 (1992), 61-78; Timurtaş, *Arap Edebiyatında Divan Kitâbeti*, 1-8.

⁵³⁵ İzzeddîn İbnu'l-Esîr Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem b. Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî *et-Târîhu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atâbekiyye*, thk. Abdulkadir Ahmed Tuleymât (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Hadîse – Bağdat: Metebetu'l-Musennâ, 1382/1963), 147; Şerefeddîn [Yaltkaya], *İbn-i Esîrler ve Meşâhîr-i Ulemâ* (İstanbul: Dersaadet Hanımlara Mahsus Gazete Mataası, 1322/1904), 12; Sandıkçı, "İbnu'l-Esîr Kardeşler", 61-62; Timurtaş, *Arap Edebiyatında Divan Kitâbeti*, 3-4; Faysal es-Sâmir, *İbnu'l-Esîr* (Bağdat: Dâru'r-Raşîd, 1403/1983), 13.

cevaben yazdığı mektubu ise günümüze kadar gelmiştir.⁵³⁶ Ayrıca Musul atabeklerinin güvenini kazanarak devlet yönetiminde Cizre gibi önemli bir şehrin dîvân reisliği, vezir temsilciliği, Musul'da hazine başkanlığı, müşavirlik gibi çok önemli görevler alması onun bilgili, ileri görüşlü, güvenilir ve kültürlü bir insan olduğunu göstermektedir. Yetkili olduğu bölgelerdeki halklarla olan ilişkilerinden de anlaşıldığı üzere adaletli, mutevazı, faziletli ve yardımsever bir kişiliğe sahip olan Esîruddîn'in aynı zamanda büyük bir tâcir ve emlak zengini olduğu bilgisi de bizzat oğlu İzzuddîn İbnu'l-Esîr'den gelmektedir.⁵³⁷ Sahip olduğu bu vasıflar ve yetkilerle topluma çok büyük hizmetleri olmasının yanı sıra Mecdüddîn, İzzüddîn ve Ziyâuddîn gibi her biri büyük bir âlim olup çeşitli alanlarda temel kaynaklardan kabul edilen çok önemli eserler bırakan üç evlat yetiştirerek tüm İslâm dünyasına ve hatta tüm insanlığa en büyük hizmeti yapmıştır.

Mecdüddîn İbnu'l-Esîr olarak meşhur olan Ebu's-Se'adât el-Mubârek b. Ebi'l-Kerem Muhammed, b. Muhammed. b. Abdilkerîm b. Abdilvâhid, hicrî 544 yılının Rebîulevvel ya da Rebîussânî aylarının birinde öteden beri büyük âlimlerin yetiştiği Cizre'de (Cezîretü İbn Ömer) dünyaya gelmiş ve orada yetişmiştir.⁵³⁸ Memleketine nisbetle el-Cezerî, sahâbî Müsennâ b. Hârise eş-Şeybânî'nin soyundan geldiği için eş-Şeyânî ve Şâfiî mezhebine mansûb olduğu için de eş-Şâfiî nisbeleriyle anılmıştır. Babasının Esîruddîn lakabıyla meşhur olmasından dolayı İbnu'l-Esîr künyesiyle ünlenmiştir. Baktığımız tabakat kitaplarının tamamında Mecdüddîn'in Rebîulevvel ya da Rebîussânî aylarının birinde doğduğunu zikrederken, kardeşi İzzüddîn ile de

⁵³⁶ Ziyâuddîn İbnu'l-Esîr Nasrullah b. Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerîm el-Cezerî, *Resâilu İbni'l-Esîr*, neşr. ve thk. Nûrî Hamûdî el-Kaysî – Hilâl Nâcî (Musul: Câmi'atu'l-Mevsıl Nedvetü Ebnâi'l-Esîr, 1402/1982), 85-87; Timurtaş, *Arap Edebiyatında Divan Kitâbeti*, 4.

⁵³⁷ İzzüddîn Ali b. Ebi'l-Kerem b. Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî İbnu'l-Esîr, *et-Târîhu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atâbekiyye*, thk. Abdulkadir Ahmed Tuleymât (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Hadîse – Bağdat: Metebetu'l-Musennâ, 1382/1963), 147; Tuleymât, İbnu'l-Esîr, 13-18; Muhammed el-Hamdân, *Benu'l-Esîr*, 14-16; Faysâl es-Sâmir, *İbnu'l-Esîr*, 13-16; Timurtaş, *Arap Edebiyatında Divan Kitâbeti*, 3-4.

⁵³⁸ İzzüddîn İbnu'l-Esîr Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem b. Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Muhammed Yusuf ed-Dekkâk, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003), 10/350-351; Abdulkadir Ahmed Tuleymât (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Hadîse – Bağdat: Metebetu'l-Musennâ, 1382/1963), 147-148; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 3/257; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'* 5/2268; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 4/141; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13/54; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nubelâ'*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf – Muhyî Hilâl es-Sirhân (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1404/1984), 21/488-489; Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 2/274; Şerefeddin, *İbn-i Esîrler*, 7-8; Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/272; Muhammed el-Hamdân, *Benu'l-Esîr*, 23; Faysal es-Sâmir, *İbnu'l-Esîr*, 17; Ali Osman Koçkuzu, "İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn", *Türkiye Diyanet Vakfı [TDV] İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1421/2000), 21/28-29; Timurtaş, *Arap Edebiyatında Divan Kitâbeti*, 5.

irtibatlı olan İbnu's-Şa'âr el-Mevsilî (öl. 654/1256) onun Cemâziyelevvel veya Cemâziyelâhir aylarının birinde doğduğunu belirtmiştir.⁵³⁹

İlk eğitimini kardeşleriyle birlikte Cizre'deki medreselerde tamamlayan Mecdüddîn, 565/1170 yılında Musul'a gidip eğitimine orada devam etmiş ve asıl ilmî kişiliğini de orada kazanmıştır.⁵⁴⁰ Çocuklarının eğitimine büyük bir önem veren baba Esîrüddîn Muhammed'in sayesinde kardeşleriyle beraber dönemin en meşhûr âlimlerinden çeşitli alanlarda dersler alarak yetişmiştir.

İbnu'l-Esîr, döneminin en meşhur âlimlerinden olmasının yanı sıra sahip olduğu adaletli, erdemli, takvalı, mütevazı, kanaatkâr, ahlaklı, güvenilir ve bilge kişiliğiyle de ön plana çıktığı için Musul atabekleri kendisine her zaman büyük bir saygı gösterip, görüşlerine itibar etmişlerdir. Bu nedenle kendisinin istememesine rağmen birçok Musul atabeki döneminde hazinedarlık, dîvân başkâtipliği, inşâ kâtipliği, müşavirlik ve sır kâtipliği gibi devlet kademesinde önemli görevlere getirilmiştir.⁵⁴¹ Ancak makam, mevki ve şöhret peşinde koşmak onun kişiliğine aykırıydı. Çünkü o, ömrünü ilme adanmış ve topluma en büyük hizmetin de ilmî anlamda insan yetiştirmek ve istifade edilecek eserler telif etmekle mümkün olduğunun bilincindeydi. Bu yüzden de gerçek huzuru idarî görevlerde değil ilmî meclislerde bulmuştur. Hatta bununla ilgili Yâkût el-Hamevî, kardeşi İzzeddîn İbnu'l-Esîr'den bizzat duyduğu ve ona da abisi Mecdüddîn'in anlattığı bir olayı özetle şöyle aktarmıştır:

⁵³⁹ Kemâluddîn Ebu'l-Berkât el-Mubârek İbnu's-Şa'âr el-Mevsilî, *Kalâ'idu'l-cumân fî ferâidi şu'arâi hâze'z-zamân* ('*Ukûdu'l-cumân fî şu'arâi hâze'z-zamân*), thk. Kâmil Suleyman el-Cibûrî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1426/2005), 6/31.

⁵⁴⁰ İzzüddîn İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî t-Târîh*, 10/350; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 3/257; Yâkût Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, 5/2268; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 4/141; Ebû Şâme Şihâbuddîn Abdurrahman b. İsmail b. İbrahim el-Makdisî, *Tercumetu ricâli'l-karneyn ez-zeyl 'ale'r-ravdateyn*, thk. İbrahim Şemseddîn (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2002), 5/ 105; İbnu's-Şa'âr el-Mevsilî, '*Ukûdu'l-Cumân*, 6/31; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nubelâ'*, 21/489; Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 2/274; Şerefeddin, *İbn-i Esîrler*, 12; Hayruddîn ez-Ziriklî, *el- A'lâm*, 5/272; Muhammed el-Hamdân, *Benu'l-Esîr*, 23; Kemal Sandıkçı, "Cizren'in Yetiştirdiği Önemli İlim Adanmlarından İzzeddîn ve Mecdüddîn İbnu'l-Esîr Kardeşler" *Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Sempozyumu*, Cizre Kaymakamlığı, haz. M. Sait Özervarlı (İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası, 1420/1999), 91; Koçkuzu, "İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn", 21/28; Timurtaş, *Arap Edebiyatında Divan Kitâbeti*, 5.

⁵⁴¹ İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 3/258; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'* 5/2269; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 4/141-142; İbnu's-Şa'âr el-Mevsilî, '*Ukûdu'l-Cumân*, 6/32; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13/54; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nubelâ'*, 21/489-490; Şerefeddin, *İbn-i Esîrler*, 12-13; Muhammed el-Hamdân, *Benu'l-Esîr*, 24-25; Koçkuzu, "İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn", 21/28; Timurtaş, *Arap Edebiyatında Divan Kitâbeti*, 5.

“Musul atabegi Nûreddîn Zengî Arslanşah (öl. 607/1211) bana defalarca vezirlik görevini teklif etti ve bunu kabul etmem için de beni çok zorladı. Fakat her defasında ondan af isteyerek bu görevi kabul etmemekte direnince bana öfkелendi ve (atabeglik yetkisini de kullanarak) beni zorla görevlendirdi. Bunun üzerine (yanından ayrılıp) ağlamaya başladım. Ağladığıma dair haberi alan Nureddîn (beni yanına çağırdı ve) bana şöyle dedi: İş buraya kadar mı vardı/mesele bu kadar mı ciddi? Doğrusu Allah'ın yarattıkları arasında senin istemediğin görevi istemeyen tek bir kişinin olduğunu sanmıyorum. Ben de ona dedim ki: Sultanım! Yaşım ilerlemiştir ve ömrüm boyunca ilme hizmet ettim, bütün memlekette de bununla tanınmaktayım. Ayrıca (vezirlik makamında olduğum takdirde) bütün gayretimle adaleti tesis etmeye çalışsam dahi yine de tam olarak hakkını veremem. En ücra ve küçük bir köydeki bir çiftçi dahi zulme maruz kalırsa bundan ben sorumlu tutulurum ve hem siz hem de başkaları beni kınayacaktır. Üstelik yönetim ve otorite işi ancak biraz baskı ve şiddetle sağlanabilir. Fakat bir ilim ehli olarak ben asla bunları yapabilecek biri değilim. Bunun üzeri Nureddîn beni affetti.”⁵⁴²

Olayı anlatan kardeşi İzzeddîn de, bu görevi kabul etmediği için babasının ve kardeşlerinin Mecdüddîn'e serzenişte bulunup onu kınadıklarını fakat bu kınamaların onun pişmanlığına neden olmadığını ve kararından vazgeçiremediğini ifade etmiştir.⁵⁴³ Resmi olarak bu görevi kabul etmemesine rağmen atabek ve emirler her zaman onu yol gösteren bilge bir vezir olarak kabul edip⁵⁴⁴ önemli işlerde mutlaka onun görüşüne başvurmuşlardır.⁵⁴⁵ Bu olay Mecdüddîn'in ne derece hassas olduğunun ve ilme ne kadar büyük bir önem verdiğinin somut bir göstergesidir. Kimi ilim ehli kıymetsiz ve küçük bir menfaat uğruna bile ilmin izzetini ve şerefini ayaklar altına alırken, takvasına ve ilmî çalışmalarına zarar verir endişesiyle Mecdüddîn'in vezirlik gibi çok önemli bir makamı adeta elinin tersiyle itmesi benzeri ender görülen bir davranıştır.

⁵⁴²Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'* 5/2269-2270; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13/54; Şerefeddin. *İbn-i Esîrler*, 13; Muhammed el-Hamdân, *Ben'l-Esîr*, 26.

⁵⁴³Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'* 5/2269-2270; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13/54; Şerefeddin. *İbn-i Esîrler*, 13; Muhammed el-Hamdân, *Benu'l-Esîr*, 26.

⁵⁴⁴Cemaluddîn Ebu'l-Hasn Yusuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî, *en-Nucûmu'z-zâhire fî mulûki Mısır ve'l-Kâhire*, thk. Komisyon (Mısır: Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, 1383/1963), 6/198.

⁵⁴⁵İbnu'ş-Şa'âr el-Mevsilî, *'Ukûdu'l-Cumân*, 6/32.

Hayatının sonuna doğru ağır bir felç geçiren Mecdüddîn, tamamen elden ayakta düşünce tüm idari görevlerini bırakmıştır. Zaten daha önce üstlendiği resmî vazifeleri de mecbur kaldığı için kabul etmişti. Geniş arazilerinin olduğu Musul'un "Kasru Harb" köyünde bir ribât/zâviye yaptırıp bütün servetini buraya bağışlayan Mecdüddîn, başına gelen bu musibetten razı bir şekilde vefatına kadar öğrencileriyle beraber burada kalmıştır. Ancak sedyeyle taşınır hale gelmesine rağmen her şeyden el çekip tamamen atıl bir şekilde ölümünü beklemeye koyulmamıştır. Çünkü el ve ayakları tutmasa da içindeki ilim aşkı hiç azalmadan devam etmekteydi. Başka meşguliyetlerinin olmadığı bu süreci büyük bir fırsata çevirip tamamen ders vermeye ve talebelerinin yardımıyla eser yazmaya odaklanmıştır. Eserlerinin büyük bir kısmını hatta bazı rivayetlere göre tamamını⁵⁴⁶ bu dönemde imlâ yoluyla telif etmiştir. İlminden ve görüşlerinden istifade etmek için Nureddîn Arslanşah dâhil pek çok âlim ve devlet erkânı kendisini ziyaret ediyordu.⁵⁴⁷ Böylece onun evi, ilmî meselelerin tartışıldığı bir medrese ve çok önemli işlerin görüşüldüğü bir istişare meclisi haline gelmişti.

Perşembe günü 29 Zilhicce 606 (24 Haziran 1210) tarihinde vefat eden Mecdüddîn'nin cenazesi, kendi yaptırdığı ribâtta defnedilmiştir. Nureddîn Arslanşah başta olmak üzere devlet erkânından ve âlimlerden büyük bir kitle cenaze törenine katılmıştır.⁵⁴⁸

3.2. İlmî Kişiliği

Mecdüddîn, daha gençliğinin ilk yıllarında ilme karşı bir tutkusunun olduğunu ve ilim ehliyle aynı ortamda bulunmayı ve mümkün olduğunca da onlar gibi olmayı

⁵⁴⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 4/142; Şerefeddin. *İbn-i Esîrler*, 13; Hayruddîn ez-Ziriklî, *el- A'lâm*, 5/272.

⁵⁴⁷ İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 3/259; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, 5/2269; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 4/142; Ebû Şâme, *ez-zeyl 'ale'r-ravdateyn*, 5/ 105; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nubelâ'*, 21/491; Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 2/274; Şerefeddin. *İbn-i Esîrler*, 13; Muhammed el-Hamdân, *Benu'l-Esîr*, 25-26; Faysal es-Sâmîr, İbnu'l-Esîr, 17; Koçkuzu, "İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn", 21/28; Timurtaş, *Arap Edebiyatında Divan Kitâbeti*, 6.

⁵⁴⁸ İzzüddîn İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 10/350; İzzüddîn İbnu'l-Esîr, *et-Târihu'l-Bâhir*, 201; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 3/260; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, 5/2268; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 4/143; İbnu's-Şa'âr el-Mevsîlî, *Ukûdu'l-Cumân*, 6/32; Ebû Şâme el-Makdisî, *ez-Zeyl 'ale'r-Ravdateyn*, 5/ 105; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nubelâ'*, 21/490; Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 2/275; Şerefeddin. *İbn-i Esîrler*, 16; Muhammed el-Hamdân, *Benu'l-Esîr*, 25; Sandıkçı, "Cizren'in Yetiştirdiği Önemli İlim Adanmlarından İzzeddîn ve Mecdüddîn İbnu'l-Esîr Kardeşler", 94; Faysal es-Sâmîr, İbnu'l-Esîr, 17; Koçkuzu, "İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn", 21/28; Timurtaş, *Arap Edebiyatında Divan Kitâbeti*, 6.

hep arzuladığını ifade etmiştir.⁵⁴⁹ Yukarıda da ifade edildiği gibi Mecdüddîn asıl memleketi olan Cizre’de sağlam bir eğitim temelini atmış ve Musul’a gidince de bunu geliştirmiştir. Çünkü Musul, dönemin ilim kaynağıydı ve kendini tamamen ilme adayan Mecdüddîn de bu kaynaktan en iyi şekilde istifade etmeyi amaçlayarak Ebû Muhammed Saîd b. el-Mubârek b. Dehhân el-Bağdâdî (öl. 569/1174), Ebu’l-Harem Mekkî b. Reyân b. Şebbe el-Mâkisînî ed-Darîr (öl. 603/1206), Ebû Bekir Yahyâ b. Sa’dûn el-Mağribî el-Kurtubî (öl. 567/1172), el-Hatîb Ebu’l-Fadl Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed et-Tûsî (öl. 578/1182), Ebu’l-Kâsım Ya’îş b. Sadaka el-Furâtî ed-Darîr (öl. 593/1197) ve Abdulvehhâb b. Ali İbn Sukeyne el-Bağdâdî (öl. 607/1210) gibi dönemin önde gelen âlimlerinden hadis, fıkıh, usul-u hadis, usul-u tefsir, nahiv, lügat, tefsir, edebiyat ve hesap ilmi başta olmak üzere çeşitli alanlarda dersler almıştır.

Aldığı eğitim sonucunda çok câmi‘ ve velûd bir âlim olan Mecdüddîn, hadis ve fıkıh ilimleri başta olmak üzere bu alanların tamamında otorite olup İslam dünyasında genel kabul gören çok önemli ve kapsamlı eserler telif etmiştir.⁵⁵⁰ Avam – havas herkesin ilme kolay ulaşmasını sağlamak için eserlerinin tasnif ve tertib bakımından çok kullanışlı ve kolay anlaşılır olmasına özellikle dikkat etmiştir. Ayrıca amacını ve metodunu daha iyi anlatmak için eserlerine uzun mukaddimeler yazmıştır. Bu sayede eserlerinin daha iyi anlaşılmasını hedeflemiştir. Bunların yanı sıra ilgili alanda daha önce yapılan çalışmalara değinmiş ve gerekli gördüğü takdirde onları eleştirmiştir. Günümüzdeki bilimsel anlayışla uyuşan bu metod Mecdüddîn’in ilmî hassasiyetini ve basîretini göstermesi bakımından önemlidir.⁵⁵¹ İbnu’l-Kıftî, Mecdüddîn’in bütün eserlerini ve ondan işittiklerini rivayet etme icâzetini kendisinden aldığını belirtmiştir.⁵⁵² Kaynaklarda ismi belirtilmeyen oğlu, Tâcuddîn Abdulmuhsin b. Muhammed b. Muhammed b. el-Hâmid Şeyhu’l-Bâcerbekî ve Fahreddîn İbnu’l-Buhârî gibi şahsiyetler Mecdüddîn’in öğrencilerinden bir kısmıdır.⁵⁵³

⁵⁴⁹ Mecdüddîn İbnu’l-Esîr, Ebu’s-Se‘âdât el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî, *Câmi‘u’l-usûl fî ehâdisi’r-Resûl*, thk. Abdulkadir el-Arnâ’ût (Dımaşk: Mektebetu’l-Hilvânî – Matbaatu’l-Milâh – Mektebetu Dâri’l-Beyân, 1389/1969), 1/35.

⁵⁵⁰ İzzüddîn İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil fî’t-târîh*, 10/350-351; İbnu’l-Kıftî, *İnbâhu’r-ruvât*, 3/257-258; Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-udebâ’* 5/2268-2269; İbn Hallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân*, 4/141-142; Ebû Şâme el-Makdisî, *ez-Zeyl ‘ale’r-Ravdateyn*, 5/ 105-106; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 13/54; Suyûtî, *Buğyetu’l-vu‘ât*, 2/274; Muhammed el-Hamdân, *Benu’l-Esîr*, 23-28; Timurtaş, *Arap edebiyatında divan kitâbeti*, 6.

⁵⁵¹ Sandıkçı, “Cizren’in Yetiştirdiği Önemli İlim Adanmlarından İzzeddîn ve Mecdüddîn İbnu’l-Esîr Kardeşler” 94.

⁵⁵² İbnu’l-Kıftî, *İnbâhu’r-ruvât*, 3/258.

⁵⁵³ Zehebî, *Siyerü a’lâmi’n-nubelâ’*, 21/490.

3.3. Eserleri

Mecduddîn İbnu'l-Esîr'in telif ettiği eserlerden bazılarının sadece ismi günümüze ulaşmış, bazıları dünyanın muhtelif kütüphanelerinde olduğu tespit edilmiş fakat henüz neşredilmemiş, diğer bazıları ise neşredilmiştir. yayımlananlar hakkında kısa bir bilgi verip diğerlerinin ise sadece isimlerini vermekle yetineceğiz.

1. *Câmi'u'l-usûl fî ehâdîsi'r-Resûl*:⁵⁵⁴ “Mebâdî”, “makâsid” ve “havâtîm” şeklinde üç ana bölüme ayırdığı bu eser müellifin en önemli eserlerinden biri olup Kutub-i Sitte için ansiklopedi mesabesindedir. Ancak altıncı kitap olarak İbn Mace'nin (öl. 273/887) Sünen'i yerine İmam Mâlik'in (öl. 179/795) *Muavvta* adlı eserini almıştır. Tekrara düşmeden Kutub-i Sitte'deki bütün hadisleri konularına göre tasnif edip sonra bu konuları da alfabetik sıraya göre düzenlemiştir. İlk harfleri münasebetiyle başka yerlerde olması gereken alt başlıkları ise ana konuları aynı olan hadislerin dağılmaması ve konu bütünlüğünün sağlanması için ilgili ana bölüme almıştır. Alfabetik sistem gereği zikredilmesi gereken yerde de ilgili bâbın geçtiği kitaba atıfta bulunmuştur.⁵⁵⁵

Ana konuları kitâb başlığıyla ele alırken alt konularını genelden özele doğru; bâb, fasl, nev', fer' ve kısım başlıklarıyla ele alıp detaylı bir tasnif metodu uygulamıştır. Birden fazla konuyla ilgili olup bunlardan herhangi birinin öne çıkmadığı hadisleri ise eserin sonuna “*kitabu'l-levâhik*” başlığıyla ele almıştır.⁵⁵⁶ Mukaddime bölümünde eserin metodu ve gayesi hakkında geniş bilgi veren müellif aynı zamanda hadis usulüne dair gerekli bilgileri de vermiştir.

Eserin çok uzamaması için sadece ilk râvîyi zikretmekle yetinmiştir. Ayrıca senetteki tüm râvîlerin zikredilmesinin amacı hadisin ispatıdır. Bu da zaten ilk dönem hadisçileri tarafından yerine getirildiği için buna gerek olmadığını belirtmiştir.⁵⁵⁷ Sadece merfû' ve mevkûf hadisler alan müellif hadislerin hem başında hem de sonunda

⁵⁵⁴ İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 3/260; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'* 5/2270-2271; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 4/141; İbnu's-Şa'âr el-Mevsilî, *Ukûdu'l-Cumân*, 6/32-33; Ebû Şâme el-Makdisî, *ez-Zeyl 'ale'r-Ravdateyn*, 5/ 105; Tâcuddîn, Ebû Nasr Abdulvahhâb b. Ali es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-kubrâ*, thk. Abdulfettâh Muhammed el-Hulv – Mahmûd Muhammed et-Tahânî (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1383/1964), 8/366; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13/54; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhire*, 6/198; Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 2/274; Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/272.

⁵⁵⁵ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *Câmi'u'l-usûl*, 1/60-61.

⁵⁵⁶ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *Câmi'u'l-usûl*, 1/56-57.

⁵⁵⁷ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *Câmi'u'l-usûl*, 1/53.

kaynağını belirtmiştir.⁵⁵⁸ En sonunda ise eserde ismi geçen şahısların kısaca biyografilerini alfabetik düzene göre tertib ederek vermiştir.⁵⁵⁹ Sadece hadisleri toplayıp belli bir düzen içinde vermekle yetinmeyen müellif aynı zamanda hadislerdeki garîb kelimeleri de açıklamıştır.⁵⁶⁰

Kitaptaki hadislerin daha kolay bulunması için aslî olup olmadığına bakmaksızın kitab isimlerinin ilk harflerini esas alarak alfabetik sıraya göre eserin sonunda bir fihrist de yapmıştır.⁵⁶¹ Tebvîb, tertib ve diğer bazı hususlarda alanında bir ilk olan bu eser çok sistematik olup anlamından dolayı hangi bâbta olduğu öngörülemez bir hadise dahi belli başlı kelimelerden hareketle kolayca ulaşmayı da sağlamıştır. Çünkü müellif bu tür hadisler için eserin sonunda ayrı bir bâb oluşturmuş ve ilgili hadislerdeki meşhur kelimeleri ve anlamları alfabetik sıraya göre yazıp karşısında da hangi bâbta yer aldığını belirtmiştir.⁵⁶² Bu ve benzeri özelliklerinden dolayı çok sayıda çalışmaya konu olan eser günümüzde de büyük bir rağbet görmektedir. Farklı tahkiklerle birkaç kez yayımlanan eser, tahkik farklılığından dolayı cilt sayısında on iki ve on beş şeklinde farklılık meydana gelmiştir. Yâkût el-Hamevî bundan önce böyle bir eserin telif edilemediğini ve bundan sonra da telif edilemeyeceğini kesin bir dille vurgulamıştır.⁵⁶³

2. en-Nihâye fî garîbi'l-hadîsi ve'l-eser:⁵⁶⁴ Mecdüddîn'in en rağbet görülen eserlerinin başında gelip garîbu'l-hadîse dair yapılan çalışmaların en kapsamlısı ve en meşhurdur. Çünkü içerik bakımından çok zengin olup daha önce bu alanda yapılan bütün çalışmaları kapsamakla beraber, eserin kullanımını kolaylaştırmak amacıyla hadislerdeki garîb ve nâdir kelimeleri de birinci, ikinci ve üçüncü aslî harflerini esas alarak alfabetik bir sistemle ele alıp sade ve özlü bir şekilde açıklamıştır. Başındaki harf zâid olmasına rağmen aslî harflerle karıştırılma ihtimali olan kelimelerin

⁵⁵⁸ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *Câmi'u'l-usûl*, 1/63-64.

⁵⁵⁹ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *Câmi'u'l-usûl*, 1/54.

⁵⁶⁰ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *Câmi'u'l-usûl*, 1/65-66.

⁵⁶¹ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *Câmi'u'l-usûl*, 1/59-60.

⁵⁶² Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *Câmi'u'l-usûl*, 1/67-68.

⁵⁶³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 5/2271.

⁵⁶⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 5/2271; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 4/141; İbnu's-Şa'âr el-Mevsilî, *Ukûdu'l-Cumân*, 6/32; Ebû Şâme el-Makdisî, *ez-Zeyl 'ale'r-Ravdateyn*, 5/ 105; İbnu's-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, 8/366; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13/54; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhire*, 6/198; Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 2/274; Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/272.

tertibinde ise zâid harfî esas almıştır. Zâid harfleri bilmemekle itham edilmemek için de ilgili kelimeyi ele alırken buna dikkat çekmiştir.⁵⁶⁵

Mukaddime bölümünde kendinden önce bu alanda yapılan çalışmaları değerlendirmiş ve eserinin alana kattığı faydaya dikkat çekmiştir. Çeşitli çalışmalara konu olan eser toplam dört kez basılmıştır. En son ise Tâhir Ahmed ez-Zâvî ve Mahmûd Muhammed et-Tanâhî'nin tahkikiyle beş cilt olarak neşredilmiştir.

3. *Menâlu't-tâlib fî şerhi Tivâli'l-garâ'ib (Şerhu garîbi't-Tivâl:*⁵⁶⁶ *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîsi ve'l-eser* adlı kitabı bitirdikten sonra bu eseri telif etmiştir.⁵⁶⁷ Metinleri uzun veya orta uzunlukta olan hadis ve sahabe sözlerindeki garîb ifadeleri açıklar. Fakat bu eserinde bütün uzun hadisleri değil, sadece meşhur hadis ve garîbu'l-hadis kitaplarında geçen ve lafızlarının büyük bir kısmı garîb olan hadisleri ele almıştır. İki ana bölüme ayırdığı eserinin birinci bölümünde hadisleri, ikincisinde ise sahabe ve bazı tâbi'în sözlerini konu edinmiştir.⁵⁶⁸ Mahmûd Muhammed et-Tanâhî tarafından tahkik edilen eser iki cilt olarak neşredilmiştir.

4. *el-Murassa' fî'l-âbâ'i ve'l-ummehâti ve'l-benîni ve'l-benâti ve'l-ezvâ'i ve'z-zevât:*⁵⁶⁹ Bu eserinde; hayvan, durum, zaman, mekân, eşyâ gib insan dışı varlıklar için kullanılan ve ebû yusuf (bir kuş çeşidi), ümmü'l-yekzân (yılan), ibnu'l-mâzin (karınca) şeklinde “eb, üm, ibn, bint, zû, zât” ifadelerle başlayan isimleri alfabetik sıralamaya göre ele almıştır. Ancak künyesi meşhur olup darb-ı mesel olarak kullanılan veya daha çok aldığı künyeyle tanınan insan isimlerini de zikretmiştir.⁵⁷⁰

Kitap üç ana bâbtan müteşekkildir. Birinci bâbta mukaddime konuları olan eserin amacı ve isimlerin konuluş şekli ve maksadı gibi bilgiler verilmiştir. İkinci bâbta

⁵⁶⁵ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, Ebu's-Se'âdât el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîsi ve'l-eser*, thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî – Mehmûd Muhammed et-Tanâhî (Kahire: el-Mektebetu'l-İslâmiyye, 1383/1963), 1/11.

⁵⁶⁶ İbnu's-Şa'âr el-Mevsilî, 'Ukûdu'l-Cumân, 6/33; İbnu's-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, 8/367; Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/272.

⁵⁶⁷ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, Ebu's-Se'âdât el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî, *Menâlu't-tâlib fî şerhi Tivâli'l-garâib*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1417/1997), 1/3.

⁵⁶⁸ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *Menâlu't-tâlib*, 1/4.

⁵⁶⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'* 5/2271; İbnu's-Şa'âr el-Mevsilî, 'Ukûdu'l-Cumân, 6/33; İbnu's-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, 8/367; Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 2/275; Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/272.

⁵⁷⁰ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, Ebu's-Se'âdât el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî, *el-Murassa' fî'l-âbâ'i ve'l-ummehâti ve'l-benîni ve'l-benâti ve'l-ezvâ'i ve'z-zevât*, thk. İbrahim es-Sâmerrâî (Beyrut: Dâru'l-Cîl – Ummân: Dâru Ummân, 1411/1991), 31-32.

bahsi geçen isimleri konu edinmiştir. Üçüncü bâbta ise ikinci bâbta geçen müteradif isimleri ele almıştır. Alfabetik sıralamayı esas aldığı için ikinci ve üçüncü bâbların her birini kendi içinde; حرف الهمزة, حرف الباء şeklinde yirmi sekiz alt bölüme ayırmıştır. Bu alt bölümleri ise kendi içinde sırayla; الآباء, الأمهات, الأبناء, البنات, الأنداء ve الدّوات şeklinde ismin başındaki ifadeyi esas alarak tasnif etmiştir. Tertib hususunda aslî ve zâid olduğuna bakmaksızın muzâf ileyh olan ikinci ismin harflerini esas almıştır. Birinci harfi zaten konu başlığı olarak seçtiği için aynı harfle başlayan isimlerin kendi içindeki tertibinde ikinci ve üçüncü harfleri dikkate almıştır.⁵⁷¹

Bazı kaynaklarda Mecdüddîn'in kardeşi olan Ziyâuddîn İbnu'l-Esîr'e nisbet edilmişse de bunun isabetli bir görüş olmadığı kanaatindeyiz. Çünkü müellifin zamanında yaşamış ve onun eserleriyle özellikle ilgilenen Yâkût el-Hamevî dâhil önemli tabakat kitaplarının çoğunda Mecdüddîn'e isnat edilmiştir.⁵⁷² Eser İbrahim es-Sâmerrâî tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir.

5. *eş-Şâfi Şerhu Müsnedi's-Şâfi'î (eş-Şâfi fî şerhi Müsnedi's-Şâfi'î):*⁵⁷³

Mecdüddîn bu eserinde, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yakûb el-Esam en-Nîsâbü'rî'nin (öl. 346/957) Ebû Muhammed er-Rebî' b. Süleymân el-Murâdî'nin (öl. 270/884) rivâyetiyle İmâm Şâfiî'nin (öl. 204/820) eserlerinde zikrettiği hadisleri toplayıp *Müsnedu İmâm eş-Şâfi'î* adını verdiği⁵⁷⁴ eserden geçen hadisleri tahriç edip; sened, ricâl, lügat, nahiv, sarf, fıkıh, kelam ve belagat gibi birçok yönde değerlendirmeye tabi tutmuştur. Ancak tasnif ve tertib açısından Müsned'e bağlı kalmayarak tamamen yeni bir metodla ele almıştır. Çünkü Müsned'te hem çok sayıda tekrarlanan hadis vardır hem de çoğu hadis fikhî hüküm bakımından olması gereken konunun dışında verilmiştir. Zira İmâm Şâfiî aynı hadisi farklı amaçlarla muhtelif kitaplarda zikretmiştir ve Ebu'l-Abbâs el-Esam da buna bağlı kaldığı için aynı şekilde ilgili

⁵⁷¹ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *el-Murassa'*, 30-31.

⁵⁷² Muhammed el-Hamdân, *Benu'l-Esîr*, 41-42.

⁵⁷³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'* 5/2271; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 4/141; İbnu's-Şa'âr el-Mevsilî, *Ukûdu'l-Cumân*, 6/33; Ebû Şâme el-Makdisî, *ez-Zeyl 'ale'r-Ravdateyn*, 5/ 105; İbnu's-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, 8/366; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13/54; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhire*, 6/198; Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 2/275; Hayruddîn ez-Ziriklî, *el- A'lâm*, 5/272.

⁵⁷⁴ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, Ebu's-Se'âdât el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî, *eş-Şâfi fî şerhi Müsnedi's-Şâfi'î*, thk. Ahmed b. Süleyman – Ebû Temîm Yaser b. İbrahim (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1427/2005), 1/28.

hadisleri tekrar etmiştir. Ayrıca zikrettiği hadislerde İmâm Şâfiî'nin amacına bakmaksızın sadece hadislerin zikredildiği konuya bakarak tehrîç ettiği için Müsned'teki hadisler arasında belli bir tertib ve düzen bulunmamaktadır. Bu ve benzeri bazı nedenlerden ötürü Mecdüddîn eserdeki hadisleri şerh ederken tamamen yeni bir tebvîb ve tertib sistemini benimsemiştir.⁵⁷⁵

İmâm Şâfiî'nin eserlerinde geçtiği halde Müsned'te yer almayan bazı hadisleri de eklemiştir ki İmâm Şâfiî'nin rivayet ettiği hadislerin sadece Müsned'tekilerle sınırlı olduğu sanılmasın. Zira İmâm Şâfiî'nin eserlerindeki hadisler Müsned'te zikredilenlerden çok çok daha fazladır. Ancak sonradan ilave ettiği hadisleri diğerleri gibi açıklamamıştır. Çünkü çalışmanın temel amacı sadece Müsned'teki hadisleri şerhetmektir.⁵⁷⁶ Ahmed Süleyman ve Ebû Temîm Yâser b. İbrahim tarafından tahkik edilen eser dört cilt olarak neşredilmiştir.

6. *el-Muhtâr min menâkıbi'l-ahyâr*:⁵⁷⁷ Adından da anlaşıldığı üzere müellif bu eserinde sahâbe, tâbiîn ve diğer meşhur kişilerin hayatlarını ve menkıbelerini konu edinmiştir. Eser iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde ismi tanınan şahısları, ikinci bölümde ise tanınmayan şahısları konu edinmiştir. Birinci kısmı kendi içinde üç bâba ayıran müellif birinci bâbta 'Aşere-i mübeşşere sahâbeleri, ikinci bâbta diğer sahâbe, tâbiîn ve bazı meşhur şahsiyetleri zikretmiştir. Üçüncü bâb ise kadın sahâbeler ve diğer meşhur kadınlar hakkındadır.

İsimleri alfabetik sıraya göre ele alan müellif, her harf başlığını da kendi içinde iki fasla ayırmıştır. Birinci fasıl sahâbe, ikincisi ise tâbiîn ve diğer şahıslar hakkındadır. Eserin ikinci ana bölümünde ise memleket isimlerine göre şahısları zikretmiştir. Bu bölümü kendi içinde iki bâba ayırmıştır. Birinci bâb erkekler, ikincisi ise kadınlar hakkındadır.⁵⁷⁸ Yâkût el-Hamevî'nin, dört cilt olduğunu söylediği⁵⁷⁹ bu eser; Me'mûn es-Sâğircî, Adnan Abdurabbih ve Muhammed Edîb el-Câder tarafından tahkik edilip altı cilt şeklinde neşredilmiştir.

⁵⁷⁵ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *eş-Şâfi*, 1/29-32.

⁵⁷⁶ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *eş-Şâfi*, 1/32-33.

⁵⁷⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ* 5/2271; İbnu's-Şa'âr el-Mevsilî, *'Ukûdu'l-Cumân*, 6/33; Hayruddîn ez-Ziriklî, *el- A'lâm*, 5/272.

⁵⁷⁸ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, Ebu's-Se'âdât el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî, *el-Muhtâr min menâkıbi'l-ahyâr*, thk. Me'mûn es-Sâğircî vd. (Ayn: Merkezu Zâyed li't-Turâs ve't-Târîh, 1424/2003), 1/6-7.

⁵⁷⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ* 5/2271.

7. *el-İnsâf fî'l-cem'î beyne'l-Keşfi ve'l-Keşşâf* (el-İnsâf fî tefsîri'l-Kur'ân):⁵⁸⁰ Mecdüddin İbnu'l-Esîr, bu eserinde Zemahşerî'nin *el-Keşşâf 'an hakîkati't-tenzîl* adlı tefsiri ile Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed es-Sa'lebî'nin (öl. 427/1035) *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân* adlı tefsirini cemetmiştir. Yâkût el-Hamevî eserin dört cilt olduğunu belirtmiştir.⁵⁸¹

8. *el-Bedî' fî İlmi'l-Arabiyye*:⁵⁸² Üçüncü bölümün temel konusu olan bu eser hakkında ileride detaylı bilgi verilecektir.

İbnu'l-Esîr'in henüz yayımlanmamış başka eserleri de vardır ve bunlardan bazılarının isimleri şöyledir; *el-Bâhir fî'l-furûk* (*el-Furûk ve'l-ebniye*),⁵⁸³ *Tehzîbu Fusûli İbni'd-Dehhân* (*Buğyetu'r-râğib fî tehzîbi'l-fusûli'n-nahviyye*),⁵⁸⁴ *Dîvânü'r-resâil* (*er-Resâil*),⁵⁸⁵ *el-Mustafâ ve'l-muhtâr fî'l-ed'iyeti ve'l-ezkâr*,⁵⁸⁶ *Resâil fî'l-hisâbi mucedvelât*,⁵⁸⁷ *Kitâbu san'ati'l-kitâbet*.⁵⁸⁸

Metodları hakkında kısaca bilgi verdiğimiz eserlerden de anlaşıldığı üzere Mecdüddîn, herkesin ilme kolayca ulaşmasını sağlamak için kullandığı sade dil ve anlaşılır üslubunun yanısıra tasnif ve tertib metoduna da çok büyük bir önem vermiştir. Eser yazdığı herhangi bir alanda kendinden öncekilerinin ilgili alandaki çalışmalarını asla küçümsemeyen ve onları takdir edip büyük bir titizlikle inceleyen Mecdüddîn'in genelde tasnif ve tertib yönündeki eksikliklerine dikkat çekmesi ve mukaddimelerinde kendi metodu hakkında detaylı bilgi vermesi, onun bu konuyu ne kadar önemseydiğini

⁵⁸⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'* 5/2271; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 4/141; İbnu's-Şa'âr el-Mevsilî, *'Ukûdu'l-Cumân*, 6/33; İbnu's-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, 8/367; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13/54; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhire*, 6/198; Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 2/274-275; Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/272.

⁵⁸¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'* 5/2271.

⁵⁸² İbnu'l-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât*, 3/260; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'* 5/2270; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 4/141; İbnu's-Şa'âr el-Mevsilî, *'Ukûdu'l-Cumân*, 6/33; İbnu's-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, 8/367; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhire*, 6/198; Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 2/274.

⁵⁸³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'* 5/2271; İbnu's-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, 8/367; Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 2/274;

⁵⁸⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'* 5/2271; Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 2/274.

⁵⁸⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'* 5/2271; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 4/141; İbnu's-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, 8/367; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhire*, 6/198.

⁵⁸⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 4/141; İbnu's-Şa'âr el-Mevsilî, *'Ukûdu'l-Cumân*, 6/33; İbnu's-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, 8/367; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhire*, 6/198; Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/272.

⁵⁸⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'* 5/2271.

⁵⁸⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 4/141; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhire*, 6/198.

ve buna nasıl kafa yorduğunu göstermektedir. Günümüzdeki dijital kütüphane ve kitaplarda kullanılan sistemlerin alt yapısı niteliğinde olan bir tebvîb ve tertib sistemini geliştirmiş olması da bu yoğun çaba ve eşsiz gayretin sonucudur.

3.3.1. Çalışmada Örnek Alınan Eser *el-Bedî‘ fî İlmi’l-Arabiyye*

Mecduddîn İbnu’l-Esîr’n hadis alanında çok daha fazla ön plana çıkmasından dolayı Ziyâuddîn İbnu’l-Esîr’n *el-Meselu’s-Sâir* adlı eserini tahkîk eden Muhammed Muhyeddin Abdulhamîd, yazdığı mukaddimede bu eserin Ziyâuddîn’e ait olabileceğini ve bunun güçlü bir ihtimal olduğunu belirtmiştir.⁵⁸⁹ Oysa Mecduddîn’in kendi kardeşi İzzuddîn ve Yakût el-Hamevî, İbnu’l-Kıfî, İbn Hallikân, İbnu’s-Şa‘‘âr el-Mevsilî gibi onunla yakın bir diyalog içerisinde olan tüm güvenilir müellifler onun hadis, tefsîr, usûl, nahiv, sarf, belagat, kitâbet, hesap gibi birçok alanda otorite olduğuna ve söz konusu eserin de ona ait olduğunua şahitlik etmişlerdir.

Kardeşi İzzuddîn’in onunla ilgili ifadeleri ise şöyledir:

*Kardeşim Mecduddîn; fıkıh, usûlu’l-fıkıh, usûlu’l-hadis, nahiv, hadis, lügat gibi çok sayıda ilimde âlimidi. Tefsir, hadis, nahiv, hesap, garîbu’l-hadis, resâil alanlarında çok meşhur eserleri vardır. Çok velûd bir kâtipti ve bu nedenle onunla darb-ı mesel anlatılırdı... Bu anlattıklarımı gören bazı kişiler sözlerimden ötürü beni itham edebilir. Ancak onu tanıyan herkişi benim az bile söylediğimi bilir.*⁵⁹⁰

Eserlerini, kendisinden duyulan ve rivâyet edilen her şeyi rivâyet etme icâzetini bizzat Mecduddîn’den almış olan İbnu’l-Kıfî de bu eseri ona atfetmiştir.⁵⁹¹ Yakût el-Hamevî, İzzuddîn’in vasıtasıyla bu eseri gördüğünü ve yaklaşık kırk kürrâseden/defterden ibaret olduğunu ifade etmiştir. Tüm bu sika şahitleri görmezden gelip sadece hadis alanında ön plana çıkmış olmasını gerekçe göstererek telif ettiği bir eseri başkasına isnat etmek doğru bir yaklaşım değildir. Ayrıca bir âlimin belli bir alanda ön plana çıkmış olması onun ilgili alanla sınırlı olduğu ve diğer alanlarda eser telif edemeyeceği anlamına da gelmez.

⁵⁸⁹ Muhammed Muhyeddîn Abdulhamîd, “Mukaddime”, *el-Meselu’s-sâir fî edebi’l-kâtibi ve’s-şâ‘ir*, mlf. Ziyâuddîn İbnu’l-Esîr Nasrullah b. Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerîm el-Cezerî, thk. Muhammed Muhyeddîn Abdulhamîd (Kahire: Şeriketu Mektebeti ve Matba‘ati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduh, 1358/1939), 1/14.

⁵⁹⁰ İzzuddîn İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil fî t-târîh*, 10/350-351.

⁵⁹¹ İbnu’l-Kıfî, *İnbâhu’r-ruvât*, 3/258-260.

Müellifin nahiv ilmine dair telif ettiği bu kitabın ismi konusunda kaynaklar arasında küçük çaplı bazı farklılıklar bulunmaktadır. Yakût el-Hamevî, İbnu'l-Kıftî, Suyûtî ve İbn Tağrıberdî “البديع في النحو”⁵⁹² İbn Hallikân, Tâcuddîn İbnu's-Subkî (öl. 771/1370) ve Ebu'l-Mehâsin İbn Tağrıberdî (öl. 874/1470) “البديع في شرح الفُصول في النحو”⁵⁹³ İbnu's-Şa‘‘âr el-Mevsîlî “علم الإعراب”⁵⁹⁴ şeklinde zikretmiştir.

İbnu's-Şa‘‘âr, bu eserin İbnu'd-Dehhân'ın *el-Usûl* adlı kitabının şerhi olduğunu belirtmiştir. Ancak *el-Fusûl* yerine *el-Usûl* isminin hatayla yazıldığı kanaatindeyiz. Çünkü tabakât kitaplarında İbnu'd-Dehhân'a nisbet edilen *el-Usûl* adında bir eser bulunmamaktadır. Eserin günümüze ulaşan nüshasının dîbâcesinde bizzat müellif tarafından verilen isim ise “البديع في علم العربية”⁵⁹⁵ şeklindedir.

İlk dönemde olduğu gibi sonraki dönemlerde de *nahiv*, *ilmu'l-Arabiyye* ve *ilmu'l-i'râb* kavramlarının aynı anlamda kullanıldığı husus göz önünde bulundurulduğunda İbnu'l-Kıftî, Yakût el-Hamevî, Suyûtî ve İbnu's-Şa‘‘âr'ın zikrettikleri isim ile müellifin bizzat söylediği isim arasında önemli bir farklılığın olmadığı sonucuna varılmaktadır. Nitekim müellif “علم العربية” ifadesinden nahiv ilmini kastettiğini bizzat şu sözlerle açıklamıştır: *واعلم أنَّ عِلْمَ الْعَرَبِيَّةِ الْمَخْصُوصَ بِاسْمِ النَّحْوِ لَا يَعْدُو قِسْمَيْنِ “Bilmelisin ki; nahiv ismiyle özelleştirilen ilmu'l-Arabî/Arapça ilmi (kelimenin yapısındaki değişimleri ele alan ve i'râbındaki değişimleri ele alan şeklinde) iki kısma ayrılır.”*⁵⁹⁶ Dolayısıyla isimdeki bu farklılıklar sadece lafızla sınırlıdır.

Ancak İbn Hallikân, İbnu's-Subkî, İbn Tağrıberdî ve onlara uyanların naklettikleri ismin incelenmesi gerektiği kanatindeyiz. Zira buna göre söz konusu kitap müstakil bir eser değil, Mecduddîn'in en önemli hocalarından olan İbnu'd-Dehhân'ın *el-Fusûl fî'n-nahv* adlı eserinin şerhidir. Öyle olduğu takdirde de çalışmamızda

⁵⁹² İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 3/260; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'* 5/2270; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhire*, 6/198; Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 2/274.

⁵⁹³ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 4/141; İbnu's-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, 8/367; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhire*, 6/198.

⁵⁹⁴ İbnu's-Şa‘‘âr el-Mevsîlî, *'Ukûdu'l-Cumân*, 6/33.

⁵⁹⁵ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/3.

⁵⁹⁶ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/3; Fethî Ahmed Aliyyuddîn, “Mukaddime”, *el-Bedî' fî ilmi'l-Arabiyye*, mlf. Mecduddîn İbnu'l-Esîr, Ebu's-Se'âdât el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî, thk. Fethî Aliyyuddîn (Mekke: Câmi'ati Umî'l-Kurâ Ma'hedi'l-Buhûsi'l-İlmiyye, 1420/1999), 1/76.

Mecduddîn'in tasnif ve tertib metodu bağlamında bu eserini esas almamız pek doğru olmaz. Zira başka bir kitabı şerh eden müellifler eserlerinde tasnif ve tertib açısından yeni bir metod ortaya koymazlar. Aksine bu hususlarda şerhettikleri esere yani asıl metne bağlı kalarak konuyu açıklamaya odaklanırlar. Şerhettikleri eserin tasnifi veya tertibi hakkında olumlu, olumsuz veya izlenen metodun illetlerini açıklamak şeklindeki birtakım yorumlarda bulunurlar. Fakat musannifi tamamen devre dışı bırakıp kendilerine ait yeni bir sistem uygulamazlar. Çünkü bu hem eserin orijinallliğini bozar hem de musannifinin düşüncelerini yansıtmaya özelliğini yitirir ki bu da ilmî ahlaka aykırıdır. Dolayısıyla şayet bu eser İbnu'd-Dehhân'ın eserinin şerhi ise bu durumda tasnif ve tertib yönünde izlenen metod da Mecduddîn'in değil İbnu'd-Dehhân'ın metodu olur. İşte bu vb. nedenlerden dolayı eserin müstakil bir eser olup olmadığı hususu üzerinde durmak istiyoruz.

Bu bağlamda ilk olarak şunu belirtmekte fayda vardır: Yukarıda da ifade edildiği üzere müellifin kardeşi İzzuddîn İbnu'l-Esîr'n aracılığıyla eseri bizzat gördüğünü ve takriben kırk kürrâseden müteşekkil olduğunu aktaran Yâkût el-Hamevî'nin eserin bir şerh olduğunu söylememiş olması ve eserde izlenen metodu da doğrudan Mecduddîn'e isnad etmesi görmezden gelinmemelidir. Aynı şekilde eserlerini rivâyet etme hususunda bizzat müelliften icâzet almış olan İbnu'l-Kıfî'nin müstakil bir eser şeklinde zikretmiş olması da dikkate alınmalıdır.

el-Bedî' ile *el-Fusûl* eserleri konu tasnifi ve tertibi açısından karşılaştırıldığında aralarında çok sayıda benzerlik olsa da, asıl metin ile şerh arasında olmaması gereken önemli farklılıklar da vardır ve bu farklılıklar alt konularda olduğu gibi ana konularda da mevcuttur.

İbnu'd-Dehhân bütün 'âmilleri *باب العوامل* şeklinde genel bir başlık altında toplamak yerine daha çok her 'âmil grubunu ilgili oldukları cümle türünde zikretmiştir. Bu nedele "كَانَ", "إِنَّ", "ظَنَّ" ve kardeşlerini merfû' isimler bölümünün sonunda *عوامل* *المُبْتَدَأُ اللفظية* "Mübtedanın lafzî 'âmilleri"⁵⁹⁷ başlığı altında ele almıştır. İsm-i Fâil, ism-i mef'ûl ve 'amel eden diğer isimleri ise tevâbi isimler bölümünden sonra *الأسماء التي*

⁵⁹⁷ Ebû Muhammed Saîd b. el-Mubârek İbnu'd-Dehhân, *Kitâbu'l-Fusûl fî'l-Arabiyye*, thk. Fâiz Fâris (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle – Ürdün: Dâru'l-Emel, 1409/1988), 16.

“فعل” *Fiil gibi ‘amel eden isimler*”⁵⁹⁸ getirmiştir. “لا” nâfiye li’l-cins ve “لات” edatlarını nidâ konusunun ardından,⁵⁹⁹ nasb⁶⁰⁰ ve cezim edatlarını⁶⁰¹ ise fiil bâbında zikretmiştir. Buna karşılık Mecduddîn, الباب الخامس عشر في العوامل “On beşinci bâb ‘âmilleri”⁶⁰² şeklinde bütün ‘âmilleri kapsayacak genel bir başlık açmış ve ‘âmilleri güçlerine ya da ‘amellerine göre belli bir tertib dâhilinde ele almıştır. Dolayısıyla İbnu’d-Dehhân bazı münasebetlerden dolayı ‘âmilleri farklı yerlerde zikrederken Mecduddîn hepsinin müşterek noktası olan ‘âmillik vasıflarını dikkate alarak tek ana başlık altında ele almayı uygun görmüştür.

İbnu’d-Dehhân önce atf-ı beyân sonra bedel konusunu ele almışken Mecduddîn tam aksine bedel konusunu atf-ı beyân konusundan önce getirmiştir. Aynı şekilde İbnu’d-Dehhân “كَم” konusunu mansûb isimler bâbında istisnâ konusun hemen akabinde getirmişken Mecduddîn ‘avâmil bâbından sonra zikretmiştir. Bunların dışında da tasnif ve tertib bakımından iki eser arasında önemli farklılıklar vardır ve bu da bahse konu olan eserin *el-Fusûl*’un şerhi olmadığını göstermektedir.

el-Bedî’ eserinin önemli ölçüde İbnu’d-Dehhân’ın *el-Fusûl* adlı eserine benzemesinin nedeni ise onun şerhi olmasından değil, Mecduddîn’in ondan çok sayıda alıntı yapmasındandır. Çünkü Mecduddîn daha önce hocası İbnu’d-Dehhân’ın bu eserine *Buğyetu’r-râgıb fî tehzîbi Fusûli İbni’d-Dehhân*⁶⁰³ adında bir kitap yazdığını *el-Bedî*’ eserinin dîbâcesinde bizzat belirtmiştir.⁶⁰⁴ Ancak eserin çok muhtasar olmasından dolayı öğrencinin daha kapsamlı ve açıklayıcı bir esere ihtiyaç duyduğunu ve bu nedenle *el-Bedî*’ eserini telif ettiğini belirtmiştir. Telif edeceği yeni eserinin ise önceki eserinde anlaşılmamış konuları aydınlatacağını, ne çok fazla detaylı ne de çok fazla muhtasar olacağını, bunun yanı sıra kısımları ve hükümleriyle beraber bütün nahiv bâblarını da kapsayacağını ifade etmiştir.

Mecduddîn kendi görüşlerinden esere fazla bir şey katmadan sadece nahiv imamlarının görüş ve sözlerinden seçmeler yapacağını özellikle vurgulamıştır.⁶⁰⁵

⁵⁹⁸ İbnu’d-Dehhân, *el-Fusûl*, 39.

⁵⁹⁹ İbnu’d-Dehhân, *el-Fusûl*, 46.

⁶⁰⁰ İbnu’d-Dehhân, *el-Fusûl*, 51.

⁶⁰¹ İbnu’d-Dehhân, *el-Fusûl*, 53.

⁶⁰² Mecduddîn İbnu’l-Esîr, *el-Bedî*, 1/430.

⁶⁰³ Yâkût Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-udebâ’* 5/2271; Suyûtî, *Buğyetu’l-vu‘ât*, 2/274.

⁶⁰⁴ Mecduddîn İbnu’l-Esîr, *el-Bedî*, 1/2.

⁶⁰⁵ Mecduddîn İbnu’l-Esîr, *el-Bedî*, 1/2.

Bu bağlamda İbnu'd-Dehhân'ın hem dönemin en önde gelen nahivcisi⁶⁰⁶ hem de Mecduddîn'in en çok istifade ettiği hocası olması hasebiyle doğal olarak en fazla ondan etkilenmiş ve en çok da onun görüşlerini nakletmiştir. Hatta ismini zikretmediği halde ifadelerini hiç değiştirmeden naklettiği de çok olmuştur. Bu nakilleri yaparken sadece *el-Fusûl* eseriyle de sınırlı kalmayıp *el-Gurra fî şerhi'l-Luma'* adlı kapsamlı eserinden de çokça nakilde bulunmudur.⁶⁰⁷ Müellifin *el-Bedî'* eseriyle hocasının *el-Fusûl* ve *el-Gurra* eserleri arasında karşılaştırma yapıldığında bu nakiller kolaylıkla tespit edilebilir.

Kanaatimizce hem müellifin *el-Fusûl* adlı kitaba bir şerh yazdığı bilindiğinden hem *el-Bedî'* adlı eserinin diğerini gölgede bırakacak derecede meşhur olmasından ve hem de İbnu'd-Dehhân'ın etkisinin eserde çok bariz olmasından dolayı bahse konu olan eserin *el-Fusûl*'un bir şerhi olarak değerlendirilmesine neden olmuştur. Oysa yukarıda verildiği gibi iki eser arasında önemli tasnif ve tertib farkının olmasının yanı sıra müellifin dîbacedeki açıklamalarından da eserinin *el-Fusûl*'a dair bir şerh olduğu sonucuna varılamaz. Ayrıca müellif, Sîbeveyhi ve diğer birçok nahiv imamlarından da etkilenmiş ve zaman zaman onların ifadelerini de aynen almıştır. Örneğin mef'ûl bih 'âmilinin durumlarını işlerken Sîbeveyhi'nin mukadder fiilin 'amel durumlarıyla ilgili kullandığı şu ifadeyi: *واعلم أنه ليس كل حرف يظهر بعده الفعل يُخذف فيه الفعل: ولكذلك تُضمّر بعدما* aynen almıştır.⁶⁰⁸ Bunun gibi daha çok fazla örnek verilebilir. Hatta bazı konuların kendi içindeki tasnifi bakımından Sîbeveyhi'nin eseriyle benzer yönleri de çoktur. Ancak bunlara dayanarak bu eserin Sîbeveyhi'nin kitabına dair yazılan bir muhtasar olduğu iddia edilemez. Zira farklı yönlerine nispeteb benzer yönleri oldukça azdır.

Tüm nahiv konularını yeni bir tasnif metoduna tabi tutarak tek kitapta toplayan Mecduddîn mantikî kavramlardan uzaklaşıp sade bir dil kullanarak konuların daha kolay anlaşılmasını hedeflemiş ve bunda da büyük oranda başarılı olmuştur. Ayrıca Ebû Hayyân el-Endelüsî, İbn 'Akîl ve Suyûtî gibi önemli nahiv âlimlerinin *el-Bedî'* eserine çokça atıfta bulunmaları ve çoğu zaman ifadelerini olduğu gibi nakletmeleri

⁶⁰⁶ İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 2/51; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, 3/1369.

⁶⁰⁷ Fethî Aliyyuddîn, "Mukaddime", 1/77; 115/116; Ferîd b. Abdilazîz ez-Zâmil es-Suleym, "Mukaddime", *el-Gurrâ fî şerhi'l-Luma'*, mlf. Ebû Muhammed Saîd b. el-Mubârek İbnu'd-Dehhân, thk. Ferîd b. Abdilazîz ez-Zâmil es-Suleym (Riyad: Dâru't-Tedmuriyye, 1432/2011), 1/243-245.

⁶⁰⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/265; Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/140.

de eserin güvenilirliğini, ilmî değerini ve önemli nahiv kaynaklarından biri olduğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir.⁶⁰⁹

3.3.1.1. Konu Başlıklarında Kullandığı Kavramlar

Nahivciler çoğunlukla tûmdengelim metodunu benimseyerek konuları genelden özele doğru tasnif etmişlerdir. Bu nedenle ilk önce eserleri ana bölümlere daha sonra ana bölümleri de tâlî konulara ayırmışlardır. Gerekli gördükleri takdirde tâlî konuları da kendi içinde daha alt konulara taksim etmişlerdir. Örneğin ana bölümlerin tasnifinde kelime çeşitlerini esas alan bir müellif ilk olarak eserini; isim, fiil ve harf şeklinde üç ana bölüme ayırır. Daha sonra i'râb faktörünü dikkate alarak isim ana bölümünü de merfû' isimler, mansûb isimler, mecrûr isimler ve tevâbi isimler şeklinde bâblara ayırır. Ardından farklı özelliklerini dikkate alarak bu bâbları da kendi içinde çeşitli kısımlara ayırır. Dolayısıyla bir eserdeki konuların tamamı aynı mertebeye sahip değildir. Metodolojik esaslara dayanılarak yapılan bir tasnifte her konu kendi mertebesine uygun başlıklar altında ele alınır. Böylece bir başlığa bakıldığı gibi bir önceki konunun karşıtı veya onun bir alt konusu olduğu anlaşılır.

İleride görüleceği üzere çok teferruatlı ve sistematik bir tasnif metodu geliştiren Mecdudî'n İbnu'l-Esîr de konuların mertebelerini dikkate almış ve ona uygun "البَاب", "الفصل", "النوع", "الفرع", "القسم", "الصنف", "التعليم" gibi başlıklar kullanmıştır.

Yaygın olarak kullandığı başlıklar ve bu başlıkların derecesi şöyledir:

1. Kutub Kavramı (القُطْبُ)

Ana eksen, merkez, temel hareket noktası, önder vb. anlamlara gelen⁶¹⁰ bu kavramı konu başlığı olarak ilk kullanan kişinin Mecdudî'n olduğu kanaatindeyiz. Zira daha önceki nahiv kitapları bağlamında yaptığımız araştırmalarda bu kavramı başlık olarak kullanan herhangi bir müellife rastlamadık. Böylece izlediği ayrıntılı ve çok yönlü tasnif metoduyla selefenden ayrıldığı gibi eserin ana bölümlerine başlık olarak kullandığı bu kavramla da onlardan ayrılmıştır. Çünkü nahivciler ana bölümleri genelde "kitâb", "bâb" veya "kısım" başlıklarıyla ele almışlardır.

⁶⁰⁹ Fethî Aliyyuddîn, "Mukaddime", 1/140-148.

⁶¹⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 11/211-213.

Müelliften etkilenen kardeşi Ziyâuddîn de *el-Câmi‘u‘l-kebîr fî sanâ‘ati‘l-manzûmi mine‘l-keîami ve‘l-mensûr* adlı eserinde ana bölüm başlıkları için bu kavramı kullanmıştır.⁶¹¹ Eserini iki ana bölüme ayıran Mecdüddîn bu bölümleri; القُطْبُ الأوَّل ve القُطْبُ الثَّانِي başlıklarıyla ele almıştır. Dolayısıyla eser iki kutubtan müteşekkildir.

2. Bâb Kavramı (الباب)

Mecdüddîn “kutb” adını verdiği ana bölümlerden her birini de yirmi konuya ayırmış ve bunları “bâb” başlığıyla ele almıştır. Böylece eserde toplam kırk “bâb” bulunmaktadır. Dolayısıyla eserdeki “bâb” başlıklı konular “kutb” başlıklı konuların bir alt mertebesini teşkil etmektedir. Çünkü “kutb” başlıklı konular eserin iki ana bölümü olan nahiv ve sarf konularını ifade ederken “bâb” başlıklı konular ise nahiv ve sarf ilimlerinin kendi içindeki ana konuları ifade etmektedir.

3. Nev‘ Kavramı (النَّوع)

Eserdeki “bâb” başlıklı konuları da çeşitli alt kısımlara ayıran müellif bu kısımlardan bazılarını “النَّوع” başlığıyla bazılarını ise “الفصل” başlığıyla ele almıştır. Bu da bâblardaki konuların tasnif yönünde farklılık arz etmesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü bazı bâblarda ele alınan konunun farklı çeşitleri olmadığı için onun taksimi de ancak aynı konunun muhtelif yönleri ve farklı kullanım şekilleri üzerinde olmaktadır. Buna karşılık bazı bâblardaki konular ise mahiyetleri birbirinden önemli ölçüde farklı olan çeşitli kısımlara sahip olduğu için onların taksimi de bu farklı kısımlar bağlamında olur. Örneğin mübteda bâbını üç alt kısma ayıran müellif birinci alt konuda mübtedanın tanımını, ikinci alt konuda mübtedanın takdîm ve te‘hîr yönündeki türlerini, üçüncü alt başlıkta ise mübtedayla ilgili çeşitli konuları ele almıştır. Görüldüğü gibi bu bâbın alt konulara ayrılması farklı mübteda çeşitlerinin var olmasından değildir. Aksine hepsinde de mübtedanın çeşitli yönlerini, farklı kullanım şekillerini ve onunla ilgili hükümleri konu edinmiştir. Çünkü mübtedanın farklı çeşitleri yoktur, farklı kullanım şekilleri vardır. Bu nedenle müellif, başlıkta “الباب” şeklinde “mübteda” kavramını tekil olarak kullanmıştır. Haber, fâil ve

⁶¹¹ Ziyâuddîn İbnu‘l-Esîr Nasrullah b. Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerîm el-Cezerî, *el-Câmi‘u‘l-kebîr fî sanâ‘ati‘l-manzûmi mine‘l-keîami ve‘l-mensûr*, thk. Mustafa Cevvâd – Cemîl Saîd (Irak: Matba‘atu‘l-Mecme‘i‘l-İlmî el-Irakî, 1375/1956), 3.

nâib-i fâil gibi konuların tasnifi için de benzer durum söz konusudur. Çünkü bunların da farklı geliş şekilleri olsa da esas itibarıyla farklı kısımları yoktur.

Mef'ûller bâbını beş alt kısma ayırması ise temel anlamda beş farklı mef'ûl çeşidinin var olmasındandır. Nitekim bu alt kısımlarda aynı mef'ûlün farklı kullanım şekillerini veya çeşitli özelliklerini değil, her birinde mef'ûl mutlak, mef'ûl bih ve mef'ûl fih gibi tamamen farklı bir mef'ûl çeşidini konu edinmiştir ve bu nedenle başlık olarak “البَابُ العاشر: في المفعولات” şeklinde “mef'ûl” kavramını çoğul olarak kullanmıştır. Dolayısıyla mübteda bâbına göre mef'ûller bâbı daha kapsamlı olup farklı kısımları olan bir bâbtır. Aynı durum “mef'ûle benzeyenler bâbı” ve “tevâbi isimler bâbı” için de geçerlidir. Çünkü mef'ûle benzeyenler bâbı; hâl, temyîz, müstesnâ, “كان” ve kardeşlerinin haberi, “إِنَّ” ve kardeşlerinin ismi gibi birbirinden tamamen farklı konuları kapsayan bir bâbtır. Aynı şekilde tevâbi isimler bâbı da sıfat, bedel ve te'kîd gibi muhtelif konuları içeren kapsamlı bir bâbtır.

Mecuddîn, farklı kısımları olan konuların işlendiği bâbların birinci alt kısımlarını “النَّوع” başlığıyla ele almıştır. Örneğin mef'ûller bâbını ilk etapta beş alt konu olarak tasnif etmiş ve bu konuları da ⁶¹²النَّوعُ الأوَّلُ: في المفعول المطلق ve ⁶¹³النَّوعُ الثاني: في المفعول به şeklinde başlıklar altında işlemiştir. Fakat farklı kısımları olmayan bâbların alt konularını ise “الفصل” başlığıyla ele almıştır. Nitekim mübteda bâbını üç alt konuya ayırmış ve bunları da: ⁶¹⁴الفصل الأوَّلُ: في تعريفه ... الفصل الثاني: في أنواعه ومراتبه şeklinde başlıklar altında zikretmiştir.

4. Fasl Kavramı (الفصل)

Mecduddîn, bir başlık olarak “الفصل” kavramını “النَّوع” kavramından daha dar bir anlamda kullanmıştır. Çünkü yukarıda da belirtildiği gibi “النَّوع” kavramını farklı kısımları olan bâbların alt başlığı olarak kullanırken “الفصل” kavramını aynı konunun muhtelif yönlerini dikkate alarak tasnif ettiği bâbların alt başlığı olarak kullanmıştır. Bunun yanı sıra “النَّوع” başlıklı konuları kendi içinde tasnif ederken onun alt konularını da “الفصل” başlığıyla ele almıştır. Nitekim “النَّوع” başlığıyla ele aldığı mef'ûl konularından her birini kendi içinde alt bölümlere ayırmış ve bunları da “الفصل” başlığı

⁶¹² Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/122.

⁶¹³ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/136.

⁶¹⁴ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/55-56.

النَّوعُ: النوعُ: في المفعولِ المُطْلَقِ، وفيه أربعة فُصولٍ. الفصلُ الأوَّلُ: في تعريفه وأقسامه... الفصلُ الثاني: في دواعيه...
الفصلُ الثالث: في عوامله... الفصلُ الرابع: في أحكامه.⁶¹⁵

Diğer mef'ûl çeşitleri, hâl, temyîz, istisnâ gibi birçok konuda da aynı metodu uygulamıştır. Ancak çok nadir de olsa bu kavramlarda yer değişikliğine gidip “النَّوع” başlıklı konuları “الفصل” başlıklı konuların alt bölümü olarak kullandığı yerler de vardır. Örneğin masdarları ve onların türevlerini şu şekilde tasnif etmiştir:

البَابُ السَّابِعُ عَشَرَ: في المَصَادِرِ وما اشْتُقَّ منها، وفيه ثلاثة فُصولٍ. الفصلُ الأوَّلُ: في المَصَادِرِ، وفيه ثلاثة أنواعٍ. النوعُ الأوَّلُ: في مَصَادِرِ الأَفْعَالِ الثَّلَاثِيَّةِ ... النوعُ الثاني: فيما زاد على الثَّلَاثِيَّ ... النوعُ الثَّالِث: في المَصَادِرِ الَّتِي لَمْ تَجْرِ عَلَى أَفْعَالِهَا ... الفصلُ الثَّانِي: فيما اشْتُقَّ من الأَفْعَالِ والمَصَادِرِ، وفيه نَوْعان. النوعُ الأوَّلُ في أَسْمَاءِ الفَاعِلِينَ والمَفْعُولِينَ ... النوعُ الثَّانِي: في أَسْمَاءِ الزَّمَانِ والمَكَانِ... الفصلُ الثالث: في لَوَاحِقِ بَابِ المَصَادِرِ، وهي ثمانية أنواع...⁶¹⁶

Görüldüğü üzere masdarları ve onlardan türetilen kelimeleri konu edindiği ikinci kutbun on yedinci bâbını ilk etapta “الفصل” başlığıyla ele aldığı üç alt konuya ayırmıştır. Daha sonra bu fasıllardan her birini kendi içinde alt bölümlere ayıran müellif bunları “النَّوع” başlığı altında işlemiştir.

5. Fer' Kavramı (الْفَرْع)

Başlık olarak “الْفَرْع” kavramını çoğunlukla “الفصل” kavramına eş değer olarak kullanmıştır. Çünkü “النوع” başlıklı konuların alt bölümleri için bazen “الفصل” kavramını kullanmış bazen de “الْفَرْع” kavramını kullanmıştır. Örneğin tevâbi isimlerden olan te'kîd konusunun alt bölümlerini şu şekilde ele almıştır: النوعُ الثاني: في التَّأْكِيدِ، وفيه ثلاثة فُرُوعٍ. الْفَرْعُ الأوَّلُ: في تعريفه ... الْفَرْعُ الثاني: في أقسامه ... الْفَرْعُ الثالث: في أحكامه.⁶¹⁷
Dolayısıyla bazı konularda tanım, kısım ve hüküm şeklindeki alt bölümler için “الفصل”

⁶¹⁵ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/122-133

⁶¹⁶ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 2/448-476.

⁶¹⁷ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/330-335.

başlığını kullanırken diğer bazı konularda aynı alt bölümler için “الفرع” başlığını kullanmıştır.

Müellif “الفصل” ile “الفرع” kavramlarını aynı konunun alt bölümleri için kullandığında ise “الفرع” kavramına “الفصل” kavramından daha dar bir anlam yüklemiştir. Çünkü “الفصل” başlıklı konuları kendi içinde tasnif ettiği durumlarda alt bölümlerini “الفرع” başlığıyla ele almıştır. Nitekim nidâ konusu ve onun alt bölümleri için kullandığı başlıklar şöyledir:

البَابُ الرَّابِعُ عَشَرَ: فِي النَّدَاءِ وَمَا يَتَّبَعُهُ مِنَ التَّرْخِيمِ وَالنَّدْبَةِ، وَفِيهِ ثَلَاثَةُ فُصُولٍ. الْفَصْلُ الْأَوَّلُ فِي النَّدَاءِ، وَفِيهِ أَرْبَعَةُ فُرُوعٍ. الْفَرْعُ الْأَوَّلُ: فِي تَعْرِيفِهِ ... الْفَرْعُ الثَّانِي: فِي أَقْسَامِهِ وَحَرَكَاتِهِ ... الْفَرْعُ الثَّالِثُ: فِي حُرُوفِ النَّدَاءِ ... الْفَرْعُ الرَّابِعُ: فِي أَحْكَامِ النَّدَاءِ وَالْمُنَادَى.

Bu tasnifinde on dördüncü bâbı ilk olarak üç bölüme ayırmış ve bunları “الفصل” başlığıyla ele almıştır. Birinci fasılda nidâ, ikinci fasılda terhîm, üçüncü fasılda ise nüdbe konularını işlemiştir. Daha sonra bu fasıllardan her birini de kendi içinde alt bölümlere ayıran müellif, bunları da “الفرع” başlığı altında zikretmiştir. Dolayısıyla ayrı konularda kullanınca bu iki kavramı eşit tutmuştur. Fakat beraber kullandığı yerlerde “الفصل” kavramını “الفرع” kavramının bir üst başlığı olarak kullanarak daha kapsamlı bir anlam yüklemiştir.

Genel olarak yukarıdaki metodu uygulayan müellif nadiren de olsa bu geleneğini bozup “الفرع” kavramını “الفصل” kavramının üst başlığı olarak kullandığı yerler de olmuştur. Örneğin ‘amel eden harfleri kendi içinde beş alt bölüme ayırmış ve bunları “النوع” başlığıyla ele almıştır.

Nitekim cezim edatlarını konu edindiği beşinci bölümü kendi içinde şöyle tasnif etmiştir: النَّوعُ الْخَامِسُ: فِي الْحُرُوفِ الْجَازِمَةِ، وَفِيهِ فَرْعَانِ. الْفَرْعُ الْأَوَّلُ: فِي تَعْرِيفِهَا ... الْفَرْعُ الثَّانِي: فِي الشَّرْطِ وَالْجَزَاءِ، وَفِيهِ فَصْلَانِ، الْفَصْلُ الْأَوَّلُ: فِي تَعْرِيفِهِ وَذِكْرِ حُرُوفِهِ ... الْفَصْلُ الثَّانِي: فِي أَحْكَامِ الشَّرْطِ.⁶¹⁸

6. Kısım Kavramı (القِسْم)

Mecduddîn’in başlık olarak kullandığı kavramlardan biri de “القِسْم” kavramıdır. Ancak metin içi tasnifte yaygın olsa da normal başlık olarak diğer kavramlar kadar yaygın değildir. Çünkü sadece ‘âmilleri konu edindiği birinci kutbun on beşinci

⁶¹⁸ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/619-629.

babında ve “النَّوع” başlıklı konuların üst başlığı olarak kullanmıştır. Zira daha önce de verildiği gibi söz konusu bâbın tasnifini şöyle yapmıştır: الباب الخامس عشر: في العوامل، وفيه مُقَدِّمَةٌ وثلاثَةُ أَقسامٍ. المُقَدِّمَةُ في تعريفها وتقسيمها ... القِسْمُ الأوَّلُ: في الأفعال. وفيه مُقَدِّمَةٌ وثمانية أنواع ... القِسْمُ الثاني: في الأسماء العاملة، وفيه مُقَدِّمَةٌ وأربعة أنواع ... القِسْمُ الثالث: في الحروف العاملة، وفيه خمسة أنواع...⁶¹⁹

Bu tasniften de anlaşıldığı üzere müellif bir başlık olarak “القِسْم” kavramını “النَّوع” kavramından daha geniş bir anlamda kullanmıştır.

7. Mukaddime Kavramı (المُقَدِّمَة)

Mecduddîn'in diğer müelliflerden farklı olarak yaygın bir şekilde kullandığı başlıklardan biri de “المُقَدِّمَة” kavramıdır. Çünkü müellifler genelde bu başlığı sadece eserlerinin giriş bölümünde kullanırken Mecduddîn birçok ana bölüm veya alt bölümde kullanmıştır. Zira ana mukaddimenin haricinde her konunun kendine ait bir mukaddimesi vardır ve müellifimiz de işlediği konuların daha iyi anlaşılması için gerekli gördüğü her konuda “المقدمة” başlığıyla ilgili konu hakkında genel bir bilgi vermiştir. “القسم” kavramına verdiğimiz örnekte “المقدمة” başlığı da geçtiği için burada ayrıca örnek vermeye gerek yoktur.

Her konunun kendine ait mukaddimesi olduğu için “المقدمة” başlıklı konular belli konuların alt veya üst başlığıyla sınırlı değildir. Bunların dışında da Mecduddîn'in başlık olarak kullandığı “التَّعْلِيمُ”, “الضَّرْبُ”, “الصَّنْفُ” gibi bazı kavramlar vardır. Fakat bunlar ya diğerlerine göre çok az ya da yedinci ve sekizinci alt bölümlerde kullanıldığı için örneklendirmeyeceğiz.

Bazı cüzi farklılıklar göz ardı edilerek Mecduddîn'in yaygın bir şekilde başlık olarak kullandığı kavramlar genelden özele şu şekilde derecelendirilebilir:

القُطْبُ	الباب	القِسْمُ	النَّوعُ	الفَصْلُ	الْفَرْعُ
1	2	3	4	5	6

⁶¹⁹ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/430-619.

3.3.1.2. *el-Bedî*‘ Kitabında Konu Tasnifi

Mecduddîn’in *el-Bedî*‘ *fî ilmi’l-Arabiyye* adlı eseri konu tasnifi bakımından incelendiğinde önceki eserlere göre çok daha detaylı bir tasnif metoduna tabi tutulduğu görülmektedir. Sahip olduğu bu farklı tasnif metodundan dolayı çalışmamızda örnek eser olarak tercih edilmiştir. Çünkü daha önce incelediğimiz eserlerden de anlaşıldığı üzere genelde müellifler bir konunun belli bir yönünü dikkate alıp tasniflerini de buna bağlı yapmışlardır. Konuyla ilgili diğer hususlara ise ya ayrı başlık açmadan metin içinde değinmişlerdir ya da ilişkili oldukları başka yerlerde zikretmişlerdir.

Mecduddîn bir konuyu tasnif ederken onun bütün yönlerini dikkate almış ve bu nedenle aynı konuyu birçok açıdan tasnife tabi tutmuştur. Böylece ele aldığı konuyla ilgili meselelerin dağılmadan aynı ana başlık altında toplanmasını sağlamıştır. Ayrıca ilgili konunun tanımı, kısımları, hükümleri, ‘âmilleri, kullanım gerekçeleri ve onunla ilgili diğer konulardan her birini “fasl”, “nev” ya da “fer” adını verdiği alt başlıklar şeklinde ele almış ve gerekli gördüğü takdirde bunları da kendi içinde tasnif etmiştir.

Eserin dibâcesinde kullandığı: *جامعاً لأبواب النُّحْوِ وَأَحْكَامِهِ، مُشْتَمِلاً عَلَى أَنْوَاعِهِ وَأَقْسَامِهِ* “*Nahiv bâblarını ve hükümlerini kapsayacak, (konularına ait) çeşitleri ve kısımları ihtiva edecek bir eser olması hususunda özen gösterdim.*”⁶²⁰ şeklindeki ifadesiyle de tasnif bakımından tûmdengelim metodunu kullandığını ve çeşitli özelliklerini dikkate alarak konuları teferruatlı bir şekilde alt bölümlere ayırdığına işaret etmiştir. Nitekim eserin tasnif metodu karşısında hayrete düşen Yâkût el-Hamevî bu husustaki şaşkınlığını ve hayranlığını şu sözlerle dile getirmiştir: *فَوَجَدْتُهُ بَدِيعاً كَاسْمِهِ سَلَكَ فِيهِ مَسْلكاً*

غريباً وَبَوَّيه تَبْوِيّاً عَجِيباً “*Eseri, ismi gibi çok harika ve emsalsiz gördüm. Bu eserinde müellif olağan dışı bir metot izlemiş ve eseri çok ilginç bir tebvîb sistemine tabi tutumuştur.*”⁶²¹

Aslında izlediği tasnif metoduna bakıldığı zaman Mecduddîn’in kendinden önceki eserleri ve bu eserlerde izlenen yöntemleri çok ayrıntılı bir şekilde incelediği tespit edilmektedir. Zira tamamen yeni bir bakış açısıyla konuları tasnif ettiği söylenemez. Çünkü *el-Bedî*‘ eserinde görülen tasniflerin çoğu aslında daha önceki

⁶²⁰ Mecduddîn İbnu’l-Esîr, *el-Bedî*‘, 1/2.

⁶²¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-udebâ*‘, 5/2270-2271.

eserlerde dağınık bir biçimde de olsa mevcuttur. Mecdüddîn kendinden önceki müelliflerin bazı nedenlerden dolayı dağınık veya başlık kullanmadan metin içinde verdikleri tasniflerin tamamını aynı ana başlık altında toplayıp belli alt başlıklarla ve belli bir tertib sistemine göre işlemiştir. Hadis alanındaki eserlerinde tüm âlimlerin övgüsüne mazhar olan bir tasnif ve tertib metodunu geliştirerek kendinden sonraki müellifleri etkilemiş olan Mecdüddîn'in gramer konularının tasnifinde de yeni bir metod getirmesi garipsenmemelidir.

Mecdüddîn, ilk olarak nahiv ilmini iki kısma ayırmıştır. Birincisi; kelimenin özünü, ana yapısını ve harflerinde meydana gelen değişimi; ikincisi ise i'râb bakımından kelimede meydana gelen değişimi konu edinmektedir. Yaptığı bu ikili tasniften de anlaşıldığı üzere Mecdüddîn, nahiv kavramını ilk dönemdeki gibi sarf, nahiv, fonetik ve tecvîd konularını kapsayacak şekilde genel anlamda kullanmıştır. Çünkü bu taksimle ilgili kullandığı: *وَعَلَّمَ أَنَّ عِلْمَ الْعَرَبِيَّةِ الْمَخْصُوصَ بِاسْمِ النَّحْوِ لَا يَعْدُو قِسْمَيْنِ*: “Bilmelisin ki; nahiv ismiyle özelleştirilen ilmu'l-Arabiyye/Arapça ilmi iki kısımdan ibarettir.”⁶²² şeklindeki ifadesinden de anlaşıldığı üzere nahiv kavramını ilmu'l-Arabiyye anlamında kullanmıştır ve bu ifade de genel olup tüm Arap dil ilimlerini kapsamaktadır.

Nahiv ve sarf konularını ayrı eserlerde ele alan bazı müelliflerin aksine Mecdüddîn nahiv ve sarf konularını aynı eserde toplamayı tercih etmiştir. Çünkü bu kısımlar genel anlamda ayrılırlar da birbirlerinden tamamen bağımsız değiller. Zira anlaşılma hususunda birbirlerine ihtiyaç duyan birçok konuları vardır ve bu nedenle birbirinden tamamen koparılamazlar.⁶²³ Ancak söz konusu kısımların temel amaçları ve odak noktaları farklı olduğu için karma bir şekilde ele alınmaları da uygun değildir. Buna binaen müellif de eserini; *الْقُطْبُ الْأَوَّلُ* ve *الْقُطْبُ الثَّانِي* başlıklarıyla iki ana bölüme ayırmıştır.⁶²⁴ Birinci ana bölümde genel olarak nahiv, ikincisinde ise sarf ve fonetik konularını işlemiştir. Dolayısıyla eserini iki ana bölüme tasnif etmesinin gerekçesi bu bölümlerde işlenen konuların temel hedef bakımından farklı oluşlarıdır.

Aslında ana bölümlerdeki bu tasnif ilk olarak Mecdüddîn tarafından uygununa bir metod değildir. Çünkü daha önce de nahiv ve sarf konularını aynı eserde toplayan

⁶²² Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/3.

⁶²³ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/3.

⁶²⁴ Fethî Aliyyuddîn, “Mukaddime”, 1/69.

ve birinci ana bölümde nahiv ikinci ana bölümde ise sarf konularını işleyen nahivciler olmuştur. Ancak ileride de görüleceği üzere bu ana bölümlerin kendi içindeki kapsamlı tasnifinde Mecdüddîn büyük oranda diğer müelliflerden ayrılmaktadır.

Ana bölümlerden her birini de kendi içinde yirmi bâba ayıran müellif bu tasnif işleminde tûmdengelim metodunu benimseyerek genelden özele doğru gitmiştir. Bu nedenle bâbları da kendi içinde fasıl, nev‘, fer‘, kısım ve darb şeklinde çok ince bir tasnife tabi tutmuştur. Nahiv konularının tasnifinde mecdüddîn’in esas aldığı faktörleri daha somut bir şekilde tespit sunmak için merfû‘, mansûb vd. grupların her birinde belirli bâbların tasnifini tablo şeklinde vermemiz uygun olacaktır. Çünkü bâbların kendi içindeki tasniflerinin çok teferruatlı olması bunu gerektirmektedir. Ancak bâbların kendi içindeki tasniflerine girmeden önce belirli bâb gruplarından oluşan ve nahiv konularınınana bölümlerini teşkil eden kısımların tasnifinde etkili olan temel faktörler üzerinde duracağız.

3.3.1.2.1. Ana Bölümlerin Tasnifinde Etkili Olan Faktörler

Yukarıda da belirtildiği üzere Mecdüddîn konuların tasnifinde tûmdengelim metodunu benimseyip genelden özele doğru gitmiştir. Bu nedenle biz de araştırmamıza konu olan eserini tasnif yönünde değerlendirirken aynı metodu izleyerek önce ana bölümleri daha sonra alt bölümleri konu edineceğiz.

3.3.1.2.1.1. Mukaddime Bölümü

Her alanın kendine ait mukaddime konuları olduğu gibi nahiv ilminin de tasnif hususunda dikkate alınması gereken konuları vardır. Bu konuların sayısı ve kendi içindeki tertibi hususunda nahivciler arasında bazı görüş farklılıkları olsa da Sîbeveyhi dâhil hiçbir müellif bunu tamamen görmezden gelmemiştir. Nitekim nahivcilerin kahir ekseriyeti isim, fiil, harf, i‘râb, binâ, i‘râb alametleri, mu‘rab, mebnî gibi konuları mukaddime bölümünde ele almışlardır. Bunun yanı sıra marife, nekre, müzekker, müennes ve gayr-ı munsarfî gibi bazı konuları mukaddime bölümünde ele alanlar olduğu gibi farklı konular arasında işleyenler de olmuştur. Mecdüddîn İbu’l-Esîr ise bu konuda nahivcilerin geneline uyararak mukaddime bölümünde; kelime kısımları, mu‘rab, mebnî, i‘râb ve binâ konularını işlemiştir.

Mukaddime bölümünü kendi içinde beş bâba ayıran müellif birinci bâbta; kelime, kelâm, isim ve fiil gibi öncelikli olarak bilinmesi gereken genel kavramları ele almıştır. İkinci bâbta mu‘rab, üçüncü bâbta mebnî, dördüncü bâbta i‘râb, beşinci bâbta ise binâ konusunu işlemiştir. Bu bâbları kapsayan "mukaddime" veya benzeri bir ana başlık kullanılmamışsa da diğer nahiv eserlerinde olduğu gibi nahiv ilminin mukaddime konuları olması hasebiyle bu bâblar bir arada verilmiştir. Çünkü temel nahiv konularının anlaşılmasında bu bâblar öncülük etmektedir. Ardından farklı yönlerini esas alarak bu bâblardan her birini de kendi içinde çeşitli tasniflere tabi tutmuştur. Daha önce de ifade edildiği üzere Mecdüddîn'in bu eserinde dikkat çeken en önemli husus çok yarıntılı bir tasnif sistemini uygulamış olmasıdır ve bu nedenle örnek olarak ele aldığımız konuların tasnifini tablo şeklinde vermemizin daha uygun olacağı kanaatindeyiz.

3.3.1.2.1.2. İ‘râb Faktörü

Mecdüddîn İbnu'l-Esîr de çoğu müellif gibi nahiv konularını ana bölümlere tasnif ederken i‘râb hususunu dikkate almıştır. Çünkü bütün mecrûr isimleri “el-mecrûrât”, i‘râbında başka isimlere uyanları ise “et-tevâbi” şeklinde genel başlıklar altında ele almasının yanı sıra merfû‘ ve mansûb isimler için “el-merfû‘ât” ve “el-mansûbât” şeklinde ana başlıklar kullanmamış olsa da hem merfû‘ hem de mansûb isimleri belli bir düzen dâhilinde peş peşe zikretmiştir. Zira mukaddime konularının akabinde sırasıyla; mübteda, haber, fâil, nâib-i fâil bâblarını işlemiştir ve bilindiği gibi bu konuların müşterek noktası da i‘râbtır. Daha sonra nasb i‘râbında müşterek olan; mef‘ûl çeşitleri, hâl, temyîz ve istisnâ bâblarını da art arda ele almıştır.

Mübteda konusunun girişinde i‘râb faktörünü dikkate aldığını şöyle ifade etmiştir:

“Mübtedayla ilgili kaidelere girmeden önce, mübtedanın da içinde bulunduğu merfû‘ isimleri toplu bir şekilde vermemiz uygun olur. Merfû‘ isimler; mübteda, haber, fâil, nâib-i fâil, ve lafız bakımından fâile benzeyenler olmak üzere toplam beş kısma ayrılmaktadır. Lafzen fâile benzeyenler ise “كان” ve kardeşleri ile (“ليس” fiiline benzeyen) “ما” nâfiyenin ismi, “لَيْ” ve kardeşleri ile (cinsi) nefyeden “لا” edatının haberidir.”⁶²⁵

⁶²⁵ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî‘*, 1/54.

Aynı yaklaşım mansûb isimler için de söz konusudur. Zira mef'ûl konusunun girişinde de masnûb isimler hakkında şu açıklamayı yapmıştır:

“Mef'ûlleri ele almadan önce onları da kapsayan mansûb isimleri de toplu olarak zikretmemiz uygun olu. Mansûb isimler asl ve fer' şeklinde iki kısma ayrılmaktadır. Aslolanlar; mef'ûl mutlak, mef'ûl bih, mef'ûl fih, mef'ûl leh ve mef'ûl me'ah olmak üzere beş çeşittir. Fer' olanlar ise hâl, temyîz, istisnâ, “كان” ve kardeşlerinin haberi, “لَيْ” ve kardeşlerinin ismi, cinsi nefyeden “لَا” edatının ismi ve (“ليس” fiiline benzeyen) “ما” nâfiyenin haberi olarak yedi çeşittir.”⁶²⁶

Tüm bunlar da Mecdüddîn'in nahiv konularını ana bölümlere tasnif ettiğini ve bu tasnifte de esas aldığı faktörlerden birinin de i'râb olduğunu göstermektedir. Bu da müellifin i'râba verdiği öneme işaret etmektedir. Nitekim nahiv konularını sarf konularından önce getirmesinin nedenlerini açıklarken; lahn sorununun ağırlıklı olarak i'râba meydana geldiğini bu nedenle i'râba yönelik ıslahın daha evla ve elzem olduğunu ifade ederek i'râbın önemini vurgulamıştır.⁶²⁷ Dolayısıyla ana bölümlerin tasnifinde nahiv ilminin başlıca hedeflerinden olan i'râb faktörünü esas alması müellifin metodolojik bir tasnif sistemini uyguladığının göstergesidir. Bu faktör hakkında daha önce bilgi verildiği için burada çok detaya inilmeyecektir.

3.3.1.2.1.3. 'Âmil Faktörü

Ana bölümlerin tasnifinde kelime kısımlarını dikkate alan nahivcilerin çoğu, 'âmilleri müstakil bir ana bölüm şeklinde tasnif etmek yerine ait oldukları kelime kısımlarının alt başlıklarında ele almışlardır. Dolayısıyla 'amel eden isimleri isim bölümünde, 'amel eden harfleri harf bölümünde işlemişlerdir. Fiiller ise hepsi 'amel ettiği için onları kendi içinde 'amel gücüne göre tasnif etmişlerdir.

Mecdüddîn İbnu'l-Esîr bu hususta İbn Bâbeşâz'a uyarak ana bölümlerin tasnifinde 'âmili önemli bir faktör olarak esas almış ve bu nedenle mensub oldukları kelime türüne bakmaksızın bütün 'âmilleri في العوامل عشر: “On beşinci bâb, 'âmilleri.”⁶²⁸ başlığı altında toplamıştır. Ancak diğer bâblarda olduğu gibi bu bâbı da çeşitli unsurları dikkate alarak kendi içinde kısımlara ayırmış ve dikkate aldığı temel

⁶²⁶ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/120.

⁶²⁷ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/3.

⁶²⁸ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/430.

faktör ise kelime kısımlarıdır. Yani müellif bütün kelime türlerine ait ‘âmilleri bu ana başlık altında toplamışsa da bu ‘âmillerin ait oldukları kelime çeşidini tamamen görmezden gelmemiştir. Zira ileride detaylıca değinileceği gibi ‘âmilleri; fiil, isim ve harf şeklinde üç kısma ayırmış ardından farklı özelliklerini esas alarak bunları da kendi içinde çeşitli tasniflere tabi tutmuştur. 220 sayfadan ibaret olan bu bâb aynı zamanda eserin en geniş bâbını da teşkil etmektedir.

Ana bölümlerin tasnifinde ‘âmil faktörünü de esas alması hem ‘âmil nazariyesinin nahiv ilmindeki konumunu hem de müellifin ona verdiği ehemmiyeti ve eğitim açısından yüklediği misyonu göstermektedir.

Birinci kutbun diğer beş bâbında ise sırasıyla; “کَم” edatı, te’kîd nûnları, iltikâî’s-sâkineyn, vakf ve hikâye konuları şeklinde muhtelif konuları işlemiştir. Dolayısıyla buna istinaden nahiv konularının işlendiği birinci kutbun kendi içinde; mukaddime, merfû‘ isimler, mansûb isimler, mecrûr isimler, tevâbi isimler, ‘âmiller ve bazı muhtelif konular şeklinde yedi temel bölüme ayrıldığını söylemek mümkündür. Bu bölümler genelde birkaç bâbtan oluşurken ‘âmiller bölümü tek bâbtan oluşmaktadır. Ayrıca yine buna dayanarak nahiv konularını ana bölümlere tasnif ederken diğer müelliflerden farklı olarak Mecdüddîn’in kelime kısımları faktörünü esas almadığını görmekteyiz. Çünkü i’râbın isimde aslî olması hasebiyle bu faktöre göre tasnif ettiği bölümlerde ismi ele almışsa da fiil ve harf konularını ağırlıklı olarak ‘âmil ana başlığı altında zikretmiştir. Zira fiilde aslolan mebnîliktir ve muzâri fiilin mu‘rab oluşu ise tamamen fer‘î bir durum olup bazı hususlarda isme olan benzerliğinden kaynaklanmaktadır. Buna karşılık fiil ‘amelde asl olduğu için ‘âmillerin en güçlüsüdür ve bu nedenle müellif de onun en güçlü tarafı olan ‘ameli esas alıp ‘âmil bölümünde ele almayı uygun görmüştür.

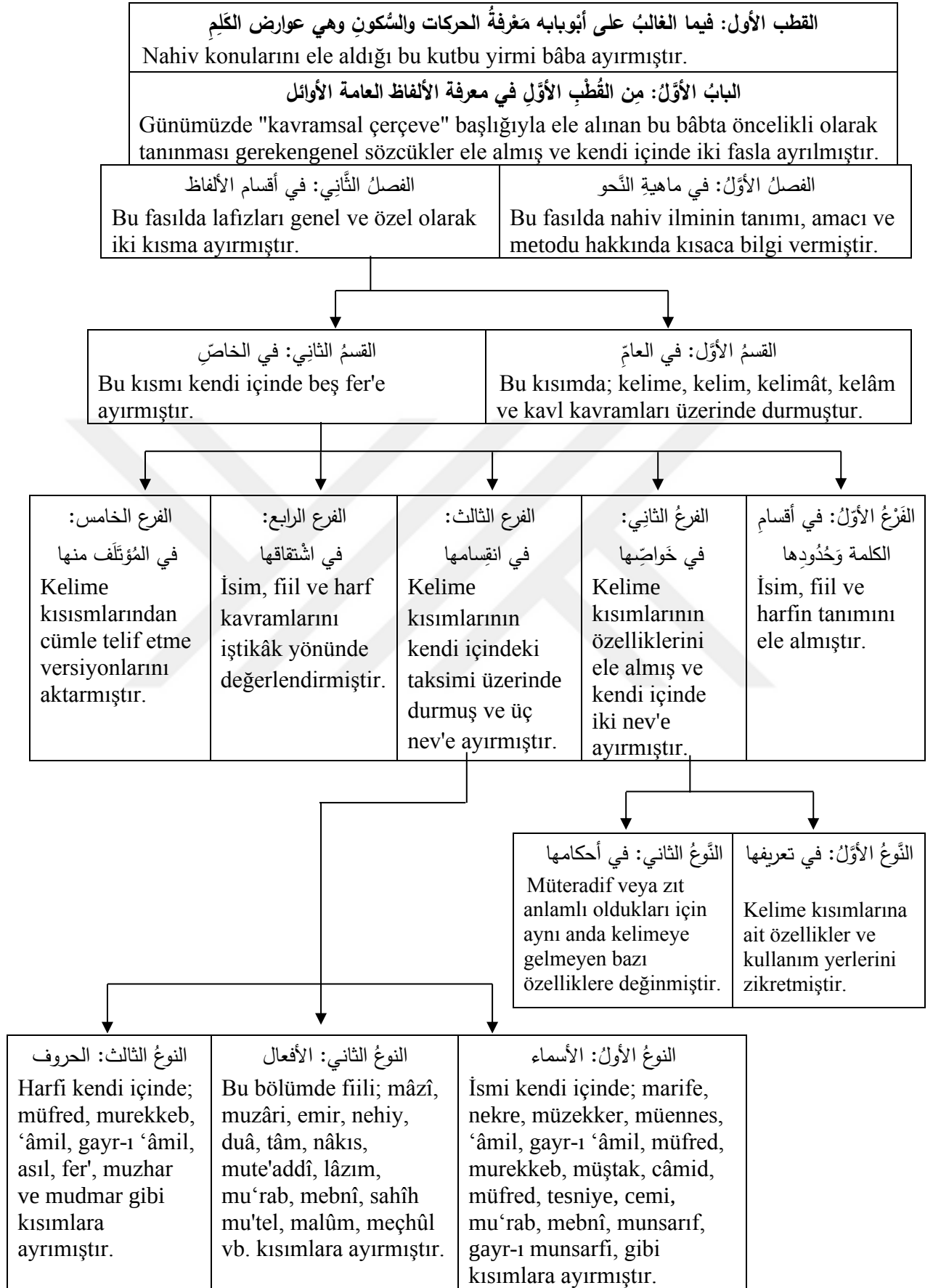
Bütün harfler istisnasız bir şekilde mebnî olduğu için i’râb faktörüne göre yapılan tasnite yer almamaktadır. Ancak harf-i cer gibi bazı harflerin bu bölümlerden işlenmesi onların herhangi bir i’râb almalarından değil ‘amel yönlerinin dikkate alınmasından kaynaklanmaktadır. Zira mecrûr isimleri işlerken ismin bu i’râbı almasında etkili olan temel ‘âmilin harf-i cer olduğunu belirtmesi üzerine bu harflerin neler olduğuna değinmesini de gerektirmektedir. Aksi takdirde konu bir yönüyle eksik kalır.

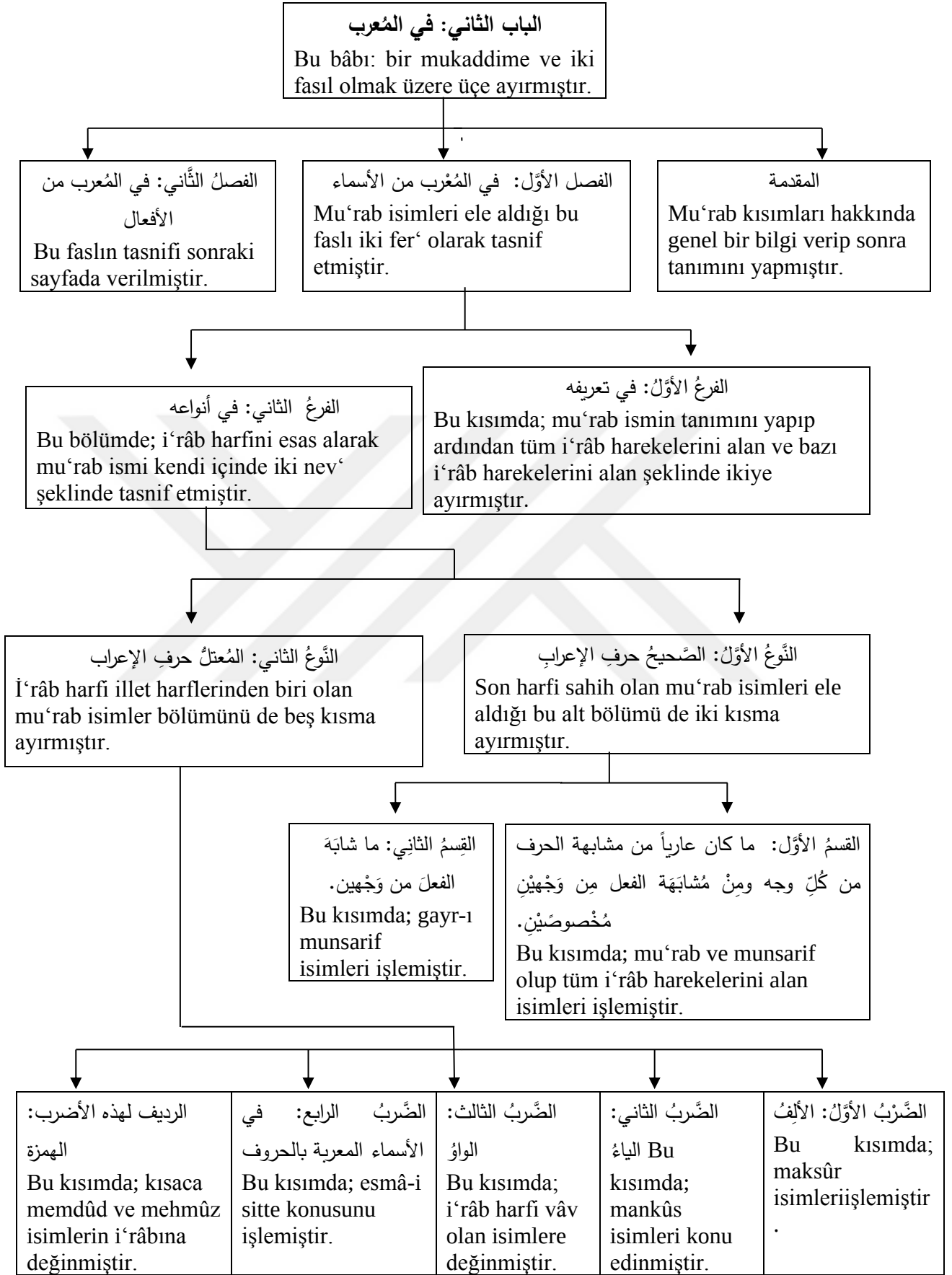
3.3.1.2.2. Bâb Bölümlerinin Tasnifinde Etkili Olan Faktörler

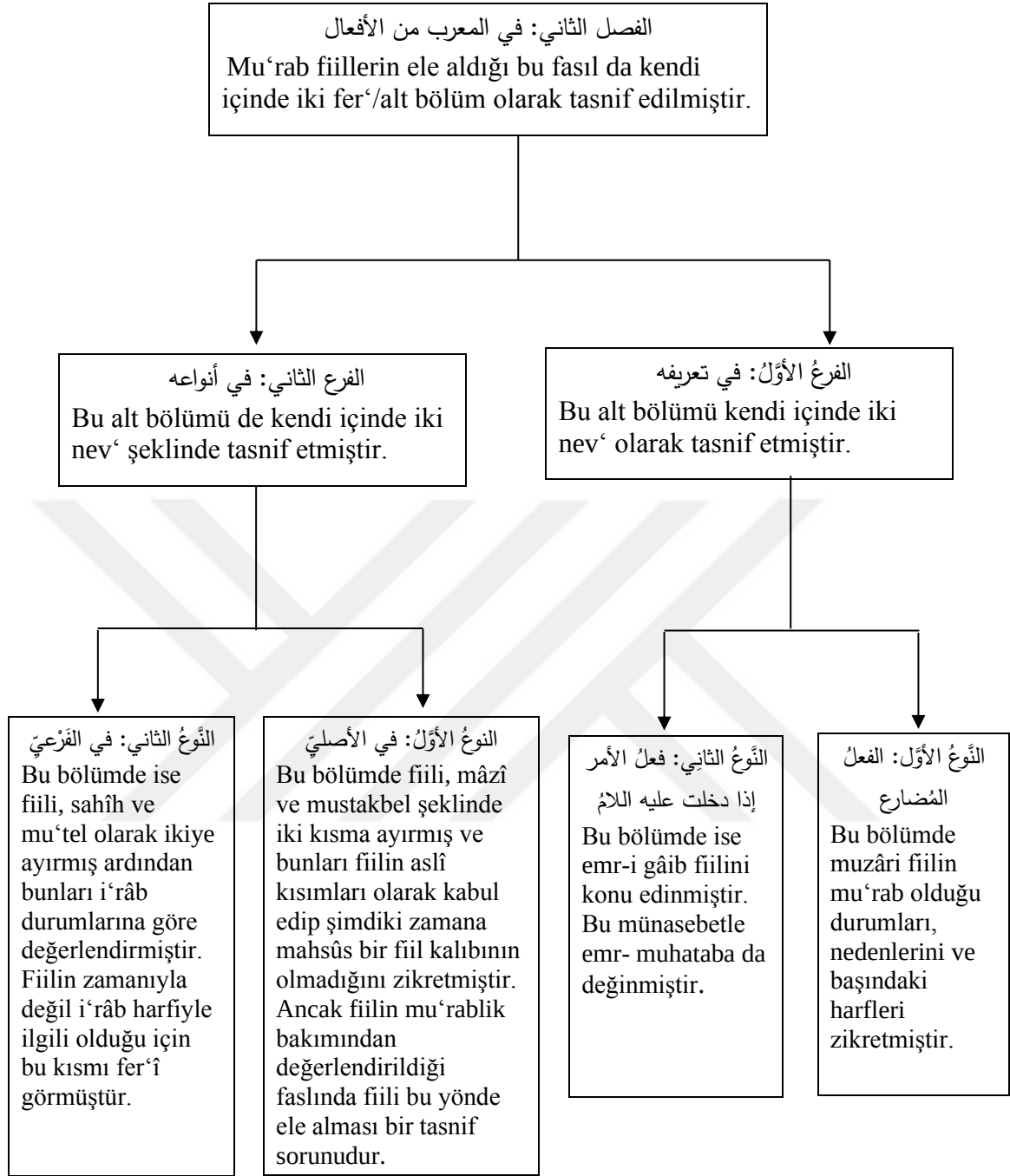
Nahiv konularını ana bölümlere ve bâblara tasnif ederken genel olarak kendinden önceki nahivcilerin metodunu benimseyen ve sınırlı sayıda faktörü esas alan Mecdüddîn İbnu'l-Esîr bâbların kendi içindeki tasnifinde diğer müelliflerden farklı olarak çok ayrıntılı bir tasnif sitemini benimsemiştir. Çünkü herhangi bir bâbı alt bölümlere ayırırken ilgili bâbın tüm hususlarını dikkate almış ve bu nedenle tasnifleri de çok yönlü olmuştur.

Bütün bâbların kendi içindeki alt tasniflerini ayrıntılı bir biçime vermemiz mümkün olmadığı için yukarıda verdiğimiz nahiv ana bölümlerinden her birinde uygun gördüğümüz birkaç bâbın alt tasniflerini verip onların değerlendirmesini ve tasniflerinde dikkate aldığı hususları ele almakla yetineceğiz.

Mukaddime bölümünde çeşitli kavramların ve mu'rab konusun işlendiği birinci ve ikinci bâbların kendi içindeki tasnif şekillerini tablo şeklinde vermemiz uygun olacaktır. Çünkü bu bölümde en çok alt başlığı olan bâblar bunlardır.

3.3.1.2.2.1. Tanım Faktörü

Mecduddîn İbnu'l-Esîr; bâb, fasıl ve nev' bölümlerini kendi içinde alt kısımlara ayırırken ilk olarak dikkate aldığı hususların başında tanım gelmektedir. Bu nedenle alt tasniflerin kahir ekseriyetinde tanımları birinci alt bölüm olarak ele almıştır. Oysa İbnu'l-Hâcib, İbn 'Usfûr ve tanımlara büyük ehemmiyet vermekle bilinen diğer nahivciler dâhil olmak üzere müellifler tanımları fasıl, nev', fer' vb. alt başlıklar şeklinde ayrı bir alt bölüm olarak ele almadan, konunun hemen girişinde vermişlerdir. Daha sonra tanımdan da hareketle gerekli gördükleri takdirde konuyu kendi içinde tasnif etmişlerdir.

Mecduddîn'nin tanımları ayrı bir alt bölüm olarak tasnif etmesi garipsenmemelidir. Çünkü daha önce de belirtildiği gibi Mecduddîn, tasnif ve tebvîb meselesine büyük önem veren ve bir konuyla ilgili en ayrıntılı meseleleri dahi ayrı bölümler şeklinde ele alan bir müelliftir. Dolayısıyla konular için çok büyük bir önem arz eden tanımları da tasnif işleminde önemli bir unsur olarak esas alması gayet tabiidir. Nitekim i'râb, binâ, mübteda, haber, fâil, nâib-i fâil, mef'ûl çeşitleri, hâl, temyîz, istisnâ, tevâbi isimler, nidâ, terhîm, nûdbe, 'âmil türleri ve diğer birçok konunun kendi içindeki tasnifinde tanımları ayrı bir alt başlık olarak vermiştir.

Yaptığı tanımlarda çok detaya girmeden ve mantikî kavramlar kullanmadan sadece konu için gerekli gördüğü kadarını vermekle yetinmiştir. Hatta bazen tanım yerine ilgili konunun çeşitli özelliklerini veya konudaki fiil ve edatları vermekle yetinmiştir. Nitekim dîbâcede bu durmu şu sözlerle ifade etmiştir: *وما أضفتُ إليها من زيادة* "Kendi katımda tanımlarda herhangi bir şart eklemesinde bulunmadım."⁶²⁹ شرط في حدِّ

Örnek teşkil etmesi bakımından mukaddime, merfû', mansûb, mecrûr ve tevâbi bölümlerinin her birinden tanım faktörünün etkin olduğu bazı konuların tasnif vermemiz uygun olacaktır.

البابُ الرابعُ من القطبِ الأوَّل: في الإعراب، وفيه فصلان. الفصلُ الأوَّل: في تعريفه وانقسامه. 1-

الفصلُ الثاني: في اختصاصه ومحلِّه "Birinci kutbun dördüncü bâbı i'râbla ilgilidir. Bu bâb iki fasıldan oluşmaktadır. Birinci fasıl, i'râbın tanımı ve (ref', nasb, cer, cezim

⁶²⁹ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/2.

şeklindeki) kısımlarıyla ilgilidir... İkinci fasıl ise i'râb kısımlarının mahsûs olduğu kelime türleri ve i'râbın yeriyile ilgilidir.”⁶³⁰

Görüldüğü üzere müellif, i'râb konusunu işlediği dördüncü bâbı iki fasla ayırmış ve birinci faslı i'râbın tanımına tahsis etmiştir. Binâ konusunu ele aldığı beşinci bâbı da aynı şekilde birincisi; binânın tanımı ve (sukûn, fetha, damme, kesra şeklindeki) kısımlarıyla, ikincisi ise bu kısımların mahsûs olduğu kelime türleriyle ilgili olmak üzere iki fasla ayırmıştır.

البَابُ السَّادِسُ مِنَ الْقُطْبِ الْأَوَّلِ: فِي الْمُبْتَدَأِ. وَفِيهِ مُقَدِّمَةٌ وَثَلَاثَةُ فُصُولٍ: الْمُقَدِّمَةُ... الْفَصْلُ الْأَوَّلُ: 2-

فِي تَعْرِيفِهِ... الْفَصْلُ الثَّانِي: فِي أَنْوَاعِهِ وَمَرَاتِبِهِ... الْفَصْلُ الثَّلَاثُ: فِي مُتَعَلِّقَاتِ الْمُبْتَدَأِ...

“Birinci kutbun altıncı bâbı, mübteda hakkındadır. Bu bâbta bir mukaddime ve üç fasıl bulunmaktadır. (Mukaddime merfû‘ isimlerle ilgili genel bir bilgi verilmiştir.)... Birinci fasıl, mübtedanın tanımıyla ilgilidir... İkinci fasıl, mübtedanın çeşitleri ve (takdim – te’hîr hususundaki) mertebesiyle ilgilidir... Üçüncü fasıl ise mübtedayla ilgili çeşitli konular hakkındadır.”⁶³¹

البَابُ السَّابِعُ مِنَ الْقُطْبِ الْأَوَّلِ: فِي الْخَبَرِ، وَفِيهِ ثَلَاثَةُ فُصُولٍ. الْفَصْلُ الْأَوَّلُ: فِي تَعْرِيفِهِ... الْفَصْلُ 3-

“Birinci Kutbun yedinci bâbı haberle ilgilidir. Bu bâb, üç fasıldan ibarettir. Birinci fasıl, haberin tanımı... İkinci fasıl, haberin kısımları... Üçüncü fasıl ise haberle ilgili çeşitli konular hakkındadır.”⁶³²

Mübteda bâbının mukaddime bölümünde merfû‘ isimlerle ilgili gereken ön bilgiyi verdiği için diğer merfû‘ isimler bâbında mukaddime bölümü bulunmamaktadır. Ancak hepsinde de tanımı birinci alt bölüm olarak konu edinmiştir.

Bazı tanımların çok uzun olmasından dolayı bundan sonraki tasniflerde Mecduddîn'in verdiği tanımları zikretmeyeceğiz. Çünkü burada temel gayemiz müellifin getirdiği tanımları değerlendirmek değil, sadece tasniflerde tanımı önemli bir faktör olarak esas aldığını ve bu nedenle onları ayrı bir alt bölüm olarak verdiğini göstermek olduğu için tanımların başlıklarını vermekle yetineceğiz.

⁶³⁰ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/44-47.

⁶³¹ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/54-58.

⁶³² Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/66-79.

البَابُ الثَّامِنُ مِنَ الْقُطْبِ الْأَوَّلِ: فِي الْفَاعِلِ، وَفِيهِ أَرْبَعَةُ فُصُولٍ. الْفَصْلُ الْأَوَّلُ: فِي حَدِّهِ ... الْفَصْلُ 4-

الثَّانِي: فِي إِعْرَابِهِ ... الْفَصْلُ الثَّلَاثُ: فِي مَرْتَبَتِهِ ... الْفَصْلُ الرَّابِعُ: فِي أَقْسَامِ الْفَاعِلِ وَأَحْكَامِهَا.

“Birinci kutbun sekizinci bâbı fâille ilgilidir. Bu bâb dört fasla ayrılmaktadır. Birinci fasıl, fâilin tanımı... İkinci fasıl, fâilin i ‘râbı... Üçüncü fasıl, fâilin mertebesi... Dördüncü fasıl ise fâilin kısımları ve bu kısımların hükümleri hakkındadır.”⁶³³

البَابُ التَّاسِعُ مِنَ الْقُطْبِ الْأَوَّلِ: فِي الْمَغْعُولِ الَّذِي لَمْ يُسَمَّ فَاعِلُهُ، وَفِيهِ ثَلَاثَةُ فُصُولٍ. الْفَصْلُ الْأَوَّلُ: 5-

“Birinci kutbun dokuzuncu fasıl, fâilin tanımı... İkinci fasıl, fâilin i ‘râbı... Üçüncü fasıl, fâilin mertebesi... Dördüncü fasıl ise fâilin kısımları ve bu kısımların hükümleri hakkındadır.”⁶³⁴

Mukaddime ve merfu‘ isimler bölümlerindeki bâbların tasnifinde tanım önemli bir faktör olarak rol almıştır. Aynı durum mansûb isimler için de söz konusudur. Nitekim mansûb isimleri ilk önce aslî ve fer‘î olanlar şeklinde ikiye ayırmıştır. Aslî olanları; mef‘ûl mutlak, mef‘ûl bih, mef‘ûl fih, mef‘ûl leh ve mef‘ûl me‘ah şeklinde beş kısma; fer‘î olanları ise hâl temyîz, istisnâ, “كان” ve kardeşlerinin haber, “إنَّ” ve kardeşlerinin ismi, cinsi nefyeden “لا” edatının ismi ve “ليس” fiilinin anlamına gelen “ما” edatının haberi şeklinde yedi kısma ayırmıştır. Nev‘ başlığı altında ele aldığı bu mansûbları da kendi içinde çeşitli yönlerde tasnif ederken tanımı önemli bir faktör olarak dikkate almıştır. Örnek teşkil etmesi bakımından sadece bazı mansûbların alt tasniflerini vermekle yetineceğiz.

النَّوْعُ الْأَوَّلُ فِي الْمَغْعُولِ الْمُطْلَقِ، وَفِيهِ أَرْبَعَةُ فُصُولٍ. الْفَصْلُ الْأَوَّلُ: فِي تَعْرِيفِهِ وَأَقْسَامِهِ ... الْفَصْلُ 6-

“Birinci nev‘/çeşit mef‘ûl mutlak hakkındadır ve bu bölümde dört fasıl bulunmaktadır. Birinci fasıl, mef‘ûl mutlakın tanımı ve kısımları... İkinci fasıl, mef‘ûl mutlakın kullanılmasını gerektiren amaçlar... Üçüncü fasıl, mef‘ûl mutlakın ‘âmilleri... Dördüncü fasıl ise mef‘ûl mutlak hakkındaki hükümlerle ilgilidir.”⁶³⁵

⁶³³ Mecdudîdîn İbnu’l-Esîr, *el-Bedî‘*, 1/94-100.

⁶³⁴ Mecdudîdîn İbnu’l-Esîr, *el-Bedî‘*, 1/114-116.

⁶³⁵ Mecdudîdîn İbnu’l-Esîr, *el-Bedî‘*, 1/120-133.

النَّوعُ الثاني: في المفعول به، وفيه فصلان. الفصل الأول: في تعريفه... الفصل الثاني: في عوامله. 7-

“İkinci nev‘, mef‘ûl bih hakkındadır. Bu bölüm iki fasıldan müteşekkildir. Birinci fasıl, mef‘ûl bihin tanımı... İkinci fasıl ise onun ‘âmilleri hakkındadır.”⁶³⁶ Diğer mef‘ûllerin kendi içindeki tasniflerinde de genellikle tanım birinci sırada yer almıştır. Toplam yedi tane olan mef‘ûl dışındaki masnûbları on birinci bâbta المُشَبَّه بالمفعول “Mef‘ûle benzeyenler” başlığı altında ele alan müellif bunları da nev‘ başlığı altında ele almış ve kendi içindeki tasniflerinde tanımı ilk sırada zikretmiştir. Bunlardan da iki tane vermemiz yeterli olacaktır.

النَّوعُ الأول في الحال، وفيه ثلاثة فصول. الفصل الأول في تعريفها... الفصل الثاني: في 8-

“Birinci nev‘, hâl konusuylla ilgilidir ve bu bölümde üç fasıl bulunmaktadır. Birinci fasıl, hâlin tanımı hakkındadır... İkinci fasıl, hâlin hükümleriye ilgilidir... Üçüncü fasıl ise hâlin ‘âmilleri üzerinde durulmuştur.”⁶³⁷

النَّوعُ الثاني في التَّمْيِيز... وفيه ثلاثة فصول. الفصل الأول: في تعريفه... الفصل الثاني: في 9-

“İkinci nev‘, temyîzle ilgilidir ve üç fasıldan oluşmaktadır. Birinci fasıl, temyîzin tanımı... İkinci fasıl, temyîzin genel hükümleri... Üçüncü fasıl ise temyîzin ‘âmiliyle ilgilidir.”⁶³⁸

Mecrûr isimleri işlediği on ikinci bâbı; harfle olanlar ve izafeyle olanlar şeklinde ilk olarak iki kısma ayırmıştır. İkinci kısımda ele aldığı izafe konusunun kendi içindeki taksiminde de tanım unsurunu ilk sıraya almıştır.

القسمُ الثاني من الباب الثاني عشر، وهو المَجْرُورُ بالإضافة. وفيه فصلان: الفصل الأول في 10-

“On ikinci bâbın ikinci kısmı izafeyle mecrûr olan isimler konusudur. Bu bölüm de kendi içinde iki fasıldan oluşmaktadır. Birinci fasıl, izafenin tanımı... İkinci fasıl ise izafenin hükümleriyle ilgilidir.”⁶³⁹

İ‘râbında başka isimlere uyan ve bu nedenle tevâbi isimler başlığıyla işlenen isimlerin kendi içindeki tasnifinde de tanımın etkin olarak rol aldığını görmekteyiz. Bunu temsilen de kısaca iki başlık vermemiz uygun olacaktır. Konunun tevâbi

⁶³⁶ Mecduddîn İbnu’l-Esîr, *el-Bedî‘*, 1/136-138.

⁶³⁷ Mecduddîn İbnu’l-Esîr, *el-Bedî‘*, 1/182-198.

⁶³⁸ Mecduddîn İbnu’l-Esîr, *el-Bedî‘*, 1/203-212.

⁶³⁹ Mecduddîn İbnu’l-Esîr, *el-Bedî‘*, 1/239-292.

başlığıyla işlendiği on üçüncü bâbı bir mukaddime ve beş nev' olmak üzere altı bölüme ayırmıştır. Mukaddime bölümünde tevâbi isimler hakkında genel bir bilgi verdikten sonra çeşitlerine geçmiştir.

النُّوعُ الْأَوَّلُ الْوَصْفُ، وفيه ثلاثة فُرُوعٍ. الْفَرْعُ الْأَوَّلُ: فِي تَعْرِيفِهِ... الْفَرْعُ الثَّانِي: فِي تَقْسِيمِهِ... 11-

*Birinci nev' sıfattır. Bu bölümde üç fer' bulunmaktadır. Birinci fer', sıfatın tanımı... İkinci fer', sıfatın kısımları... Üçüncü fer' ise sıfatın hükümleriyle ilgilidir.*⁶⁴⁰

النُّوعُ الثَّانِي فِي التَّأَكِيدِ، وفيه ثلاثة فُرُوعٍ. الْفَرْعُ الْأَوَّلُ: فِي تَعْرِيفِهِ... الْفَرْعُ الثَّانِي: فِي أَقْسَامِهِ... 12-

*İkinci nev' ise te'kîd hakkındadır. Bu bölüm de kendi içinde üç fer' şeklinde ayrılmaktadır. Birinci fer', te'kîdin tanımı... İkinci fer', te'kîdin kısımları... Üçüncü fer' ise te'kîdin genel hükümleriyle ilgilidir.*⁶⁴¹

Tevâbi isimlerin bu iki kısmında olduğu gibi diğer tevâbilerin kendi içindeki tasnifinde de tanım faktörü birinci sırada yer almıştır.

Mukadder bir fiilin mef'ûlu olduğu gerekçesiyle nidâ ve ona bağlı olan nüdbe ile terhîm konularını mansûb isimler bölümünde mef'ûl bih konusunun akabinde ele alan çoğu nahivcinin aksine Mecdüddîn, bunları bir üslup olarak değerlendirdiği için ayrı bir ana bölüm olarak tevâbi isimlerden sonra işlemiştir. Çünkü bu üsluplarda mukadder bir fiilin varlığı hem ihtilâflı hem de hiçbir zaman ortaya çıkmadığı ve normal bir durumda ortaya çıkması dil kurallarına göre memnû' olduğu için müellif tarafından sanki görmezden gelinmiştir.

Nidânın; müfred, muzâf- şibh-i muzâf gibi kendine has pek çok kısımları ve bu kısımlardan her birinin kendine ait çok sayıda meselesi vardır. Özellikle münâdâya tâbi olan isimlerin i'râb yönündeki özel hükümleri de göz önüne alındığında, ayrı bir bölüm olarak ele alınması gereken çok uzun bir konu olduğu daha iyi anlaşılır.⁶⁴² Dolayısıyla mansûb isimler bölümünde mef'ûl bih konusundan sonra ele alındığı takdirde mef'ûl çeşitleri arasında ciddi bir kopukluğun meydana gelmesine neden olurdu.

⁶⁴⁰ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/308-313.

⁶⁴¹ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/330-335.

⁶⁴² İbn Hişâm, *Şerhu Şuzûri 'z-zeheb*, 233.

Tüm bunların yanı sıra nidâ anlam bakımından müstakil olup ihbâr, istifhâm, emir, nehiy ve kase m gibi kelâmı aslî kısımlara ayıran temel anlamlardan birini teşkil etmektedir. Yani münâdâ olan isim her ne kadar i‘râb bakımından mukadder bir fiilin mef‘ûlu olduğu kabul edilse de nidâ üslubu anlam ve amaç bakımından normal mef‘ûl tamamen farklı olup müstakildir. Nitekim konunun tanımında bu durumu vurgulayan müellif şu ifadeleri kullanmıştır: النِّدَاءُ: مَعْنَى مِنْ مَعَانِي الْكَلَامِ الَّتِي انْقَسَمَ إِلَيْهَا الْقِسْمَةُ الْأَصْلِيَّةُ،

النِّدَاءُ: مَعْنَى مِنْ مَعَانِي الْكَلَامِ الَّتِي انْقَسَمَ إِلَيْهَا الْقِسْمَةُ الْأَصْلِيَّةُ، كالخبر، والاستخبار، والأمر، والنهي، والقسم، ونحو ذلك. *Nidâ: Bilgi verme, bilgi sorma, emir, nehiy, kase m vb. kelâmı aslî kısımlarına ayıran temel anlamlardan biridir.*⁶⁴³ Bu nedenle emir, nehiy, kase m, istifham ve kelâmın diğ er temel anlamları gibi müstakil bir bölüm olarak işlenmesi daha uygun olur. İşte tüm bunlardan ötürü müellif de nidâ ve ona bağı lı konuları ayrı bir ana bölüm şeklinde tasnif etmeyi uygun görmüştür.

Önceki konularda olduğu gibi bu konuları da kendi içinde alt bölümlere tasnif ederken tanım unsuruna büyük bir ehemmiyet vererek ilk sıraya almıştır. Bunlardan da nidâ konusunun tasnifini vermemiz kâfi olacaktır.

البَابُ الرَّابِعُ عَشَرَ فِي النِّدَاءِ وَمَا يَتَّبَعُهُ مِنَ التَّرْخِيمِ وَالنُّذْبَةِ. وَفِيهِ ثَلَاثَةُ فُصُولٍ. الْفَصْلُ الْأَوَّلُ: فِي 13- النِّدَاءِ. وَفِيهِ أَرْعَةُ فُرُوعٍ. الْفَرْعُ الْأَوَّلُ: فِي تَعْرِيفِهِ... الْفَرْعُ الثَّانِي: فِي أَقْسَامِهِ وَحَرَكَاتِهِ... الْفَرْعُ الثَّالثُ: فِي حُرُوفِ النِّدَاءِ. *On dördüncü bâb nidâ ve ona bağı lı olan tarhîm ile nüdbe konuları hakkındadır. Bu bâb üç fasıldan oluşmaktadır. Birinci fasıl, nidâ konusudur. Bu fasıl da kendi içinde dört fer‘ olarak ayrılmaktadır. Birinci fer‘, nidânın tanımı... İkinci fer‘, nidânın kısımları ve harekeleri... Üçüncü fer‘, nidâ harfleri... Dördüncü fer‘ ise nidâ hükümleriyle ilgilidir.*⁶⁴⁴

Eserin en kapsamlı ana bölümünü teşkil eden ‘âmil bâbında da tanımın alt bölümlerin tasnifinde ön plana çıktığını görüyoruz. Ancak *el-Bedî‘* eserinin tasnifinde tanım faktörünün etkisini göstermesi bakımından verilen bu başlıkların yeterli olduğu kanaatindeyiz. Diğ er müelliflerden farklı olarak tanımları her zaman ayrı bir alt bölüm olarak ele alması tanımların daha fazla dikkat çekilmesini sağlamaktadır. Bu da Mecdüddîn’in tanımlara verdiğı önemi göstermektedir. Çünkü

⁶⁴³ Mecdüddîn İbnu’l-Esîr, *el-Bedî‘*, 1/388.

⁶⁴⁴ Mecdüddîn İbnu’l-Esîr, *el-Bedî‘*, 1/388-393.

mahiyeti tam olarak bilinmeyen bir konunun diğer hükümleri de tam anlamıyla öğrenilemez.

3.3.1.2.2.2. ‘Âmil Faktörü

Mecduddîn’in ‘âmil olgusuna büyük bir önem verdiğini ve bu nedenle eserini ana bölümlere tasnif ederken ‘âmil faktörünü dikkate alıp çoğu müellifin aksine bütün ‘âmilleri tek ana başlık altında topladığını daha önce de belirtmiştik. Çünkü ‘âmil nazariyesi Arap gramerinin inkâr edilmesi mümkün olmayan bir gerçeğidir. Zira nahiv bir i‘râb ilmidir ve i‘râbı meydana getiren unsur ise ‘âmildir. Dolayısıyla cümlelerdeki her ismin lafzî, takdirî ya da mahallî bir i‘râbının olması zorunlu olduğu gibi her isimde ‘amel eden lafzî ya da manevî bir ‘âmilin olması da zorunludur. Bu bağlamda ‘âmil meselesi nahiv ilminin pek çok konusunu yakından ilgilendirmektedir.

Nahivcilerin konu tasnifi ve tertibinde ‘âmil faktörünü dikkate almaları da onun bu öneminden kaynaklanmaktadır. Fakat daha önceki eserlerin değerlendirilmesinde de görüldüğü üzere müellifler ‘âmilleri müstakil bölümler halinde işlemek yerine daha çok ‘amel ettikleri ma‘mûl veya meydana getirdikleri i‘râb bağlamında değerlendirdikleri için başka konuların tasnifi ve tertibinde dikkate almışlardır. Çünkü bu konuların tasnifi veya tertibinde ‘âmillerin lafzî, takdirî, manevî, aslî, fer‘î, güçlü ve zayıf gibi çeşitli özelliklerini göz önünde bulundurmuşlardır. Bu nedenle ‘âmilleri lafzî olanlarla ‘âmilleri takdirî olanları ayrı tasnif ettikleri gibi ‘âmili güçlü olanlarla ‘âmili zayıf olanları da ayrı tasnif edip önceliği de ‘âmili güçlü olanına vermişlerdir. Ele aldıkları herhangi bir konunun ‘âmiline değindiklerinde ise genelde ayrı bir alt bölüm açmadan konu içerisinde ‘âmil ile ilgili gerekli açıklamayı yapmışlardır.

Mecduddîn ise bu hususta Zemahşerî’ye uyarak gerekli gördüğü yerlerde diğer müelliflerin dikkate aldıkları hususları göz önünde bulundurmakla beraber ana bölümlerde olduğu gibi bazı alt bölümlerde de ‘âmil meselesini ayrı bir bölüm olarak ele almıştır. Çünkü her konudaki ‘âmilin türü aynı olmadığı gibi ‘âmilin yegâne etkisi i‘râbı meydana getirmek de değildir. Aksine ‘âmilin bazı konulardaki etkisi, ilgili konunun kendi içinde çeşitli kısımlara ayrılmasına neden olacak kadar çoktur ve bu nedenle birçok ihtilafa mazhar olmuştur. Dolayısıyla kendi içindeki tasnifinde ‘âmil unsurunu dikkate alması ‘âmilin o konudaki etkisine ve önemine işaret etmektedir.

Ancak bâbların kendi içindeki tasnifinde işlediği ‘âmiller de dâhil olmak üzere ‘âmil konusunu müstakil bir ana bölüm olarak çok teferruatlı bir şekilde ele aldığı için her bâbın kendi içindeki tasnifinde ‘âmil bölümü bulunmamaktadır.

Bâbların alt bölümlerinde ele aldığı ‘âmilleri tasnif ederken çok fazla detaya inmeden sadece ilgili ma‘mûl bağlamında değerlendirip gerekli gördüğü kadarıyla ve belirli örneklerle sınırlı tutmasının nedeni de ‘âmil ana bölümünde bunları detaylıca konu edinmesindendir. Hatta bazı konularda değinilmesi gereken kimi ‘âmil konularını ileride ele alacağı için sadece ismini anmakla yetinmiştir. Nitekim mübteda konusunun mukaddimesinde merfû‘ isimler hakkında ön bilgi verip ele alış sıralamasını verdikten sonra, fâile benzeyen merfû‘ler olan; “كان” ve benzerlerinin ismi “إِنَّ” ve benzerlerinin haberi gibi konuları ‘avâmil bâbına erteleyeceğini ve bunun daha uygun olduğunu belirtmiştir.⁶⁴⁵ Aynı şekilde mef‘ûl mutlak konusun girişinde de “كان” ve benzerlerinin haberi “إِنَّ” ve bezerlerinin ismi gibi konuları da ‘avâmil bâbında işleyeceğini belirterek bu konuların ‘âmile dayalı olduğuna işaret etmiştir.⁶⁴⁶ ‘Âmil faktörünün doğrudan etkin olduğu tasniflerden bazıları şunlardır:

النَّوعُ الْأَوَّلُ فِي الْمَفْعُولِ الْمُطْلَقِ، وفيه أربعة فُصولٍ. الفصل الأول: في تعريفه وأقسامه... الفصل 1-
“Birinci nev’/çeşit mef‘ûl
المُتْلَكِ” الثاني: في دواعيه... الفصل الثالث: في عوامله... الفصل الرابع: في أحكامه.
*mutlak hakkındadır ve bu bölümde dört fasl bulunmaktadır. Birinci fasıl; mef‘ûl mutlakın tanımı ve kısımları... İkinci fasıl; mef‘ûl mutlakın kullanılmasını gerektiren amaçlar... Üçüncü fasıl; mef‘ûl mutlakın ‘âmilleri... Dördüncü fasıl ise mef‘ûl mutlak ile ilgili genel hükümler hakkındadır.”*⁶⁴⁷

Mef‘ûl mutlak konusunu kendi içinde dört alt kısma ayıran müellif ‘âmili bir faktör olarak dikkate almış ve onuda müstakil bir fasılda işlemiştir. Çünkü mef‘ûl mutlak ‘âmilinin birçok türü vardır ve buna bağlı olarak mef‘ûl mutlak da çeşitli kısımlara ayrılmıştır. Nitekim müellif de bu fasılda ilk olarak mef‘ûl mutlak ‘âmilini; zâhir/açık ve mudmar/mukadder olarak ikiye ayırmıştır. Mef‘ûl mutlak, mukadder ‘âmilin en yaygın olduğu konulardan biridir. Müellif de ‘âmilini; zâhir ve mukadder olarak taksim ederek bu duruma dikkat çekmek istemiştir.

⁶⁴⁵ Mecduddîn İbnu’l-Esîr, *el-Bedî‘*, 1/54-58.

⁶⁴⁶ Mecduddîn İbnu’l-Esîr, *el-Bedî‘*, 1/120.

⁶⁴⁷ Mecduddîn İbnu’l-Esîr, *el-Bedî‘*, 1/120-133.

Mef'ûl mutlakın farklı geliş şekillerini dikkate alarak zâhir olan 'âmilini de kendi içinde; bizzat 'amel eden ve gerçek 'âmile delalet eden şeklinde iki kısma ayırmıştır. Çünkü mef'ûl mutlak ضَرْباً ضَرْباً cümlesindeki gibi fiilin kendi lafzından masdarı olarak geldiğindeonda 'amel eden bizzat cümledeki fiildir. Fakat قَعْدْتُ جُلُوساً cümlesiki gibi fiilin masdarıyla eş anlamlı olmasına rağmen fiilin kendi lafzından olmaması durumunda ise onu nasb eden 'âmil cümledeki fiil değil, onun delalet ettiği ve eş anlamlısı olan fiildir. Buna göre bu cümlede mef'ûl mutlak olan "جُلُوساً" ismini nasb eden 'âmil "قَعْدْتُ" fiili değil, onun delalet ettiği eş anlamlısı olan "جَلَسَ" fiilidir. Bu konuda farklı görüşler olmakla beraber müellifin de taraf olduğu görüş bu yöndedir.⁶⁴⁸ Dolayısıyla bu ve benzeri cümlelerde zikredilmiş olan zâhir 'âmil mef'ûl mutlakı nasb eden 'âmil olmayıp sadece asıl 'âmile delalet etmektedir.

Mudmar/mukadder 'âmili ise şu dört kısma ayırmıştır:

a. Mukadder olup ancak izhârı da caiz olan 'âmiller. Ör: خَيْرٌ مَّقْدَمٍ cümlesinde mef'ûl mutlakın 'âmili "قَدِمْتُ" fiili olup mukadderdir. Fakat خَيْرٌ مَقْدَمٍ şeklinde zâhir olarak kullanılması da caizdir.⁶⁴⁹

b. Her zaman mukadder olup izhârı terk edilmiş 'âmiller. Ör: سَقِيًّا وَرَعِيًّا masdarları mef'ûl mutlak olup mukadder 'âmillerle masnûbdurlar.⁶⁵⁰ Çünkü açılımı; سَقِيًّا وَرَعِيًّا سَقَاكَ اللَّهُ سَقِيًّا وَرَعَاكَ اللَّهُ şeklinde. Ancak onları nasb eden bu fiillerin zâhir bir şekilde kullanımı Arapçada tamamen terk edilmiştir. Çünkü çok yaygın kullanılan bu ifadeleri kısaltmak için masdarları fiillerin yerine getirmişlerdir. Masdarların fiile bedel olarak kullanıldıkları yerlerde de fiillerin hazfedilmesi vaciptir.

c. Mukadder olduğu varsayılan fakat gerçekte hiç olmayan 'âmiller. Ör: وَبِكَ ve وَبِكَ ifadeleri mukadder olduğu varsayılan bir fiile mef'ûl mutlak olmak üzere mansûbdurlar. Ancak gerçekten bunlardan türemiş herhangi bir fiil bulunmamaktadır.⁶⁵¹

⁶⁴⁸ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/126.

⁶⁴⁹ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/127.

⁶⁵⁰ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/127.

⁶⁵¹ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/131.

d. Masdar yerine başka isimleri mef'ûl mutlak olarak nasb eden mukadder 'âmilleri.⁶⁵² Ör: هَنِئاً مَرِيئاً ifadesindeki isimler aslen sıfat-ı müşebbehe oldukları halde dua olarak kullanılan masdarların yerine geçip onlar gibi mukadder fiille mansûb olmuşlardır.⁶⁵³

Anlam, yapı ve kullanım amacına göre bunları da kendi içinde çeşitli kısımlara ayırmıştır. Ancak konumuz gereği bu detaylara girmemiz uygun olmaz. Çünkü gayemiz Mecduddîn'in perspektifinde mef'ûl mutlak 'âmilini her yönüyle incelemek değil, sadece bu konuda 'âmilin çok çeşitli olup önemli bir role sahip olmasından dolayı müellif tarafından tasnif konusunda dikkate alınıp ayrı bir bölüm olarak işlendiği göstermektedir. Bunun için de verilen bilginin yeterli olduğu kanaatindeyiz.

Mecduddîn'in 'âmil bağlamında işlediği bu konular, Sîbeveyhi ve Müberred'in eserlerinde genelde birer müstakil konu olarak işlenmiştir. Çünkü Mecduddîn, tüm bu 'âmil türlerinin anlatımında ma'mûl olan mef'ûl mutlakı odak noktası olarak aldığı için doğal olarak bunları mef'ûl mutlak konusun alt başlıkları olarak işlemiştir. Ancak Sîbeveyhi, konu tasnifinde 'âmil faktörünü esas aldığı için tüm bu konuları bir 'âmil olarak fiilin 'amel durumları bağlamında işlemiştir ve bu nedenle onun 'amel durumunu mef'ûl mutlak, mef'ûl bih veya başka bir konuyla sınırlandırmamıştır. Ayrıca Sîbeveyhi'nin her meseleyi müstakil bir bâb olarak işlediğini de daha önce vurgulamıştık. Bununla ilgili işlediği bazı konu başlıkları ise şöyledir: هَذَا بَابُ مَا يُنْصَبُ

"Zâhir olarak hiç kullanılmayan mukadder

*fiille mansûb olan (سَقِيّاً وَرَعِيّاً) masdarların bâbı."*⁶⁵⁴ هَذَا بَابُ مَا جَرَى مِنَ الْأَسْمَاءِ مَجْرَى

"Masdar olmadığı halde duâ amacıyla kullanılan (ve mukadder

*fiille mansûb olan) masdarların yerine geçen (جُنْدُلًا ve ثُرْبًا) isimlerin bâbı."*⁶⁵⁵ هَذَا

"Duâ amacıyla kullanılan (ve

mukadder 'âmil ile mansûb olan) masdarların yerine geçen (هَنِئاً وَ مَرِيئاً) sıfat isimler

⁶⁵² Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/126-132.

⁶⁵³ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/132.

⁶⁵⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/311.

⁶⁵⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/314.

“Duâda” هذا باب ما جرى من المصادر المضافة مجرياً المصادر المفردة المدعوى بها.⁶⁵⁶ konu. kullanilan müfred (yani muzâf konumunda olmayan ve mukadder bir ‘âmile mansûb olan) masdarların yerine geçen (وَيَحْكُ ve وَيَلْكُ gibi) muzâf masdarlar bâbı.⁶⁵⁷ هذا باب ما ينتصب على إضمار الفعل المتروك إظهاره من المصادر في غير الدعاء. *‘Îzhârı terk edilmiş fiille mansûb olup fakat duâ amacıyla kullanılmayan (لا كُفِرَ وَشُكِرَ، لا كُفِرَ وَعُجِبَ) masdarlar bâbı.*⁶⁵⁸

Sîbeveyhi’nin eserinde konunun farklı versiyonlarıyla ilgili çok daha fazla müstakil bâb vardır. Yukarıda da değindiğimiz gibi Sîbeveyhi, bunları ve bunlara benzer birçok konuyu fiilin farklı ‘amel durumları bağlamında işlemiş olsa da bu durum, mef‘ûl mutlak konusunda ‘amilin çeşitliliğini ve önemini göstermektedir. Mecdudîn de buna dikkat çekmek için mef‘ûl mutlak konusunu kendi içinde tasnif ederken ‘âmil faktörünü de dikkate almış ve bu hususu ayrı bir alt başlık olarak işlemiştir.

النَّوعُ الثَّانِي: فِي الْمَفْعُولِ بِهِ، وَفِيهِ فِصْلَانِ. الْفِصْلُ الْأَوَّلُ: فِي تَعْرِيفِهِ... الْفِصْلُ الثَّانِي: فِي عَوَامِلِهِ. 2-

“İkinci kısım, mef‘ûl bih hakkındadır. Bu bölüm iki fasıldan müteşekkildir. Birinci fasıl, mef‘ûl bih’in tanımı ... İkinci fasıl ise onun ‘âmilleri hakkındadır.”⁶⁵⁹

Mef‘ûl bih konusunu da kendi içinde tasnif ederken ‘âmil unsurunu dikkate almıştır. Çünkü bu konuda da ‘âmil çok çeşitli olup büyük önem arz etmektedir. Nitekim ilk olarak ‘âmilini; muzhar ve mudmar olarak iki kısma ayırmıştır. Zâhir olan ‘âmil de أَقْمَتُ عَمراً، مَزَرْتُ بِزَيْدٍ gibi kendi haddi zatında mute‘addî olanlar ve أَقْمَتُ عَمراً، مَزَرْتُ بِزَيْدٍ cümlelerindeki fiiller gibi başka bir vasıta sayesinde mute‘addî olanlar ضَرَبْتُ زَيْدًا şeklinde ikiye ayırmıştır. Kendi haddi zatında mute‘addî olanları da أَقْمَتُ عَمراً، مَزَرْتُ بِزَيْدٍ cümlesindeki fiil gibi bir mef‘ûl nasb eden ‘âmiller، أَقْمَتُ زَيْدًا بِرَهْمًا cümlesindeki gibi iki mef‘ûl nasb edenler ve نَبَّأْتُ زَيْدًا عَمراً عَاقِلًا cümlesindeki gibi üç mef‘ûl nasb edenler

⁶⁵⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/316.

⁶⁵⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/318.

⁶⁵⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/318.

⁶⁵⁹ Mecdudîn İbnu’l-Esîr, *el-Bedî‘*, 1/136-138.

olarak da kullanılması câizdir. Görüldüğü üzere bu tür ifadelerde mef'ûl bihi nasb eden 'âmil edattan hemen sonra mukadder olmuş ve ona delalet edense edattır.

Herhangi bir edat olmaksızın mukadder olup izhârı da câiz olan 'âmil ise o anki durumdan veya konuşmadan anlaşıldığı için mukadder bırakılan ve izhârı da câiz 'âmildir. Örneğin hacıların gittiği yöne giden birisinin görülmesi durumunda söylenen: مَكَّةَ ifadesindeki "مَكَّةَ" mukadder bir fiille mansûb olup mef'ûl bih olur. Çünkü ifadenin açılımı; يَفْصُدُ مَكَّةَ "Mekke'ye gidiyor." şeklindedir. Aynı şekilde hilâl görmeye çalışanların tekbir getirdikleri duyulması durumunda واللّٰه الهلّال ifadesindeki "الهلّال" mef'ûl bih olup mukadder bir fiille mansûbdur ve bu fiilin izhârı da câizdir. Çünkü ifadenin açılımı; أَبْصَرُوا الهلّال واللّٰه "Vallahi hilâlı gördüler." şeklindedir.⁶⁶¹

Mef'ûl bih 'âmillerinden mukadder olması zorunlu olanları da aynı şekilde emir veya nehiy olanlar ve olmayanlar olarak iki kısma ayırmıştır. Emir veya nehiy amaçlı olup izhârı câiz olmayan 'âmiller; İğrâ ve tahzîr konularındaki 'âmillerdir. Çünkü إِيَّاكَ وَالْأَسَدَ، رَأْسَكَ وَالسَّيْفَ، أَخَاكَ أَلْأَسَدَ، vb. cümlelerin anlamına uygun bir fiilin mef'ûludur ve bu fiilin mukadder olması zorunludur. Emir veya nehiy anlamında olamayıp idmârı zorunlu olan 'âmiller ise birçok konu ve üslupta söz konusudur. Örneğin مَرْحَبًا ve أَهْلًا وَسَهْلًا gibi çok yaygın kullanılan ifadelerde أَصْبَبْتُ، أَذْرَكْتُ veya bu anlama gelen fiil zorunlu olarak hazfedilmiş ve bu isimler düşürülen fiille mansûb olup mef'ûl bih olurlar. Münâdânın 'âmili de bu kategoriye girmektedir. Çünkü nidâ edatı "أَدْعُو" fiilinin yerine geçtiği için bu fiilin hazfedilmesi vaciptir ve bu fiil münâdâ ismi kendi mef'ûl bih yapmak üzere lafzen ya da mahallen nasbetmektedir.

Medh ve zem üzerine mansûb olan isimler de bu kısma dâhildir. Zira medh üzerine mansûb olan الْحَمْدُ لِلّٰهِ الْحَمِيدِ ifadesindeki "الْحَمِيدِ" ve zem üzerine mansûb olan مَرَرْتُ بِهِ الْفَاسِقَ ifadesindeki "الْفَاسِقَ" isimleri "أَعْنِي" veya cümlelerin anlamına uygun bir fiille mansûb olup mef'ûl bih olurlar ve bu fiilin düşürülmesi de zorunludur. Bunların yanı sıra أَزِيدًا ضَرْبَتُهُ ve iştigâl konusunun diğer tüm versiyonlarındaki mansûb

⁶⁶¹ Mecdudîdîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/139-141.

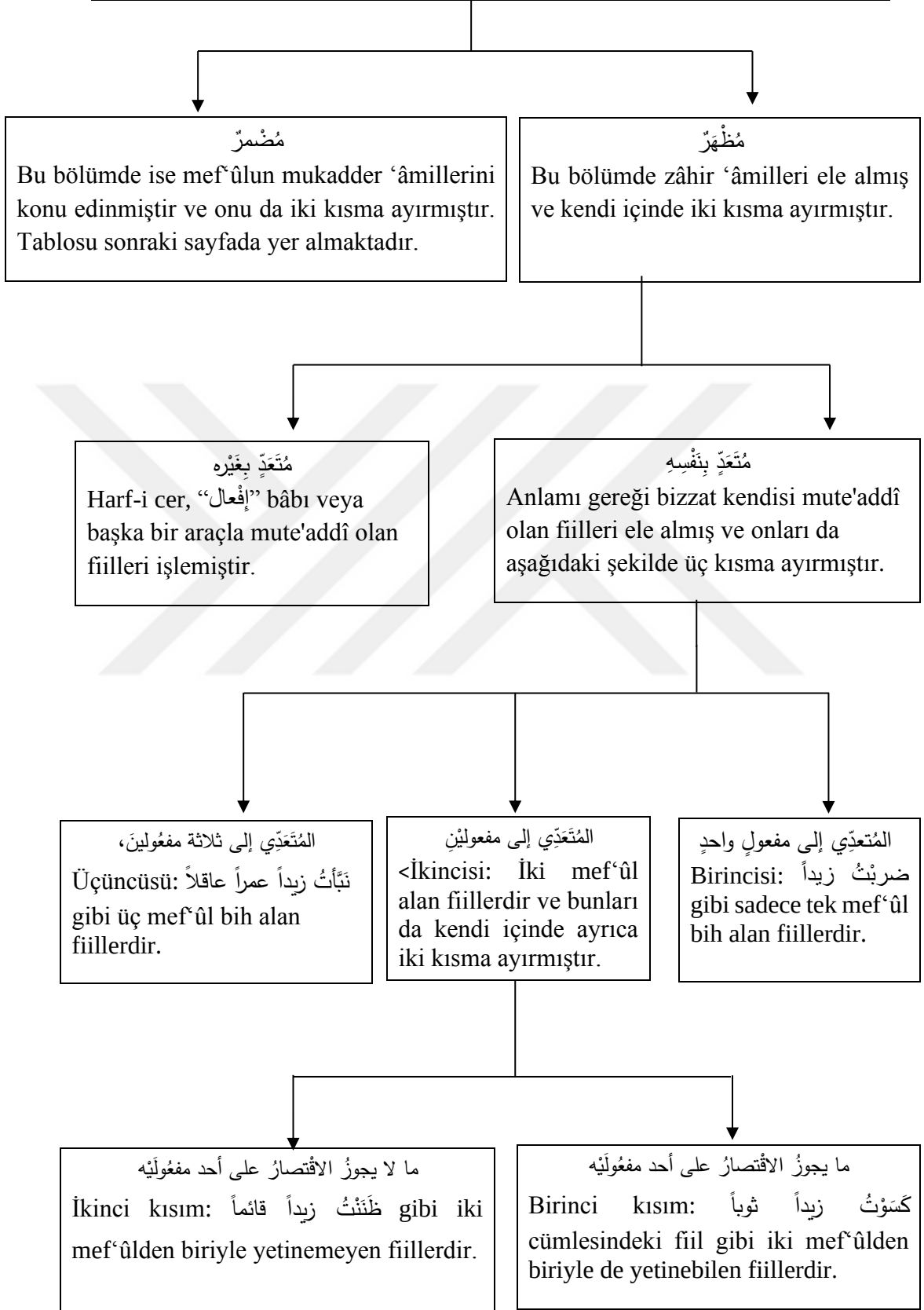
(muştegal 'anh) ismin 'âmili de idmârı zorunlu olan mef'ûl bih 'âmillereindir. Çünkü bu cümleinin açılımı; أَصْرَيْتَ زَيْدًا صَرْيْتَهُ şeklindedir. Fakat isimden sonraki fiil mukadder olan fiile delalet ettiği için zorunlu olarak hazfedilmiştir.⁶⁶²

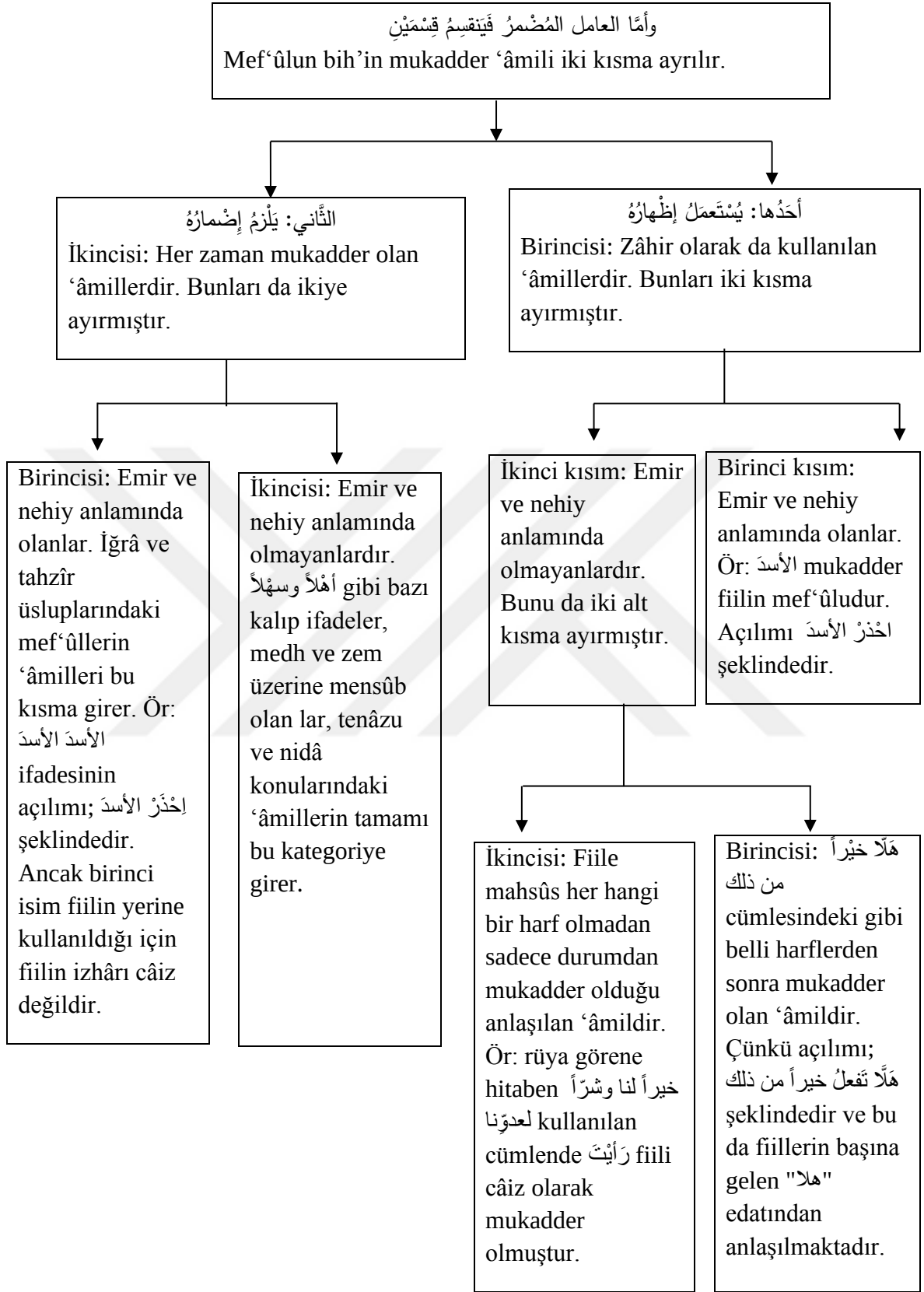
Görüldüğü üzere mef'ûl bih 'âmilinin konusu; tek mef'ûl alan fiiller, iki mef'ûl alan fiiller, üç mef'ûl alan fiiller, mübteda ve haberi mef'ûl edinen fiiller, iğra, tahzîr, nidâ, iştigâl ve daha birçok nahiv konusunu kapsamaktadır. Mecduddîn de bu durumu göz önünde bulundurmuş ve mef'ûl bih konusunun kendi içindeki tasnifinde 'âmil faktörünü dikkate alarak ayrı bir alt başlık şeklinde işlemiştir. Mef'ûl mutlak 'âmilinde olduğu gibi mef'ûl bih 'âmilinin türleri de Sîbeveyhi'nin eserinde farklı yerlerde ve birer müstakil konu olarak işlenmiştir. Çünkü yukarıda da belirtildiği gibi Sîbeveyhi'nin konu tasnifinde en etkili olan faktör 'ameldir ve bu nedenle bu konuları mef'ûl bih bağlamında değil fiilin 'amel etme şekilleri bağlamında ele almış. Yani Sîbeveyhi, fiilin 'amelinden hareket ederek bir veya daha fazla mef'ûlda 'amel ettiği gibi mukadder olarak da 'amel ettiğini zikredip bu durumları belli bir düzen içerisinde aktarmıştır. Buna karşılık Mecduddîn ise mef'ûl bih veya gerekli gördüğü diğer ma'mûlleri başa alarak 'âmilinin çeşitlerini işlemiştir. Dolayısıyla Sîbeveyhi 'âmilden ma'mûle giderken Mecduddîn ma'mûlden 'âmile gitmiştir.

Mef'ûl bih 'âmillere yönelik yaptığı tasnifin daha iyi anlaşılması için tablo halinde vermemiz uygun olacaktır.

⁶⁶² Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/141-150.

مَفْعُولٌ بِهٖ عَلَى ضَرْبَيْنِ / Mef'ûl bih 'âmillerini ilk olarak ikiye ayırmıştır.

النَّوعُ الْأَوَّلُ فِي الْحَالِ، وفيه ثلاثة فُصولٍ. الفصلُ الْأَوَّلُ فِي تَعْرِيفِهَا... الفصلُ الثَّانِي: فِي أَحْكَامِهَا... 3-

الفصلُ الثالث: فِي عَوَامِلِهَا. Meḥ'ûle benzeyen mansûbların birinci kısmı hâl konusuyula ilgilidir. Bu bölüm üç fasıldan oluşmaktadır. Birinci fasıl, hâlin tanımı... İkinci fasıl, hâlin hükümleri... Üçüncü fasılda ise hâlin 'âmilleriyle ilgilidir."⁶⁶³

‘Âmil meselesinin büyük önem taşıdığı konulardan biri de hâl konusudur. Çünkü hâl meḥ'ûle benzediği için mansûb olan isimlerdendir ve bu nedenle ‘âmil meselesi meḥ'ûlde olduğu gibi hâl konusunda da önem arz etmektedir. Nitekim hâl'in kendi ‘âmilinden önce gelmesinin câiz olup olmaması onun ‘âmil türüne bağlıdır ve bu bağlamda Basra ile Küfe ekolleri arasında ihtilaflar meydana gelmiştir. Bundan dolayı Mecduddîn de hâl konusunun taksiminde ‘âmil unsurunu da dikkate almış ve kendi içinde üç fasla ayırdığı bu konunun üçüncü faslında ‘âmil ele almıştır.

Hâl'in ‘âmilini ilk olarak; zâhir ve mudmar olarak iki kısma ayırmıştır. Zâhir ‘âmil de زَيْدٌ رَاكِبٌ gibi mutasarrıf (fiil) olan ve هَذَا زَيْدٌ قائماً şeklinde mutasarrıf (fiil) olmayan (ancak fiil anlamını içeren) şeklinde ikiye ayırmıştır. İsmi işaret “هذا” fiil olmasa da fiil anlamını taşıdığı için hâl'da ‘amel edebilir. Çünkü fiil olan “أَشِيرُ” anlamına gelmektedir. Basra ekolüne göre hâl mutasarrıf olan ‘âmilinden önce gelebilir ancak Küfe ekolüne göre bu câiz değildir. Câmid olan ‘âmilinden önce gelmesi ise ittifakla câiz değildir. Mukadder ‘âmil ise durumdan veya konuşmadan anlaşıldığı için ihtisar amacıyla hazfedilen ‘âmildir. Örneğin yolculuğa çıkana hitaben kullanılan رَاشِدًا مَهْدِيًا veya hacdan dönene yönelik مَبْرُورًا مَأْجُورًا şeklindeki ifadeler hâl olup ‘âmilleri hazfedilmiştir. Açılımları ise اِذْهَبْ رَاشِدًا مَهْدِيًا ve رَجَعْتَ مَأْجُورًا مَبْرُورًا şeklindedir.⁶⁶⁴ ‘Âmil mukadder olan hâl'in muhtelif kullanım şekilleri de Sîbeveyhi'nin kitabında detaylıca ele alınan konulardandır.

⁶⁶³ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/182-198.

⁶⁶⁴ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/198-203.

3.3.1.2.2.3. Konuyla İlgili Hükümleri Esas Alarak Yaptığı Tasnifler

Mecduddîn, bir konuyla ilgili nahvî hükümlerden her birini ayrı bir başlık halinde ele almak yerine hepsini toplu olarak ele almış ve bâbların tasnifinde bunu da dikkate almıştır. Bu nedenle bâbların kendi içindeki tasniflerinde *“فصل في أحكامه Bâbla ilgili hükümlerin işlendiği fasıl.”* başlıklı bir alt bölüm her zaman yer almaktadır. Ardından bu meseleleri; birinci hüküm, ikinci hüküm, üçüncü hüküm şeklinde işlenmiştir. Çünkü böylece aynı ana konuyla irtibatlı olmaları nedeniyle birbirlerinden bağımsız olan hükümleri bile düzenli bir şekilde vermek daha kolay olur. Aksi takdirde bu konulardan her biri ana konunun farklı alt başlıkları altında işlenir ve bu da konular arasında bir kopukluğa neden olabilir. Bu nedenle ahkâm fasılları diğer fasıllardan farklı olup belli bir konuyla sınırlı değildir. Çünkü bu fasıllar konuyla ilgili çok sayıda hüküm ve meselelerin sıkıştırıldığı fasıllar olmasının yanı sıra çoğunlukla bu hükümleri de kendi içinde ayrıca tasnif etmiştir. Dolayısıyla ahkâm fasılları bâbların en önemli ve en uzun bölümlerinin başında gelmektedir.

Mübteda ve haber bâblarıyla ilgili hükümleri *“فصل في المتعلقات”* başlığıyla ele alırken sonraki bâblarda bunun yerine *“فصل في الأحكام”* başlığını kullanmıştır. Ancak içerik ve maksat bakımından ikisi de aynıdır. Bu fasıllarda ilgili konuya ait hükümleri; birinci hüküm, ikinci hüküm, üçüncü hüküm şeklinde başlıklandırarak sıralamıştır.

Bu faktör birçok bâbın tasnifinde esas alınmıştır. Ancak biz bunlardan bazılarını vermekle yetineceğiz.

البَابُ السَّادِسُ مِنَ الْقُطْبِ الْأَوَّلِ: فِي الْمُبْتَدَأِ. وَفِيهِ مَقَدِّمَةٌ وَثَلَاثَةُ فُصُولٍ: الْمَقَدِّمَةُ... الْفَصْلُ الْأَوَّلُ: 1-

*“Birinci kutbun Birinci fasıl, mübtedanın tanımı... İkinci fasıl, mübtedanın türleri ve mertebeleri... Üçüncü fasıl ise mübtedayla ilgili çeşitli konular hakkındadır.”*⁶⁶⁵

Mübtedanın tanımını, çeşitleri ve takdîm – te’hîr yönündeki mertebeleri hakkında gerekli bilgileri verdikten sonra onunla ilgili çeşitli hüküm ve meseleleri

⁶⁶⁵ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/54-58.

الفصل الثالث: في متعلقات المبتدأ
hükümleri; المتعلق الثاني, المتعلق الأول şeklinde sıralayarak işlemiştir.

Birinci hüküm: Mübtedanın başına gelip fakat ‘amel etmeyen te’kîd lâm’ı “ل”, “أَمْ” ve diğer bazı edatlarla ilgilidir.

İkinci hüküm: زيدٌ هو القائمٌ cümlesinde olduğu gibi mübteda ile haber arasında zamiru’l-faslın gelme hükmü ve bu zaminin i’râb durumu hakkındadır.

Üçüncü hüküm: هو زيدٌ مريضٌ ve هي زينبٌ ذاهبةٌ cümlelerindeki gibi zamiru’ş-şa’n ve zamiru’l-kıssa olarak adlandırılan zamirlerin mübteda olma durumlarıyla ilgilidir.

Dördüncü hüküm: أقامَ الزيدانِ ذلك ve رجلٌ يقولُ ذلك cümlelerinde olduğu gibi fâil ve sıfatın, haberin yerine geçme meselesi hakkındadır. Çünkü birinci cümlede “قائمٌ” mübteda, “الزيدان” ise onun fâlidir ve haberin yerine geçtiği için habere ihtiyaç bırakmamıştır. Aynı şekilde ikinci cümlede “أقولُ” mübteda, “رجلٌ” muzâf ileyh olur. Sonundaki “يقولُ ذلك” cümlesi ise sıfat olup haberin yerine geçmiştir.

Beşinci hüküm: Mübtedanın hazfedilme durumlarıyla ilgilidir.⁶⁶⁶

Görüldüğü gibi müellif, bu konulardan her birini müstakil veya ayrı yerlerde farklı başlıklar altında zikretmek yerine hepsini tek başlık altında toplamış ve mübteda bâbının tasnifinde bu hükümleri de bir faktör olarak dikkate almıştır. Çünkü hüküm olarak birbirlerinden farklı olsalar da temelde hepsi de mübtedayla ilgilidir.

البَابُ السَّابِعُ مِنَ الْقُطْبِ الْأَوَّلِ: فِي الْخَبَرِ، وَ فِيهِ ثَلَاثَةُ فُصُولٍ. الْفَصْلُ الْأَوَّلُ: فِي تَعْرِيفِهِ... الْفَصْلُ 2-

*Birinci Kutbun yedinci bâbı haber hakkındadır. Bu bâb, üç fasıldan oluşmaktadır. Birinci fasıl, haberin tanımı... İkinci fasıl, haberin kısımları... Üçüncü fasıl ise haberle ilgili bazı muhtelif konular hakkındadır.”*⁶⁶⁷

Haberle ilgili hükümleri sekize ayırmıştır.

Birinci hüküm: Sayı ve cinsiyet bakımından haber ile mübteda arasındaki uyum hakkındadır.

⁶⁶⁶ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/57-65.

⁶⁶⁷ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/66-79.

İkinci hüküm: Cümle haberin i'râb durumunu ve i'râbta mahalli olan cümlelerle ilgilidir.

Üçüncü hüküm: Haberden mübtedaya dönen zamir türleri hakkındadır.

Dördüncü hüküm: Mübtedaya birden fazla haberin gelmesi ve bu tür haberlerin muhtelif durumları hakkındadır.

Beşinci hüküm: Haberin, fâ “ف” edatıyla kendi mübtedasına bağlandığı durumlarla ilgilidir.

Altıncı hüküm: Mübtedanın, haber hakkında sorulan soruya cevap olması ve aynı şekilde haberin de mübteda hakkında sorulan soruya cevap olması meselesiyle ilgilidir. Ör: زيدٌ أبوه عالمٌ cümlesi baz alındığında, Zeyd kimdir? Sorusuna: Babası âlim olan kişidir diye cevap verilir. Aynı şekilde: Babası âlim olan kimdir? Sorusuna: Zeyd diye cevap verilir.

Yedinci hüküm: İştigâl cümlelerinin başındaki ismin i'râb durumu ve bu cümlelerdeki zaminin geliş şekilleriyle ilgilidir.

Sekizinci hüküm: Haberin hazfedilme durumları hakkındadır.⁶⁶⁸

النَّوعُ الرَّابِعُ فِي الْمَفْعُولِ لَهُ، وَفِيهِ فَصْلَانِ. الْفَصْلُ الْأَوَّلُ: فِي تَعْرِيفِهِ... الْفَصْلُ الثَّانِي: فِي أَحْكَامِهِ. 3-

“Mef’ûllerin dördüncü kısmı, mef’ûl leh’tir. Bu bölüm de iki fasıl vardır. Birinci fasıl, mef’ûl leh’in tanımı... İkinci fasıl ise hükümleriyle ilgilidir.”⁶⁶⁹

Diğer mef’ûl çeşitlerinin işlendiği bölümlerde olduğu gibi mef’ûl leh konusunun tasnifinde de etkili olan ahkâm faslı iki hükümden oluşmaktadır. Birinci hüküm: Mansûb olması için mef’ûl leh’in taşınması gereken şartlar hakkındadır. İkinci hüküm: Mef’ûl leh’in geliş amacı hususundaki çeşitleriyle ilgilidir.

النَّوعُ الثَّالِثُ فِي الْإِسْتِثْنَاءِ، وَفِيهِ ثَلَاثَةُ فُصُولٍ. الْفَصْلُ الْأَوَّلُ فِي حَيْثُ وَآلَاتِهِ... الْفَصْلُ الثَّانِي: فِي 4-

“Mef’ûle benzeyen mansûbların üçüncü bölümü istisnâ konusu hakkındadır. Bu bölüm üç fasıldan oluşmaktadır. Birinci fasıl, istisnânın tanımı ve edatları... İkinci fasıl, istisnânın çeşitleri... Üçüncü fasıl, istisnânın hükümleri hakkındadır.”⁶⁷⁰

⁶⁶⁸ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/79-93.

⁶⁶⁹ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/170-171.

⁶⁷⁰ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/213-230

Mef‘ûle benzeyen mansûblardan olan hâl ve temyîz konularının tasniflerinde olduğu gibi istisnâ konusunda da ahkâm faslı esas alınmıştır. Müellif istisnâ hükümlerini on üç kısıma ayırmıştır.

Birinci hüküm: İstisnânın yapılabildiği isimler hakkındadır.

İkinci hüküm: Nekire-i mahd olan ismi, nekire-i gayr-ı mahd olan isimden istisnâ etmenin durumuyla ilgilidir. Çünkü anlam bakımından fayda sağlamadığı gerekçesiyle رَأَيْتُ رَجُلًا إِلَّا إِنْسَانًا şeklinde nekire-i mahd/halis nekire olan isimle nekire-i mahd olmayan isimden istisnânın câiz olmadığını vurgulamıştır.

Üçüncü hüküm: “إِلَّا” edatından önce isim olduğu takdirde sonrasında gelmesi câiz olan kelime türleri hakkındadır.

Dördüncü hüküm: إِنْ زَيْدًا قَامَ الْقَوْمُ gibi “إِلَّا” edatı ile müstesnânın aynı anda veya ayrı şekillerde ‘âmîle takdim edilmesinin câiz olup - olmadığı durumlarıyla ilgilidir.

Beşinci hüküm: Müstesnâ ve müstesnân minh isimlerin hazfedilmesinin câiz olup - olmadığı hükümleriyle ilgilidir.

Altıncı hüküm: أُعْطِيتُ النَّاسَ الدَّنَائِرَ إِلَّا زَيْدًا الدَّرَاهِمَ şeklinde “إِلَّا” edatıyla iki ayrı ismin istisnâ edilmesinin hükmü hakkındadır.

Yedinci hüküm: “إِلَّا” edatının aynı cümlede tekrarlanma durumuyla ilgilidir.

Sekizinci hüküm: مَا جَاءَ أَحَدٌ إِلَّا زَيْدٌ غَيْرُ عَمْرٍِ gibi “إِلَّا” ve “غَيْرُ” edatlarının bir arada gelmesi durumu hakkındadır.

Dokuzuncu hüküm: جَاءَ الْقَوْمُ إِلَّا خَلَا زَيْدًا şeklinde iki istisnâ edatının üst üste gelmesinin cevâz hükmüyle ilgilidir.

Onuncu hüküm: İstisnâ edatına atıf yapılmasıyla ilgilidir.

On birinci hüküm: Müstesnâ ile müstesnâ minh arasındaki kemiyet ilişkisi hakkındadır.

On ikinci hüküm: أَقْسَمْتُ عَلَيْكَ إِلَّا فَعَلْتُ cümlesinde olduğu gibi müstesnâ ismin yerine fiilin getirilmesi durumuyla ilgilidir.

On üçüncü hüküm: Müstesnâ minh’un manaya hamledilmesi hakkındadır.⁶⁷¹

⁶⁷¹ Mecdudîdîn İbnu’l-Esîr, *el-Bedî’*, 1/230-238.

القسمُ الثاني من الباب الثاني عشر وهو المَجْرُورُ بالإضافة، وفيه فصلان. الفصل الأول: في 5-

تعريفها... الفصل الثاني: في أحكام تتعلق بهذه الأنواع. *“On ikinci bâbın ikinci kısmı izâfe ile mecrûr olan isim konusudur. Bu kısım da kendi içinde iki fasla ayrılmaktadır. Birinci fasıl, izâfenin tanımı... İkinci fasıl, izâfeyle ilgili hükümler hakkındadır.”*⁶⁷²

Muzâf ileyh bölümünü; tanım faslı ve ahkâm faslı şeklinde ikiye ayıran müellif, ahkâm faslında toplam on hüküm zikretmiştir.

Birinci hüküm: İzâfenin, lafzî ve manevî olan kısımları ve bunların çeşitli özellikleriyle ilgilidir.

İkinci hüküm: Manevî izâfenin, lâzimu'l-izâfe olan ve lâzimu'l-izâfe olmayan şeklindeki kısımları hakkındadır.

Üçüncü hüküm: Muzâf olan ismin muzâf ileyh'ten aldığı marifelik, tahsîs vd. hükümlerle ilgilidir.

Dördüncü hüküm: “مثل” ve “غير” gibi nekrelikte kökleştiği için marife isimlere izâfe edilse dahi marifelik kazanmayan isimler hakkındadır.

Beşinci hüküm: الضاربك ve ضاربك gibi muzâf ileyh'in muttasıl zamir olduğunda muzâf olan ismin durumuyla ilgilidir.

Altıncı hüküm: Muzâf ile muzâf ileyh arasındaki ilişkinin boyutları hakkındadır.

Yedinci hüküm: İsm-i zaman ve mekânın fiil cümlesine izâfe edilmesi durumuyla ilgilidir.

Sekizinci hüküm: Nadir de olsa muzâf ile muzâf ileyh arasında zarf veya harf-i cerin gelme durumu hakkındadır.

Dokuzuncu hüküm: Muzâf ve muzâf ileyh'in ayrı ayrı veya beraber hazfedilmesi konusuyla ilgilidir.

Onuncu hüküm: Mütekellim zamirine izâfe edilen isimlerin durumu hakkındadır.⁶⁷³

Görüldüğü gibi izâfe konusuyla ilgili çeşitli hükümlerin ele alındığı ahkâm faslı izâfe bölümünün de tasnifinde dikkate alınmıştır.

⁶⁷² Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/282-295.

⁶⁷³ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/295-305.

النُّوعُ الْأَوَّلُ الْوَصْفُ، وفيه ثلاثة فُرُوع. الْفَرْعُ الْأَوَّلُ: فِي تَعْرِيفِهِ... الْفَرْعُ الثَّانِي: فِي تَقْسِيمِهِ... 6-

الفرع الثالث: في أحكامه. *(Tevâbi isimlerin) birinci kısmı sıfattır. Bu bölümde üç fer'/alt bölüm bulunmaktadır. Birinci fer', sıfatın tanımı... İkinci fer', sıfatın kısımları... Üçüncü fer', sıfatın hükümleriyle ilgilidir.*"⁶⁷⁴

Sıfat konusunun en uzun alt bölümünü teşkil eden ahkâm bölümünde on beş hüküm zikretmiştir.

Birinci hüküm: Sıfatın hangi isimlerden oluşabileceği konusu hakkındadır. Çünkü sıfat, sadece ism-i fâil ve ism-i mef'ûl gibi doğrudan fiil anlamını içeren ya da ism-i mensûb ve cümle gibi dolaylı olarak ve te'vîl yoluyla fiil anlamını içeren şeylerden oluşabilir.

İkinci hüküm: Sıfatın mevsûfuna uyduğu hususlar hakkındadır.

Üçüncü hüküm: Tahsîs bakımından sıfat ile mevsûf arasındaki ilişki ve hangi marife isimlerin hangi isimlerle nitelenebileceği meselesiyle ilgilidir.

Dördüncü hüküm: İ'râb bakımından sıfatın mevsûfuna uyma çeşitleriyle ilgilidir. Çünkü i'râb yönünde sıfat ya mevsûfunun lafzına ya da mahalline uyar.

Beşinci hüküm: Sıfatın müfred ve cümle şeklindeki kısımları ve bunların hangi isim türlerine gelebileceği konusuyla ilgilidir.

Altıncı hüküm: مَرْرُتُ بَزِيدٍ وَعَمْرٍو وَبَكْرٍ الشَّعْرَاءِ ve مَرْرُتُ بِالزَّيْدَيْنِ الْقَائِمِ وَالْقَاعِدِ وَالنَّائِمِ şeklinde sıfat ile mevsûf arasındaki sayı uyumunun farklı versiyonlarıyla ilgilidir. Çünkü birinci cümlede mevsûf cemi fakat sıfat ona uygun müfred isimlerden oluşmuştur. İkinci cümlede ise mevsûf birden fazla müfred isimden oluşurken sıfat ise cemi olarak gelmiştir.

Yedinci hüküm: Aynı mevsûfa iki sıfatın gelme durumuyla ilgilidir.

Sekizinci hüküm: İki farklı isme tesniye bir kalıpla sıfat getirme vecihleri ve bu vecihlerin cevaz durumlarıyla ilgilidir.

Dokuzuncu hüküm: أَبُو بَكْرٍ الْكَاتِبُ cümlesindeki gibi mevsûfun künye olma durumunu hakkındadır.

Onuncu hüküm: Sıfat ile mevsûf arasına girebilecek şeylerle ilgilidir.

⁶⁷⁴ Mecdudî'n İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/308-313.

On birinci hüküm: Sıfat veya mevsuftan birinin hazfedilip, diğerinin onun yerine geçmesi meselesiyle ilgilidir.

On ikinci hüküm: زيدُ العاقلانِ وعمرُو cümlesindeki gibi sıfatın mevsûftan önce gelebildiği durumlar hakkındadır.

On üçüncü hüküm: Mevsûfundan önce gelen sıfatın i'râb durumuyla ilgilidir.

On dördüncü hüküm: Muzâfı amaçlayıp muzâf ileyhiye sıfat getirmenin hükmü hakkındadır.

On beşinci hüküm: Aynı mevsûfa gelen sıfatların birbirlerine atfedilmesiyle ilgilidir.⁶⁷⁵

Diğer tevâbi isimlerin kendi içindeki tasniflerinde de ahkâm bölümü ayrı bir alt başlık olarak tasnif edilmiştir.

البَابُ الرَّابِعُ عَشَرَ فِي النَّدَاءِ وَمَا يَتَّبَعُهُ مِنَ التَّرْخِيمِ وَالنُّدْبَةِ، وَفِيهِ ثَلَاثَةُ فُصُولٍ. الفصلُ الأوَّلُ: في -7- النَّدَاءِ، وَفِيهِ أَرْبَعَةُ فُرُوعٍ. الفرعُ الأوَّلُ: في تعريفه... الفرعُ الثاني: في أقسامه وحركاته... الفرعُ الثالث: في حُرُوفِ النَّدَاءِ... الفرعُ الرابع: في أحكام النَّدَاءِ وَالْمُنَادَى... ... الفصلُ الثاني من بابِ النَّدَاءِ: في التَّرْخِيمِ... الفصلُ الثالث: في النُّدْبَةِ. *“On dördüncü bâb, nidâ ve ona tâbi olan terhîm ile nûdbe hakkındadır.*

*Bu bâb üç fasla ayrılmaktadır. Birinci fasıl, nidâ hakkındadır ve o da kendi içinde dört alt bölüme ayrılmaktadır. Birincisinde, nidânın tanımı... İkincisinde, nidânın kısımları ve harekeleri... Üçüncüsünde, nidâ edatları... Dördüncüsünde ise nidâ ve münâdâ hükümleri işlenmiştir. Nidâ bâbının ikinci faslı, tarhîm... Üçüncü faslı ise nûdbe hakkındadır.”*⁶⁷⁶

İkinci ve üçünc fasılları da kendi içinde üç alt bölüme ayırmıştır. Fakat farklı konular oldukları için burada sadece nidâ konusunun taksimini ele alacağız. Nidâ ve münâdâyla ilgili ahkâm faslında toplam on beş hüküm zikretmiştir.

Birinci hüküm: Münâdâ olabilen ve olamayan isimler hakkındadır. Çünkü isimler; يا هذا يا أيُّها الرجلُ يا زيدُ gibi münâdâ yapılabilen ve مَنزِلٌ حَجَرٌ رُوَيْدٌ gibi münâdâ yapılamayan şeklinde iki kısma ayrılmaktadır.

⁶⁷⁵ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/313-330.

⁶⁷⁶ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/388-425.

İkinci hüküm: يَا زَيْدٌ gibi ‘alem münâdânın marfeliği konusundaki ihtilaflar hakkındadır. Çünkü bu münâdâların marifeliği özel isim olmasından mı yoksa nidâdan mı kaynaklandığı hususunda ihtilaf vardır.

Üçüncü hüküm: ‘Alem münâdâya tenvîn verilmek zorunda kalındığı takdirde ref‘ ve nasb i‘râblarından hangisinin verilmesi gerektiği meselesiyle ilgilidir.

Dördüncü hüküm: Nidâ harflerinin tahsîs ifade edip etmediği meselesi hakkındadır.

Beşinci hüküm: Mütakellim zamirine muzâf olan münâda ismin kullanım şekilleriyle ilgilidir.

Altıncı hüküm: Mankûs isim olan münâdanın kullanım şekilleri hakkındadır.

Yedinci hüküm: Münâdâ isimlere gelen sıfatın i‘râb yönüyle ilgilidir.

Sekizinci hüküm: Münâdâ isme te’kîd getirme konusu hakkındadır.

Dokuzuncu hüküm: Münâdâ isme atf-ı beyan getirme konusuyla ilgilidir.

Onuncu hüküm: Münâdâya getirilen bedelin i‘râbı hakkındadır.

On birinci hüküm: Münâdâya atf harfleriyle atfedilen ismin i‘râb durumuyla ilgilidir.

On ikinci hüküm: يَا قُرَيْشُ قُرَيْشُ هَاشِمٍ şeklinde tekrar edilip ikincisi de muzâf olan münâdâ isimler hakkındadır.

On üçüncü hüküm: Münâdâya hâl getirmenin câiz olup olmadığı meselesi hakkındadır.

On dördüncü hüküm: İstigâse konusuyla ilgilidir.

On beşinci hükümde ise يَا فُسَّاقٌ ve يَا فُسَّاقٌ gibi nidâyâ mahsûs kullanımlar üzerinde durmuştur.⁶⁷⁷

Ahkâm fasıllarının içeriklerini kısaca verdiğimiz bu tasniflerden de anlaşıldığı üzere Mecdüddîn konuların hem öne çıkan meşhur ve temel hükümlerini hem de işin teferruât boyutunu teşkil eden hükümlerini bu fasıllarda ele almıştır. Bu da söz konusu fasılların önemini arttırıp konu tasnifinde dikkate alınmasını sağlamıştır. Alt başlıkların tasnifinde en önemli unsurlardan birinin "hükümler faktörü" olduğunu göstermek ve bu hükümlerin içeriği hakkında kısaca bilgi sahibi olmak için verdiğimiz örneklerin yeterli olduğunu düşünüyoruz. Bu nedenle hükümlerin içeriğine

⁶⁷⁷ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/393-410.

değınmeden bu faktörün esas alındığı birkaç bâbın tasnifini daha verip konuyu sonlandıracağız.

النَّوعُ السَّادِسُ فِي الْمُتَعَدِّي إِلَى ثَلَاثَةِ مَفْعُولِينَ. وفيه فرعان. الفرعُ الأوَّلُ: في تعريفه... الفرعُ الثَّانِي: 8-

Fiil olan 'âmillerin) altıncı kısmı üç mef'ûl alan fiillerdir. Bu kısımda iki fer' /alt bölüm vardır. Birincisi, bu fiillerin tanımı... İkincisi ise fiillerin hükümleriyle ilgilidir."⁶⁷⁸

Bu bölümdeki ahkâm faslında iki mef'ûl alan fiille ilgili altı hüküm ele almıştır.

النَّوعُ السَّابِعُ فِي "كَانَ" وَأَخَوَاتِهَا، وفيه فرعان. الفرعُ الأوَّلُ: في تعريفها ومَعَانِيهَا... الفرعُ الثَّانِي: 9-

(Fiil olan 'âmillerin) yedinci kısmı "كان" ve benzerleridir. Bu bölümde iki fer' vardır. Birincisi, bu fiillerin tanımı ve anlamları... İkincisi ise bunların hükümleriyle ilgilidir."⁶⁷⁹

Müellif bu bölümün ahkâm faslında nâkıs fiillerle ilgili on hüküm zikretmiştir.

النَّوعُ الثَّالِثُ فِي الْمَصْدَرِ، وفيه فرعان. الفرعُ الأوَّلُ في تعريفه... الفرعُ الثَّانِي: في أحكامه... 10-

(‘Amel eden isimlerin) üçüncü kısmı masdardır. Bu konuda iki alt bölüm vardır. Birincisi, masdarın tanımı... İkincisi ise masdarın hükümleriyle ilgilidir."⁶⁸⁰

Bir ‘âmil olarak masdarın ele alındığı bu bölümün ahkâm faslında masdarla ilgili dokuz hüküm verilmiştir.

النَّوعُ الأوَّلُ فِي "إِنَّ" وَأَخَوَاتِهَا. وفيه فرعان. الفرعُ الأوَّلُ في تعريفها... الفرعُ الثَّانِي: في أحكامها. 11-

(‘Amel eden harflerin) birinci kısmı "إِنَّ" ve benzerleridir. Bu kısım iki alt bölümden oluşmaktadır. Birincisi, bu harflerin tanımı ... İkincisi ise bunların hükümleriyle ilgilidir."⁶⁸¹

Verdiğimiz başlıklardan da anlaşıldığı üzere müellif bir konuyu kendi içinde tasnif ederken her zaman ahkâm faslını en sona almıştır. Çünkü daha önce de belirtildiği gibi konunun çok geniş bir çerçevede değerlendirildiği bu fasıl genelde ait olduğu bölümün en uzun faslını teşkil etmektedir. Bu nedenle en sona alınması

⁶⁷⁸ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/454-455.

⁶⁷⁹ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/460-470.

⁶⁸⁰ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/520.

⁶⁸¹ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/532-534.

insicamın bozulmaması bakımından önem arz etmektedir. Ayrıca konuların çoğu iki alt bölüme tasnif edilmiş ve bunlardan biri tanım diğeri ise hükümlerle ilgilidir.

Konunun mahiyetini tanıttığı gerekçesiyle tanım bölümlerini her zaman öne almıştır. Çünkü mahiyeti bilinmeyen konunun hükümleri de tam anlaşılamaz. Ahkâm fasıllarıyla ilgili verilen bilgilere istinaden örnek teşkil etmesi bir ahkâm faslının kendi içindeki taksimini gösteren bir tablo vermemizin uygun olacağı kanaatindeyiz. Bu nedenle verdiğimiz son örnek olan “إِنَّ” ve kardeşleriyle ilgili ahkâm bölümünün tablosunu vereceğiz. Bu bölümdeki hükümleri; gelen olanlar ve özel olanlar şeklinde ilk olarak iki fasla ayırmıştır. Genel olanlar “إِنَّ” ve kardeşlerinin tümünü ilgilendirirken özel olanlar sadece bunlardan bir kısmını ilgilendirmektedir ve her bir fasılda toplam on hüküm zikredilmiştir. Gerektiği yerlerde bu hükümleri de kendi içinde ayrıca tasnif etmiştir.

“إِنَّ” ve benzerlerinin ahkâm bölümünün tasnifine dair bir tablonu verilmiştir.

الفرع الثاني: في أحكامها
“إن” ve benzerleriyle ilgili hükümleri ele
aldığı bu bölümü iki fasla ayırmıştır.

الفصل الثاني: في الأحكام المختصة
Özel hükümler faslında da toplam
on hüküm verilmiştir.

الفصل الأول: في الأحكام المشتركة
Müşterek hükümlerin ele alındığı
bu faslında on hüküm zikredilmiştir.

1. Hüküm: “إن” edatının isim veya haberine te’kîd lââm’ h1ının “ن” gelmesiyle ilgilidir.
2. Hüküm: “إن” ve “لكن”nin isimlerine yapılan atıfla ilgilidir.
3. Hüküm: “إن” ve “أن” edatlarının kullanım yerleriyle ilgilidir. Bu hükmü de kendi içinde “ta’lîm” adını verdiği dört alt kısma ayırmıştır.
4. Hüküm: “إن” edatının “أن” edatının başına getirilmesiyle ilgilidir.
5. Hüküm: “إن” ve “أن” edatlarının muhaffaf/tahfîf edilmiş halleri ve onların kısımlarıyla ilgilidir.
6. Hüküm: “إن” edatının lügatları ve anlamlarıyla ilgilidir.
7. Hüküm: “كأن” edatının ‘ameliyle ilgilidir.
8. Hüküm: “لكن” edatının ismiyle ilgilidir.
9. Hüküm: “لئيت” edatının farklı ‘amel ettirilmesiyle ilgilidir.
10. Hüküm: “لعل” edatının farklı ‘amel ettirilmesiyle ilgilidir.

1. Ta’lîm: Sadece “إن”nin geldiği yerlerle ilgilidir.
2. Ta’lîm: Hem “إن” hem de “أن” edatının gelebildiği yerlerle ilgilidir.
3. Ta’lîm: Başına “إن” ve “أن”nin geldiği cümlelerin çeşitli hükümleriyle ilgilidir.
4. Ta’lîm: Başına “أن” edatının geldiği cümlelerin anlam ve i’râb hükümleriyle ilgilidir.

1. Hüküm: Bu edatların ‘amelleri ve kullanım yerleriyle ilgilidir.
2. Hüküm: Haberlerinin geliş şekilleriyle ilgilidir.
3. Hüküm: İsim ve haberlerinin marife ve nekreliliğiyle ilgilidir.
4. Hüküm: Bu edatlara mütekellim zahirinin bitişmesi durumuyla ilgilidir.
5. Hüküm: Bu edatların zamiru’ş-ş’a’n ve zamiru’l-kıssa almalarıyla ilgilidir.
6. Hüküm: Haberlerinin hazfedilmesiyle ilgilidir.
7. Hüküm: Haberlerinin isimden önce gelmesiyle ilgilidir.
8. Hüküm: İsim ve haberlerinin arasına başka şeylerin girmesiyle ilgilidir.
9. Hüküm: Bu edatlar ile isimleri arasına başka şeylerin girmesiyle ilgilidir.
10. Hüküm: Mâ-i kâffe “ما” edatının bu harflere bitişmesi durumuyla ilgilidir.

3.3.1.2.2.4. Konuyla İlgili Kısımları Esas Alarak Yaptığı Tasnifler

Mecduddîn'in bâb tasnifinde dikkate aldığı diğer bir unsur ise ilgili konunun öne çıkan kısımlarıdır. Özellikle farklı yönlerde taksim edilen konuların kısımlarını ayrı başlıkta ele alarak ilgili konuda çok yönlü bir taksimin olduğuna işaret etmiştir. Çünkü bazı konular sadece bir yönde kısımlara ayrılırken bazıları farklı özellikleri dikkate alınarak çeşitli yönlerde taksim edilir.

Bu faktörün etkili olduğu bazı konular şunlardır:

البَابُ السَّابِعُ مِنَ الْقُطْبِ الْأَوَّلِ: فِي الْخَبَرِ، وَ فِيهِ ثَلَاثَةُ فُصُولٍ. الْفَصْلُ الْأَوَّلُ: فِي تَعْرِيفِهِ... الْفَصْلُ 1-

*"Birinci Kutbun yedinci bâbı haber konusudur. Bu bâbta üç fasıl bulunmaktadır. Birinci fasıl, haberin tanımı... İkinci fasıl, haberin kısımları... Üçüncü fasıl ise haberle ilgili genel hükümler hakkındadır."*⁶⁸²

Haber, farklı yönleri ve özellikleri dikkate alınarak çeşitli kısımlara ayrılan konulardandır. Bu nedenle müellif de haber bâbını fasıllara ayırırken bu özelliğini dikkate alarak "الْفَصْلُ الثَّانِي: فِي أَقْسَامِهِ" başlığıyla ayrı bir alt bölüm olarak değerlendirmiştir. Nitekim başlığın hemen altında: وَ يَنْقَسِمُ قِسْمَيْنِ: إِحْدَاهُمَا: مَعْرِفَةٌ وَنَكْرَةٌ، *"Haber iki açıdan kısımlara ayrılmaktadır. Birincisi: marife ve nekre diğeri ise müfred ve cümle olma yönündedir."*⁶⁸³ diyerek bu durumu ifade etmiştir.

Bu faslı kendi içinde: الْقِسْمَةُ الثَّانِيَّةُ ve الْقِسْمَةُ الْأُولَى şeklinde iki alt bölüme ayırması da bundan kaynaklanmaktadır. Çünkü الْقِسْمَةُ الْأُولَى bölümünde haberin: marife ve nekre olarak iki kısma ayrıldığını, ancak nekre olmasının aslolduğunu belirtmiştir. الْقِسْمَةُ الثَّانِيَّةُ bölümünde ise haberin; müfred ve cümle şeklindeki taksimini ele almıştır. Müfred haberi de *زَيْدٌ قَائِمٌ* cümlesindeki gibi mübtedaya dönen bir zamir içerdiği hususunda ittifak olan haber ve *زَيْدٌ أَخُوكَ* cümlesindeki gibi mübtedaya dönen bir zamir içerip içermediği hususunda ihtilaf olan haber şeklinde ikiye ayırmıştır. Cümle haberi de isim cümlesi, fiil cümlesi, şart cümlesi, zarf ve car – mecrûr şeklinde beş kısma ayırmıştır.

⁶⁸² Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/66-79.

⁶⁸³ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/67.

Ancak âsıl itibarıyla isim ve fiil cümlesi olarak ikiye ayrıldığını diğer üç kısmın ise bunların farklı versiyonları olduğunu ifade etmiştir.⁶⁸⁴

البَابُ الثَّامِنُ مِنَ الْقُطْبِ الْأَوَّلِ: فِي الْفَاعِلِ، وَفِيهِ أَرْبَعَةُ فُصُولٍ. الْفَصْلُ الْأَوَّلُ: فِي حَدِّهِ... الْفَصْلُ 2-

*“Birinci” الثاني: في إعرابه... الفصل الثالث: في مَرْتَبَتِهِ... الفصل الرابع: في أقسام الفاعل وأحكامها. kutbun sekizinci bâbı fâil konusudur. Bu bâb kendi içinde dört fasla ayrılmaktadır. Birinci fasıl, fâilin tanımı... İkinci fasıl, fâilin i‘râbı... Üçüncü fasıl, fâilin mertebesi... Dördüncü fasıl ise fâilin kısımları ve bu kısımların hükümleri hakkındadır.”*⁶⁸⁵

Mecduddîn fâilin sayı, cinsiyet ve zamir ya da zâhir isim olma yönündeki özelliklerini dikkate alarak on iki kısma ayırmıştır. Çünkü fâil ya zahir isim ya da zamir olur, bunlardan her biri de ya müzekker ya da müennes olur. Müzekker veya müennes olan fâil de ya müfred ya tensiye ya da cemi olarak gelir.

Fâilin bu taksiminden dolayı müellif bu faslı kendi içinde bir mukaddime ve dört fer‘ şeklinde tasnif etmiştir. Mukaddimedede anlam faktörünü esas alarak fâili; قام زيد cümlesindeki gibi hem lafız hem de anlam yönünde fâil olan, مات زيد gibi lafzen fâil olup fakat anlam bakımından fâil olmayan ve ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا cümlesindeki fâil olup fakat anlam bakımından fâil olup fakat lafzen fâil olmayan şeklinde üç kısma ayırmıştır. Ardından her fâile bir fiilin gerektiğini, çünkü her mûsned ileyh'in mutlaka bir mûsnedinin olduğunu ifade edip mukaddimeyi bitirmiştir.

Fer‘ adını verdiği birinci alt bölümde fâilin zâhir ve zamir yönündeki kısımlarını ve bunların farklı geliş şekillerini konu edinmiştir. İkinci alt bölümde müennes fâilin kısımlarını ve fiille arasındaki cinsiyet uymunu ele almıştır. Çünkü müennes olan fâil de hakikî müennes ve mecâzi müennes şeklinde ikiye ayrılır. Aynı şekilde fiil ve fâil arasındaki cinsiyet uyumunun zorunluluğu, fâilin hakikî ya da mecâzî müennes oluşuna göre değiştiği gibi fâilin zâhir ya da zamir olarak gelmesine ve fiille arasına başka bir şeyin girip girmemesine bağlı olarak da değişmektedir. Üçüncü alt bölümde fiil ve fâil arasındaki sayı uyumu üzerinde durmuştur. Dördüncü alt bölümde ise iştiğâl konusu bakımından fâili ele almıştır.⁶⁸⁶

⁶⁸⁴ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/67-78.

⁶⁸⁵ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/94-100.

⁶⁸⁶ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/100-113.

Dolayısıyla müellif fâil bâbının tasnifinde onun çok yönlü bir taksime sahip oluşunu dikkate almış ve bu nedenle ayrı bir başlık altında ele almıştır.

النُّوعُ الثَّالِثُ فِي الاسْتِثْنَاءِ، وفيه ثلاثة فُصُولٍ. الفصلُ الأوَّلُ: فِي حَدِّهِ وآلَاتِهِ... الفصلُ الثَّانِي: 3-
*“Mef’ûle benzeyen mansûbların üçüncü kısmı istisnâ hakkındadır. Bu bölüm üç fasla ayrılmaktadır. Birinci fasıl, istisnânın tanımı ve edatları... İkinci fasıl, istisnânın çeşitleri... Üçüncü fasılda ise istisnânın hükümleri hakkındadır.”*⁶⁸⁷

Çeşitli yönleriyle farklı kısımlara ayrıldığı için müstesnâ konusun tasnifinde de bu kısımları dikkate almış ve ayrı bir fasılda ele almıştır. Çünkü müstesnâ ilk olarak müsbet ve menfî şeklinde ikiye ayrılır. Müsbet olan da muttasıl ve munkati olarak iki kısma ayrılır. *إلا زيداً* cümlesinde olduğu gibi müstesnâ ile müstesnâ minh aynı cinsten ise müstesnâ muttasıl, fakat *هالك القوم إلا الدَّار* şeklinde farklı cinslerden olmaları durumunda ise müstesnâ munkati olur. Menfî olan da müstesnâ muferrağ/nâkıs ve müstesnâ gayr-ı muferrağ/tâm şeklinde ikiye ayrılmaktadır. *إلا زيداً* cümlesindeki gib müstesnâ minh cümlede varsa müstesnâ tâm, fakat *ما قام إلا زيدٌ* şeklinde müstesnâ minh olmadığına ise müstesnâ muferrağ/nâkıs olur.⁶⁸⁸

Müstesnânın; müsbet – menfî, muttasıl – munkati, tâm ve nâkıs olarak farklı özelliklerine göre birçok kısma ayrıldığı için istisnâ konusunun tasnifinde de etkili bir unsur olmuştur.

النُّوعُ الثَّالِثُ فِي الْبَدَلِ، وفيه ثلاثة فُرُوعٍ. الفرعُ الأوَّلُ: فِي تَعْرِيفِهِ... الفرعُ الثَّانِي: فِي أَقْسَامِهِ... 4-
*“Tevâbi isimlerin üçüncü kısmı bedeldir. Bu konu da kendi içinde üç fer’ olarak ayrılmaktadır. Birinci fer’, bedelin tanımı... İkinci fer’, bedelin kısımları... Üçüncü fer’ ise bedelin hükümleriyle ilgilidir.”*⁶⁸⁹

Mübdel minh ile olan ilişkisine bağlı olarak bedel ilk olarak; bedelu'l-kul, bedelu'l-ba'z, bedelu'l-iştîmâl ve bedelu'l-galat şeklinde dört kısma ayrılır. Mecdüddîn mübdel minh ile bedeli marife, nekre, zamir ve zâhir isim oluşunu dikkate

⁶⁸⁷ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/213-230

⁶⁸⁸ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/224-230.

⁶⁸⁹ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/342-344.

olarak bedelu'l-kullî de kendi içinde sekiz kısma ayırmıştır. Çünkü her ikisi marife olabildiği gibi her ikisi nekre de olabilir. Aynı şekilde mübdel minh marife fakat bedel nekre, ya da mübdel minh nekre fakat bedel marife olabilir. Ayrıca her ikisi zâhir isim ya da her ikisi zamir olabildiği gibi mübdel minh zâhir isim fakat bedel zamir veya bunun aksi de olailir. Böylece sekiz kısma ayrılmış olur.

البَابُ الرَّابِعُ عَشَرَ فِي النَّدَاءِ وَمَا يَتَّبَعُهُ مِنَ التَّرْخِيمِ وَالنُّدْبَةِ، وَفِيهِ ثَلَاثَةُ فُصُولٍ. الْفَصْلُ الْأَوَّلُ: فِي -5- النَّدَاءِ، وَفِيهِ أَرْبَعَةُ فُرُوعٍ. الْفَرْعُ الْأَوَّلُ: فِي تَعْرِيفِهِ... الْفَرْعُ الثَّانِي: فِي أَقْسَامِهِ وَحَرَكَاتِهِ... الْفَرْعُ الثَّلَاثُ: فِي حُرُوفِ النَّدَاءِ... الْفَرْعُ الرَّابِعُ: فِي أَحْكَامِ النَّدَاءِ وَالْمُنَادَى... الْفَصْلُ الثَّانِي مِنْ بَابِ النَّدَاءِ: فِي التَّرْخِيمِ... الْفَصْلُ الثَّلَاثُ: فِي النُّدْبَةِ. *On dördüncü bâb; Nidâ ve ona tâbi olan terhîm ile nüdbe konularıdır. Bu bâb kendi içinde üç fasla ayrılmaktadır. Birinci fasıl, nidâ hakkındadır ve o da kendi içinde dört alt bölüme ayrılmaktadır. Birincisinde; nidânın tanımı... İkincisinde; nidânın kısımları ve hareketleri... Üçüncüsünde; nidâ edatları... Dördüncüsünde ise nidâ ve münâdâ hükümleri işlenmiştir. Nidâ bâbının ikinci fasıl, tarhîm... Üçüncü fasıl ise nüdbe hakkındadır.*⁶⁹⁰

Görüldüğü gibi müellif; nidâ faslını kendi içinde üç kısma ayırmış ve bunların ikincisi nidânın kısımları ve onlara ait olan hareketlerle ilgilidir. Dolayısıyla nidâ kısımları konunun tasnifinde etkin bir faktör olarak dikkate almıştır. Nitekim müellif münâdânın iki yönden taksim edilebileceğini belirterek buna işaret etmiştir.

Birincisi taksim yöntemi şöyledir: Münâdâ isim, müfred olan ve müfred olmayan şeklinde iki kısma ayrılmaktadır. Müfred olan da marife olan ve nekre olan şeklinde ikiye ayrılır. Marife olan da vaz'î itibarıyla marife olan (ör: يَا زَيْدٌ) ve elif-lâm "ال" takısı ile marife olan (ör: يَا أَيُّهَا الرَّجُلُ) olarak tekrar iki kısma ayrılır. Müfred olmayan münâdâ ise muzâf olan (ör: يَا عَبْدَ اللَّهِ) ve muzâfa benzeyen (ör: يَا ضَارِباً عَمراً) şeklinde kendi içinde iki kısma ayrılır. Nekre olan münâdâ da nekre-i maksûde (ör: يَا رَجُلٌ) ve nekre-i gayr-ı maksûde (ör: يَا رَجُلًا) olarak kendi içinde ikiye ayrılır.

İkinci taksim yöntemi ise şöyledir: Münâdâ isim, marife ve nekre olarak iki kısma ayrılır. Marife olan da vaz'î itibarıyla marife olan, başındaki elif-lâm "ال" takısıyla marife olan ve izâfe ile marife olan şeklinde kendi içinde üç kısma ayrılır.

⁶⁹⁰ Mecdudîdîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/388-425.

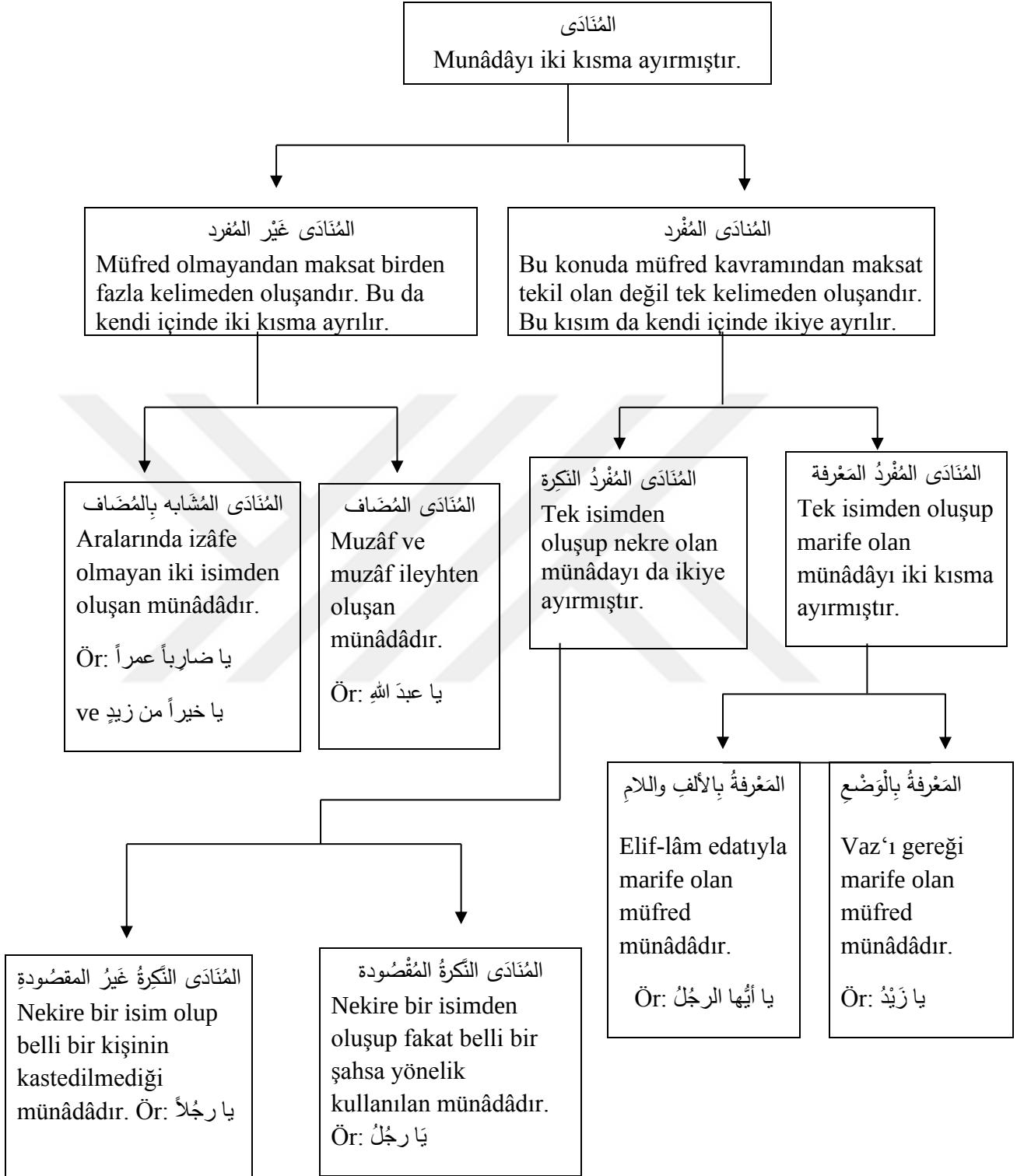
Şibh-i muzâf olan da izâfeyle marife olana ilhâk edilmiştir. Nekre olan münâdâ da nekre-i maksûde ve nekre-i gayri maksûde şeklinde ikiye ayrılır.⁶⁹¹

Hangi yoldan taksim edilirse edilsin sonuç aynıdır ve verilen kısa örneklerden de anlaşıldığı üzere münâdânın toplam altı kısmı olduğu ortaya çıkar. Nidâ konusunun tasnifine dair tablo aşağıda verilmiştir.

⁶⁹¹ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/388-392.

Nidâ kısımlarını gösteren tablo

3.3.1.2.2.5. Kelime Kısımları Faktörü

Kelime kısımları, bâb konularının kendi içindeki tasnifinde olduğu gibi ana bölümlerin tasnifinde de etkili olmuştur. Çünkü daha önce birçok nahiv eserinde olduğu gibi بِأَبِ الْفَعْلِ ve بِأَبِ الْحَرْفِ şeklinde genel başlıklar kullanılmamışsa da konular toplu olarak incelendiğinde buna riayet edildiği görülmektedir. Nitekim merfû‘ ve mansûbları zikrederken sadece isimleri vermiştir.

Bâbların tasnifinde ise bir faktör olarak kelime kısımlarının etkisi bariz bir şekilde görülmektedir. Ancak diğer faktörler gibi her bölümün kendi içindeki tasnifinde yer almamaktadır. Çünkü nahiv ilminin doğası gereği her konuda etkili olması mümkün değildir. Örneğin mübteda konusunun tasnifinde etkili olması beklenemez. Çünkü mübtedanın isim olması zorunlu bir durumdur. Diğer birçok konu için de benzer durum geçerlidir.

Kelime kısımları faktörünün etkili olduğu önemli bâblardan bazıları şunlardır:

البَابُ الثَّانِي مِنَ الْقُطْبِ الْأَوَّلِ فِي الْمُعَرَّبِ، وَفِيهِ مُقَدِّمَةٌ وَقَصَلَانِ. الْمُقَدِّمَةُ... الْفَصْلُ الْأَوَّلُ: فِي 1-
المُعَرَّبِ مِنَ الْأَسْمَاءِ... الْفَصْلُ الثَّانِي: فِي الْمُعَرَّبِ مِنَ الْأَفْعَالِ.
*“Birinci kutbun ikinci bâbı mu‘rab konusudur. Bu bâb bir mukaddime ve iki fasıldan oluşmaktadır. Mukaddime (burada mu‘rabın tanımını verip aslî ve fer‘î şeklindeki kısımlarından kısaca söz etmiştir)... Birinci fasıl, mu‘rab isimler konusudur... İkinci fasıl ise mu‘rab fiiller konusudur.”*⁶⁹²

Başlıktan da anlaşıldığı gibi müellif kelime türünü esas alarak mu‘râb bâbını iki fasla ayırmıştır. Çünkü bu iki kısım hem aldıkları i‘râb hem de kendilerinde ‘amel eden ‘âmiller bakımından birbirlerinden önemli ölçüde ayrılırlar. Nitekim her bir fasıl da kendi içinde çeşitli alt bölümlere ayırmıştır. Bu nedenle ayrı başlıklarda işlenmeleri öğrenim bakımından önemlidir. Şayet böyle bir tasnife gitmeden bütün mu‘rabları karma olarak işleseydi hem i‘râb alametlerinde hem de ‘âmillerde büyük bir karmaşıklığa neden olurdu. Ayrıca mukaddimede bizzat belirttiği gibi isim aslî fakat fiil fer‘î mu‘rab olduğu için birbirlerinden ayrılımları nahiv ilminin felsefesine de daha uygun olur.

⁶⁹² Mecdudîdîn İbnu’l-Esîr, *el-Bedî‘*, 1/15-29.

البَابُ الْخَامِسَ عَشَرَ فِي الْعَوَامِلِ، وَفِيهِ مُقَدِّمَةٌ وَثَلَاثَةُ أَقْسَامٍ. أَمَّا الْمُقَدِّمَةُ: فَبَيَّنَّا فِيهَا تَعْرِيفَهَا وَتَقْسِيمَهَا... 2-

القِسْمُ الْأَوَّلُ: فِي الْأَفْعَالِ... الْقِسْمُ الثَّانِي: فِي الْأَسْمَاءِ الْعَامِلَةِ... الْقِسْمُ الثَّلَاثُ: فِي الْحُرُوفِ الْعَامِلَةِ...

“On beşinci bâb ‘âmilleri konusudur. Bu bâb bir mukaddime ve üç kısımdan oluşmaktadır. Mukaddime bölümü, ‘âmillerin tanımı ve farklı açılardan kısımlara ayırmasıyla ilgilidir... Birinci kısımda, (‘âmil olarak) fiiller işlenmiştir... İkinci kısım, ‘âmel eden isimlerle... Üçüncü kısım ise ‘amel eden harflerle ilgilidir.”⁶⁹³

Eserin en uzun bölümünü teşkil eden ‘avâmil bâbının mukaddime bölümünde ‘âmilin tanımını yaptıktan sonra farklı özelliklerini dikkate alarak dört yönde taksim etmiştir. Bu kısımlara dair kısaca bilgi verdikten sonra mukaddime bölümünü bitiren müellif kelime kısımları faktörünü esas alarak ‘âmil bâbını; fiil bölümü, isim bölümü ve harf bölümü şeklinde üç kısma ayırmıştır. Daha sonra bunlardan her birini de kendi içinde çeşitli faktörlere göre tasnif etmiştir. Mecdüddîn ‘âmil bâbını tasnif ederken kelime kısımları faktörüne önceliği vermiştir. Nitekim mukaddime bölümünde bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir: وَأَنَّ مَوَارِدَ اللَّفْظِيَّةِ مِنْهَا عَلَى أَقْسَامٍ الْكَلِمَةِ ثَلَاثَتُهَا. فَلْنُورِدْ كُلَّ

...وَإِنَّ مَوَارِدَ اللَّفْظِيَّةِ مِنْهَا عَلَى أَقْسَامٍ الْكَلِمَةِ ثَلَاثَتُهَا. فَلْنُورِدْ كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهَا فِي فَصْلِ يَخُصُّهُ. (Kısaca verilen taksimden) lafzî ‘âmillerin temel noktasının üç kelime kısımları üzerinde olduğunu gördün. Bu nedenle biz de bu kısımlara mensûb ‘âmillerden her birini kendine tahsis edilmiş fasılda vereceğiz.”⁶⁹⁴

Kelime çeşitlerine göre yapılan tasnifin sonucunda ortaya çıkan bu kısımlardan herbirinde kendi içinde tasnif ederken ‘amel, i’râb, ‘amel gücü, ma‘mûl gibi çeşitli faktörleri dikkate almıştır. Ancak iç tasnif başlığında ‘âmil bâbının kendi içindeki tasnifi detaylıca ele alınacağı için burada fiil, isim ve harf kısımlarının kendi içindeki tasniflerine girilmeyecektir.

Müellifin kelime kısımları faktörünü esas aldığı başka tasnifler de vardır. Örneğin ma‘mûllerinin isim veya fiil oluşuna göre ‘âmel eden harfleri iki kısma ayırmıştır. Nitekim konunun hemen girişinde kullandığı şu ifade bunu açıkça göstermektedir: “الْحُرُوفُ الْعَامِلَةُ كَثِيرَةٌ. فَمِنْهَا مَا يَخُصُّ الْأَسْمَاءَ... وَمِنْهَا مَا يَخُصُّ الْأَفْعَالَ... Amel eden harfler çoktur. Bunlardan bazıları isimlere, bazıları ise fiillere mahsustur.”⁶⁹⁵

⁶⁹³ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî*, 1/430-532.

⁶⁹⁴ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî*, 1/430.

⁶⁹⁵ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî*, 1/532.

Aynı şekilde vakıf konusunu da tasnif ederken kelime kısımlarını esas almıştır. Çünkü vakıf konusunu; isimler üzerine yapılan vakıf, fiiller üzerine yapılan vakıf, harfler üzerine yapılan vakıf ve kafiyeler üzerine yapılan vakıf şeklinde tasnif etmiştir.⁶⁹⁶ Tüm bunlar da gösteriyor ki Mecdüddîn'in bir bâbı kendi içinde tasnif ederken dikkate aldığı önemli faktörlerden biri de kelime kısımlarıdır. Fakat daha önce de ifade edildiği gibi her faktörün her konuda etkili olması mümkün değildir.

3.3.1.2.2.6. 'Amel Faktörü

Bu faktör özellikle 'avâmil bâbında dikkate alınmıştır. Çünkü müellif 'âmilleri kelime kısımları bağlamında ilk olarak üç kısma ayırdıktan sonra çeşitli faktörleri dikkate alarak bu kısımları da kendi içinde tasnif etmiştir. 'Amel faktörü de burada öne çıkmıştır. Zira 'amel bakımından fiilleri; lâzım olanlar, mute'addî olanlar ve her iki şekilde de kullanılanlar şeklinde üç kısma ayırmıştır. Ardından mute'addî fiilleri de; bir mef'ûl alanlar, iki mef'ûl alıp fakat biriyle de yetinilmesi câiz olanlar, iki mef'ûl alıp bunlardan bir tanesiyle yetinilmesi câiz olmayanlar, üç mef'ûl alanlar şeklinde dört kısma ayırmıştır.

Yapılan bu tasnifler tamamen 'amel faktörünün dikkate alınmasıyla olmuştur. Çünkü lâzım fiil grubunu diğerlerinden ayıran özellik mef'ûl bih nasb etmemesidir ve bu da işin 'amel boyutunu teşkil etmektedir. Aynı şekilde aldığı mef'ûl sayısına göre mute'addî fiilin dört kısma ayrılması da 'amel unsurunun etkisi sonucudur. Çünkü nahiv bakımından bunları birbirinden ayıran temel unsur aralarındaki 'amel farkıdır. Nitekim lâzım fiille ilgili söylediği: *فهو يعمل الرفع في فاعله ويقتصر عليه* "*Lâzım fiil fâilinde ref' 'amelini yapar ve bununla sınırlı kalır.*"⁶⁹⁷ şeklindeki sözleri bu tasnifin 'amel ekseni olduğunu göstermektedir.

3.3.1.2.2.7. Asl ve Fer' Faktörü

Müellifin konu tasnifinde dikkate aldığı etkenlerden biri de asl ve fer' faktörüdür. Özellikle eserin iç tasnifinde ön plana çıkan bu faktör bâbların fasıllara ve

⁶⁹⁶ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/680-697.

⁶⁹⁷ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/433.

fasılların da daha alt kısımlara ayrılmasında da doğrudan veya dolaylı olarak etkili olmuştur. Söz konusu faktörün etkili olduğu bazı bâb tasnifleri şöyledir:

البَابُ الثَّالِثُ مِنَ الْقُطْبِ الْأَوَّلِ فِي الْمَبْنِيِّ. (وَيُنْقَسِمُ قِسْمَيْنِ: أَصْلًا وَفَرْعًا، فَلْنَذْكُرْهُمَا فِي فِصْلَيْنِ). 1.

*Birinci kutbun üçüncü bâbı mebnîlerle ilgilidir. (Mebnîler de: asıl ve fer' olarak iki kısma ayrılır. Bu nedenle biz de bunları iki fasılda zikredeceğiz.) Birinci fasıl, aslî mebnîler... İkinci fasıl ise fer'î mebnîler hakkındadır.*⁶⁹⁸

Aslî mebnîler faslında harf ve fiilleri, fer'î mebnîler faslında ise isimleri ele almıştır. Çünkü nahvî anlamlar üstlenmedikleri için bütün harfler istisnasız bir şekilde mebnîdir. Fiillerde de aslolan hepsinin mebnî olmasıdır. Bazı fiillerin mu'rab oluşu ise çeşitli yönlerde isme olan benzerliğinden kaynaklanmaktadır. Fakat isimlerde aslolan mu'rablıktır. Çünkü isim aynı kalıpla fâillik, mef'ûlluk ve muzâf ileyhlik gibi muhtelif gramatik anlamlar ifade etmektedir. Bu anlamları birbirinden ayıran unsur ise i'râbtır. İşte bu yüzden bütün isimlerin istisnasız olarak mu'rab olması gerekir. Bazı isimlerin mebnî olması ise fer'î bir durum olup anlam ve yapı bakımından harfe benzemeleri veya harfin yerine geçmelerindendir.

2. Mu'rab konusunu ele aldığı birinci kutbun ikinci bâbını kendi içinde mu'rab isimler ve mu'rab fiiller şeklinde iki fasla ayırması da asıl ve fer' faktörünü esas almasından kaynaklanmaktadır. Yani fasıl başlıklarında kelime çeşitleri ön plana çıkmışsa da aslında tasnifin arka planında etkili olan unsur asıl ve fer' faktörüdür. Nitekim bâbın mukaddimesinde bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir: *المُعْرَبُ مِنَ الْكَلِمِ*

*“Mu'rab kelimeler; asıl ve fer' olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.”*⁶⁹⁹ Daha sonra bunun gerekçesini açıklayan müellif isimlerin aslî mu'rab, muzâri fiilin ise fer'î mu'rab olduğunu belirtmiş ve birinci fasılda; aslî mu'rab olan isimleri, ikinci fasılda ise fer'î mu'rab olan muzâri fiilleri ele almıştır. Ancak yukarıda da verildiği gibi başlıklarda aslî ve fer'î kavramları yerine bu kısımların ait oldukları kelime kısımlarını ön plana çıkarmıştır. Çünkü mu'rablığın asl ya da fer' olması kelime kısımlarına bağlı bir husustur.

⁶⁹⁸ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/36.

⁶⁹⁹ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/15.

3. İ'râbı konu edindiği birinci kutbun dördüncü bâbını iki fasla ayıran Mecduddîn, birinci fasılda i'râbın tanımını ve kısımlarını işlemiştir. Tanımını yaptıktan sonra i'râbı şöyle taksim etmiştir: وَيُنْقَسَمُ الْإِعْرَابُ قِسْمَيْنِ: أَصْلًا وَفِرْعًا “İ'râb: Asıl ve fer‘ şeklinde iki kısma ayrılmaktadır.”⁷⁰⁰ Ardından aslî i'râbın; ref‘, nasb, cer ve cezim hareketleri olduğunu, fer‘î i'râbın; vâv, elif, yâ ve nûn harfleri olduğunu belirtmiştir. Binâ konusunun işlendiği beşinci bâb ve diğer bazı bâbların veya fasılların tasnifinde de bu faktörler esas almıştır.

Bâbların kendi içindeki tasnifinde müellifin dikkate aldığı başka faktörler de vardır. Fakat bunlar en çok öne çıkanlardır.

3.3.1.2.3. Eserin İç Tasnifi

Ana bölümler ve bu bölümlerin kendi içindeki tasniflerinde etkili olan önemli faktörleri zikrettikten sonra “iç tasnif” olarak adlandırılan konu anlatımı esnasında yapılan tasnifleri ele alacağız. Mecduddîn de en çok burada detaylı tasniflere girmiştir. Ancak iç tasnifte çok fazla faktörü dikkate aldığı için bunları başlık halinde verip sonra örnekledirmek mümkün değildir. Zira aynı konuyu birçok açıdan tasnif ettiği için bu tasniflerde etkili olan hususlar da farklılık arz eder. Bu nedenle tasnifte etkili olan her unsuru ayrı başlık olarak ele almamız halinde her biri için aynı konuyu tekrar tekrar örnek olarak vermemiz gerekir. Dolayısıyla tekrara düşmemek için tasnif bakımından bazı konuları esas alıp eserin genelini de onlar üzerinde değerlendirmemizin daha uygun olacağı kanaatindeyiz.

3.3.1.2.3.1. Mübteda Konusu

Mecduddîn, birinci kutbun altıncı bâbında ele aldığı mübteda konusunu, bir mukaddime ve üç fasıl olmak üzere dört alt bölüme ayırmıştır. Mukaddime bölümünde kısca merfû‘ isimleri verip bunlardan hangisinin aslî merfû‘ olduğunu yönündeki muhtelif görüşleri zikrettikten sonra merfû‘ isimlerin tertibinde takip edeceği metoda değinip bölümü bitirmiştir.

Birinci fasılda, mübtedanın tanımını ve bazı özelliklerini vermiştir. Buna göre biri olumlu diğeri de olumsuz olmak üzere mübtedanın iki temel özelliği vardır.

⁷⁰⁰ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî‘*, 1/44.

Kendine mahsus belli bir lafzî ‘âmilinin olmaması onun olumsuz niteliğidir. Fakat “كَانَ” ve kardeşleri, “إِنَّ” ve kardeşleri, “ظَنَّ” ve kardeşleri gibi lafzî ‘âmilleri almaya kabil olması ve kendisine isnâdın yapılması ise onun olumlu vasfını temsil etmektedir.⁷⁰¹ Müellif, mübtedayı belirli lafzî ‘âmillere almaması fakat onları almaya kabil olması bağlamında değerlendirerek bu sonuca varmıştır.

İkinci fasılda, mübtedayı cümledeki geliş mertebesi bağlamında ele almış ve buna göre şu üç kısma ayırmıştır.

- a. Takdîm edilmes zorunlu olanlar.
- b. Tehîr edilmesi zorunlu olanlar.
- c. Takdîm veya tehîr edilmesi tercihe bağlı olanlar.

Zorunlu olarak takdîm edilmesi gereken mübtedayı da iki kısma ayırmıştır. Birincisi: *أَيُّ إِنْسَانٍ يَقُومُ أَقَمَ مَعَهُ* ve *أَيُّ إِنْسَانٍ يَقُومُ* cümlelerindeki gibi mübtedanın sadru’l-kelâm (cümlelerin başında gelme) hakkına sahip olan bir isim olarak gelmesidir. Çünkü istifhâm ve şart isimlerinin cümlede öncelik hakkı vardır. İkincisi: Tehîr edilmesi halinde başka öğelerle karışma riski olan mübtedadır. Bunun da iki durumda söz konusu olduğunu ifade etmiştir. Birincisi: *زَيْدٌ أَخُوكَ* cümlesi gibi mübteda ve haberin ikisi de marife olması durumdur. Bu tür cümlelerde her zaman önde olan isim mübteda diğeri ise haber olur. Aksi takdirde ikisi de marife olduğu için mübteda ile haber birbirine karışır. İkincisi: *زَيْدٌ قَامَ* cümlesinde olduğu gibi fâili müstetir zamir olan bir fiilin haber olması durumudur. Bu durumda da mübtedanın habere takdîm edilmesi zorunludur. Çünkü haberden sonra getirildiği takdirde mübteda ile fâil birbirine karışır ve bu nedenle *زَيْدٌ قَامَ* cümlesi *قَامَ زَيْدٌ* şeklinde değiştirildiğinde birinci cümlede mübteda olan isim mübtedalığını tamamen yitirip fâil olur. Aksi takdirde mübteda ile fâili birbirinden ayıran hiçbir alamet yoktur.

Tehîr edilmesi zorunlu olan mübtedayı da kendi içinde iki kısma ayırmıştır. Birincisi: *زَيْدٌ* cümlesindeki gibi haberin istifhâm veya öncelik hakkına sahip bir isim olarak gelmesidir. İkincisi: Öğelerin birbirine karışma riski olması durumudur. Ör: *عِنْدَكَ رَجُلٌ* cümlesinde mübtedanın haberden sonra getirilmesi zorunludur. Çünkü hem “رَجُلٌ” nekredir ve nekre isimle cümleye başlanması uygun değildir. Hem de

⁷⁰¹ Mecdudîdîn İbnu’l-Esîr, *el-Bedî’*, 1/55.

nekrelerden sonraki zarflar sıfat olduğu için cümle *رجلٌ عندك* şeklinde kurulduğu takdirde zarfın sıfat olduğu düşünülüp ve bu nedenle haberin beklentisinde kalınabilir. Yani mübteda tehrî edilmediğinde haber ile sıfatın birbirine karışma riski vardır. Bunların dışındaki durumlarda ise mübtedanın takdîm ve tehrî edilmesi tercihe bağlı olduğunu belirtmiştir.⁷⁰²

Üçüncü fasılda ise yukarıda da belirtildiği gibi mübtedanın hükümlerini beş madde halinde işlemiştir. Ancak bu fasıl daha önce değerlendirildiği için burada tekrar edilmeyecektir.

3.3.1.2.3.2. Fâil Konusu

Mecduddîn, fâil konusunu dört fasla ayırmıştır. Birinci fasılda; fâilin muhtelif terminolojilerdeki isimlerine değindikten sonra nahvî fâilin şartlarını ve tanımını verip faslı bitirmiştir. İkinci fasılda; i‘râb ve ‘âmil bakımından fâili konu edinmiştir. Üçüncü fasılda; fiil ve mef‘ûl bağlamındaki tertibi açısından işlemiştir. Fâil bâbının en uzun faslını teşkil eden dördüncü fasılda ise fâilin kısımlarını ve bunlara ait hükümleri detaylıca işlemiştir. Anlam, cinsiyet ve sayı gibi farklı yönlerini dikkate alarak fâili kendi içinde birçok kısma ayırmıştır.

Fâil bâbının dördüncü faslını bir mukaddime ve dört fer‘ şeklinde taksim etmiştir. Lafzî yönünü dikkate alarak fâilin toplam on iki kısma ayrıldığını belirtmiştir. Çünkü fâil ya zâhir/açık isim ya da zamir olur. Bunlardan her biri de ya müzekker ya da müennes olur. Dolayısıyla fâil; zâhir-müzekker, zâhir-müennes, zamir-müzekker, zamir-müennes şeklinde dört kısma ayrılmış olur. Bu dört kısımdan her biri de ya müfred ya tesniyeye da cemidir. Böylece fâil toplam on iki kısma ayrılmış olur.⁷⁰³

Mukaddime bölümünde anlam yönünü dikkate alarak fâili üç kısma ayırmıştır.

a. قام زيد cümlesindeki gibi hem anlam hem de lafız bakımından fâil olanlar.

b. مات زيد ifadesinde olduğu gibi lafız bakımından fâil olup fakat anlam bakımından fâil olmayanlar.

⁷⁰² Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/55-57.

⁷⁰³ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/100.

c. اَعْجَبَنِي ضَرْبُ زَيْدٍ غَمراً örneğindeki gibi anlam bakımından fâil olup fakat lafız bakımından fâil olmayanlar.⁷⁰⁴

Birinci alt bölümde öncelikle fâili, zâhir isim ve mukadder isim olarak iki kısma ayırmıştır. Zâhir isim olan fâili de başında harf- cer olmayan (ör: قَامَ زَيْدٌ) ve başında harf-i cer bulunan şeklinde ikiye ayırmıştır. Harf-i cer alan fâili de zorunlu olarak harf-i cer alan (ör: أَحْسَنُ بِزَيْدٍ) ve isteğe bağlı olarak harf-i cer alan şeklinde iki kısma ayırmıştır. İsteğe bağlı olarak harf-i cer alan fâili de olumlu (ör: كَفَى بِاللَّهِ شَهِيداً) ve olumsuz (ör: مَا جَاءَنِي مِنْ أَحَدٍ) olarak ikiye ayırmıştır.

Mukadder olan fâili üç kısma ayırmıştır.

a. Daha önce zikredildiği için bilinen mukadder fâil. Örneğin قَامَ زَيْدٌ cümlesinde "زَيْدٌ" ismi bizzat fâil olmasa da "قام" fiilinde fâil olarak mukadder olan "هو" zamiri ona dönmektedir. Çünkü daha önce zikredilen isim o dur.

b. Daha önce zikredilmemesine rağmen başka bir durumdan anlaşılan mukadder fâil. Örneğin حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ "Nihayet güneş battı."⁷⁰⁵ cümlesinin takdiri;

حَتَّى تَوَارَتْ الشَّمْسُ بِالْحِجَابِ şeklindedir. Yani "تَوَارَتْ" fiilinde müstetir olan "هي" zamiri "الشَّمْسُ" kelimesine dönmektedir. Ancak daha önce bu isim geçmemişse de bu ifadenin güneş için kullanılması yaygın bir durum olmasından dolayı bilinmektedir.

c. Başka isimle tefsir edildiği için her zaman mukadder olan fâil. Örneğin نِعَمَ الرَّجُلِ cümlesindeki fiilin fâili mukadder olan "الرَّجُلُ" ismidir ve ona delalet eden ise ضَرْبُ زَيْدٍ ismidir. Çünkü cümlelerin takdiri; نِعَمَ الرَّجُلِ رَجُلًا زَيْدٌ şeklindedir. Aynı şekilde ضَرْبُ زَيْدٍ cümlesindeki ilk fiilin fâili mukadder olan "زَيْدٌ" ismidir. Çünkü ikinci fiilin mef'ûlu olarak gelen "زَيْدًا" ismi aynı zamanda birinci fiilin fâiline de delalet etmektedir.⁷⁰⁶

⁷⁰⁴ Mecdudîdîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/100-101.

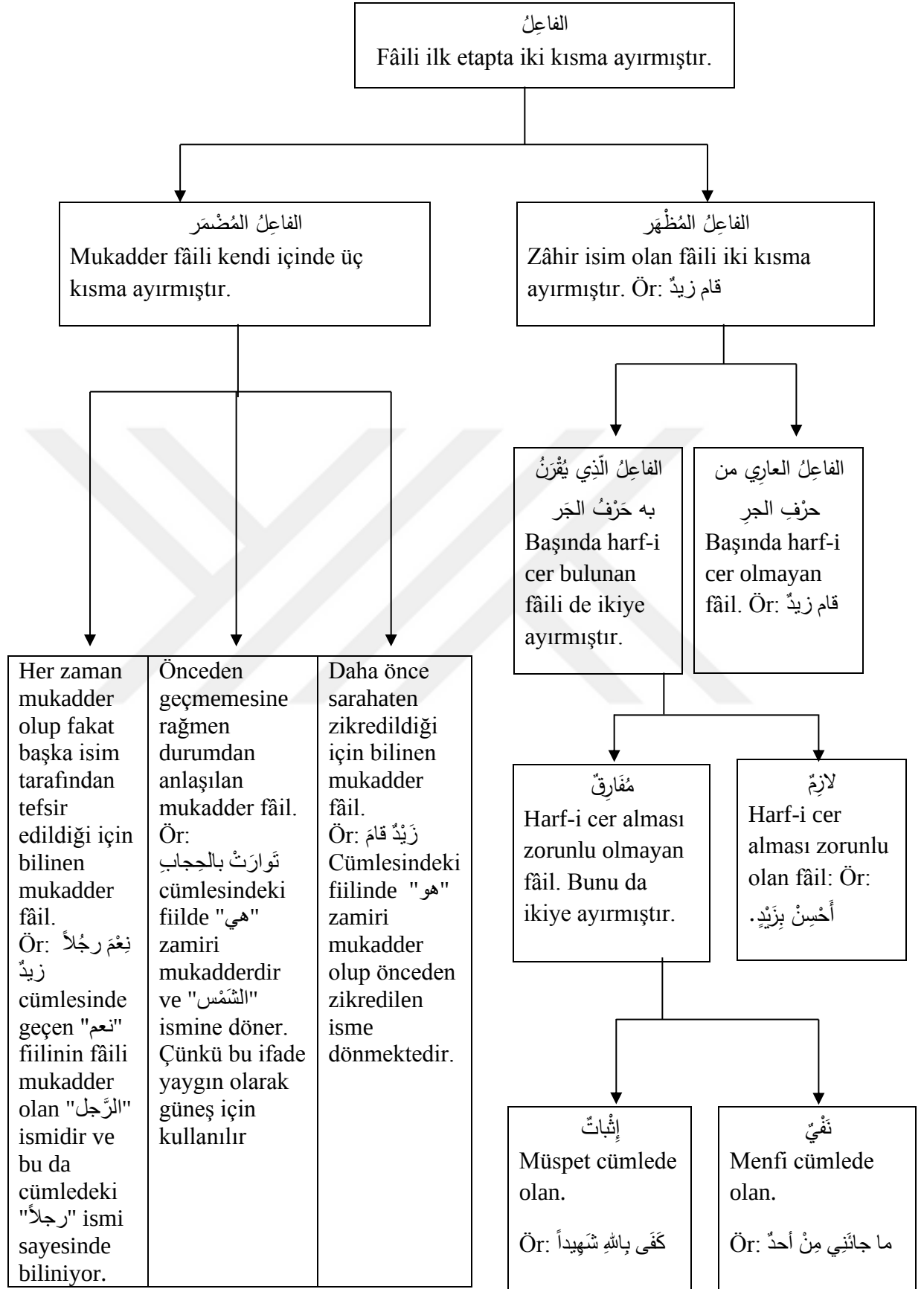
⁷⁰⁵ Sâd, 38/32.

⁷⁰⁶ Mecdudîdîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/101-102.

İkinci ve üçüncü alt bölümlerde, fiil ile fâil arasındaki cinsiyet ve sayı yönündeki uyumu konu edinmiştir. Dördüncü alt bölümde ise tenâzu konusu bağlamında fâili ele almıştır.

Fâilin tasnifiyle ilgili verilen bu bilgilerden de anlaşıldığı üzere Mecdüddîn fâili sınıflandırırken birçok faktörü dikkate almıştır. Bu faktörlerden bazıları genel olarak tüm dilciler tarafından dikkate alınırken bazılarının ilk kez Mecdüddîn tarafından dikkate alındığını görüyoruz. Nitekim başına gelen harf-i ceri esas alarak fâili sınıflandıran başka müellifin olmadığı kanaatindeyiz. Hatta bu tasnifi daha da detaylandırıp harf-i cer alması zorunlu olanlar ve ihtiyârî olanlar şeklinde bir taksim yapması daha da ilginçtir. Bu da müellifin tasnif konusundaki hassasiyetini göstermektedir.

Zâhir isim olan fâilin kendi içindeki tasnifini gösteren tablo aşağıda verilmiştir.

3.3.1.2.3.3. Mef'ûl Mutlak Konusu

Mecduddîn, mef'ûl mutlakı; anlam lafız olmak üzere iki açıdan taksim etmiştir. Anlam yönüyle; mübhem ve muhtas/muakkat olarak iki kısma ayırmıştır. Mübhem olan mef'ûl mutlak ضَرَبْتُ ضَرْباً ve قَعَدْتُ قُعُوداً cümlelerinde olduğu gibi fiilin belli bir türüne veya sayısına delalet etmeyip sadece onu pekiştirendir. Muhtas olan mef'ûl mutlak ise ضَرَبْتُ ضَرْبَةً ve تَعَلَّمَ الَّذِي الْقِيَامَ cümlelerindeki gibi fiilin belli bir türüne veya sayısına delalet edendir.

Lafız yönünde ise fiilin kendi lafzından olan ve kendi lafzından olmayan şeklinde ikiye ayırmıştır. Fiilin kendi lafzından olan mef'ûl mutlakı da kendi içinde iki kısma ayırmıştır. Birincisi; أَكْرَمْتُ إِكْرَاماً ve ضَرَبْتُ ضَرْباً cümlelerindeki gibi hem fiilin kendi masdarı olan hem de onun anlamını ifade eden mef'ûl mutlaktır. İkincisi ise وَتَبَيَّنَ إِلَيْهِ تَبَيُّناً ve “Şüphesiz ki Allah sizi topraktan yarattı.”⁷⁰⁷ وَاللَّهُ أَنْبَتَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ نَبَاتاً “Bütün benliğin ve samimiyetinle sadece ona yönel.”⁷⁰⁸ ayetlerindeki gibi fiilin kendi lafzından olup anlamını ifade etmesine rağmen onun kendi masdarı olmayan mef'ûl mutlaktır. Çünkü bu ayetlerden geçen ve mef'ûl mutlak olan masdarlar cümlelerdeki fiillerle aynı kökten olsalar da onların kendi masdarları değildir. Zira “أَنْبَتَ” fiilinin masdarı “نَبَاتٌ” değil “إِنْبَاتٌ” dir. Aynı şekilde “تَبَيَّنَ” fiilinin masdarı “تَبَيُّنٌ” değil, “تَبَيَّلَ” şeklindedir.

Fiilin kendi lafzından olmayan mef'ûl mutlakı da iki kısma ayırmıştır. Birincisi; fiilin anlamında olup kalıp bakımından da onun masdarıyla aynı olan mef'ûl mutlak. Örneğin قَعَدْتُ قُعُوداً ve جُلُوساً cümlelerinde mef'ûl mutlak olan “جُلُوساً” ve “قُعُوداً” masdarları cümlelerdeki fiillerin kendi lafzından olmasalar da hem anlam hem de kalıp bakımından onların gerçek masdarları gibidir. Zira “جُلُوسٌ” ile “قُعُودٌ” ve “مَنْعٌ” ile “حَبْسٌ” masdarları hem anlam hem de kalıp bakımından aynıdır. İkincisi; masdar olmayan fakat onun yerine konulan isimlerden oluşan mef'ûl mutlaktır. Örneğin ضَرَبْتُ الْقَرْفُصَاءَ ve رَجَعَ الْقَهْقَرَى cümlelerinde geçen “الْقَرْفُصَاءَ” ve “الْقَهْقَرَى” , “أَنْوَاعاً”

⁷⁰⁷ Nûh, 71/17.

⁷⁰⁸ el-Müzzemmil, 73/8.

isimleri masdar olmamalarına rağmen onun yerine konulup mef'ûl mutlak yapılmıştır.⁷⁰⁹

Görüldüğü gibi müellif mef'ûl mutlakın taksiminde hem anlam hem de lafız yönünü esas aldığı için daha kapsamlı bir tasnif meydana gelmiştir. Oysa dilciler genelde sadece anlam yönünü dikkate alıp; mef'ûl mutlak-ı nev'î, mef'ûl mutlak-ı te'kîdî ve mef'ûl mutlak-ı adedî şeklinde üç kısma ayırıp lafzî yönündeki değişiklikleri ise yine anlamları itibarıyla bu üç kısımdan birinde değerlendirmişlerdir. Mecdüddîn ise diğer müelliflerin esas aldığı husuların yanı sıra lafız ve kalıbı da ayrıca dikkate almayı tercih etmiştir. Çünkü konuları kapsamlı bir şekilde tasnif etmek onun temel telif gayelerinden biridir.

3.3.1.2.3.4. 'Âmil Konusu

Mecdüddîn çeşitli yönlerini dikkate alarak 'âmilleri birçok yönde tasnife tabi tutmuştur. Nitekim bâbın mukaddimesinde وَلِلْعَوَامِلِ انْقِسَامَاتٌ بِاَعْتِبَارَاتٍ *"Farklı yönlerinin dikkate alınmasıyla 'âmiller birçok kısma ayrılır."*⁷¹⁰ diyerek bunu ifade etmiştir. Çünkü burada belli bir 'âmil grubunu veya 'âmillerin belli bir yönünü değil, tüm 'âmilleri her yönüyle konu edinmeyi hedeflemiştir.

Müellif 'âmil bâbını tasnif ederken ilk olarak kelime kısımları faktörünü esas almıştır. Daha sonra farklı etkenleri dikkate alarak bu kısımları da kendi içinde alt bölümlere ayırmıştır. Bu bağlamda söz konusu bâb bir mukaddime ve üç kısımdan oluşmaktadır. Mukaddime bölümünde farklı yönlerini dikkate alarak 'âmilleri kısaca şu şekilde tasnif etmiştir:

- a. Kelime çeşidine göre; fiil olanlar, isim olanlar ve harf olanlar şeklinde üç kısma ayırmıştır.
- b. 'Amel etme yetisine göre; aslî olanlar ve fer'î olanlar şeklinde ikiye ayırmıştır. Buna göre fiil olanlar aslî, harf ve isim olanlar ise fer'îdir.
- c. Varlık bakımından 'âmilleri; lafzî olanlar ve manevî olanlar şeklinde iki kısma ayırmıştır. Mübteda ve muzâri fiili ref' eden 'âmil manevî diğer tüm 'âmiller ise lafzîdir.

⁷⁰⁹ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/122-123.

⁷¹⁰ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/430.

d. Ma‘mûllerine göre ise ‘âmilleri; isimde ‘amel edenler ve fiilde ‘amel edenler şeklinde iki kısma ayırmıştır.⁷¹¹

Birinci Kısım: Fiiller

‘Âmil tasnifine dair mukaddime bölümünde verdiği kısa bilgilerin akabinde في الأفعال başlığıyla bâbın birinci kısmı olan fiilleri ele almıştır. Bu kısımda nahvî fiilin; ‘amel, anlam ve diğer bazı yönleri itibarıyla birçok kısma ayrıldığını belirtip ardından bunları sırayla şöyle açıklamıştır:

1. ‘Ameli itibarıyla fiil: Mute‘addî ve lâzım şeklinde iki kısma ayrılır.
2. Anlamı itibarıyla fiil: Hakikî olan ve hakikî olmayan şeklinde ikiye ayrılır.

a. Hakikî olan fiil: Anlam bakımından gerçek bir eylem ve o eylemin meydana geldiği zamana delalet eden fiillerdir. Hakikî fiiller de قام ve قعد gibi fâilden başkasına geçişi olmayan yani lâzım fiil ve başkasına geçişi olan yani mute‘addî fiil şeklinde iki kısma ayrılır. Lâzım ve mute‘addîlik yönündeki tasnifi yukarıda da yapmıştı. Ancak burada işin anlam ve gerçeklik boyutuna ağırlık vermiştir. Bu nedenle mute‘addî fiilleri de kendi içinde ضَرَبْتُ زَيْدًا ve أَكَلْتُ خُبْزًا şeklinde gerçek anlamda mef‘ûle geçip onda somut bir etki meydana getiren fiil ve مَدَحْتُ عَمْرًا, دَمَمْتُ بَكْرًا cümlelerindeki fiiller gibi gerçek anlamda mef‘ûlu etkilemeyen fiil şeklinde iki kısma ayırmıştır. Çünkü ilk iki cümledeki fiillerin aksine bu fiiller mef‘ûlde somut bir etki meydana getirmemektedir.

b. Hakikî olmayan fiil: Fâil tarafından meydana getirilen gerçek bir eyleme delalet etmeyen fiillerdir. Müellif bu fiilleri de üç kısma ayırmıştır. Birincisi: Kısaltılarak kullanılan ve bu nedenle gerçekte mef‘ûl olan isimleri lafzen fâil edinen fiillerdir. Örneğin مَاتَ زَيْدٌ ve مَرَضَ عَمْرُو cümlelerindeki fiiller gerçekten fâil tarafından meydana getirilen fiiller değildir. Çünkü bu fiillerde lafız bakımından fâil olan isim gerçek anlamda fiili yapanı değil aksine onun etkisine maruz kalan kişiyi ifade etmektedir. İkincisi: Sadece zamana delalet edip ancak herhangi bir eyleme ifade etmeyen fiillerdir. “كان” ve kardeşleri bu fiillerdendir. Çünkü bunlar bir zaman dilimine delalet etseler de eylem ve olay ifade etmezler. Üçüncüsü: Gerçek anlamda

⁷¹¹ Mecdudîdîn İbnu’l-Esîr, *el-Bedî‘*, 1/430.

fâil olmayan bir isme isnad edilerek kullanılan ve bu nedenle kısmen kendi anlamından çıkan fiillerdir.

Gerçek fâilinden başka bir fâile nakledildiği/isnâd edildiği için müellif bu fiillere “*mankûl fiiller*” adını vermiştir. Örneğin لا أُرِيكَ هَاهُنَا “*Seni burada görmeyeyim!*” cümlesindeki fiilin nahvî fâili mukadder olup “أَنَا” zamiridir. Fakat hakikî fâili “أَنْتَ” zamiridir. Çünkü muhataba yönelik kullanılmış ve “*Burada bulunma.*” anlamı amaçlanmıştır. Zira kişinin kendi nefesine emir vermesi anlamsızdır. Dolayısıyla gerçek anlamından çıkarılıp başka bir anlamda kullanıldığından ve gerçek fâilinden başka bir fâile isnâd edildiğinden dolayı bu fiiller de hakikî olmayan fiiller grubuna girerler.⁷¹²

3. Çekim itibarıyla fiil; mutasarrıf ve gayr-ı mutasarrıf olarak iki kısma ayrılır.

4. ‘Amel itibarıyla nahvî fiil; zahir ve mukadder olarak iki kısma ayrılır.

a. Mukadder fiilleri de câiz olarak mukadder olanlar ve vâcip olarak mukadder olanlar şeklinde iki kısma ayırmıştır. Ancak mukadder fiilleri mef’ûl bih bâbının ‘âmil faslında⁷¹³ detaylıca işlediği için burada zâhir fiillere yoğunlaşmıştır.

b. Zâhir olan fiilleri de kendi içinde; lâzım, mute‘addî ve mutereddid şeklinde üç kısma ayırmıştır. Daha sonra bunları da kendi içinde çeşitli kısımlara ayırarak zâhir fiillerin ‘amel bakımından toplam sekiz kısma ayrıldığını belirtmiş ve bunların her birini “النَّوع” başlığıyla ayrı bir alt bölüm olarak ele almıştır.⁷¹⁴

1. Lâzım fiil: قام ve قعد gibi kendi başına mef’ûl almayan ve buna hitiyaç duymayan fiillerdir. Bu türü fiiller harf-i cer, “إِفعال” veya “تفعيل” bâbı gibi bir vasıtayla mute‘addîleştirilebilir.⁷¹⁵

2. Mutereddid fiil: Bazen kendi başına bazen de bir vasıtayla mute‘addî olup mef’ûl bih alan fiillerdir. Bu fiilleri de kendi içinde şu şekilde üç kısma ayırmıştır:

a. Bazen kendi başına bazen de harf-i cer vasıtasıyla mute‘addî olarak kullanılan fiillerdir. Örneğin شَكَرْتُكَ – شَكَرْتُ لَكَ، نَصَحْتُكَ – نَصَحْتُ لَكَ. Bu fiiller öteden beri her iki şekilde de kullanıldığı için aslen lâzım ya da mute‘addî olduğu söylenemez.

⁷¹² Mecduddîn İbnu’l-Esîr, *el-Bedî’*, 1/431-432.

⁷¹³ Mecduddîn İbnu’l-Esîr, *el-Bedî’*, 1/139-149.

⁷¹⁴ Mecduddîn İbnu’l-Esîr, *el-Bedî’*, 1/433.

⁷¹⁵ Mecduddîn İbnu’l-Esîr, *el-Bedî’*, 1/433-436.

b. Aslen kendi başına mute‘addî olan fakat daha sonra masdar anlamında kullanıldığı için harf-i cer alan fiillerdir. Örneğin *يُرِيدُونَ لِيُطْفَؤُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ* “Onların iradeleri Allah’ın nurunu ağızlarıyla söndürmek yönündedir.”⁷¹⁶ ayetinde geçen “يُرِيدُ” fiili aslen kendi başına mute‘addî olan fiillerdendir. Fakat burada masdar anlamında kullanıldığı için harf-i cer alabilmiştir. Çünkü bazı mute‘addî masdarların mef‘ûllerine harf-i cer getirilebilirken bizzat fiillerin mef‘ûllerine getirilemez. Örneğin *لَزِيدٍ صَرِيْتُ لَزِيدٍ* söylenebilirken *لَزِيدٍ صَرِيْتُ* söylenemez. Bu fiillerdeki harf-i cerin zâid olduğunu söylemek de câizdir.

c. Aslen kendi başına mute‘addî olan fakat mute‘addîlik vasıtalarından birini aldığı normal fiillerin aksine lâzıma dönüşen fiillerdir. Örneğin *فَشَعَتِ الرِّيحُ السَّحَابَ* “Rüzgâr bulutları dağıttı.” cümlesindeki fiil kendi başına mute‘addî iken *أَفْشَعَ السَّحَابَ* “Rüzgâr dağıldı.” şeklinde “إِفْعَال” bâbında kullanıldığında lâzım olmuştur.⁷¹⁷

3. Bir mef‘ûl alan mute‘addî fiil: *زَيْدٌ صَرَبَ* cümlesindeki fiil gibi kendi başına bir mef‘ûl bih alan fiillerdir. Bu fiiller müte‘addîlik harflerinden birini aldıklarında iki mef‘ûl alırlar. Ör: *أَصْرَبْتُ زَيْدًا* ve *أَشْمَمْتُ زَيْدًا*.⁷¹⁸ Mellif mute‘addî fiilleri kendi içinde dört kısma ayırmış ve bunlardan her birini ayrı bir alt başlıkta işlemiştir.

4. İki mef‘ûl alan fakat bunlardan bir tanisiyle de yetinilebilen fiiller. Bunları da şu şekilde iki kısma ayırmıştır:

a. Her iki mef‘ûluda kendi başına alan fiiller. Örneğin *كَسَوْتُ زَيْدًا ثَوْبًا* cümlesindeki fiil herhangi bir vasıtaya ihtiyaç duymadan iki mef‘ûl almıştır.

b. Birinci mef‘ûlu kendi başına ikincisini ise mute‘addîlik harflerinden biriyle alan fiiller. Örneğin *أَعْطَيْتُ زَيْدًا دِرْهَمًا*. Çünkü “أَعْطَى” fiili aslında bir mef‘ûl alan ve “aldı” anlamına gelen “عَطَى” fiilinden elde edilmiştir. Fakat ikinci mef‘ûlu “إِفْعَال” bâbı vasıtasıyla almıştır. İki mef‘ûl alan bu fiillerin her iki kısımda da *كَسَوْتُ ثَوْبًا* ve *أَعْطَيْتُ زَيْدًا* şeklinde mef‘ûllerden bir tanesiyle yetinmek de câizdir. Fakat bu fiillerde ikinci

⁷¹⁶ es-Saf, 61/8.

⁷¹⁷ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/436-438.

⁷¹⁸ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/439-442.

mef'ûlun birincisinden tamamen farklı olması gerekir. Bu nedenle fiil ve fâil düşürüldüğü takdirde iki mef'ûlun mübteda haber olup anlamlı bir cümle teşkil etmemesi gerekir. Örneğin زَيْدًا أَعْطَيْتُ زَيْدًا دِرْهَمًا ve زَيْدًا تَوْبًا cümlelerinde fiil ve fâil düşürülerek زَيْدٌ دِرْهَمٌ ve زَيْدٌ تَوْبٌ şeklinde bir cümle oluşturulamaz. Çünkü anlam ifade etmez. Ayrıca bu fiillerin ikinci mef'ûlu cümle olarak da gelemez.⁷¹⁹

5. İki mef'ûl alan ve bu iki mef'ûlden biriyle yetinilmesinin câiz olmadığı fiiller: Bunlar; صَيَّرْتُ، جَعَلْتُ، “أَفْعَالُ الْقُلُوبِ” gibi ظَنَنْتُ، حَسِبْتُ، عَلِمْتُ، زَعَمْتُ، رَأَيْتُ fiilleri ile اتَّخَذْتُ gibi “أَفْعَالُ النَّحْوِيلِ” fiilleridir. Bu fiillerin mef'ûlleri daha önce mübteda ve haber oldukları için bir tanesiyle yetinmek câiz değildir. Çünkü ancak her ikisi zikredildiğinde anlamlı bir cümle oluşturabilir. Örneğin زَيْدًا ظَنَنْتُ cümlesinde mef'ûllerden biri düşürülüp زَيْدًا ظَنَنْتُ ya da ظَنَنْتُ قائماً şeklinde bir cümle anlamca eksik kaldığı için câiz değildir. Ayrıca iki mef'ûl alan diğer fiillerden farklı olarak bunların ikinci mef'ûlu cümle veya zarf olarak da gelebilir. Çünkü fiil gelmeden önce birinci mef'ûl mübteda, ikincisi ise haber idi. Bu nedenle mübteda ve haber için geçerli olan şeyler bunların mef'ûlleri için de geçerlidir. Müellif bu konuyu iki alt başlık şeklinde ele almıştır. Birincisinde, anlam yönünü dikkate alarak bu fiilleri tanıtmıştır. İkincisinde ise ilgâ, ta'lik ve diğer bazı hükümleri işlemiştir.⁷²⁰

6. Üç mef'ûl alan fiiller: Bunlar أَنْبَأَ، نَبَأَ، أَخْبَرَ، حَبَرَ، أَرَى، أَعْلَمَ، حَدَّثَ ve bunlara ilhâk edilen fiillerdir. Müellif bunları da başına getirilen hemze sayesinde üç mef'ûl alanlar ve üç mef'ûl almak üzere vaz' edilenler şeklinde kendi içinde iki kısma ayırmıştır. Çünkü أَرَيْتُ ve أَعْلَمْتُ fiilleri başındaki hemze aracılığıyla yani “إِفْعَالٌ” bâbına dönüştürülmeleri sayesinde üç mef'ûl alırken diğer fiiller zaten üç mef'ûl almak için vaz' edilmiştir. Bir önceki fiil grubu gibi bunları da iti alt başlıkta ele almıştır. Birinci alt başlıkta fiilleri tanıtmış, ikinci alt başlıkta ise çeşitli hükümlerini zikretmiştir.⁷²¹

7. Nâkıs fiiller: Bunlar; “كَانَ” ve kardeşleridir. Mukârabeye fiilleri ve habere ihtiyaç duyan diğer bazı fiiller de bunlara ilhâk edilmiştir. Bu fiiller, sadece zaman ifade etmeleri, anlam bakımından kendi özneleriyle tam bir cümle oluşturamamaları

⁷¹⁹ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/442-443.

⁷²⁰ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/443-453.

⁷²¹ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/454-459.

ve isimleri ile haberlerinin aynı olması, ‘amel bakımından diğer fiillerden kısmen zayıf olmaları gibi yönlerden diğer fiillerden ayrılırlar. Bu nedenle de ayrı bir fiil türü olarak işlenmiştir. Bu konuyu da iki alt başlıkta işlemiştir. Birincisinde bu fiillerin tanımını ve anlamlarını, ikincisinde ise bunlarla ilgili çeşitli hükümleri vermiştir.⁷²²

8. Gayr-ı mutasarrıf fiiller. Bunlar altı tane olup لَيْسَ، حَبَّأَ، بَيَّسَ، نَعَمْ، عَسَى ve ta'accub fiilidir. Çünkü bu fiillerin ya hiç çekimi yoktur ya da çekimi sadece mâzîyle sınırlıdır. Bu nedenle bunların muzârii, emri, masdarı, nehyi, ism-i fâili ve ism-i mef'ûlu yoktur. Ayrıca mutasarrıf olmadıkları için ‘amel bakımından da diğer fiillerden zayıftır. Müellif bu fiilleri dört fasılda ele almıştır.

a. Birinci fasılda; “عَسَى” ve ona benzeyen mukârafe fiillerini ele almıştır. Bu faslı üç fer'/alt bölüm altında işlemiştir. Birinci alt bölümde; “عَسَى” fiilinin tanımını, ikinci alt bölümde; hükümlerini, üçüncü alt bölümde; ona benzeyen mukârafe fiillerini konu edinmiştir.⁷²³

b. İkinci fasılda; “نَعَمْ” ve “بَيَّسَ” fiillerini konu edinmiştir. Bu faslı iki alt bölüme ayırmıştır. Birincisinde; söz konusu fiillerin tanımını, ikincisinde; onlarla ilgili hükümleri kapsamlı bir şekilde işlemiştir.⁷²⁴

c. Üçüncü fasılda; “حَبَّأَ” fiili üzerinde durmuştur. Bunu da iki alt bölüm şeklide işlemiştir.⁷²⁵

d. Dördüncü fasılda; ta'accub kalıpları olan “مَا أَفْعَلُهُ” ve “أَفْعِلْ بِهِ” fiilleri ile onlara hamledilenleri açıklamıştır. Önceki fasılda olduğu gibi bu faslı da iki alt bölüm şeklide işlemiştir.⁷²⁶

Görüldüğü gibi Mecduddîn birçok faktörü dikkate aldığı için ‘amel bakımından işlediği fiilleri çok kapsamlı bir tasnife tabi tutmuştur. ‘Amel bakımından fiilin tasnifini gösteren tablo aşağıda verilmiştir.

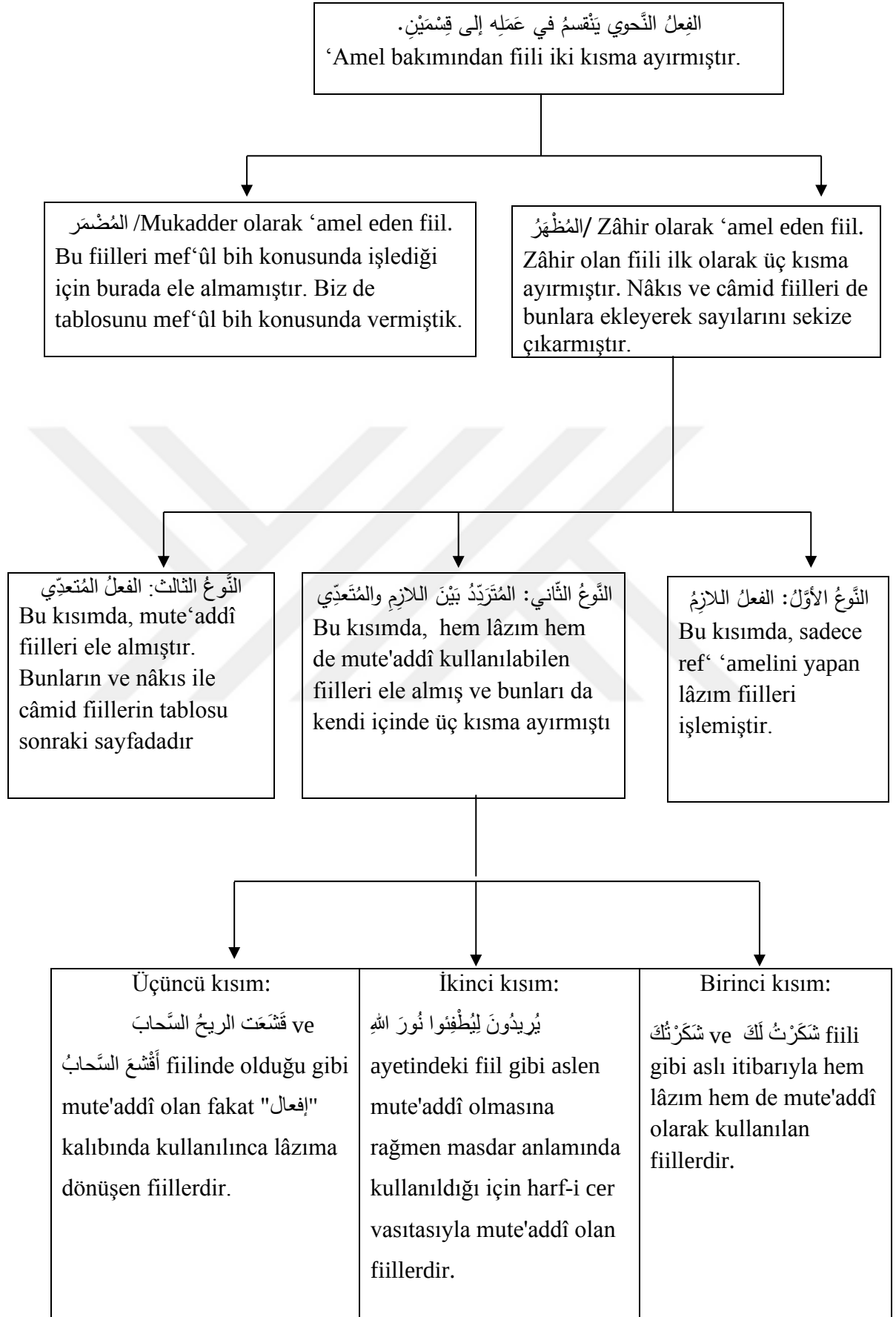
⁷²² Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/460-477.

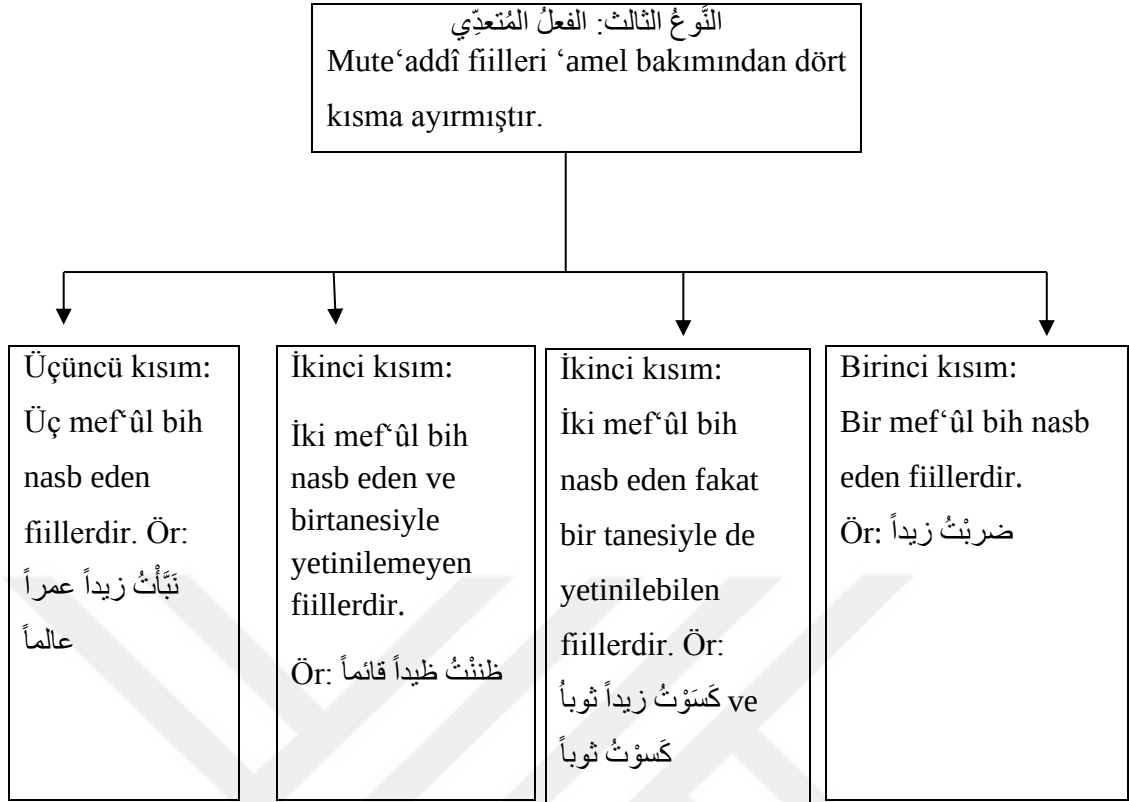
⁷²³ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/478-487.

⁷²⁴ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/487-493.

⁷²⁵ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/494-495.

⁷²⁶ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/496-504.

Hakiki fiil olmayan "كان" ve kardeşleri ile عسى , نَعَمْ ve ta'accub kalıpları gibi câmid olan fiilleri de zahir fiillerin alt kısımları olarak ele alan müellif bunların toplam sayısını sekize çıkarmıştır. Bunlar kısaca şunlardır:

1. Lâzım fiiller.
2. Hem lâzım hem de mute'addî olabilen fiiller.
3. Bir mef'ûl alan fiiller.
4. İki mef'ûl alan ve bunlardan bir tanesiyle de yetinilen fiiller.
5. İki mef'ûl alan fiiller fakat bunlardan bir tanesiyle yetinilemeyen fiiller.
6. Üç mef'ûl alan fiiller.
7. Nâkıs fiiller.
8. Câmid fiiller.

Bunların her birini de kendi için birçok alt kısma ayırmıştır.

İkinci Kısım: ‘Amel Eden İsimler

Mecduddîn, ‘amel eden isimler bölümünü bir mukaddime ve üç alt bölüm olarak ayırmıştır. Mukaddime bölümünde isim ve harflerin fer‘î ‘âmillerden olduğunu belirtmiş ve ‘amel eden isimleri dört kısma ayırmıştır. Daha sonra bu kısımlardan her birini “النَّوع” başlığıyla ayrı bir alt bölüm olarak ele almıştır.

1. İsm-i fâil ve ism-i mef‘ûl: ‘Amel eden isimlerin en güçlüsü olan bu isimler yapı ve kullanım bakımından muzâri fiile benzedikleri için ‘amel ederler.⁷²⁷

2. Sıfat-ı müşebbehe: Bu isimler; tezkîr, te’nîs, tesniye ve cemi yapılabilme hususunda ismi-i fâile benzedikleri için ‘amel bakımından da ona hamledilip ‘amel ettirilmiştir. Zira her benzerlik bir etkileşim gerektirir ve bu durum Arapçada uygulanan sürekli bir kıyastır. Nitekim mebnî olan isimler harfe benzedikleri için mebnî olmuşlar. Mu‘rab olan fiiller de isme benzedikleri içi mu‘rab olmuşlar. Aynı şekilde ‘amel eden isimler de doğrudan veya dolaylı olarak fiile benzedikleri için ‘amel ederler.⁷²⁸ Ancak ‘amel etme gücü bakımından ism-i fâilden daha zayıftır ve bu nedenle ‘amel çerçevesi de daha sınırlıdır. Çünkü ism-i fâil ‘amel etme gücünü doğrudan fiile olan benzerliğinden alırken, sıfat-ı müşebbehe ‘amel etme gücünü fiilin benzerine (yani ism-i fâile) olan benzediğinden alır. ‘Amel eden diğer bir isim grubu olan ism-i tafdîl de bu bölümde işlemiştir. Çünkü ism-i tafdîl anlam bakımından sıfat-ı müşebbeheye benzetildiği içi ‘amel ettirilmiştir ve bu nedenle de ondan daha zayıftır.⁷²⁹

3. Masdar: Başında “أَنْ” edatı olan fiille te’vîl edildiği için masdarlar da kendi fiilleri gibi ‘amel eden isimlerdendir. Örneğin *عَمْرًا ضَرَبَ مِنْ ضَرْبٍ زَيْدٌ* cümlesinde “ضَرْبٌ” masdarı hem fâli ref‘ hem de mef‘ûlu nasb etmiştir. Çünkü bunun te’vîli; *عَجِبْتُ مِنْ أَنْ* gibi ‘amel etmiştir.⁷³⁰

4. Esmâu'l-ef‘âl: Sözü mümkün oldukça kısa tutmak için fiilin yerine geçen isimlerdir. Çünkü bu isimler; müfred, tesniye, cemi, müzekker ve müennes için aynı olup değişmezler. Anlam ve kullanım bakımından fiilin yerine kullanıldıkları için

⁷²⁷ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/505-514.

⁷²⁸ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/566.

⁷²⁹ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/514-520.

⁷³⁰ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/520-526.

deonun gibi ‘amel ederler. Ancak gerçek fiil olmadıkları için ‘amel bakımından onun gibi güçlü değiller. Örneğin زَيْدًا “Zeyd’e mühlet ver.” cümlesindeki “زَيْدًا” isim olduğu halde fiilin yerine geçtiği için onun gibi ‘amel edip fâil ve mef’ûl bih almıştır. Çünkü “زَيْدًا” onun mef’ûlu olur, fâili ise müstetirdir.

Müellif tüm bu kısımları kendi içinde “الفرع” başlığıyla iki alt bölüme ayırmıştır. Hepsinin birinci alt bölümünde ilgili isimlerin tanımlarını, ikinci alt bölümlerinde ise bu isimlerin hükümlerini kapsamlı bir şekilde ele almıştır.

Esmâu’l-ef’âller; İsim olanlar ve harf olanlar şeklinde iki kısma ayırmıştır. İsim olanları da mute‘addî ve lâzım olarak tekrar ikiye ayırmıştır. Daha sonra mute‘addî olanları da kendi içinde müfred ve muzâf olarak iki kısma ayırmıştır. Bu konuda “müfred” kavramından maksat muzâf olmayandır. Örneğin زَيْدًا “Zeyd’e dikkat et.” cümlesindeki ism-i fiil müfredtir. Fakat ذُوْنَكَ “Zeyd’e dikkat et.” cümlesindeki ism-i fiil muzâftır..

Mute‘addî olmayan ismi fiilleri de müfred ve muzâf şeklinde iki kısma ayırmıştır. Örneğin سَئِدًا “Sus” ism-i fiili müfred, fakat مَكَانَكَ “Yerinde dur.” ism-i fiili muzâftır.

Harf olanlardan maksat; harf-i cer ve ism-i mecrûrdan oluşan ism-i fiillerdir. Bunları da mute‘addî ve lâzım olarak iki kısma ayırmıştır. Örneğin عَلَيْكَ “Zeyd’i al/ona sahip çık.” ifadesindeki ism-i fiil mute‘addîyken, عَنِّي إِيَّاكَ “Benden uzaklaş.” ifadesindeki ism-i fiil lâzımdır.⁷³¹

Üçüncü Kısım: ‘Amel Eden Harfler

Müellif fiil ve isimde olduğu gibi ‘amel eden harfleri de çeşitli tasniflere tabi tutmuştur. Bu bağlamda ilk olarak ma‘mûlun kelime türünü dikkate alarak isimde ‘amel edenler ve fiilde ‘amel edenler şeklinde iki kısma ayırmıştır. Daha sonra bu kısımları da kendi içinde ‘amellerine göre tasnif etmiştir. Bu yüzden de belli bir kelime kısmında ‘amel eden bütün harfleri tek ana başlık altında toplamak yerine cer ‘amelini yapanlar, nasb ‘amelini yapanlar, cezim ‘amelini yapanlar şeklinde ‘amelleri bağlamında sınıflandırmıştır. Çünkü ‘amel eden harflerin hangi kelime türüne

⁷³¹ Mecdudûdîn İbnu’l-Esîr, *el-Bedî’*, 1/526-532.

geldikleri kadar o kelime türünde hangi ‘amelî yaptıkları da önemlidir. Dolayısıyla hem ‘amel ettikleri kelime türünün hem de ‘âmil olarak meydana getirdikleri i‘râbın bilinmesi gerekir. Aksi takdirde bir taraf daima eksik kalacağı için nahiv ilminin maksadı hâsıl olmaz. Örneğin nasb edatların olan olan "لَنْ" harfinin nasb ‘amelini yaptığını bilip fakat sadece muzâri fiilde ‘amel ettiğini bilmeyen kişi bu edatı isimlerin başına getirme hatasına düşecektir. Aynı şekilde bu harfin sadece muzâri fiilin başına geldiğini bilip fakat hangi ‘amelî yaptığını bilmeyen kişi de bu edatla cezim yapma hatasına düşecektir. Mecduddîn de bu hususu göz önünde bulundurduğu için ‘amel eden harflere yönelik böyle bir tasnife girmiştir.

İsimde ‘amel eden harflerden olan harf-i cerleri daha önce mecrûr isimler bölümünde işlediği için burada tekrarlamamıştır. Diğer ‘âmil harfleri ise beş başlık halinde ele almıştır.

1. “لَنْ” ve benzerleri. Bu konuyu iki alt başlığa ayırmıştır. Birincisinde, anlam ve yapı bakımından bu harfleri tanıtmıştır. İkincisinde, bu harflere ait hükümleri konu edinmiştir. Bunu da kendi içinde iki fasla ayırmıştır. Birinci fasılda edatların tamamını ve bütün edatları ilgilendiren müşterek hükümleri, ikinci fasılda ise sadece belli edatlara mahsus olan hükümleri çok kapsamlı bir şekilde işlemiştir.⁷³²

2. “لَيْسَ” fiiline benzeyen edat. Burada “مَا” nâfiye edatını iki alt bölüm şeklinde konu edinmiştir. Birinci alt bölümde; edatın ‘amel etme gerekçelerini, “لَيْسَ” fiiline olan benzerlik yönlerini ve ifade ettiği bazı anlamlarını açıklamıştır. İkincisinde ise edatla ilgili hükümleri konu edinmiştir.⁷³³

3. “لَا” nâfiye li'l-cinsi edatı. İsimde ‘amel eden edatlardan olan ve başına geldiği simin bütün türünü olumsuzlaştıran bu edatın konusunu da iki alt bölüme ayırmıştır. Birinci alt bölümde; ‘amel etme gerekçeleri ve anlamıyla ilgili temel bilgileri vererek edatı tanıtmıştır. İkinci alt bölümde ise edatla ilgili hükümleri kapsamlı bir şekilde işlemiştir.⁷³⁴

4. Fiilde ‘amel eden harflerden nasb edatları. Müellif isimde ‘amel eden edatları bitirdikten sonra fiilde ‘amel eden edatlara geçmiştir. Dördüncü bölümde nasb edatlarını, beşinci bölümde ise cezim edatlarını işlemiştir. Ancak fiilde ‘amel eden edatları ele almadan önce fiilleri i‘râb ve binâ bakımından değerlendirmiştir. Buna

⁷³² Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/532-566.

⁷³³ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/566-571.

⁷³⁴ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/571-588.

göre fiil; mebnî ve mu‘rab olarak ikiye ayrılır. Mâzî ve emr-i hâzır fiilleri mebnî, muzâri ve emr-i gâib fiilleri ise mu‘raptir. Muzâri fiilin i‘râbı: Ref‘, nasb ve cezimdir. Ref‘ i‘râbının ‘âmili manevî, nasb ve cezim i‘râblarının ‘âmili ise lafzîdir. Daha sonra nâkıs fiiller ile ef‘âl-i hamse fiillerinin i‘râblarını zikrederek fiille ilgili değerlendirmesini bitirip edatlara geçmiştir.⁷³⁵

Nasb edatlarını iki alt başlıkta işlemiştir. Birincisinde; ‘amel, anlam ve yapı gibi husular balamında bu edatları konu edinmiştir. ‘Amel yönlerini dikkate alarak nasb edatlarını; hem zâhir hem de mukadder olarak ‘amel eden ve sadece zâhir olarak ‘amel edenler şeklinde ikiye ayırmıştır. Çünkü "أَنْ" edatı hem zâhir hem de mukadder olarak ‘amel ederken diğerleri sadece zâhir olarak ‘amel ederler. İkinci alt başlıkta ise bu edatlara ait hükümleri tafsilatlı bir şekilde konu edinmiştir.⁷³⁶

5. Cezim edatları. Fiilde ‘amel eden ikinci edat grubu olan cezim edatları konusunu da iki bölüme ayırmıştır. Birinci bölümde ‘amelleri ve anlamları bağlamında bu edatları tanıtmıştır. İkinci bölümde ise şart ve ceza (yani şart cümleleri) konusunu ele almıştır. Bu bölümü de kendi içinde iki fasla ayırmıştır. Birinci fasılda; mensub oldukları kelime türü, ‘amel ve anlam bakımından şart edatlarını tanıtmıştır. İkinci fasılda ise şart edatları, fiili şart ve cevabu şart cümlelerine ait çok sayıda hükmü detaylıca ele almıştır.⁷³⁷

İç tasnif bakımından ‘âmil bâbını değerlendirirken öne çıkan tasnifleri dikkate almaya gayret gösterdik. Çünkü bunların dışında da yapılan tasnifler vardır. Özellikle ahkâm bölümlerinde çok sayıda alt tasnif yer almaktadır. Ancak bunlar hem işin çok teferruat kısmını teşkil etmekte hem de konumuzun çok fazla uzamasına neden olacağı için değerlendirmeye almadık.

Eserin tasnifiyle ilgili verilen bu bilgilerden de anlaşıldığı üzere Mecdüddîn bir konuyu tasnif ederken onunla ilgili her hususu dikkate almış ve bu nedenle konu tasnifleri çok detaylı olmuştur. Ancak öğrencilere hitaben ve bir ders kitabı olarak yazılan bir eserin konu tasnifinde bu denli teferruatlara girmenin uygun olmadığı kanaatindeyiz. Zira sadece öğrenilmesi gereken hususlar esas alınıp konu tasnifleri de bu bağlamda yapıldığı takdirde öğrencinin zihni ve önceki bilgileri canlı tutulmuş olur. Bu da öğrencinin konular arasındaki ilişkiyi fark etmesini ve ana konuya

⁷³⁵ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/588-590.

⁷³⁶ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/590-618.

⁷³⁷ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/619-650.

odaklanmasını sağlar. Böylece öğretilmek istenen temel bilgiler öğrenciye daha sağlıklı bir biçimde aktarılır.

Konu tasnifinde çok fazla teferruatlara girilmesi durumunda öğrencinin zihni dağınık, öğrendiği bilgiler birbirine karışır ve ana konudan tamamen kopar. Çünkü yukarıda da belirtildiği gibi ana konunun işlendiği bâb bölümlerini genelde kendi içinde “القسم” başlıklı alt bölümlere ayıran müellif, bu kısımları da “النوع” başlıklarıyla daha alt bölümlere ayırmıştır. Ardından bunları da “الفصل” başlıklarıyla çeşitli taksimlere tabi tutmuştur. Fasil bölümlerini de “الفرع” adıyla alt bölümler şeklinde tasnif etmiştir. Bununla da yetinmeyen Mecdüddîn, çoğunlukla “الضرب” ve “التعليم” gibi alt başlıklarla tasnifte çok fazla detaya girmiştir. Bu alt başlıklardaki detaylarla meşgul olan öğrencinin ana konuyla irtibatı neredyse tamamen kopmuş olur. Böylece öğrenci bir konuyu çok farklı açılardan görmüş olsa da hem alt konular arasında hem de bunlarla ana konu arasında bir bağlantı kurmakta zorlanır ve kafasında tam olarak oturtamadığı koca bir bilgi yığınıyla karşı karşıya kalmış olur. Ayrıca bu teferruatlı tasniften dolayı öğrenilmesi gereken zorunlu bilgiler de diğer bilgiler arasında kaybolmaktadır. Eserin günümüzde çok tanınmamasının veya tercih edilmemesinin en önemli nedeni de bu ayrıntılı tasnif metodudur. Ancak söz konusu durumun, eserin ilmî değerini düşürmediğini de vurgulamak gerekir. Zira Arap gramerini öğrenme düzeyinde olanlara yönelik bir ders kitabı olarak uygun görülmesi de işin erbabı olanlar için bir araştırma kaynağı olarak müracaat edilmesinde büyük faydalar sağlayacağı kanaatindeyiz. Çünkü konuları her yönüyle değerlendirmesi ve tasnifini de bu bağlamda yapması konuların muhtelif yönlerine dikkat çekmektedir. Bu da araştırmacıların ufkunu açıp araştırdıkları konuyu çok farklı açılardan değerlendirmelerini sağlamaktadır.

3.3.1.3. *el-Bedî* Kitabında Konu Tertibi

Mecdüddîn İbnu'l-Esîr konu tertibinin belli esaslara dayalı olmasına büyük ehemmiyet veren müelliflerdendir. Zaman zaman konu tertibinin nedenlerine dair bizzat açıklamalar yapması da onun bu konuda metodolojik bir sisteme dayandığını göstermektedir. Nitekim iki ana bölüme ayırdığı eserinin birinci ana bölümünde nahiv, ikinci ana bölümünde ise sarf konularını işleyerek nahiv konularını sarf konularından önce getirmesine dair şu açıklamayı yapmıştır:

“Aslında birinci kısmın (yani sarfın) ilk önce işlenmesi gerekirdi. Çünkü (sarf kelimenin zatını ve yapısını konu edinirken nahiv kelimenin i‘râb yönündeki niteliğini konu edinir ve) zatın tanımı sıfatın tanımından öncedir. Ancak âlimlermeseleyi aksini çevirip nahiv konularını sarf konularından önce işlemişlerdir. Bunun da iki nedeni vardır. Birincisi: Dilde meydana gelen bozulmadan dolayı nahiv ilmine duyulan şiddetli ihtiyaçtır. Çünkü bir şeyi anlatma veya sorma zaruriyetinden dolayı insan doğru ya da yanlış olarak kelimeleri küçük yaşından itibaren çevresinde öğrenir. Dolayısıyla Arap olmayanlarla yaşanan yoğun iletişimden dolayı dilsel hatalar yayılınca Araplar da bu dili yanlış bir şekilde öğrendiler ve bu nedenle onu islah etme ihtiyacını hissettiler. Bunun en uygun yöntemi de (cümledeki konuma ve başındaki edata göre kelimenin sonunda beliren) hareketleri ve sukûnı tanımadır.

İkincisi: Kelimenin zatını tanımak; çekim, tasğîr, nisnet gibi başlangıç düzeyindeki talebeler zor gelen bazı konuları da içermektedir. Oysa aldığı hareketler ve sukûn yönünde kelimeleri öğrenmek daha kolay ve zihne daha yatkındır. İşte bu veya bunların dışındaki bazı nedenlerden dolayı müellifler nahiv konularını sarf konularından önce zikretmişlerdir. Biz de takdîm ve te‘hîr hususunda önceki müellifler uyararak nahiv konularını sarf konularından önce zikrettik.”⁷³⁸

Bu açıklamasından da anlaşıldığı üzere Mecduddîn konuların tertibinde birtakım esasları göz önünde bulundurmuştur. Ancak tasnif bakımından meselelere çok geniş bir perspektiften bakan ve bu nedenle ayrıntılı bir tasnif sistemini geliştirerek önceki müelliflerden ayrılırken, tertib konusunda genel olarak kendinden önceki bazı müelliflerin uyguladığı sistemi benimsemiştir. Zaten eserdeki bâbların sıralamasına bakıldığında genel anlamda alışılmış bir tertib sistemiyle tanzim edildiği anlaşılmaktadır. Ancak buna istinaden müellifin tertib bakımından tamamen diğer müellifleri taklit ettiği de iddia edilemez. Çünkü yukarıdaki açıklamasından da anlaşıldığı üzere Mecduddîn önceki müelliflerin metodunu sorgulamadan ve arka planını irdelemeden olduğu gibi benimsememiştir. Nitekim diğer müelliflerden farklı bir sistemle tanzim ettiği konular da vardır. Özellikle de sarf ilmine ait bazı konuları nahiv konuları arasında ve nahiv ilmine ait bazı konuları da sarf konuları arasında işlemesiyle selefine muhalefet etmiştir. Hatta bu nedenle bazı araştırmacılar,

⁷³⁸ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/3-4.

Mecduddîn'nin sarf ve nahiv ilimlerini birbirinden ayırmayarak ikisini tek ilim olarak kabul ettiği kanaatine varmışlardır.⁷³⁹

Aslında Mecduddîn, iç içe ele aldığı konuların hangi ilmin kategorisine dâhil olduğunu biliyordu. Fakat daha iyi anlatılabilmesi ve anlaşılabilmesi için bazı konuların birbirinden ayırlamadığı gerekçesiyle zorunlu olarak iç içe girdiğini belirtmiştir.⁷⁴⁰

Müellifin konu tertibinde dikkate aldığı husular şu şekilde maddeler halinde verilebilir:

3.3.1.3.1. Mukaddime Konuları

Mecduddîn mukaddime bölümlerindeki konuların ana konuların anlaşılmasındaki etkisini ve önemini dikkate alarak diğer nahivcilerin yaptığı gibi bu konulara öncelik vermiştir. Çünkü bu konular tam anlamıyla öğrenilmeden ana konular da anlaşılmaz. Örneğin ana konulardan biri olan mübteda her zaman merfû' olur. Şayet i'râb alâmetleri konusu mukaddime bölümünde işlenirse mübteda konusunda bunlara değinilmeden sadece merfû' olması gerektiği belirtilir. Aksi takdirde mübteda konusu ele alınırken onun; bazen zahir dammeyle, bazen mukadder dammeyle, bazen elifle "l", bazen de vâv "v" ile merfû' olduğunu ve bu i'râb alâmetlerinin meydana geldiği durumların ayrı ayrı açıklanması gerekir. Bu durumda ise mübteda, tesniye, cemi müzekker sâlim, maksûr isim, mankûs isim ve esmâ-i hamse konularının tamamı birbirine karışır.⁷⁴¹ Bu nedenle genel olarak ana konuları ilgilendiren mukaddime konularının öne alınması metodolojik bir tertib sisteminin gereğidir.

Ancak mukaddime konularının neler olduğu hususunda müellifler arasında bazı farklılıklar vardır ve bu da müelliflerin ilgili konulara farklı bakış açılarıyla bakmalarından kaynaklanmaktadır. Nitekim bazı müellifler; müzekker, müennes, marife, nekre, tensiye, cemi ve gayr-ı munsarif isimler gibi konuları da mukaddime bölümünde işlerken Mecduddîn'in de içinde bulunduğu bazı müellifler ise bunları sarf

⁷³⁹ Fethî Aliyyuddîn "Mukaddime", 1/69.

⁷⁴⁰ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/3.

⁷⁴¹ Ebu'l-'Abbâs Seyyid Ahmed b. Muhammed b. Hamdûn b. el-Hâc es-Sulemî el-Fâsî, *Hâşiyetu İbn Hamdûn 'alâ Şerhi'l- Mekkûdî* (Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1426/2005), 1/38; el-'Avnî, *el-Ususu'l-menheciyye*, 70-71.

bölümünde veya nahiv bölümünün farklı yerlerinde zikretmiştir.⁷⁴² Kanaatimizce tüm bunların da mukaddime bölümünde işlenmesi eğitim açısından daha uygun olur. Zira hepsi de genel konular olup kendilerinden sonraki birçok temel konuyla doğrudan irtibatlıdır.⁷⁴³

Nahiv ilminin genel mukaddime konuları olduğu gibi bâbların da kendine ait özel mukaddime konuları vardır ve bâbın anlaşılması açısından da önem arz eder. Bu nedenle Mecdüddîn genellikle bâbları tasnif ederken bir mukaddime bölümünü de oluşturmuş ve her zaman onu ilgili bâbın diğer alt bölümlerinden önce getirmiştir.

Birinci kutbun ilk bâbının girişinde söylediği şu sözler: مِنْ حَقِّ هَذَا الْبَابِ أَنْ يُذَكَّرَ فِي أَوَّلِ الْقُطْبِ الثَّانِي، وَإِنَّمَا بُدِئَ بِهِ لِأَنَّ مَضْمُونَهُ أَصْلُ الْكَلَامِ الَّذِي مَبْنَىٰ هَذَا الْعِلْمِ عَلَيْهِ وَالْإِشَارَةُ فِي الْأَحْكَامِ إِلَيْهِ. *“Aslında (kavramların ele alındığı) bu bâbın hakkı ikinci kutbun başında işlenmesidir. Ancak bu kavramlar hem nahiv ilminin temeli olan cümlelerin aslını teşkil etmekte hem de nahiv kâidelerinde onlara sıkça işaret edilmektedir ve bu nedenle eserin ilk bâbında zikredilmeleri daha uygundur.”*⁷⁴⁴ müellifin konu tertibinin eğitim üzerindeki etkisinin bilincinde olduğunu ve konuları bu doğrultuda tanzim ettiğini göstermektedir.

Müellifler, mukaddime konularının kendi içindeki tertibinde de belli esaslara dayanmışlardır. Bu nedenle genellikle tümünden gelimmetodunu benimseyerek; kelime, isim, fiil, harf, î'râb, binâ, mu'rab, mebnî... şeklinde bir sıralama takip etmişlerdir. Ancak Mecdüddîn burada çoğunluğa muhalefet ederet mu'rab ve mebnî konularını î'râb ve binâ konularından önce getirmiştir. Oysa “مُغْرَبٌ” ve “مَبْنِيٌّ” kelimeleri “إِغْرَابٌ” ve “بِنَاءٌ” kelimelerinden türetildikleri için onlardan sonra zikredilmeleri daha uygundur.⁷⁴⁵ Ayrıca î'râb ve binâ konuları öğrenilmeden mu'rab ve mebnî konularının öğrenilmesi kısmen güç olur.

3.3.1.3.2. İ'râb Faktörü

Mecdüddîn, tasnifte olduğu gibi konu tertibinde de î'râbı önemli bir etken olarak dikkate almıştır. Bu bağlamda î'râb esasına göre isim konularını; merfû,

⁷⁴² Ahmîde el-'Avnî, *el-Ususu'l-menheciyye*, 70.

⁷⁴³ Ahmîde el-'Avnî, *el-Ususu'l-menheciyye*, 71.

⁷⁴⁴ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/7.

⁷⁴⁵ İbnu'l-Habbâz, *Tevcihu'l-Luma'*, 64; İbnu'l-Hâc es-Sulemî, *Hâşiyetu İbn Hamdûn*, 1/38.

mansûb, mecrûr ve tevâbi şeklinde ana bölümlere ayırmış ve merfû‘ isimleri diğerlerinden önce getirmiştir. Merfû‘ isimlerin öne alınmasında etkili olan birçok neden vardır. Bunlara daha önce de değinildiği için burada en önmeli iki tanesini kısaca maddeler halinde vermemiz yeterli olacaktır.

a. Ref‘ i‘râbı diğer i‘râblardan daha önemlidir bu nedele ona öncelik verilmelidir. Çünkü bütün cümle çeşitlerinde zorunlu olarak bulunması gerek tek i‘râb çeşididir. Dolayısıyla her cümle mecburi bir şekilde ona muhtaçtır. Oysa nasb ve cer i‘râbları için aynı şey söylenemez.⁷⁴⁶

b. Ref‘ i‘râbı diğer i‘râb çeşitlerinden daha güçlüdür. Çünkü mübteda, haber ve fâil gibi isnâdın rükünlerini teşkil eden ana öğelere mahsûstur.⁷⁴⁷ Nitekim cümlenin yan öğelerinden olduğu için nasb i‘râbını alan mef‘ûl bih nâib-i fâil olunca ana ögeye dönüştüğü ref‘ i‘râbını alır. Ana öğeler de her zaman yan öğelerden öncedir.⁷⁴⁸

Mansûb isimleri de mecrû isimlerden önce zikretmiştir. Bunun da farklı nedenleri vardır ve en önemlileri şunlardır:

a. İsme mahsus olan cer i‘râbının aksine nasb i‘râbı hem isme hem de fiile geldiği için kullanımı daha yaygındır ve bu nedenle daha fazla önem arz eder.

b. İsmın nasb ‘âmili onun cer ‘âmilinden daha güçlüdür. Zira ismi nasb eden ‘âmil genellikle fiil iken onu cer eden ‘âmil harf veya isimdir. Bu yönüyle de mansûb isimlerin mecrûr isimlerden önce konu edinilmesi daha uygundur.⁷⁴⁹

c. ‘Umde olan ref‘ i‘râbı ile fadla olan nasb i‘râbının aksine cer i‘râbının sabit bir durumu yoktur. Çünkü muzâf ileyhinin alameti olan cer i‘râbı ‘umde veya fadla olma hususunda muzâf isme bağlıdır. Şayet قَامَ غُلَامٌ زَيْدٌ cümlesindeki gibi muzâf ‘umdeyse muzâf ileyh de ‘umde olur. Fakat رَأَيْتُ غُلَامَ زَيْدٍ ifadesindeki gibi muzâf fadlaysa muzâf ileyh de fadla olur.⁷⁵⁰ Mansûbâtların mecrûrâtlardan önce getirilmesinin başka nedenleri de vardır. Fakat bunlar daha önce zikredildiği için tekrar edilmeyecektir.

⁷⁴⁶ İbn Ya‘îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 1/200; Ebû Yahyâ Zekerıyyâ el-Ensârî, *Bulûğu'l-ereb bi şerhi Şuzûri'z-zeheb*, thk. Halef ‘Avde al-Kaysî (Ürdün, Dâru Yâfâ el-İlmiyye, 1432/2011), 82-158.

⁷⁴⁷ Muhammed b. Abdilmun‘im el-Cevcerî, *Şerhu Şuzûri'z-zeheb*, thk. Nevvâf b. Ceza‘ el-Hârisî (Medine: Mektebetu Lisâni'l-Arab, 1424/2004), 330.

⁷⁴⁸ Cevcerî, *Şerhu Şuzûri'z-zeheb*, 330.

⁷⁴⁹ Zekerıyyâ el-Ensârî, *Bulûğu'l-ereb*, 82.

⁷⁵⁰ İbn Hişâm, *Şerhu şuzûri'z-zeheb*, 87.

Tevâbi isimleri en sona almıştır. Çünkü onların sabit bir i'râbı olmadığı için mecrûr isimler konusundan sonra zikredilmesi daha uygun görülmüştür.

Muzâri fiili de i'râb bakımından işleyen müellif isimlerdeki sıralamanın aynısını takip etmiştir. Çünkü önce muzâri fiilin merfû' hâlini daha sonra ise mansûb ve meczûm durumlarını konu edinmiştir. Cer i'râbının isme mahsûs olması nedeniyle diğer i'râblardan sonra getirdiği gibi cezim i'râbının da fiile mahsûs olmasından dolayı en sona almıştır.

3.3.1.3.3. Kelime Kısımları Faktörü

Mecduddîn, "isim" ve "fiil" şeklinde ana başlıklar kullanmamışsa da aslında hem konu tasnifinde hem de konu tertibinde bu faktörü de dikkate almış ve önceliği isme vermiştir. Çünkü sadece iki isimden tam cümle oluşturulabilirken fiil ve harf için bu mümkün değildir. Dolayısıyla fiil ve harf her zaman isme muhtaçtır fakat isim onlara muhtaç değildir. Bu da ismin en önemli ve güçlü kelime çeşidi olduğunu göstermektedir. Ayrıca fiil isimden türetildiği için isim asıl fiil ise fer'dir ve asıl da her zaman fer'den önce gelir. Bunların yanı sıra nahiv bir i'râb ilmidir ve i'râbta da aslolan isimdir. Çünkü isim kalıp bakımından herhangi bir değişikliğe uğramadan fâillik, mef'ûlluk gibi muhtelif anlamlar üstlendiği için bu anlamları birbirinden ayıran i'râba daha çok ihtiyaç duyar. Oysa fiil kalıp bakımından değişerek farklı anlamlara delalet ettiği için i'râba ihtiyaç duymamaktadır.⁷⁵¹

3.3.1.3.4. Güçlülük ve Zayıflık Faktörü

Muhtelif konuların tertibinde doğrudan veya dolaylı olarak etkili olan güçlülük ve zayıflık faktörünün en çok etkili olduğu konu 'âmil konusudur. Çünkü 'âmiller; mensûb oldukları kelime türüne, meydana getirdikleri i'râba, 'amel ettikleri kelime çeşidine ve ma'mûllerine delalet edip onlara duydukları ihtiyaca göre güç kazanırlar. Bu bağlamda 'âmil olarak fiil diğer 'âmil türleri olan isim ve harflerden daha güçlüdür. Çünkü fiilin 'amel etmesi herhangi bir 'âmile olan benzerliğinden değil, aslı itibarıyla zorunlu olarak fâile, nâib-i fâile veya fâile benzeyene duyduğu ihtiyaçtan

⁷⁵¹İbnu'l-Verrâk, 'İlelu'n-nahv, 142-143; Ebû Muhammed Abdillâh b. Ali b. İshâk es-Saymerî, *et-Tebşire ve't-tezkire*, thk. Fethî Ahmed Mustafa Aliyyuddîn (Dimaşk: Dâru'l-Fikir, 1402/1982), 1/76; Ahmîde el-'Avnî, *el-Ususu'l-menheciyye*, 89-92.

kaynaklanmaktadır. Yani bütün fiiller istisnasız olarak daima müsned konumunda olduğu için zaruri olarak bir müsned ileyh gerektirmektedir ve bu müsned ileyh de ya fâil ya nâib-i fâil ya da fâile benzeyen bir isim olur.⁷⁵² Fakat isim ve harflerin ‘amel etmeleri doğaları gereği değil, doğrudan veya dolaylı olarak fiile olan benzerliklerindendir.

Mecduddîn'in ‘âmillere ilgili şu sözleri : *فالأصل: أنها تنقسم إلى أصل في العمل وفرع. فالأصل: ‘âmilleri; ‘amelde aslolan ve fer‘ olan şeklinde ikiye ayrılır. Aslolan fiil, fer‘ olan ise isim ve harftir.*⁷⁵³ ve ism-i fâilin ‘amel hükümü hakkındaki şu ifadeleri: *‘İsm-i fâil* *لما كان اسم الفعل فرعاً في العمل على الفعل، نقص عنه فاحتاج إلى شرائط... ‘amel bakımından fiilin fer‘i olduğu için ondan daha zayıf olup birtakım şartlara ihtiyaç duymuştur.*⁷⁵⁴ onun ‘âmillere yönelik bakış açısını göstermektedir. Çünkü aslolan şey her zaman fer‘ olandan daha güçlüdür.

Ref‘ ‘amelini yapan ‘âmilleri nasb ve cer ‘amelini yapan ‘âmillerden önce getirmiştir. Zira ana öğelerin i‘râbı olması hasebiyle ref‘ i‘râbı nasb, cer ve cezim i‘râblarından daha güçlüdür. Bu nedenle onu meydana getiren ‘âmil de diğer i‘râb çeşitlerini meydana getiren ‘âmillerden daha güçlü kabul edilmiştir.

İsimde ‘amel eden ‘âmilleri fiilde ‘amel eden ‘âmillerden önce zikretmiştir. Çünkü isim hem en güçlü kelime kısmı hem de aslî mu‘rab olduğu için kendisinde ‘amel eden ‘âmillere de fiilde ‘amel eden ‘âmillerden daha güçlü kabul edilmektedir.

‘Amel eden harfleri isimlerden önce getiren İbn Bâbeşâz ve Cürçânî’nin aksine Mecduddîn ‘amel eden isimleri harflerden önce zikretmiştir. Çünkü tek başına anlam ifade etmesi, cümlelerin temel öğelerinden biri olabilmesi ve diğer bazı hususlarda isim ile fiil arasındaki benzerlik daha güçlüdür. Bunu dikkate alan müellif de fiillerden sonra isimlerin zikredilmesini daha uygun görmüştür.

İbn Bâbeşâz ile Cürçânî’nin bu konudaki tertib metodunun daha uygun olduğu kanaatindeyiz. Çünkü ‘âmillerin konu edindiği bir bâbta kelimelerin ‘amel yönüyle değerlendirilmesi gerekir ve daha önce de değinildiği gibi ‘amel bakımından harf isimden daha güçlüdür. Çünkü şart isimleri gibi sadece harf anlamını içerdiği için

⁷⁵² Cevcerî, *Şerhu Şuzûri’z-zeheb*, 628.

⁷⁵³ Mecduddîn İbnu’l-Esîr, *el-Bedî’*, 1/430.

⁷⁵⁴ Mecduddîn İbnu’l-Esîr, *el-Bedî’*, 1/505.

‘amel eden isimler varken sırf isim anlamını taşıdığı için ‘amel eden harfler yoktur. Bu nedenle ‘amel eden harflerin isimlerden önce zikredilmesinin daha uygun olduğunu düşünüyoruz.

Farklı kelime türleri olan fiil, isim ve harf ‘amel bakımından aynı güçte olmadıkları gibi aynı kelime türüne ait bütün ‘âmiller de güç bakımından eşit değiller. Çünkü çeşitli nedenlerden dolayı bazı fiiller diğerlerine göre daha güçlüdür. ‘Amel eden isim ve harfler için de aynı durum geçerlidir. Örneğin mutasarrıf ve tām olan fiiller ‘amel bakımından nâkıs fiillerden daha güçlüdür. “كان” ve kardeşleri ile mukârebe fiilleri olan nâkıs fiiller de câmid olan övgü, yergi ve ta'accub fiillerinden daha güçlüdür. Mecduddîn de fiillerin bu özelliğini dikkate alarak güçlü olan lâzım ve mute‘addî fiilleri çeşitli kısımlarıyla işledikten sonra zayıf olan nâkıs fiilleri ele almıştır. ‘Amel bakımından en zayıf fiil türü olan câmid fiilleri de sona almıştır. Nâkıs ve câmid fiillerin ‘amel alanlarının sınırlı olmasının nedeni de diğer fiillere göre zayıf ‘âmil olmalarındandır. Zira bir ‘âmil zayıf oldukça ‘amel etmeside birtakım şartlara bağlanır ve ‘amel alanı daralır.⁷⁵⁵

İsm-i fâil ve ism-i mef‘ûl ‘amel bakımından diğer isimlerden daha güçlü oldukları için müellif de onlara öncelik vermiştir. Çünkü ism-i fâil ve ism-i mef‘ûl hem anlam hem de harf ve hareke sayısı bakımından doğrudan fiile benzerler. Fakat ‘amel eden diğer isimler böyle değildir. Aynı şekilde “إن” ve kardeşleri ‘amel bakımından “لا” nâfiye li'l-cins edatından daha güçlü oldukları için ondan önce getirmiştir. Zira “لا” edatı “إن” edatına hamledildiği için onun gibi ‘amel etme yetisini kazanmıştır.⁷⁵⁶ Ancak onunla aynı ‘amel gücünde değildir ve bu nedenle ‘amel alanı sınırlı olup birtakım şartlara bağlanmıştır.

Müellif, ‘âmillerin güç bakımından farklılık gösterdiğini ve bunun gerekçesini şu sözlerle ifade etmiştir: لِكُلِّ أَصْلٍ مِنَ الْقُوَّةِ مَا يَفْضُلُ بِهِ مُشَبَّهَهُ، أَلَا تَرَى أَنَّ الْفِعْلَ أَقْوَى فِي الْعَمَلِ مِنَ لِكُلِّ أَصْلٍ مِنَ الْقُوَّةِ مَا يَفْضُلُ بِهِ مُشَبَّهَهُ، أَلَا تَرَى أَنَّ الْفِعْلَ أَقْوَى فِي الْعَمَلِ مِنَ لِكُلِّ أَصْلٍ مِنَ الْقُوَّةِ مَا يَفْضُلُ بِهِ مُشَبَّهَهُ، أَلَا تَرَى أَنَّ الْفِعْلَ أَقْوَى فِي الْعَمَلِ مِنَ لِكُلِّ أَصْلٍ مِنَ الْقُوَّةِ مَا يَفْضُلُ بِهِ مُشَبَّهَهُ. *Aslolan her şey güç bakımından benzeyenlerinden daha üstündür. Nitekim fiil ‘amel bakımından ism-i fâilden daha güçlüdür. Aynı şekilde ism-i fâil de ‘amel bakımından sıfat-ı müşebbeleden daha güçlüdür.*⁷⁵⁷ Buna göre fer‘î olan ‘âmiller bazı hususlarda aslî ‘âmillere benzedikleri

⁷⁵⁵ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/568.

⁷⁵⁶ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/571.

⁷⁵⁷ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/568.

için ‘amel ederler. Ancak güç bakımından hiçbir zaman onların mertebesine ulaşamazlar.

Güçlülük ve zayıflık bakımından ‘âmillerin dikkate alındığı konular sadece ‘âvâmil bâbındaki konularla da sınırlı değildir. Çünkü diğer bazı bâblarda da ‘âmili güçlü olan konu diğerlerinden önce işlenmiştir. Örneğin Mecnûr isimler bâbını kendi içinde harf ile mecnûr olanlar ve izâfe ile mecnûr olanlar şeklinde iki kısma ayıran⁷⁵⁸ müellif harf-i cer ile mecnûr olan kısmı izâfe ile mecnûr olan kısımdan önce zikretmiştir. Çünkü daha önce de değinildiği gibi harf-i cerle mecnûr olan isimlerin ‘âmilleri izâfeyle mecnûr olan isimlerin ‘âmilllerinden daha güçlüdür. Zira muzâf ileyhte ‘amel eden ‘âmil ya mukadder olan harf-i cerdir ya da muzâf olan ismin kendisidir ve her iki durumda da nisbeten zayıftır. Çünkü zâhir olan harfin ‘ameli mukadder olan harfin ‘amelinden daha güçlüdür. Aynı şekilde muzâf isim de ancak harf-i cer anlamını taşıyarak cer ‘amelini yapabildiği için zayıf ‘âmil konumuna girer. Çünkü bu durumda harf-i cer asıl, onun anlamını taşıdığı için ‘amel eden isim de fer‘ olur ve bilindiği üzere aslolan ‘âmil her zaman fer‘ olan ‘âmilden daha güçlüdür.⁷⁵⁹

Mef‘ûllerin kendi içindeki tertibinde ise fiilin mef‘ûllerdeki ‘amel gücünü esas almıştır. Çünkü ‘âmilin ma‘mûluna olan ihtiyacı ve delaleti güçlü oldukça onda ‘amel etmesi de o kadar güçlü olur. Fiilin mef‘ûl çeşitlerine delaleti ve onlara duyduğu ihtiyaç da aynı seviyede olmadığı için onlarda ‘amel etmesi de aynı güçte değildir. Nitekim müellif bu durumu şöyle açıklamıştır:

“Fiilin delaleti bakımından mef‘ûller birbirinden farklılık arz ederler. Tüm mef‘ûller arasında en güçlü şekilde mef‘ûl mutlaka delalet etmektedir. Çünkü hem mef‘ûl mutlak masdar olduğu için fiilin kendi lafzındandır hem⁷⁶⁰ ضَرْباً زَيْدٌ gibi ifadelerde fiilin yerine geçmektedir hem de fiil gibi ‘amel etmektedir. (Fiilin delalet etme gücü ve mertebesi bakımından mef‘ûl mutlaktan) sonra zaman zarfı gelmektedir. Çünkü fiil onun için vaz‘ edilmiştir. Şayet fiilin kendine ait zamanı olmasaydı mâzî ve muzâri şeklindeki farklı fiil kalıplarına da ihtiyaç duyulmazdı. Ardından mekân zarfı gelir. Çünkü meydana gelmek için fiil her zaman bir mekâna

⁷⁵⁸ Mecduddîn İbnu’l-Esîr, *el-Bedî‘*, 1/239.

⁷⁵⁹ İbn Hişâm, *Şerhu Şuzûri’z-zeheb*, 168; İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 2/123-125; Muhammed b. ‘Ubâde el-‘Adevî, *Haşiye ‘alâ şerhi Şuzûru’z-zeheb* (Mısır: Dâru İhyâi’l-Kutubi’l-Arabiyye, ts.), 2/102; Cevcerî, *Şerhu Şuzûri’z-zeheb*, 544.

⁷⁶⁰ ضَرْباً زَيْدٌ vb. ifadelerde masdar fiilin yerine geçmiştir. Çünkü ifadenin aslı اضْرَبْ زَيْدٌ şeklindedir. İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl*, 1/167.

ihtiyaç duymaktadır. Bundan sonra ise mef'ûl leh gelir. Zira bu mef'ûl, fiilin meydana gelmesine neden olan sebebi açıklamaktadır. Bunlardan sonra ise mef'ûl me'ah gelir. Çünkü anlamca zorunlu olarak ihtiyaç duyulan bir unsur değildir. Mef'ûl bih ise her ne kadar fiilin kendisine delalet etme mertebesi bakımından mef'ûl mutlakdan daha düşük olsa da file ihtiyaç duyduğu gibi fiil ona da ihtiyaç duymaktadır. Bu nedenle nâib-i fâil olmaktadır. Ancak buna rağmen masdardan sonra zikredilmesi daha uygun görülmüştür. Çünkü bütün fiiller mef'ûl mutlak alabilirken bazı fiiller mef'ûl bih alamamaktadır. Bundan dolayı mef'ûl mutlak ondan önce zikredilmiştir.”⁷⁶¹

Bunun yanı sıra mef'ûl mutlakın fâil tarafından meydana getirilen hakikî mef'ûl olması ve genellikle lafız bakımından fiille müşeterek olması da onun diğer mef'ûl çeşitlerine takdim edilmesinde etkili olmuştur.⁷⁶² Aslında müellif mef'ûl leh ve mef'ûl me'ah konularını işlerken de bu duruma işaret eden ifadelerde bulunmuştur. Çünkü mef'ûl leh konusunda şu açıklamayı yapmıştır: وَلَابُدُّ مِنْهُ لَفْظاً أَوْ تَقْدِيرًا، لِأَنَّهُ لَازِمٌ فَعْلٌ “Mef'ûl leh lafzen veya takdiren olabilir ama her zaman vardır. Çünkü (fiilin meydana geliş sebebini ifade ettiğinden dolayı) her mükellefin fiili için gereklidir.”⁷⁶³ Mef'ûl me'ah konusunda ise bu durmu şöyle açıklamıştır:

“Mef'ûl me'ah, “مَعَ” anlamına gelen vâv (و) harfi vasıtasıyla cümlede zikredilen fiille veya fiil anlamındaki isimle mansûb olur. Çünkü fiil, mef'ûl me'ah olan isimde doğrudan ‘amel edemeyince, ‘amel bakımından onu takviye etmesi için aslen atıf edatı olan vâv harfi, ikisinin arasına getirildi. Böylece söz konusu vâv harfi, أَذْهَبْتُ زَيْدًا cümlesinde olduğu gibi lâzım fiili mute‘addileştiren hemze konumuna geçti. Fakat hemze bizzat ‘amel etmediği gibi vâv harfi de bizzat ‘amel etmemiştir. Çünkü asıl itibarıyla vâv harfi bir atıf edatıdır ve ‘amel etmez.”⁷⁶⁴

Başka bir yerde ise لَا يَجُوزُ حَذْفُ هَذِهِ "الواو" مِنَ اللَّفْظِ... لِأَنَّ "الواو" هِيَ الْمُقَوِّیَةُ لِلْفِعْلِ عَلَى “Bu vâv harfinin cümleden düşürülmesi caiz değildir... Çünkü (mef'ûl me'ah) ‘amel etme yönünde fiili takviye eden vâv harfidir. Bu nedenle

⁷⁶¹ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/121-122.

⁷⁶² İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 1/272; Şâtibî, *el-Makâsidu's-şâfiyye*, 3/212.

⁷⁶³ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/170.

⁷⁶⁴ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/174.

hazfedildiği takdirde fiilin etkisi de yok olur.”⁷⁶⁵ Buna göre fiilin mef‘ûl me‘ah’ta ‘amel etmesinin zayıf olup “vâv” harfine ihtiyaç duyması⁷⁶⁶ onun diğer mef‘ûllerden sonra zikredilmesine neden olmuştur. Ayrıca mef‘ûl me‘ah’ın semâî veya kıyâsî olduğu hususunda da farklı görüşler vardır.⁷⁶⁷ Bu açıklamalarından da anlaşıldığı üzere müellif, tertib bakımından konuların çeşitli özelliklerini dikkate alarak metodolojik bir sistem takip etmiştir.

Mef‘ûle benzeyen mansûb isimlerin işlendiği on birinci bâbta hâl konusunu temyîz ve müstesnâ konularından önce zikretmesi de ‘âmilin gücüne dayalı bir tertiptir. Zira daha önce detaylıca açıklandığı gibi hâl’ın ‘âmili her zaman fiil veya onun anlamını içeren isim olur. Fakat temyîz ve müstesnânın ‘âmili fiil olabildiği gibi isim de olabilmektedir. Ayrıca hâl her zaman mansûb iken temyîz ve müstesnâ bazı durumlarda mansûb olmayabilirler. Hâl konusun öne alınmasını gerektiren başka hususlar da vardır. Fakat daha önce değinildiği için burada tekrar edilmesine gerek yoktur.

Müstesnâyı en sona almasının nedeni ise fiilin ‘ameli bakımından mef‘ûl me‘ah ile olan özel benzerliğindendir. Zira mef‘ûl me‘ah’ta ‘âmilin ancak ma‘iyyet “vâvı” (واو المَعِيَّةِ) vasıtasıyla ‘amel ettiği gibi müstesnâda da ancak “إِلا” edatı aracılığıyla ‘amel etmektedir. Nitekim iki konu arasında özel bir benzerliğin olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir: "لَوْ شَبَّهَ خَاصٌّ بِالْمَفْعُولِ مَعَهُ، لِأَنَّ الْعَامِلَ فِيهِمَا بِتَوْسُطِ حَرْفٍ، وَهُوَ: "الْوَاوُ".

“(Cümlelerin ana öğelerinden sonra gelip fadla olması nedeniyle genel olarak mef‘ûle benzemesinin yanı sıra) müstesnânın mef‘ûl me‘ah ile hususî bir benzerliği vardır. Çünkü ikisinin de ‘âmili ancak bir harfin aracılığıyla ‘amel etmektedir. Bu harfler ise (mef‘ûl me‘ah’ta) “vâv” (و), (müstesnâda ise) “إِلا” edatıdır.”⁷⁶⁸

Müstesnâ edatlarını; aslî ve fer‘î olarak ikiye ayıran müellif, “إِلا” harfinin asıl istisnâ edatı olduğunu belirttikten sonra واو المَعِيَّةِ/ma‘iyyet vâvı ile olan benzerliğini şu sözlerle vurgulamıştır: وَهِيَ الَّتِي عَدَّتْ الْفِعْلَ الْقَاصِرَ أَوْ مَعْنَاهُ فِي هَذَا الْبَابِ إِلَى الْمُسْتَنْثَى فَتَصَبَّهَتْ، كَمَا

⁷⁶⁵ Mecdudîdî İbnu’l-Esîr, *el-Bedî’*, 1/176.

⁷⁶⁶ İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 1/439.

⁷⁶⁷ İbn Hişâm, *Şerhu Şuzûri’z-zeheb*, 126-127; Ebu’l-Hasen Nûruddîn Alî b. Muhammed el-Uşmûnî. *Menhecu’s-sâlik ilâ Elfiyeti İbn Mâlik (Şerhu’l-Uşmûnî ‘alâ Elfiyeti İbn Mâlik)*, thk. Muhammed Muhyeddîn Abdulhamid (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-Arabî, 1375/1955), 1/227; Cevcerî, *Şerhu Şuzûri’z-zeheb*, 440. Abdülkerim Muhammed el-Es’ad, *el-Hâşiyetu’l-‘asriyye ‘alâ Şerhi Şuzûri’z-zeheb* (Riyad: Dâru’s-Şevvâf, 1416/1995), 1/339-340.

⁷⁶⁸ Mecdudîdî İbnu’l-Esîr, *el-Bedî’*, 1/182.

.عنه الواء في باب المفعول معه. "Mef'ûl me'ah'ta "vâv" harfî fiili mute'addî yaptığı gibi istisnâ konusunda da fiili veya onun anlamındaki ismi mute'addîleştirip müstesnâyı nasb etmesini sağlayan edat "لا" harfidir."⁷⁶⁹

Görüldüğü üzere müellif müstesnâ ile mef'ûl me'ah arasındaki benzerliğe ısrarla dikkat çekmektedir ve bu nedele kendi grubu arasında mef'ûl me'ah konusunu en sona aldığı gibi istisnâ konusunu da kendi grubu arasında en sona almıştır.

Cümlelerin anlamına uygun bir fiilin mukadder olduğu gerekçesiyle nahivcilerin genelde mef'ûl bih konusunda ele aldığı nidâ, terhîm, nüdb ve istigâse konularının tasnifi ve tertibinde Mecdüddîn farklı bir metot izleyerek hem müstakil bir bâb şeklinde hem de tevâbi isimlerden sonra getirmiştir. *et-Teshîl* adlı eserin incelenmesinde de belirtildiği gibi İbn Mâlik de bu konuda Mecdüddîn'e uymuştur. Çünkü genel görüşe göre bu konulardaki isimler, mukadder bir fiilin mef'ûlu olsalar da kendine has birtakım kuralları olan özel üsluplardır. Ayrıca bu konulardaki fiilin mevcudiyeti hem tartışmalıdır hem de normal bir şekilde ortaya çıkmayıp tamamen bir varsayımdan ibarettir. Bu nedenle bazı nahivciler nidâ cümlelerini isim ve harften mürekkebe olduğu gerekçesiyle tamamen ayrı bir cümle çeşidi olarak kabul etmişlerdir.⁷⁷⁰ Dolayısıyla Mecdüddîn de buna dikkat çekmek için nidâ ve ona bağlı olan üslupları mef'ûl bih konusundan tamamen ayırarak ayrı bir bâbta ve tevâbi isimler konusunun akabinde zikretmiştir. Nitekim giriş konularında kelime kısımlarını ve çeşitli özelliklerini ele alırken bu kelimelerden oluşabilen anlamlı cümleleri şu şekilde dört kısma ayırmıştır:

- a. İki isimden mürekkebe olan cümle. Ör: عمرو أخوك ve زيد قائم
- b. İsim ve tâm mutasarrıf fiilden mürekkebe olan cümle. Ör: ينطلق عمرو ve زيد قام
- c. İsim, fiil ve harften mürekkebe olan cümle. Ör: سيقوم عمرو ve ما قام زيد
- d. İsim ve nidâ edatından mürekkebe olan cümle.⁷⁷¹ Ör: يا زيد

Görüldüğü üzere Mecdüddîn bu taksimde de nidâ üsluplarını diğer cümle türlerinden farklı bir terkip olarak değerlendirmiş ve bu nedenle konu bakımından da müstakil bir şekilde işlemiştir.

⁷⁶⁹ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/214.

⁷⁷⁰ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, 13/218-223; Şâtibî, *el-Makâsidu's-şâfiyye*, 1/589.

⁷⁷¹ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/14.

3.3.1.3.5. Asl ve Fer‘ Faktörü

Bu faktör de muhtelif konularda etkili olmuştur. Örneğin merfû‘ât, mansûbât, mecrûrat şeklinde i‘râb faktörüne göre tasnif edilmiş eserlerin alt bölümlerinin tertibinde ön plana çıkmaktadır. Çünkü mef‘ûl, hâl, temyîz veya mübteda, haber, fâil, nâib-i fâil gibi aynı i‘râbı alan birçok öge olsa da aslında i‘râb bazı ögeler için aslî fakat diğer ögeler için fer‘îdir. Ancak bununla sınırlı olmayıp mu‘rab ve mebnî gibi diğer bazı konuların tertibini de etkilemiştir. Bu nedenle söz konusu faktör konu tertibinin metodolojik esaslara dayanmasına önem veren müellifler tarafından dikkate alınmış ve her zaman aslolanlara öncelik verilmiştir. Mecdüddîn de bu önemli faktörü dikkate almış ve aşağıdaki konuların tertibinde buna riayet etmiştir:

a. Mukaddime konularından olan mu‘rab bâbını iki fasla ayıran müellif, birinci fasılda; mu‘rab isimleri, ikinci fasılda; mu‘rab fiilleri konu edinmiştir. Mu‘rab isimleri öne almasının nedeni ise aslî mu‘rab olmasıdır. Nitekim mu‘rabı, aslî ve fer‘î şeklinde iki kısma ayırmış ve isimlerin aslî, muzâri fiilin ise fer‘î mu‘rab olduğunu şöyle açıklamıştır:

“Mu‘rab kelimeler; asl ve fer‘ olarak iki kısma ayrılmaktadır. Çünkü i‘râb (kalıp bakımından) kelimeyi aşan bir anlamdır ve bu nedenle bir sebebe gereksinim duyar. İ‘râbın varlığını gerekli kılan şey ise lafızların birbirine karışması durumunda anlamları kesin bir şekilde birbirinden ayırmaktır. Bu da fiil ve harfte değil, sadece isimde bulunan bir durumdur. Çünkü isim aynı kalıpla muhtelif anlamlara delalet edebilmektedir. Nitekim i‘râbın olmaması halinde ما أحسن زيد ifadesi hem ta‘accub hem nefiy hem de istifhâm anlamlarına delalet etmeye kabildir. Dolayısıyla bu anlamları birbirinden kesin biçimde ayıran unsur i‘râbtır.) Bu nedenle i‘râb isimde aslîdir. Fer‘î mu‘râb ise (asıl itibarıyla mu‘rab olmadığı halde) aslî mu‘râba benzediği için i‘râb alması uygun görülen kelimelerdir ve bu da muzâri fiildir.”⁷⁷²

Aldıkları i‘râb türünü de esas alarak bu iki faslı da kendi içinde çeşitli alt bölümlere ayıran Mecdüddîn, alt bölümlerin tertibinde de aynı unsuru dikkate almış ve bu nedenle i‘râbı harekeyle olan isim ve fiilleri i‘râbı harfle olanlardan önce getirmiştir. Çünkü daha önce de açıklandığı gibi i‘râbta aslolan harekedir. Bazı harflerin i‘râb alameti olması ise ilgili harflerin hareketleri temsil etmesindendir ve

⁷⁷² Mecdüddîn İbnu’l-Esîr, *el-Bedî‘*, 1/15.

tamamen fer‘îdir.⁷⁷³ Ayrıca i‘râbı tüm lafzî hareketlerle olan isim ve fiilleri i‘râbı takdîri hareketlerle olanlardan önce zikretmiştir. Zira i‘râbta aslolan lafzî olmasıdır. Takdîri i‘râb ise lafzî i‘râba hamledilen bir varsayımdan ibarettir.

b. Aslî ve fer‘î oluşunu esas alarak mebnî bâbını da *الفصل الأول: في الأصلي* ve *الفصل الثاني: في الفرعي* şeklinde iki fasıl olarak taksim eden Mecdüddîn, mu‘rab bâbındaki fasılların aksine birinci fasılda; harf ve fiilleri, ikinci fasılda; mebnî isimleri ele almıştır. Çünkü harf ve fiil aslî mebnî iken isim fer‘î mebnîdir ve bu nedenle burada sona alınması daha uygun görülmüştür. Zira isimde aslolan mu‘rablıktır. Mebnî oluşu ise harfin yerine geçmesi, ona benzemesi ve onun anlamını içermesi gibi nedenlerden kaynaklanan arızî bir durumdur.⁷⁷⁴

c. Mansûb isimlerin kendi içindeki tertibinde de asl ve fer‘ faktörünü esas almıştır. Çünkü mef‘ûller bâbının girişinde mansûb isimleri şu şekilde kısımlara ayırmıştır:

“Tüm mansûb isimler; asl ve fer‘ olarak iki kısma ayrılır. Aslî masnûblar da kendi içinde; mef‘ûl mutlak, mef‘ûl bih, mef‘ûl fîh, mef‘ûl leh ve mef‘ûl me‘ah şeklinde beş kısma ayrılır. Fer‘î mansûblar ise hâl, temyîz, müstesnâ –bu üçü, mef‘ûller bâbından sonra kendilerine ait ayrı bir bâbta işlenecektir- “كان” ve kardeşlerinin haberi, “إِن” ve kardeşlerinin ismi, “ل” nâfiye li'l-cinsi'nin ismi ve “ما” nâfiye edatının haberi şeklinde yedi kısma ayrılır. Bu dördü ise ‘âmiller babında işlenecektir.”⁷⁷⁵

Müellifin de ifade ettiği üzere aslî mansûb oldukları gerekçesiyle mef‘ûlleri diğer mansûb isimlerden önce getirmiş ve onuncu bâbta mef‘ûlleri, on birinci bâbta ise mef‘ûle benzediği için mansûb olan hâl, temyîz ve müstesnâ konularını zikretmiştir. Zira mef‘ûllerin mansûb olma gerekçesi ile diğer isimlerin mansûb olma gerekçesi birbirinden farklıdır. Çünkü mef‘ûller hem fâilden ayırt edilmesi için hem de çeşitlerinin çokluğu ile fethanın hafifliği göz önünde bulundurularak bir denge sağlanması için mansûb olmuşlardır.⁷⁷⁶ Fakat diğer isimlerin mansûb olmalarının nedeni ise ana öğelerden olmamaları,

⁷⁷³ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/44-46; İbn Hişâm, *Şerhu şuzûri'z-zeheb*, 23-41; Cevcerî, *Şerhu Şuzûri'z-zeheb*, 173-177.

⁷⁷⁴ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/37.

⁷⁷⁵ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/120.

⁷⁷⁶ Mecdüddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/121; İbn Ya‘îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/4.

cümlelerin tamamlanmasından sonra gelmeleri ve diğer bazı husularda mef'ûle olan benzerliklerinden kaynaklanmaktadır.⁷⁷⁷ Zaten bu nedenle söz konusu isimleri genel olarak *المُشَبَّهَ بالمفعول* “*Me'ûle benzeyen (mansûb) isimler.*”⁷⁷⁸ başlığıyla ele almıştır.

d. Nekrelik ve marifelik konusunu ele aldığı ikinci kutbun birinci bâbını iki alt fasıl şeklinde ayıran müellif bu fasılların tertibinde de asıl ve fer' etkenini esas almış ve bu nedenle nekre isimler faslını marife isimler faslından önce getirmiştir.⁷⁷⁹ Çünkü isim genelde ilk vaz'ı itibarıyla nekredir. Marifelik ise bazı alametlerden dolayı ortaya çıkan arızî bir durumdur. Örneğin “زُجُلٌ” ismi aslen nekre iken daha sonra marifelik edatı olan “الْ” takısının eklenmesiyle marife olmaktadır. Yani marifelik bir alamete ihtiyaç duyarken nekrelikte böyle bir ihtiyaç söz konusu değildir ve bu nedenle nekrelilik marifelikten öncedir.⁷⁸⁰ Gayr-ı munsariflik sebepleri arasında marifelik nedeni de bulunan isimlerin nekreleştirilmesi durumunda munsarif isme dönüşmesi de nekreliliğin aslî marifeliğin ise fer'î bir durum olduğunu göstermektedir.⁷⁸¹

Müellif, nekre isimler konusunu öne almasının gerekçesini bizzat şu sözlerle açıklamıştır: *النَّكَرَةُ يَجُوزُ أَنْ تَصِيرَ مَعْرِفَةً (لَكِنْ) لَا تَصِيرُ الْمَعْرِفَةُ نَكْرَةً إِلَّا عَلَى تَأْوِيلٍ، فَلِهَذَا كَانَتْ النَّكَرَةُ أَصْلًا لِلْمَعْرِفَةِ، فَتَعَيَّنَ تَقْدِيمُهَا فِي الذِّكْرِ.* “*Nekre isimlerin marifeye dönüşmesi caizdir. Fakat te'vîl yolu haricinde marife isimler nekreye dönüşmez. Bu bağlamda nekrelilik marfieliğin aslı olmuştur ve bu nedenle konu olarak da ondan önce işlenmesi daha uygundur.*”⁷⁸²

Nekre isim genel olduğu için marife isimleri de kapsar. Fakat marife isimler belli kişi veya şeylerle sınırlı olduğu için nekrelere kapsamaz ve bu yüzden nekrelilik asıl, marifelik ise fer' kabul edilmiştir.⁷⁸³

⁷⁷⁷ Cevcerî, *Şerhu Şuzûri'z-zeheb*, 405.

⁷⁷⁸ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/182.

⁷⁷⁹ İbn Hişâm, *Şerhu şuzûri'z-zeheb*, 73; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî, *İrtişâfu'd-darab min lisâni'l-Arab*, thk. Receb Osman Muhammed (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1418/1998), 907; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, 2/102; Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Alî b. Sâlih el-Mekkûdî, *Şerhu'l-Mekkûdî 'ale'l-Elfiyye*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1425/2005) 21; Cevcerî, *Şerhu Şuzûri'z-zeheb*, 278.

⁷⁸⁰ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 3/347; Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, 1/189-190; İbnu'l-Hâc es-Sulemî, *Hâşiyetu İbn Hamdûn*, 1/69.

⁷⁸¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/22.

⁷⁸² Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 2/1.

⁷⁸³ Muberrred, *el-Muktedab*, 4/281; Zekerîyyâ el-Ensârî, *Bulûğu'l-ereb*, 133.

e. Müzekkerlik ve müenneslik konularının tertibinde de aynı unsuru dikkate alan müellif, müzekker isimleri müennes isimlerden önce zikretmiştir. Çünkü müzekkerlik asıl, müenneslik ise fer‘dir. Bu nedenle müennesliğin birtakım alametleri varken müzekkerlik herhangi bir alamete ihtiyaç duymamaktadır. Zira asıl itibarıyla var olan şeyin alameti olmaz.⁷⁸⁴ Ayrıca yapısal olarak müzekker olan “الشَّيْءُ” kelimesinin müzekker ya da müennes olduğu fark etmeksizin her şeyi kapsaması ve ismi gayr-ı munsarif yapan nedenlerin arasında müennesliğin de bulunması müzekkerliğin asıl, müennesliğin fer‘ olduğunun bir göstergesidir.⁷⁸⁵ Bu nedenle müellif de müzekkerlik konusunu müenneslik konusundan öncel ele almış ve bunu şöyle açıklamıştır: *الأصل في الأسماء التذكير، والتأنيث فرغ عليه. ولهذا كان علّة مانعة من الصّرف.*

*“İsimlerde aslolan müzekkerlikdir. Müenneslik ise onun fer‘idir ve bu nedenle müenneslik ismi gayr-ı munsarif yapan bir neden olmuştur.”*⁷⁸⁶

Bunların dışında da özellikle bazı alt konuların tertibinde müellif tarafından dikkate alınan birtakım etkenler vardır. Bunlardan bazılarını zikretmekle yetineceğiz.

a. Tevâbi isimlerde farklı özellikleri dikkate alan müellifler, bu isimlerin tertibinde de birbirlerinden farklı metotlar izlemişlerdir. Bazı müellifler, te’kîd konusunu sıfat konusundan önce getirmişlerdir. Zira te’kîd sadece müekkedî hakikatini ifade ederken sıfat hem mevsûfun hakikatini hem de ona ait bir niteliği ifade etmektedir. Bu nedenle te’kîd sıfatın bir parçası niteliğinde olur ve parça bütünden önce geldiği için te’kîdin de sıfattan önce zikredilmesi uygun görülmüştür.⁷⁸⁷ Mecdüddîn’in de içinde olduğu diğer bazı müellifler ise sıfat konusunu öne almışlardır. Çünkü diğer tevâbi isimlere göre sıfatın kullanımı daha yaygındır. Ayrıca tüm tevâbi isimlerin aynı cümlede yer alması halinde diğer tevâbi isimlerin kendi aralarındaki sıralamasında farklı görüşler olsa da sıfatın öncelik hakkına sahip olduğu hususunda genel görüş vardır.⁷⁸⁸ Ör: *جاء الرجلُ الفاضلُ نفسه أخوك أبو بكرٍ وزيدٌ.* Bu cümlesinde yer alan tevâbi isimler; sıfat, atf-ı beyân, te’kîd, bedel ve atfı’n-nesak şeklinde sıralanmıştır.

⁷⁸⁴ İbn Mâlik, *et-Teshîl*, 253;

⁷⁸⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/22; İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 3/352.

⁷⁸⁶ Mecdüddîn İbnu’l-Esîr, *el-Bedî‘*, 2/45.

⁷⁸⁷ İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 2/218.

⁷⁸⁸ İbn Mâlik, *et-Teshîl*, 173; Uşmûnsî, *Şerhu’l-elfiyye*, 2/392; Radî el-Esterâbâdî, *Şerhu’l-Kâfiye*, 2/394.

Mecduddîn bu durumu ve nedenini şöyle ifade etmiştir: فَإِنْ اجْتَمَعَ تَأْكِيدٌ وَصِفَةٌ قَدِّمَتْ *Te'kîd* الصِّفَةُ. لِأَنَّ التَّأْكِيدَ تَكَرَّرَ، وَلَا تَكَرَّرَ إِلَّا بَعْدَ التَّمَامِ. تقول: قام زيدٌ الكاتبُ نفسه، ولا يجوز بالعكس. *Te'kîd ile sıfat bir arada geldiğinde, önce sıfat getirilir. Zira te'kîd bir tekrardır ve bir şey tamamlanmadan tekrarı mümkün değildir. (Sıfat da mevsûfunu tamamlayan bir unsur olduğu için te'kîd sıfattan önce getirilemez). Ör: قام زيدٌ الكاتبُ نفسه cümlesinde sıfat olan “الكاتب” te'kîd olan “نفسه” dan önce getirilmiştir. Aksi (yani قام زيدٌ نفسه الكاتب şeklinde te'kîdi sıfattan önce getirmek) caiz değildir.”*⁷⁸⁹

Sıfat konusuna öncelik vermesinin nedenini açıkça söylememişse de aslında müellifin bu açıklaması bunun nedenini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla hem mertebe bakımından sıfatın diğer tevâbi isimlerden üstün olması hem de kullanımının daha yaygın olması nedeniyle Mecduddîn de önceliği ona vermiştir.⁷⁹⁰ Ancak genel kanaate göre konu olarak te'kîdin sıfattan önce zikredilmesi daha uygun görülmüştür.⁷⁹¹

Tüm tevâbi isimler herhangi bir vasıta olmaksızın metbû'larına uyarken atfî'n-nesak ancak atıf edatı aracılığıyla ma'tûf 'aleyhe uyar.⁷⁹² Dolayısıyla 'âmilin atfî'n-nesakta 'amel etmesi diğer tevâbi isimlere nazaran daha zayıftır ve bu nedenle kendi grubu içinde en sona alınmıştır. Nitekim benzer durum mef'ûl me'ah ve müstesnâ konularında da vardı. Ayrıca diğer tevâbi isimlerle metbû'ları arasında lafzî ilişkinin yanı sıra manevî bir ilişki de varken atfî'n-nesakta sadece lafzî yönde ilişki bulunmaktadır.⁷⁹³ Bu nedenle tâbi ile metbû' arasındaki ilişki diğerler tevâbi isimlere göre zayıftır.

b. Marife isimler faslını kendi içinde beş fer' olarak ayıran müellif, bu alt bölümlerin tertibinde sadece bu fasılda etkili olabilen bir unsur olan isimlerin marifelik derecesini baz almıştır. Çünkü bu konuda nahivciler arasında çok sayıda ihtilaf vardır ve her nahivci benimsediği görüşe göre bunları sıralamıştır. Ancak sahih görüşe göre marifelik derecesi açısından en başta olan isim zamirdir.⁷⁹⁴ Nitekim Mecduddîn de

⁷⁸⁹ Mecduddîn İbnu'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/339; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, 13/55.

⁷⁹⁰ Radî el-Esterâbâdî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 2/282.

⁷⁹¹ Uşmûnsî, *Şerhu'l-elfiyye*, 2/392-393.

⁷⁹² İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/218; İbn Mâlik, *Şerhu't-teshîl*, 3/342.

⁷⁹³ Radî el-Esterâbâdî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 2/394.

⁷⁹⁴ İbn Hişâm, *Şerhu şuzûri'z-zeheb*, 74; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, 2/112; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *İrtişâfu'd-darab*, 908-910; Cevcerî, *Şerhu Şuzûri'z-zeheb*, 281-282; Abdulkerim el-Es'ad, *el-Hâşiyetu'l-'asriyye*, 1/339-340.

وَبَيْنَ النُّحَاةِ خِلَافٌ فِي تَرْتِيبِ تَعْرِيفِهَا. فَالَّذِي عَلَيْهِ الْأَكْثَرُ وَإِلَيْهِ ذَهَبَ سَبِيوِيهِ: أَنَّ أَعْرَفَهَا الْمُضْمَرَاتُ، ثُمَّ الْأَعْلَامُ، ثُمَّ الْمُبْهَمُ، ثُمَّ مَا تَعَرَّفَ بِالْأَلْفِ وَاللَّامِ، ثُمَّ الْمُضَافُ.

Sîbeveyhi de dâhil olmak üzere çoğunluğa göre marifelik derecesi bakımından isimler; zamirler, özel isimler, mübhem isimler (ism-i işarte ve ism-i mevsûl), elif lâm takısı “ل” alan isimler ve izafeyle marife olan isimler şeklindedir.”⁷⁹⁵

Dolayısıyla çoğunluğa göre marifelik bakımından zamir en üst mertebede olduğu için konu bakımından da diğerlerinden önce ele alınmıştır. Diğer marifelerde de aynı sıralamayı takip ederek her birini ayrı bir alt konu olarak işlemiştir.

c. Tasnif ve tertib hususunda konular arasındaki ilişkileri dikkate alan müellif diğer konularla doğrudan irtibatlı olmadığı için mahkî cümle, “كَمْ” çeşitleri, vakf ve inkâr ifadeleri gibi konuları en sona almıştır.⁷⁹⁶

d. Mecduddîn, “كان” ve kardeşleri, “إن” ve kardeşleri, nasb edatları ve cezim edatları gibi fiil veya harf gruplarının kendi içindeki tertibini de rast gele yapmamıştır. Çünkü bu tür konularda genellikle önceliği “ümmü’l-bâb” olana vermiştir. Nitekim nâkıs fiil olarak da bilinen “كان” ve kardeşlerini işlerken ilk önce “كان” fiilini ele almış ardından, *“Nâkıs olan “كان” bu bâbın temel fiilidir.”⁷⁹⁷* diyerek bunu vurgulamıştır. Aynı şekilde nidâ harflerinde de ilk önce “يا” edatına ele almış ve onun hakkında şu açıklamayı yapmıştır: *وَأُمُّ هَذِهِ الْحُرُوفِ “يَا”؛ لِأَنَّهَا تُسْتَعْمَلُ لِلْقَرِيبِ وَالبَعِيدِ، وَفِي* *“Bu edatların aslı “يا” harfidir. Çünkü hem yakın hem uzak için ve hem nüdbede hem de terhîmde kullanılır.”⁷⁹⁸* Benzer durum istifhâm edatları için de geçerlidir. Çünkü bu konuda da ilk olarak hemze “أ” edatını konu edinmiş ve onunla ilgili de *“İstifhâm konusunda ümmü’l-bâb وهي في الاستفهام أُمُّ الْبَابِ، وَالباقِي من الأدوات تَبَعٌ لَهَا* *olan edat hemzedir. Geri kalan edatlar ise ona bağlıdır.”⁷⁹⁹* şeklinde bir açıklama yaparak konudaki etkisini ön plana çıkarmıştır.

⁷⁹⁵ Mecduddîn İbnu’l-Esîr, *el-Bedî’*, 2/4.

⁷⁹⁶ el-‘Avfî, “Menhecu İbn Mâlik”, 367.

⁷⁹⁷ Mecduddîn İbnu’l-Esîr, *el-Bedî’*, 1/461.

⁷⁹⁸ Mecduddîn İbnu’l-Esîr, *el-Bedî’*, 1/392.

⁷⁹⁹ Mecduddîn İbnu’l-Esîr, *el-Bedî’*, 2/217.

SONUÇ

Arap gramerine dair telif edilen eserlerde uygulanan tasnif ve tertib metodu; dönemin ihtiyacına, ilmî anlayışına, muhatap kitlenin bilgi düzeyine, müellifin nahiv felsefesine, uygun gördüğü eğitim metoduna vb. hususlara bağlı olarak farklılık göstermektedir. Ebu'l-Esved ed-Düelî ve öğrencilerinin yer aldığı ve nahiv ilminin oluşum süreci olan ilk dönemdeki çalışmalar, daha çok yüzeysel ve şifâhî olarak yapılmıştır. Bu döneme ait yazılı bir çalışmanın olup olmadığı ve ilk çalışmaların hangi konulardan başladığı hususunda farklı rivayetler olduğu için dönemin konu tasnif ve tertib metodu hakkında kesin bir şey söylemek mümkün görünmemektedir. Ancak nahiv ilmi henüz oluşum aşamasında olduğu için ya dilsel hataların sık görüldüğü konulara ya da fâil ve mef'ûl gibi kullanımda yaygın olan konulara öncelik verildiği söylenebilir.

Abdullah b. Ebî İshak el-Hadremî, İsa b. Ömer es-Sekafî ve Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî gibi dilcilerin katkılarıyla oluşum sürecinin tamamlandığı dönem için de benzer durum söz konusudur. Çünkü bu dönemde genel nahiv konularını içeren kapsamlı eserler telif edilmişse de bunlar günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte dönemin âlimleriyle ilgili olan rivayetlerden hareketle bu eserler hakkında şu sonuca varılabilir: Çoğunluğun dili esas alınarak kıyas metodu kullanılmış ve konular da bu bağlamda tasnif edilmiştir. Zira genel dil kurallarına uymayan kullanımlar ya farklı başlıklar altında işlenmiş ya da şâz kabul edilip hiç ele alınmamıştır. Dolayısıyla sonraki dönemlerde telif edilen eserlerden farklı olsalar da tamamen metodolojiden yoksun oldukları söylenemez.

Günümüze ulaşan ilk kapsamlı nahiv kitabının müellifi olan Sîbeveyî ile İbnu's-Serrâc arasındaki dönemde konular genel olarak mesele bağlamında ele alınmış ve aralarındaki ilişki daha çok meseleler üzerinden değerlendirilmiştir. Ayrıca konular arasındaki ilişki sadece nahiv boyutuyla sınırlı tutulmayıp, belagat ve anlam gibi hususlar da dikkate alınmıştır. Bu nedenle aynı ana konuya ait meselelerden her biri müstakil bir konu şeklinde ayrı bir bâb başlığı altında ve birbirinden koparılarak farklı konular arasında ele alınmıştır. Bu dönemin en meşhur telifi olan Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* adlı eserinde bâb sayısının çok fazla olması da konuları mesele bağlamından ele almasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla tasnif ve tertib açısından diğer eserlerden önemli ölçüde farklı olması, konularının tamamen karma olduğu anlamına

gelmemektedir. Bu farklılıklar daha çok muhatap kitlenin ilmî düzeyi, konuların işleniş biçimi ve dönemin ilmî anlayışından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle bir eseri değerlendirirken, onun yazıldığı dönemi ve ortamı da dikkate almak gerekmektedir. Söz konusu eserin tasnif ve tertibinde etkili olan en önemli nahvî faktör ise ‘âmil, i‘râb ve ‘ameldir.

İbnu’s-Serrâc, birbiriyle doğrudan ilişkili olan meseleleri tek ana başlık altında toplamış ve bu meselelerden her birini farklı alt başlıklar halinde zikretmiştir. Ana konularda olduğu gibi alt konuların tertibinde de belli faktörleri esas almış ve konuların bu esaslar bağlamında tanzim edilmesine büyük önem vermiştir. Tümdengelim metodunu kullanarak ana konular ile tâlî konuları birbirinden net bir biçimde ayıran müellif, tasnif ve tertib hususunda kelime kısımları, i‘râb, ‘âmil, asıl - fer‘, güçlülük – zayıflık gibi muhtelif nahvî faktörleri dikkate almıştır. Dolayısıyla İbnu’s-Serrâc, nahiv konularının tasnif ve tertibi hususunda büyük bir çığır açarak dönüm noktası olmuş ve diğer müellifleri de büyük oranda etkilemiştir. Bu bağlamda kendisinin, nahiv konularını tam anlamıyla sistematize eden ilk müellif olduğu söylenebilir.

Sonraki dönemlerde gelen müellifler, İbnu’s-Serrâc’ın metodundaki eksiklikleri gidermeyi, hatalı buldukları yönlerini düzeltmeyi, daha kısa ve sistematik başlıklar kullanmayı hedefleyip kendi nahiv felsefelerine, muhatap kitlelerinin ilmî seviyelerine ve eseri telif etme amaçlarına uygun tasnif ve tertib metotları geliştirmişlerdir. Bu metotlarında ağırlıklı olarak kelime çeşidi, i‘râb, ‘âmil, mu‘rablık - mebnîlik, ‘amel, güçlülük - zayıflık, asıl - fer‘, cümle çeşidi ve kullanım sıklığı gibi unsurları esas almışlardır. Bunlardan herhangi birinin ön plana çıkması ise eserin telif edilme amacı, müellifin nahiv felsefesi ve benimsediği eğitim metoduna bağlıdır. Çünkü ders kitabı amacıyla yazılan eserin metodu ile araştırma kaynağı olarak yazılan eserin metodu birbirinden farklı olur.

Nahiv konularının doğasına aykırı olduğu için hiçbir müellif, sadece bir faktörü esas alıp diğerlerini tamamen görmezden gelmemiştir. Bu nedenle kelime kısımlarını esas alıp eserini isim, fiil ve harf şeklinde ana bölümlere ayıran bir müellif, bu ana bölümlerin kendi içindeki tasnifinde i‘râb, ‘amel, asıl ve fer‘ gibi ilgili bölüme uygun başka faktörleri dikkate almak durumundadır. Dolayısıyla müelliflerin kahir ekseriyeti bu faktörlerin çoğundan yararlanmıştır. Ancak bunların dikkate alınma düzeyleri

birbirinden farklılık arz etmektedir. Çünkü bazı kitaplarda ana bölüm düzeyinde etkili olan bir faktör, başka kitaplarda alt bölüm düzeyinde etkili olmuştur. Böylece bir müellifin, ana bölümlerin tasnif ve tertibinde dikkate aldığı bir unsur, başka müellifler tarafından alt konularda dikkate alınmıştır. Aynı konuları ele alan nahiv kitapları arasındaki tasnif ve tertib farklılığı da daha çok bundan kaynaklanmaktadır. Zemahşerî'nin kelime kısımları metoduyla ön plana çıkması gibi bazı müelliflerin belli bir metotla meşhur olmaları da söz konusu faktörlerin esas alınma düzeylerinin farklı olmasından dolayıdır. Çünkü Zemahşerî, ana bölümlerin tasnifinde kelime kısımlarını esas alırken, alt konularda diğer faktörleri dikkate almıştır.

Öte yandan nahiv kitaplarının tasnif ve tertibinde, genelde konulardaki tüm meseleler dikkate alınmamıştır. Aksine ilgili konuda en çok önem arz eden ve bu nedenle öğrenilmesi zorunlu görülüp ön plana çıkarılmak istenen hususlar esas alınmıştır. Konuyla ilgili diğer meseleler ise ya ayrı bir alt bölüm açılmadan konu anlatımı esnasında aktarılmış ya da onlara hiç değinilmemiştir. Buna karşılık bazı müellifler, konuyla ilgili bütün meseleleri dikkate alıp tasnif işlemini de ona göre yapmışlardır. Bu da çok teferruatlı bir tasnif sisteminin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Çalışmamızda örnek olarak seçilen Mecdüddîn İbnu'l-Esîr'in *el-Bedî' fî İlmi'l-Arabiyye* adlı eserinin konu tasnifi de bu şekildedir. Çünkü Mecdüddîn, konuları tasnif ederken çok nâdir ve teferruat olan hususları dahi dikkate aldığı için ayrıntılı bir tasnif sistemini geliştirmiştir. Bu nedenle başka eserlerde en alt başlık olarak yer alan birçok konu, *el-Bedî'* kitabında kendi içinde birçok alt konuya daha tasnif edilmiştir.

Araştırmacının ufkunu açan, konuları çok geniş bir perspektifte değerlendirme becerisini kazandıran ve ilmî gelişime büyük bir katkı sağlayan bu sistem, ancak işin uzmanı olan araştırmacılara uygundur. Buna karşılık ilmî seviyesi düşük olan ve Arap gramerini henüz öğrenme aşamasında olanlar için uygun değildir. Çünkü bir konuyu muhtelif yönleriye değerlendirme maharetleri olmadığı için çok kapsamlı bir tasnif sistemine tabi tutulan eserlerden hakkıyla istifade etmeleri son derece güçtür. Zira ana konunun ele alındığı bir bâbın, çok sayıda kısımlara ayrılması ve bunların da kendi içinde çeşitli alt bölümlere tasnif edilmesi, öğrencinin zihnini karıştırıp ana konuyla irtibatının kesilmesine sebep olmaktadır. Dolayısıyla öğrencilere hitaben telif edilen *el-Bedî' fî İlmi'l-Arabiyye* adlı eserin, bir ders kitabı olarak uygun olmadığı, fakat araştırma kaynağı olarak istifade edilmesi gereken bir eser olduğu kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- A'lem eş-Şentemerî, Ebu'l-Haccâc Yûsuf b. Süleymân b. İsâ. **en-Nuket fî Tefsîri Kitâbi Sîbeveyhi**. thk. Raşîd Bilhabîb. 3 Cilt. Fas: Vizâretu'l-Evkâf ve's-Şu'ûni'l-İslamiyye, 1420/1999.
- Abbâs Hasan. **el-Lugatu ve'n-Nahv Beyne'l-Kadîmi ve'l-Hadîs**. Mısır: Dâru'l-Ma'ârif. 1386/1966.
- Abdul'âl, Sâlim Mukerrem. **el-Halkatu'l-Mefkûde fî Tarihi'n-Nahvi'l-Arabî**. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2. Basım, 1413/1993.
- Abdulfettâh Şelebî, İsmail. **Ebû Ali el-Fârisî**. Cide: Dâru'l-Matbû'âtu'l-Hadîse, 3. Basım, 1409/1989.
- Abdulkâdir b. Ömer el-Bağdâdî. **Hizânetu'l-Edeb ve Lubbu Lubâbi Lisâni'l-'Arab**. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 13 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî. 4. Basım, 1418/1993.
- Abdulkâhir el-Cürcânî, Ebû Bekr b. Abdirrahman b. Muhammed. **el-Cümel**. thk. Ali Haydar. Dimaşk: Dâru'l-Hikme, 1392/1972.
- Abdulkâhir el-Cürcânî, Ebû Bekr b. Abdirrahman b. Muhammed. **Kitâbu'l-Muktasad fî Şerhi'l-İdâh**. thk. Kâzım Behr el-Mercân. 2 Cilt. Irak: Dâru'r-Raşîd, 1402/1982.
- Abdulkâhir el-Cürcânî, Ebû Bekr b. Abdirrahman b. Muhammed. **Şerhu'l-Cümel fî'n-Nahv**. thk. Hadice Muhammed Huseyn Bâkistânî. Mekke: Câmi'atu Ummu'l-Kurâ Kısmu'd-Dirâseti'l-'Ulyâ li'l-Arabiye, 1408/1988.
- Abdurrahman Câmi, Ebu'l-Berekât b. Ahmed. **el-Fevâidu'd-Diyâiyye**. thk. Komisyon. Pakistan: Mektebetu'l-Buşrâ, 1432/2011.
- Abdusselam Ebu'n-Nûr, Abdulvahhâb. **Tanzîmu'l-Ma'rife**. Kahire: 'Âlemu'l-Kutub, 1420/2000.
- Adnan el-Gunemyîn, Merlîn. **Esâlîbu Tertîbi Ebvâbi'n-Nahvi'l-Arabî**. Bağdat: Câmi'atu Âlu'l-Beyt, Kuliyetu'l-Âdab, Yüksek Lisans Tezi, 1424/2004.
- Ahmed Bedevî. **Sîbeveyhi Hayatuhu ve Kitâbuh**. Birleşik Kırallık: Muesseset-u Hindâvî, 1438/2017.
- Ahmed Emîn. **Duha'l-İslâm**. 3. Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Üsre, 7. Basım, 1418/1997.
- Ahmed Şâmî, Cemil. **en-Nahvu'l-Arabî**. Beyrut: Dâru'l-Hadâra-Müessesetu 'İzzeddîn, 1418/1997.
- Ahmed Zekî, Muhammed. "Menhecu'l-Muberrred fî Kitâbihi'l-Muktedab". **Mecelletu'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye Kuliyetu't-Terbiye li'l-'Ulûmi'l-İnsaniyye** 22/4(1436/2015), 1549-1557.
- Ahmer, Halef b. Hayyân el-Basrî. **Mukaddime fî'n-Nahv**. thk. İzzeddîn et-Tenûhî. Dimaşk: Vizâretu's-Sekâfe ve'l-İrşâdu'l-Kavmî, 1381/1961.
- Ahmîde el-'Avnî. **el-Ususu'l-Menheciyye li Tebvîbi'n-Nahvi'l-Arabî**. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1436/2015.

- Akbaş, Rıfat. *Arap Gramerinde Kavram ve Terminoloji Sorunu*. Ankara: Gece Akademi, 1440/2018.
- Ali en-Necdî, Nâîf. *Sîbeveyhi İmâmu'n-Nuhât*. Kahire. 'Âlemu'l-Kututb, 2. Basım, 1399/1979.
- Ali et-Tehânevî, Muhammed. *Keşşâf-u Istilâhâtî'l-Funûn ve'l-'Ulûm*. thk. Ali Dehrûc. 2 Cilt. Beyrut: Mektebet-u Lübnan Nâşirûn, 1417/1996.
- Arslan, M. Nafi. "Abduh er-Râcihî ve et-Tatbîku'n-Nahvî Adlı Eseri", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*. 8/2 (2016), 728-753.
- Arslan, M. Nafi. "Klasik Arap Edebiyatında "Lahn" Konulu Rivayetler", *Din Bilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi*. 18/2 (2018), 421-447.
- 'Azîze Bâbetî, Fevâl. *el-Mu'cemu'l-Mufasssal fî'n-Navi'l-Arabî*. 2. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1413/1992.
- Bâkır Beşâr, Yûnus 'Akrîş. *İptâlu'l-İhticâci bi'n-Nahvi 'ale'l-'Usme*. Necef: Ma'hedu'd-Dirâsâtî'l-'Ulyâ ed-Diniyye ve'l-Lugaviyye, 1436/2015.
- Batalyevsî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed İbnu's-Sîd. *Kitabu'l-Hulel fî İslâhi'l-Halel min Kitabi'l-Cümel*. thk. Said Abdulkerim Sa'ûdî. Beyrut: Dâru'l-Talî'a. 1400/1980.
- Bulut, Ali. *Sîbeveyh'in el-Kitab'ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları, İşleme Yöntemi ve Koyduğu Kurallar*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.
- Butrus el-Bustânî. *Muhîtu'l-Muhît*. Beyrut: Mektebet-u Lübnan, 1407/1987.
- Cemîl Salîbâ. *el-Mu'cemu'l-Felsefî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Lübnânî, 1402/1982.
- Cevcerî, Muhammed b. Abdilmun'im. *Şerhu Şuzûri'z-Zeheb*. thk. Nevvâf b. Cezâ' el-Hârisî. Medine: Mektebetu Lisâni'l-Arab, 1424/2004.
- Cevherî, Ebu'n-Nasr İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh*. thk. Muhammed Muhammed Tâmir- Enes Muhammed eş-Şâmî-Zekeriyya Câbir Ahmed. Kahire: Dâru'l-Hadîs. 1430/2009.
- Cevvâd el-Esedî, Hasan Abdulganî. *Mefhûmu'l-Cümle 'İnde Sîbeveyhi*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1428/2007.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf. *Kitabu't-Ta'rîfât*. Beyrut: Mektebet-u Lübnan, 1405/1985.
- Çıkar, M. Şirin. "Arap Dilbiliminde Kırılma Noktası: İbnu's-Serrâc ve Nahiv İlminde Usûl Geleneği", *Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı (EKEV) Akademi Dergisi*. 8/20 (2004), 345-356.
- Devvânî, Muhammed Celâluddîn b. S'ad es-Sıddıkî. *Hâşiyetu'd-Devvânî 'alâ Hâşiyeti's-Şerîf el-Cürcânî 'alâ Şerhi'l-Kutb. (Şurûhu's-Şemsiyye)*. haz. Ferecullah Zeki el-Kurdî. 2 Cilt. Kahire: Matba'at-u Kurdistani'l-İlmiyye, 1327/1909.
- Dozy, Reinhart Pieter Anne. *Tekmiletu'l-Ma'âcimi'l-Arabiyye*. çev. Muhammed Selim en-Nu'aymî. 10 Cilt. Irak: Dâru'r-Raşîd, 1980.

- Durmuş, İsmail. "Müberred". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/430-433. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Dusûkî, Mustafa Muhammed 'Arafe. *Hâşiyetu'd-Dusûkî 'alâ Şerhi'l-Kutbi'r-Râzî 'ala's-Şemsiye. (Şurûhu's-Şemsiyye)*. haz. Fercullah Zeki el-Kurdî. 2 Cilt. Kahire: Matba'at-u Kurdîstânî'l-İlmiyye, 1327/1909.
- Dusûkî, Mustafa Muhammed 'Arafe. *Hâşiyetu'd-Dusûkî 'alâ Şerhi't-Taftâzânî li't-Telhîs. (Şurûhu't-Telhîs)*. haz. Muhammed ed-Dusûkî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 4. Basım, 1412/1992,
- Ebû Ali el-Fârisî, Hasan b. Ahmed. *el-İdâhu'l-'Adudî*. thk. Hasan Şâzilî Ferhûd. 2 Cilt. Riyad: Câmi'atu'r-Rîyad, 1389/1969.
- Ebû Bekr Zübeydî, Muhammed b. Hasan el-Endelüsî. *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Lugaviyyîn*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim. Kahire: Dâru'l-Maârif, 2. Basım, 1392/1973.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf. *İrtişâfu'd-Darab min Lisâni'l-Arab*. thk. Receb Osman Muhammed. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1418/1998.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf. *et-Tezyîl ve't-Tekmîl fî Şerhi Kitâbi't-Teshîl*. thk. Hasan Hindâvî. 13 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1417/1996.
- Ebû Şâme el-Makdisî, Şihâbuddîn Abdurrahman b. İsmail b. İbrahim. *Tercumetu Ricâli'l-Karneyn ez-Zeyl 'ale'r-Ravdateyn*. thk. İbrahim Şemseddîn. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2002.
- Ebû Tâlib el-Mekkî, Ebû Mehammed b. el-Kaysî. *Müşkilu İ'râbi'l-Kur'ân*. thk. Hâtım Salih ed-Dâmin. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle. 2. Basım, 1405/1984
- Ebu'l-Bekâ' el-'Ukberî, Abdullah b. el-Huseyn b. Abdillâh. *el-Lubâb fî İlleti'l-Binâi ve'l-İ'râb*. thk. Gâzî Muhtâr Tuleymât. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsir-Dimaşk: Dâru'l-Fıkır, 1416/1995.
- Ebu'l-Bekâ' el-'Ukberî, Abdullah b. el-Huseyn b. Abdillâh. *Mesâilu Hilâfiyye fî'n-Nahv*. thk. Abdulfettâh Selîm. Kahire: Mektebetu'l-Âdâb, 3. Basım, 1428/2007
- Ebu'l-Ferec İsfehânî, Ali b. el-Huseyn. *Kitabu'l-Egânî*. thk. İhsan Abbas. İbrahim es-Se'âfin-Bekr Abbas. 27 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır. I-XXV.3. Basım. 1429/2008.
- Ebu'l-Mekârim, Ali. *Madhal ilâ Tarihi'n-Nahvi'l-Arabî*. Kahire: Dâru Garîb, 1429/2008.
- Ebu't-Tayyib el-Lugavî, Abdulvâhid b. Alî, *Merâtibu'n-Nahviyyîn*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 2. Basım, 1430/2009.
- Ebu'l-Berekât el-Kûfî, eş-Şerîf Ömer b. İbrahim. *Kitâbu'l-Beyân*. thk. Alâuddîn Hameviyye. 2 Cilt. Mekke: Câmi'atu Ummi'l-Kurâ Kulliyetu'l-Lugati'l-Arabiyye, 1404/1984.
- Es'ad, Abdulkerim Muhammed. *el-Hâşiyetu'l-'Asriyye 'alâ Şerhi Şuzûri'z-Zeheb*. 2 Cilt. Riyad: Dâru's-Şevvâf, 1416/1995.
- Fâdıl es-Sâmerrâî, Salih. *ed-Dirâsâtu'n-Nahviyye ve'l-Lugaviyye 'İnde'z-Zemahşerî*. Bağdat: Matba'atu'l-İrşâd, 1390/1971.

- Fâize el-Mueyyed, Bint Ömer b. Ali. “Dirâsetu Kitabi’l-Usûl fi’n-Nahv” li İbni’s-Serrâc”, *Mecelletu Merkezi’l-Vesâik ve’d-Dirâsâtî’l-İnsâniyye Câmi’at-u Katar*, 14 /14 (1423/2002), 92-121.
- Faysal Sâmir. *İbnu’l-Esîr*. Bağdat: Dâru’r-Raşîd, 1403/1983.
- Ferîd Suleym, b. Abdilazîz ez-Zâmil. “Mukaddime”. *el-Gurra fi Şerhi’l-Luma’*. mlf. İbnu’d-Dehhân, Ebû Muhammed Saîd b. el-Mubârek. thk. Ferîd b. Abdilazîz ez-Zâmil es-Suleym. 2 Cilt. Riyad: Dâru’t-Tedmîr, 1432/2011.
- Fethi Ahmed, Aliyyuddîn. “Mukaddime”. *el-Bedî’ fi İlmi’l-Arabiyye*. mlf. Mecduddîn İbnu’l-Esîr, Ebu’s-Se’âdât el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî. thk. Fethi Ahmed Aliyyuddîn. 2 Cilt. Mekke: Câmi’ati Umî’l-Kurâ Ma’hedi’l-Buhûsi’l-İlmiyye, 1420/1999.
- Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Mukrî. *el-Misbâhu’l-Munîr*. thk. Abdulazîm eş-Şenâvî. 2 Cilt. Mısır: Dâru’l-Ma’ârif. ts.
- Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Yakub. *el-Kâmûsu’l-Muhît*. thk. Enes Muhammed eş-Şâmî-Zekeriyya Câbir Ahmed. Kahire: Dâru’l-Hadîs, 1429/2008
- Gâzî, Abdulmecîd Gâde - İsmail Sâlih, Nevfel. “Krâat fî Üslûbi’l-Muberrred min Hilâli Kitabihi’l-Muktedab”. *Mecellet-u Diyâlâ*. 8/70 (2016), 377-378.
- Güngör, İbrahim. “Arap Gramerinde Çoğulun Sayısal Değeri Üzerine Bir İnceleme”, *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*. 17/45 (2017), 75-106.
- Hadîce el-Hadîsî, *Ebniyetu’s-Sarf fi Kitabi Sîbeveyhi*. Bağdat: Mektebetu’n-Nahda, 1385/1965.
- Hadîce el-Hadîsî. *Kitâb-u Sîbeveyhi ve Şurûhu*. Bağdat: Dâru’t-Tedâmun, 1386/1967.
- Hadîce Hadîsî. *el-Medârisu’n-Nahviyye*. Ürdün: Dâru’l-Emel, 3. Basım, 1422/2001.
- Hâlid el-Ezherî, b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Cercâvî. *Şerhu’l-‘Avâmîli’l-Mî’e*. thk. el-Bedrâvî Zehrân. Kahire: Dâru’l-Ma’ârif, 2. Basım, 1408/1988.
- Halîl b. Ahmed, el-Ferâhîdî. *Kitabu’l-‘Ayn*. thk. Abdulhamid Hindâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1424/2003.
- Hasan ‘Avn. *Tatavvuru’d-Dersi’n-Nahvî*. Mısır: Câmi’atu’d-Duvelî’l-Arabiyye Ma’hedi’l-Buhûs ve’d-Dirâsâtî’l-Arabiyye, 1390/1970.
- Hasan ‘Avn. *el-Lugatu ve’n-Nahv*. İskenderiye: Matba’at-u Royâl, (1371/1952.
- Hasan el-Milh, Hamîs. *et-Tefkîru’l-İlmî fi’n-Nahvi’l-Arabî*. Umman: Dâru’s-Şurûk, 1423/2002.
- Hasan el-Milh, Hamîs. *Nazariyyetu’l-‘Asli ve’l-Fer’i fi’n-Nahvi’l-Arabî*. Umman: Dâru’s-Şurûk, 1422/2001.
- Haydere el-Yemenî, Ebu’l-Hasan Ali b. Süleymân. *Keşfu’l-Müşkil fi’n-Nahv*. thk. Hâdî ‘Atiyye Matarel-Hilâlî. 2 Cilt. Bağdat: Matba’atu’l-İrşâd, 1404/1984.
- Hayruddîn ez-Ziriklî, Muhammed b. Mahmûd ed-Dimaşkî. *el-A’lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru’l-İlmi li’l-Melâyîn, 15. Basım, 1422/2002.

- Hudari, Muhammed b. Mustafa b. Hasan. *Hâşiyetu'l-Hudari 'ala Şerhi İbn Akîl 'ala Elfiyyeti İbn Mâlik*. thk. Yusuf Muhammed el-Bekâî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1424/2003.
- İbn 'Usfûr, Ebu'l-Hasan Ali b. Mu'min el-İşbîlî. *el-Mukarrib*. thk. 'Âdil Ahmed Abdulmevcûd – Ali Muhammed Mu'avved. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye. 1418/1998.
- İbn 'Usfûr, Ebu'l-Hasan Ali b. Mu'min el-İşbîlî. *Musulu'l-Mukarrib*. thk. Salâh Sa'd Muhammed el-Melîfî. Kahire: Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye, 1427/2006.
- İbn Bâbeşâz, Tahir b. Ahmed. *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Muhsibe*. thk. Hâlid Abdulkerim. 2 Cilt. Kuveyt: el-Matba'atu'l-'Asriyye, 1397/1977.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman el-Mevsilî. *el-Luma' fi'l-Arabiyye*. thk. Semîh Ebû Muğlî. Umman: Dâru Mecdelâvî li'n-Neşr, 1409/1988.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman el-Mevsilî. *el-Hasâis*. thk., Muhammed Ali en-Neccâr. 3 Cilt. Mısır: Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, 2 Basım, 1371/1952.
- İbn Dâ'ud, Abdulvâhid el-Hanefî el-'Attârî el-Medenî. *'Înâyetu'n-Nahv 'alâ Hidâyeti'n-Nahv*. Pakistan: Mektebetu'l-Medîne. 4. Basım, 1433/2012.
- İbn Ebi'r-Rebî', 'Ubeydullah b. Ahmed b. 'Ubeydullah el-İşbîlî. *el-Basît fi Şerhi Cümeli'z-Zeccâcî*. thk. 'Ayyâd b. 'Îd es-Subeytî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1407/1986.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Zekerîyya. *Mu'cemu Mekâyisi'l-Lugat*. thk. Abdusselam Muhammed Harun. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikir, 1399/1979.
- İbn Fellâh, Mansûr el-Yemenî. *Şerhu'l-Kâfiye fi'n-Nahv*. thk. Nassâr b. Muhammed b. Husyen Hamîdu'd-Dîn. 2 Cilt. Mekke: Câmi'atu Umî'l-Kurâ Kulliyyetu'l-Lugati'l-Arabiyye, 1422/2001.
- İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed. *Mukaddimet-u İbn Haldûn*. thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş. 2 Cilt. Dımaşk: Mektebetu'l-Hidâye, 1425/2004.
- İbn Halef, Ebu'l-Hasan Ali el-Kâtib. *Mevâddu'l-Beyân*. thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin. Dımaşk: Dâru'l-Beşâir, 1424/2003.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâ'u Ebnâi'z-Zemân*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1398/1978.
- İbn Harûf, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali el-İşbîlî. *Şerhu Cümeli'z-Zeccâcî*. thk. Selvâ Muhammed Ömer Arab. 2 Cilt. Mekke: Câmi'atu Ümmi'l-Kurâ, 1419/1998.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelüsî. *et-Takrîb li Haddi'l-Mantık ve'l-Madhal ileyh*. thk. Abdulhak b. Molla Hakkî et-Türkmânî. İsveç: Dâr-u İbn Hazm, 1428/2008.
- İbn Hişâm el-Ensârî, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdullah b. Yûsuf. *Şerhu Şuzûri'z-Zehab*. Sad. Muhammed Ebû Fadl 'Âşûr. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1422/2001.

- İbn Hişâm, Cemâluddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Yusuf el-Ensârî. **Muğni'l-Lebîb**. thk. Muhammed Muhyeddin Abdulhamid. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1411/1991.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İmâduddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr. **el-Bidâye ve'n-Nihâye**. thk. Komisyon. 27 Cilt. Beyrut: Mektebetu'l-Ma'ârif. 7. Baskı, 1408/1988.
- İbn Kutaybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. **Telkînu'l-Müte'allim mine'n-Nahv**. thk. Muhammed Selâmetullah Muhammed Hidâyetullah. Mekke: Câmi'atu Ummi'l-Kurâ, 1406/1986.
- İbn Madâ, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdirrahmân el-Kurtubî. **Kitâbu'r-Red 'ale'n-Nuhât**. thk. Şevkî Dayf. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-İlmiyye, 1366/1947.
- İbn Mâlik, Cemâluddîn Ebû Abdillâh Muhammed et-Tâî. **Şerhu't-Teshîl**. thk. Abdurrahman es-Seyyid-Muhammed Bedvî el-Mahtûn. 4 Cilt. Mısır: Dâru Hecer, 1410/1990.
- İbn Mâlik, Cemâluddîn Ebû Abdillâh Muhammed et-Tâî. **Teshîlu'l-Fevâid ve Tekmîlu'l-Mekâsid**. thk. Muhammed Kâmil Berekât. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1387/1967.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem. **Lisânu'l-Arab**. thk. Emin Muhammed Abdulvahhâb-Muhammed es-Sâdık el-'Ubeydî. 18 Cilt. Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1419/1999.
- İbn Sellâm, Muhammed el-Cumahî. **Tabakât-u Fuhûli's-Şu'arâ'**. thk. Mahmûd Muhammed Şakir. 2 Cilt. Cidde: Dâru'l-Medenî, 2. Basım, 1394/1974.
- İbn Sîde, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail. **el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam**. thk. Abdulhamid Hindâvî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- İbn Tağrîberdî, Cemaluddîn Ebu'l-Hasn Yusuf el-Atâbekî. **en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısır ve'l-Kâhire**. thk. Komisyon. 16 Cilt. Mısır: Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, 1383/1963.
- İbn Ya'îş, Ebu'l-Bekâ Yaîş b. Alî el-Mevsılî. **Şerhu'l-Mufasssal**. thk. İmîl Bedî' Yakub. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422/2001.
- İbnu'l-Enbârî, Ebu'l-Berekât Kemâluddîn Abdurrahman b. Muhammed. **Nüzhetü'l-Elîbbâ' fî Tabakâti'l-Üdebâ'**. thk. İbrahim es-Sâmerrâî. Ürdün: Mektebetü'l-Mennâr. 3. Basım, 1405/1985.
- İbnu'l-Enbârî, Ebu'l-Berekât Kemâluddîn Abdurrahman b. Muhammed. **Esrâru'l-Arabiyye**. thk. Muhammed Behçet el-Baytâr. Dımaşk: Matbû'âtu Mecme'i'l-İlmî el-Arabî, 1327/1957.
- İbnu'l-Esîr, Diyâuddîn. **el-Meselu's-Sâir**. thk. Ahmed el-Hûfî-Bedevî Tabâne. 4 Cilt. Kahire: Dâru Nahda, ts.
- İbnu'l-Ferhân, Ebû Sa'd Ali b. Mes'ûd b. Mahmûd b. el-Hakîm. **el-Mustevfâ fî'n-Nahv**. thk. Muhammed Bedevî el-Mahtûn. 2 Cilt. Kahire: Dâru's-Sekâfeti'l-Arabiyye., 1408/1987.

- İbnu'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâluddîn Osmân b. Ömer. *el-İdâh fî Şerhi'l-Mufasssal*. thk. Musâ Benâyî el-'Alîlî. 2 Cilt. Irak: Vizâretu'l-Evkâfî ve's-Şu'ûnî'd-Dîniyye İhyâu't-Turâsî'l-İslâmî, 1402/1982.
- İbnu'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâluddîn Osmân b. Ömer. *el-Kâfiye*. haz. Komisyon. Pakistan: Mektebetu'l-Buşrâ, 2. Basım, 1432/2011.
- İbnu'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâluddîn Osmân b. Ömer. *el-Kâfiye*. thk. Salih Abdulazîm eş-Şâir. Kahire: Mektebetu'l-Âdâb, 1431/2010.
- İbnu'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâluddîn Osmân b. Ömer. *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Kâfiye fî İlmi'l-İ'râb*. thk. Cemâl Abdul'âtî Muhaymer Ahmed. 3 Cilt. Mekke: Mektebetu Nezâr Mustafa el-Bâz, 1418/1997.
- İbnu'l-Haşşâb, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed. *el-Murtecel fî Şerhi'l-Cümel*. thk. Ali Haydar. Dimaşk: Mecma'u'l-Lugati'l-Arabiyye, 1393/1972.
- İbnu'l-Humâm, Muhammed b. Abdulvâhid es-Sivâsî el-İskenderî. *Fethu'l-Kadîr*. thk. Abdurrezzâk Gâlib el-Mehdî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- İbnu'l-İmâd, Şihâbuddîn Andulhayy b. Ahmed el-'Akerî ed-Dimaşkî. *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb*. thk. Mahmûd el-Arnâût-Abdulkadir el-Arnâût. 10 Cilt. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1410/1989.
- İbnu'l-Kıftî, Cemâluddîn Ebu'l-Hasen Alî b. Yûsuf. *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî; Beyrut: Müessesetü'l-Kutubi's-Sekâfiyye, 1406/1986.
- İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Yakûb İshâk. *el-Fihrist*. thk. Eymen Fuad Seyyid. 2 Cilt. Londra: Müessesetü'l-Furkân li't-Turâsî'l-İslâmî, 1430/2009.
- İbnu'n-Nehhâs el-Halebî, Ebû Abdillâh Bahâuddîn Muhammed b. İbrahim. *et-Ta'lika 'ale'l-Mukarrib*. thk. Cemîl Abdullah 'Uveyda. Ürdün: Vizâretu's-Sekâfe, el-Mektebetü'l-Ürdüniye el-Hâşimiyye, 1424/2004.
- İbnu's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. Sehl b. es-Serrî en-Nahvî el-Bağdâdî. *el-Usûl fî'n-Nahv*. thk. Abdu'l-Huseyn el-Fetelî. 3 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 3. Basım, 1417/1996.
- İbnu'd-Dehhân, Ebû Muhammed Said b. el-Mubârek. *el-Gurra fî Şerhi'l-Luma'*. thk. Ferîd b. Abdilazîz ez-Zâmil es-Suleym. Riyad: Dâru't-Tedmuriyye, 1432/2011.
- İbnu'd-Dehhân, Ebû Muhammed Saîd b. el-Mubârek. *Kitâbu'l-Fusûl fî'l-Arabiyye*. thk. Fâiz Fâris. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle – Ürdün: Dâru'l-Emel, 1409/1988.
- İbnu'd-Demâmînî, Ebû Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. Ebî Bekr. *Ta'liku'l-Ferâid 'alâ Teshîli'l-Fevâid*. thk. Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Mufeddâ. 4 Cilt. Kahire: byy. 1403/1983.
- İbnu'l-Habbâz, Ahmed b. el-Huseyn. *Tevcihu'l-Luma'*. thk. Fâyiz Zekî Muhammed Diyâb. Kahire: Dâru's-Selâm, 2. Basım, 1428/2007.

- İbnu'l-Hâc es-Sulemî, Ebu'l-'Abbâs Seyyid Ahmed b. Muhammed b. Hamdûn el-Fâsî. **Hâşiyetu İbn Hamdûn 'alâ Şerhi'l- Mekkûdî (el-Fethu'l-Vedûdî 'ale'l-Mekkûdî**. Sad. Mektebetu'l-Buhûs ve'd-Dirâsât. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1426/2005.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî. **Risâlet'u-Telhîs li Vucûhi't-Tahlîs (Resâilu İbn Hazm)**. thk. İhsan Abbas. 4 Cilt. Beyrut: el-Müessesetu'l-Arabiyye li'd-Dirâse ve'n-Neşr, 2. Basım, 1407/1987.
- İbnu'l-Verrâk, Ebu'l-Hasan Muhammed b. Abdillâh. **'İlelu'n-Nahv**. thk. Mahmûd Câsım Muhammed ed-Dervîş. Riyad: Mehtebetu'r-Raşîd, 1420/1999.
- İbnu's-Subkî, Tâcuddîn Ebû Nasr Abdulvâhhâb b. Ali. **Tabakâtu's-Şâfi'yyeti'l-Kubrâ**. thk. Abdulfettâh Muhammed el-Hulv – Mahmûd Muhammed et-Tahânî. 10 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1383/1964.
- İbnu's-Şa'âr el-Mevsîlî, Kemâluddîn Ebu'l-Berkât el-Mubârek. **Kalâ'idu'l-Cumân fî Ferâidi Şu'arâi Hâze'z-Zamân ('Ukûdu'l-Cumân fî Şu'arâi Hâze'z-Zamân)**. thk. Kâmil Suleyman el-Cibûrî. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- İbrahim es-Seyyid, Muhammed. **Tasnîf ve Fehrastu'l-Vesâik**. Kahire: Dâru's-Sekâfe, 1413/1993.
- İbrahim es-Seyyid, Sabrî. **Menâhîcu't-Tebvîbi'n-Nahvî 'İnde'l-Arab**. Kahire: Mektebetu'l-Âdâb, 1432/2011.
- İbrahim Mustafa, Ahmed Hasan ez-Zeyyât. Hâmid Abdulkadir. Muhammed Ali en-Neccâr. **el-Mu'cemu'l-Vesît**. Kahire: Mektebetu's-Şurûki'd-Duveliyye, 4. Basım, 1425/2004.
- İbrahim Rufeyde, Abdullah. **En-Nahv-u ve Kutubu't-Tefsîr**. 2 Cilt. Libya: ed-Dâru'l-Cemâhiriyye li'n-Neşri ve't-Tevzî'i ve'l-İ'lân, 3. Basım, 1399/1990.
- İbrahim 'Ubâde, Muhammed. **en-Navu't-Ta'limî fî't-Turâsi'l-Arabî**. İskenderiye: Munşeatu'l-Ma'ârif, ts.
- İsbehânî, Câmi'u'l-'Ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. el-Huseyn el-Bâkûlî. **Şerhu'l-Luma'**. thk. Muhammed Halil Murad el-Harbî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1428/2007.
- İzzuddîn İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem b. Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî. **el-Kâmil fî't-Târîh**. thk. Muhammed Yusuf ed-Dekkâk. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 4. Basım, 424/2003.
- İzzuddîn İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem b. Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî. **et-Târîhu'l-Bâhir fî'd-Devleti'l-Atâbekiyye**. thk. Abdulkadir Ahmed Tuleymât. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Hadîse – Bağdat: Mektebetu'l-Musennâ. 1382/1963.
- Kaçar, H. İbrahim., Çelik M. "Günümüzde Nahiv Konularının Yeniden Düzenlemesine Yönelik Çalışmalar". **Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi (AKİD)**, 2/1 (2019), 65-86.

- Kadvurî el-Hamed, Gânım. *Ebhâsun fî'l-Arabiyyeti'l-Fushâ*. Umman: Dâru 'Ammâr, 1426/2005.
- Kalkaşendî, Ebu'l-Abbas Ahmed. *Subhu'l-A'sâ fî Kitâbeti'l-İnşâ*. 14 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısıriyye, 1340/1922.
- Kannevcî, Ebu't-Tayyib Muhammed Siddîk Hân b. Hasan. *Ebcedu'l-'Ulûm*. haz. Abdulcebbâr Zekkâr. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye. 2. Basım, 1398/1978.
- Kâtip Çelebî, Mustafa b. Abdillâh Hâcî Halîfe. *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn*. thk. Mehmet Şerefettin Yaltkaya- Kilisli Rıfat Bilge. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 4. Basım, 1360/1941.
- Kâzım el-Bukkâ', Muhammed. *Menhecu Kitâbi Sîbeveyhi fî't-Takvîmi'n-Nahvî*. Bağdat: Dâru's-Şu'ûni's-Sekâfiyyeti'l-'Âmme, 1409/1989.
- Kefevî, Ebu'l-Bekâ' Eyyûb b. Musa el-Huseynî. *el-Kulliyât*. thk. Adnan Dervîş-Muhammed el-Mısırî. Beyrut: Müessestu'r-Risâle Nâşirûn, 2. Basım, 1419/1998.
- Koçkuzu, A. Osman. "İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/28-29. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kur'ân-ı Kerîm.
- Mekkarî et - Tilimsânî, Ahmed b. Muhammed. *Nefhu't-Tîb min Gusni'l-Endelüsi'r-Ratîb*. thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâr-u Sâdır, 1388/1968.
- Mâzin el-Mubârek. *ez-Zeccâcî*. Dimaşk: Dâru'l-Fikir, 2. Basım, 1404/1984.
- Mebrûk Saîd, Abdulvâris. *fî İslâhi'n-Nahvi'l-Arabî*. Kuveyt: Dâru'l-Kalem, 1406/1985.
- Mecdüddîn İbnu'l-Esîr. Ebu's-Se'âdât el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî. *Câmi'u'l-Usûl fî Ehâdisi'r-Resûl*. thk. Abdulkadir el-Arnâ'ût. 12 Cilt. Dimaşk: Mektebetu'l-Hilvânî – Matbaatu'l-Milâh – Mektebetu Dâri'l-Beyân, 1389/1969.
- Mecdüddîn İbnu'l-Esîr. Ebu's-Se'âdât el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî. *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîsi ve'l-Eser*. thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî – Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. 5 Cilt. Kahire: el-Mektebetu'l-İslâmiyye, 1383/1963.
- Mecdüddîn İbnu'l-Esîr. Ebu's-Se'âdât el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî. *Menâlu't-Tâlib fî Şerhi Tivâli'l-Garâib*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tahânî. 2 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1417/1997.
- Mecdüddîn İbnu'l-Esîr. Ebu's-Se'âdât el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî. *eş-Şâfi fî Şerhi Müsnedi's-Şâfi'î*. thk. Ahmed b. Süleyman – Ebû Temîm Yaser b. İbrahim. 4 Cilt. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1427/2005.
- Mecdüddîn İbnu'l-Esîr. Ebu's-Se'âdât el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî. *el-Muhtâr min Menâkibi'l-Ahyâr*. thk. Me'mûn es-Sâğircî vd. 6 Cilt. Ayn: Merkezu Zâyed li'-Turâs ve't-Târîh, 1424/2003.

- Mecduddîn İbnu'l-Esîr. Ebu's-Se'âdât el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî. **el-Bedî' fî ilmi'l-Arabiyye**. thk. Fethi Ahmed Aliyyuddîn. 2 Cilt. Mekke: Câmi'ati Ummi'l-Kurâ Ma'hedi'l-Buhûsi'l-İlmiyye, 1420/1999.
- Mecduddîn İbnu'l-Esîr. Ebu's-Se'âdât el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî. **el-Murassa' fi'l-Âbâi ve'l-Ümmehâtî ve'l-Benîne ve'l-Benâtî ve'l-Ezvâi ve'Z-zevât**. thk. İbrahim es-Sâmirrâî. Beyrut: Dâru'l-Cîl – Ummân: Dâru Ummân, 1411/1991.
- Mekkûdî, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Alî b. Sâlih. **Şerhu'l-Mekkûdî 'ale'l-Elfiyye**. thk. Abdulhamîd Hindâvî. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1425/2005.
- Mes'ûd Garîb. "Menhec-u İbnu's-Serrâc fî Kitabihî'l-Usûl", **Mecelletu'l-Eser**, 18 (2013), 119-135.
- Muberred, Ebu'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd. **el-Fâdîl**. thk. Abdulazîz el-Meymenî. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, 2. Basım, 1416/1995.
- Muberred, Ebu'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd. **el-Muktedab**. thk. Muhammed Abdulhâlik 'Udayme. 4 Cilt. Kahire: Lecnet-u İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, 3. Basım, 1415/1994.
- Muhammed b. 'Ubâde, 'Adevî. **Haşiye 'alâ Şerhi Şuzûru'z-Zeheb**. 2 Cilt. Mısır: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye. ts.
- Muhammed el-Es'ad, Abdulkerim. **el-Vesît fî Tarihi'n-Nahvi'l-Arabî**. Riyad: Dâru's-Şevâf, 1413/1992.
- Muhammed el-Murâbit ed-Delâ'î, b. Muhammed b. Ebîbekr. **Netâicu't-Tahsîl fî Şerhi't-Teshîl**. thk. Mustafa es-Sâdık el-Arabî. 4 Cilt. Bingâzî, Metâbi's-Sevre li't-Tabâ'ti ve'n-Neşr, ts.
- Muhammed Hamdân, b. Abdillâh. **Benu'l-Esîr el-Fursânu's-Selâse**. Riyad: el-Mektebetu's-Sağîre, 1394/1974.
- Muhammed Hammûd, Hıdır Musa. **en-Nahv ve'n-Nuhât**. Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, 1423/2003.
- Muhammed Kâzım, el-Bukkâ'. "Mukaddime", **el-Kitâb**, mlf. Ebî Bîşr Amr b. Osman b. Kanber Sîbeveyhi, thk. Muhammed Kâzım el-Bukkâ'. 5 Cilt. Beyrut: Mektebet-u Zeyni'l-Hukûkiyye ve'l-Edebiyye, 1436/2015.
- Muhammed Kelâ'î, Ebu'l-Kasım b. Abdulgafûr el-İşbilî el-Endelüsî. **İhkâm-u San'ati'l-Kelâm**. thk. Muhammed Rıdvân ed-Dâye. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1386/1966.
- Muhammed Muhyeddîn, Abdulhamîd. "Mukaddime", **el-Meselu's-Sâir fî Edebi'l-Kâtibi ve's-Şâ'ir**. mlf. Ziyâuddîn İbnu'l-Esîr, Nasrullah b. Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerîm el-Cezerî. thk. Muhammed Muhyeddîn Abdulhamîd. 2 Cilt. Kahire: Şeriketu Mektebeti ve Matba'ati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduh, 1358/1939.
- Mustafa Hasîbe. **el-Mu'cemu'l-Felsefî**. Ürdün: Dâr-u Usâme, 1430/2009.
- Mutarrizî, Ebu'l-Feth Nâsır b. Abdisseyyid el-Hârizmî. **el-Misbâh fî İlmi'n-Nahv**. thk. Abdulhamîd es-Seyyid Taleb. Kahire: Mektebetu's-Şebbâb, ts.

- Nâsîh el -Hâlidî, Kerîm Huseyn. *Menâhicu't-Te'lîfi'n-Nahvî*. Umman: DâruSafâ', 1427/2007.
- Nâsîh el-Hâlidî, Kerîm Huseyn. *Nazariyyetu'l-Ma'nâ fî'd-Dirâsâti'n-Nahviyye*. Umman: Dâru Safâ', 1427/2006.
- Nâzîru'l-Ceyş, Muhibuddîn Muhammed b. Yusuf b. Ahmed. *Temhîdu'l-Kavâ'id bi Şerhi Teshîli'l-Fevâid*. thk. Ali Muhammed Fâhîr vd. 11 Cilt. Kahire: Dâru's-Selâm, 1428/2007.
- Ömer Muhtâr, Ahmed. *el-Behsu'l-Lugavî 'Înde'l-Arab*. Kahire: 'Âlemu'l-Kutub, 6. Basım, 1409/1988.
- Ömer Muhtâr, Ahmed. *Mu'cemu'l-Lugati'l-Arabiyye'l-Mu'âsira*. 4 Cilt. Kahire: 'Âlemu'l-Kutub, 1429/2008.
- Radiyyuddîn el-Esterâbâdî, Muhammed b. el-Hasan. *Şerhu'r-Radî 'ale'l-Kâfiye*. Thk. Yusuf Hasan Ömer. 4 Cilt. Libya: Câmi'atu Karyûnes. 1395/1975.
- Radiyyuddîn, es-Sagânî, el-Hasan b. Muhammed b. el-Hasan. *el-'Ubâbu'z-Zâhîr ve'l-Lubâbu'l-Fâhîr*. thk. Muhammed Hasan Âl Yâsîn. 4 Cilt. Irak: Dâru'r-Raşîd, 1401/1981.
- Rummânî, Zeyd b. Muhammed. *el-Erba'ûn min Esbâbi't-Teâlîfi ve Esrâri't-Tesânîf*. Riyad: Medâru'l-Vatan li'n-Neşr, 1424/2003.
- Sadru'l-Efâdil el-Hârizmî, el-Kâsım b. el-Huseyn b. Muhammed. *et-Tahmîr Şerhu'l-Mufasssal*. thk. Abdurrahman b. Süleyman el-'Useymîn. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1410/1990.
- Saîd Fârikî, Ebu'l-Kâsım b. Saîd. *Tefsîru'l-Mesâilî'l-Müşkile fî Evveli'l-Muktedab*. thk. Semîr Ahmed Ma'lûf. Kahire: Ma'hedi'l-Mahtûtâtî'l-Arabiyye, 1414/1993.
- Salâh el-Mehdî, b. Ali b. Muhammed b. Ebi'l-Kâsım. *en-Necmu's-Sâkib Şerhu Kâfiyeti İbni'l-Hâcib*. thk. Muhammed Cum'a Hasan Neb'a. 2 Cilt. San'a: Müessesetu'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1424/2003.
- Salâh Ruvvây. *en-Nahvu'l-Arabî*. Kahire: Dâru Garîb. 1424/2003.
- Sandıkçı, Kemal. "Cizren'in Yetiştirdiği Önemli İlim Adanlarından İzzeddîn ve Mecdüddîn İbnu'l-Esîr Kardeşler1. *Hiz. Nuh'tan Günümüze Cizre Sempozyumu*. 89-104. Cizre Kaymakamlığı. haz. M. Sait Özervarlı, İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası, 1999.
- Sandıkçı, Kemal. "İbnu'l-Esîr Kardeşler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/6 (1992), 61-78.
- Sa'ûd b. Gâzî, Ebû Tâkî. *Hasâisu't-Te'lîfi'n-Nahvî fî'l-Karni'r-Râbi' el-Hicrî*. Kahire: Dâru Garîb, 1425/2005.
- Saymerî, Ebû Muhammed Abdillâh b. Ali b. İshâk. *et-Tebsire ve'-Tezkire*. thk. Fethî Ahmed Mustafa Aliyyuddîn. 2 Cilt. Dimâşk: Dâru'l-Fikir, 1402/1982.
- Se'âlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed. *el-Kinâye ve't-Ta'rîd*. thk. 'Âişe Huseyn Ferîd. Kahire: Dâr-u Kabâ', 1419/1998.

- Seyyid el-Müftî'l-Kebîr, Muhammed b. İzzeddîn. *Misbâhu'r-Râğb Şerhu Kâfiyeti İbni'l-Hâcib*. thk. Abdulhamûd eş-Şimâm. 2 Cilt. Yemen: Mektebetu't-Turâsi'l-İslâmî, 1426/2005.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr 'Amr b. Osman b. Kanber. *el-Kitâb*. thk. Abdusselam Muhammed Harun. 5 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 3. Basım, 1408/1988.
- Sîrâfî, Ebû Said el-Hasan b. Abdillâh. *Şerhu Kitabî Sîbeveyhi*. thk. Ahmed Hasan Mehdelî-Ali Seyyid Ali. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1429/2008.
- Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasan b. Abdillâh. *Ahbâru'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn*. thk. Muhammed İbrahim el-Bennâ. Mısır: Dâru'l-İ'tisâm, 1405/1985.
- Sultan b. 'Avâd el-'Avfî. "Menhecu İbn Mâlik fî Tertîbi Ebvâbi'l-Elfiyye", *Mecelletu Câmi'ati Tayyibe li'l-Âdâbi ve'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye*, 5/11 (2015), 349-427.
- Suyûtî, Celaluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Buğyetu'l-Vu'ât fî Tabakâtî'l-Lugaviyyîn ve'n-Nahviyyîn*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim. 2 Cilt. Lübnan: Dârü'l-Fikir, 2. Basım, 1399/1979.
- Suyûtî, Celaluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Merkezu'd-Dirâsâtî'l-Kur'âniyye. 7 Cilt. Suudi Arabistan: Mecma'u'l-Melik Fahd li Tıbbâ'ati'l-Mushafi's-Şerîf, 1426/2005.
- Suyûtî, Celaluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-Muzhir fî 'Ulûmi'l-Lugat ve Envâ'ihâ*. thk. Muhammed Ahmed Câd el-Mevlâ- Ali Muhammed el-Becâvî- Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-Arabiyye, 1406/1986.
- Suyûtî, Celaluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Hem'u'l-Hevâmi' fî Şerhi Cem'i'l-Cevâmi'*. thk. Abdul'âl Sâlim Mukerrem. 7 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1413/1992.
- Suyûtî, Celaluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Hem'u'l-Hevâmi'*. thk. Abdul'âl Sâlim Mukerrem. 7 Cilt. Kuveyt: Dâru'l-Buhûsi'l-İlmiyye, 1400/1980.
- Suyûtî, Celaluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Sebebu Vaz'i İlmi'l-Arabiyye*. thk. Mervân el-'Atiyye. Beyrut: Dâru'l-Hicre, 1409/1988.
- Şabân 'Avd, Muhammed el-'Ubeydî. *en-Nahvu'l-Arabî ve Menâhicu't-Te'lîfi ve't-Tahlîl*. Dımaşk: Dâru Tallâs, 1409/1989.
- Şâtibî, Ebû İshâk İbrahim b. Musa. *el-Makâsidu's-Şâfiyye fî Şerhi'l-Hulâsati'l-Kâfiyye*. thk. Abdurrahman b. Süleyman el-'Useymîn. 10 Cilt. Mekke: Ma'hadi'l-Buhûsi'l-İlimiyye ve İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî Câmi'atu Ummi'l-Kurâ, 1428/2007.
- Şimşek, Şahin. "İbrahim Mustafa'nın Nahiv İlminin Islahına Dair Görüşleri", *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (Dergiabant)*. 6/12 (2018), 430-456.
- [Yaltkaya], Şerefeddin. *İbn-i Esîrlar ve Meşâhîr-i Ulemâ*. İstanbul: Dersaadet Zafer Kütüphanesi, 1322/1904.
- Şevkî Dayf. *el-Medârisu'n-Nahviyye*. Kahire: Dâru'l-Ma'arif, 7. Basım, 1386/1966.

- Taftâzânî, Sa‘duddîn Mes‘ûd b. Ömer. *el-İsbâh fî Şerhi Telhîsi'l-Miftâh (el-Mutavvel)*. thk. Muhammed Zeki el-Ca‘ferî).4 Cilt. İran: Dâru'l-Hüce, 1435/2014.
- Tantâvî, Muhammed. *Neş'etu'n-Nahv ve Tarihu Eşheri'n-Nuhât*. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 2. Basım, 1416/1995.
- Timurtaş, Abdulhadi. *Arap Edebiyatında Divan Kitâbeti –Ziyâuddîn İbnu'l-Esîr Örneği-*. Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2018.
- Uşmûnî, Ebu'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Muhammed. *Menhecu's-Sâlik ilâ Elfiyeti İbn Mâlik (Şerhu'l-Uşmûnî 'alâ Elfiyeti İbn Mâlik)*. thk. Muhammed Muhyeddîn Abdulhamid). 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, 1375/1955.
- Yahyâ el-Mueyyed Billâh, b. Hamza b. Ali el-'Alevî. *el-Minhâc fî Şerhi Cümeli'z-Zeccâcî*. thk. Hâdî Abdullah Nâcî. 2 Cilt. Riyad: Mektebetu'r-Rüşd Nâşirûn, 1430/2009.
- Yâkût el-Hamevî, er-Rûmî. *Mu'cemu'l-Udebâ'*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1414/1993.
- Yazıcı, Hüseyin. "İbnü's-Serrâc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/205-206. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yıldız, Musa. "Zeccâcî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/174-175. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Zebîdî, Muhammed Murtedâ el-Hüseynî. *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Ali Hilâlî. 40 Cilt. Kuveyt: Matba'at-u Hukûmeti'l-Kuveyt, 2. Basım, 1407/1987.
- Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İshak. *el-Cümel fî'n-Nahv*. thk. Ali Tevfîk el-Hamed. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1404/1984.
- Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İshak. *el-İdâh fî 'İleli'n-Nahv*. thk. Mâzin el-Mubarek. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 3. Basım, 1399/1979.
- Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf – Muhyî Hilâl es-Sirhân. 27 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1404/1984.
- Zekeriyâ el-Ensârî, Ebû Yahyâ. *Bulûğu'l-Ereb bi Şerhi Şuzûri'z-Zeheb*. thk. Halef 'Avde al-Kaysî. Ürdün: Dâru Yâfâ el-İlmiyye. 1432/2011.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer. *Esâsu'l-Belâga*. thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-Sûd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer. *el-Mufasssal fî San'ati'l-İ'râb*. thk. Fahr Salîh Kadâra. Umman: Dâru 'Ammâr. 1425/2004.
- Ziyâuddîn İbnu'l-Esîr Nasrullah b. Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerîm el-Cezerî. *el-Câmi'u'l-kebîr fî sanâ'ati'l-manzûmi mine'l-keîlâmi ve'l-mensûr*. thk. Mustafa Cevvâd – Cemîl Saîd. Irak: Matba'atu'l-Mecme'i'l-İlmî el-Irakî, 1375/1956.

Ziyâuddîn İbnu'l-Esîr, Nasrullah b. Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerîm el-Cezerî. ***Resâilu İbni'l-Esîr***. nşr. ve thk. Nûrî Hamûdî el-Kaysî – Hilâl Nâcî. Musul: Câmi'atu'l-Mevsıl Nedvetu Ebnâi'l-Esîr, 1402/1982.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, Adı:

İbrahim GÜNGÖR

Uyruğu:

Türkiye Cumhuriyeti

ORCID:

Eğitim

Derece

Doktora

Yüksek Lisans

Lisans

Eğitim Birimi

Van Yüzüncü Yıl Üniv.

Van Yüzüncü Yıl Üniv.

Atatürk Üniversitesi

Mezuniyet Tarihi

20. 06. 2022

31. 12. 2014

11. 06. 2012

İş Deneyimi:

Yıl

2010-2015

2015-2022

Yer

Van (Diyanet İşler Bşk.)

Van Yüzüncü Yıl Üniv.

Görev

İmam-hâtip

Öğretim Görevlisi

Yabancı Dil:

Arapça

Yayınlar:

1- Güngör, İ., Timurtaş, A., “İbn Memmâtî’nin el-Fâşûş fî Ahkâmi Karakuş Adlı Eseri ve Karakuşî Hükümler”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 33 (2016), 215-233.

2- Güngör, İ., “Arapçada Çoğulun Sayısal Değeri Üzerine Bir İnceleme”, *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*. 17/45 (2017), 75-106.

3- Güngör, İ., “Sabri Yusuf’un Hayatı, Edebî Kişiliği ve Romanları”, *Mecmua Uluslar arası Sosyal Bilimler Dergisi*. 4 (2017), 17-28.

4- Güngör, İ., “Arap Gramerinde Bir Problem Olarak Çoğul”, *Uluslar arası Kültür, Sanat ve Toplum Sempozyumu*, haz. Hasan Çiçek. 1702-1718. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, 2018.

5- Güngör, İ., “Eyyûbîler Döneminde Devlet Adamları Arasındaki Çekişmeler (Karakuş ve İbn Memmâtî Örneği)”, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Dönemi*. ed. Abdulhalim Oflaz. 276-290. İstanbul: Hiperyayın, 2020.

6- Güngör, İ., “Arapçada Çokluğu İfade Eden Kavramlar Üzerine Bir İnceleme”, *Kavramlar ve Kuramlar Dil Bilimleri*. ed. M. Nesim Doru, Kamuran Gökdağ. 549-565. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2020.

7- Güngör, İ., “Neşvân el-Himyerî’nin “Şemsu’l-‘Ulûm” Adlı Sözlüğünün Yöntem Bilim açısından Değerlendirilmesi”, *Udeas Ulusal Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu*, ed. Murat Kayrı vd. 301-314. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları.

Hobiler: Kitap okumak, ilmî araştırmalar yapmak ve seyahat etmek.

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

LİSANSÜSTÜ TEZ ORJİNALLİK RAPORU

20/06/2022

Tez Başlığı / Konusu:

ARAP GRAMERİNDE KONULARIN TASNİF VE TERTİBİ (MECDUDDİN İBNU'L-ESİR ÖRNEĞİ)

Yukarıda başlığı/konusu belirlenen tez çalışmamın Kapak sayfası, Giriş, Ana bölümler ve Sonuç bölümlerinden oluşan toplam 320 sayfalık kısmına ilişkin, 20/05/2022 tarihinde tez danışmanım tarafından Turnitin intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %6 (yüzde altı) dır.

Uygulanan Filtreler Aşağıda Verilmiştir:

- Kabul ve onay sayfası hariç,
- Teşekkür hariç,
- İçindekiler hariç,
- Simge ve kısaltmalar hariç,
- Gereç ve yöntemler hariç,
- Kaynakça hariç,
- Alıntılar hariç,
- Tezden çıkan yayınlar hariç,
- 7 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 7 words)

Yüzüncü Yıl Üniversitesi Lisansüstü Tez Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılmasına İlişkin Yönergeyi İnceledim ve bu yönergede belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içemediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim.

20/06/2022
İbrahim GÜNGÖR

Adı Soyadı: İbrahim GÜNGÖR

Öğrenci No: 159203007

Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

Programı: Arap Dili ve Belagatı

Statüsü: Y. Lisans ☐ Doktora ☒

DANIŞMAN

Doç. Dr. Abdulhadi TİMURTAŞ

20/06/2022

ENSTİTÜ ONAYI

UYGUNDUR

...../...../2022

Prof. Dr. Bekir KOÇLAR

Enstitü Müdürü